پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پژوهشکده علوم اجتماعی

رساله برای دریافت درجه دکتری در رشته علوم اقتصادی گرایش اقتصاد اسلامی

عنوان

نقد و بررسی الگوهای تأمین اجتماعی مرسوم و ارائه الگوی سازگار با نگرش اسلامی

نگارنده

سید رضا حسینی

استادان راهنما

دکتر الیاس نادران

حجه الاسلام و المسلمین حسن‌آقا نظری

خرداد ۱۳۹۲

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پایان نامه دکتری

نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی مرسوم و ارائه الگوی سازگار با نگرش اسلامی

سید رضا حسینی

استادان راهنما: دکتر الیاس نادران

حجه الاسلام و المسلمین حسن‌آقا نظری

استاد مشاور: دکتر حسین نمازی

خرداد ۱۳۹۲

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شماره:.....

بسم الله الرحمن الرحیم

صورتجلسه دفاعیه رساله دوره دکتری

با عنایت به اتین نامه آموزشی دوره دکتری و مصوبه مورخ ۸۹/۸/۶ شورای آموزش پژوهشگاه، جلسه دفاعیه رساله دکتری آقای **سید رضا حسینی** دانشجوی رشته **علوم اقتصادی(گرایش اقتصاد اسلامی)** به شماره دانشجویی ۸۵۲۲۰۲۳۰۳ با عنوان: **نقد و بررسی نظام تامین اجتماعی مرسوم و ارائه الگوی سازگار با نگرش اسلامی** در تاریخ **۹۲/۳/۱۶** در محل دفتر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه واقع در تهران با حضور هیات داوران تشکیل شد و رای نهایی بر اساس کیفیت رساله، ارائه دفاعیه و نحوه پاسخ به سوالات به شرح زیر اعلام گردید:

رساله مورد قبول می باشد [✓] رساله با اصلاحات مورد قبول می باشد [ ] رساله مورد قبول نمی باشد [ ]

درجه رساله [عالی] امتیاز رساله [۱۹/۶۰] تعداد واحد رساله [۱۸]

اسامی هیئت داوران	سمت	مرتبه دانشگاهی	موسسه	امضا
الیاس نادران	استاد راهنمای اول	دانشیار	تهران	
حسن آقانظری	استاد راهنمای دوم	دانشیار	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	
دکتر حسین نمازی	استاد مشاور	استاد	دانشگاه شهید بهشتی	
عبدالامیر خلیلی	داور اول	استاد	دانشگاه شهید بهشتی	
دکتر فرهاد رهبر	داور دوم	استاد	تهران	
حجه الاسلام والمسلمین دکتر سید نورالدین نورانی فرد	داور سوم	دانشیار	دانشگاه علوم اقتصادی	
سید محمود طیب حسینی	نماینده تحصیلات تکمیلی	دانشیار		

رئیس پژوهشکده علوم اجتماعی

معاون پژوهشی، آموزشی و فناوری پژوهشگاه

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
اداره آموزش و تحصیلات تکمیلی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شماره:

تاریخ:

وزارت علوم، تحقیقات و فنّاوری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب ..**سید رضا حسینی**..... متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه/ رساله(با عنوان: .. **نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی مرسوم و ارائه الگوی سازگار با نگرش اسلامی**..)حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است، مطابق مقررات به آنها ارجاع داده و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه/رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط پژوهشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد.کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه می باشد. حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان نامه تاثیر گذار بوده اند در مقالات مستخرج از رساله رعایت خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء و تاریخ

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تقدیم:

تقدیم به روح بلند بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی(ره)،

رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیۀ الله خامنه‌ای«مد ظله العالی»،

و ارواح طیّبه شهیدان راه قرآن و اهل بیت (علیهم السلام)

و تقدیم به همسر و فرزندانم و ارواح پاک پدر و مادرم.

دسترسی به این مدرک بر پایۀ آیین‌نامۀ ثبت و اشاعۀ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارۀ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایۀ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

چکیده:

تامین اجتماعی یکی از مقاصد والای شرعی و اساسی‌ترین پایه‌های عدالت اجتماعی در اسلام است. آموزه‌های اسلامی در این زمینه حاوی عناصر حقوقی، اخلاقی، ارزشی و بینشی ویژه‌ای است که در جامعه صدر اسلام با اتکاء بر آن‌ها الگویی موفق از تامین اجتماعی برقرارگردیده بود. در سده‌های اخیر در بستر بنیادهای فکری و فرهنگی و تحولات صنعتی جوامع غربی الگوی جدیدی از تامین اجتماعی پدیدار گردید و به تدریج در کشورهای اسلامی نیز استقرار یافت. از آنجا که الگوی جدید از جهات متعددی، به ویژه در راهبردهای بیمه‌ای آن، با مبانی اسلامی متمایز بود، ارائه نظریه روزآمد اسلامی در این زمینه را ضرورت بخشید. با این حال، صرف نظر از معدود کسانی مانند شهید صدر«ره» که به طور مبنایی به تبیین موضع اسلام در این زمینه پرداخته‌اند، اندیشمندان مسلمان به خصوص فقیهان شیعه، این مسئله را در حد و اندازه یک نظریه سیستمی در چارچوب عدالت اجتماعی اسلام مورد توجه قرار نداده‌اند. الگوهای متعارف تامین اجتماعی هم‌اکنون با چالش‌های فراوانی از جمله بحرانهای عمیق مالی مواجه‌اند. از این رو طراحی الگوی روزآمدی که در ضمن برخورداری از مزایای الگوهای موجود، موجب بروز مشکلات جدیدی نشود، در صدر اولویت‌های پژوهشی سیاست اجتماعی کشورها قرار گرفته است. هدف این تحقیق آن است که با مطالعه تجربه تاریخی صدر اسلام و نقد و بررسی تجارب جوامع سرمایه‌داری و جمهوری اسلامی ایران و شناخت واقعیت‌های عینی موضوع، این مسئله را بر منابع معرفت دینی (اعم از نقلی، عقلی و تجربی) عرضه نموده و به روش اجتهادی، خطوط کلی چگونگی سامان‌دهی مشکلات تامین اجتماعی معاصر را در چارچوب دانش اقتصاد اسلامی تبیین نماید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد نظام‌های تامین اجتماعی متعارف علیرغم اینکه نسبت به وضعیت عدم وجود آن‌ها موجب بهبود چشمگیر در سطح معیشت مردم گردیده‌اند، به لحاظ سازگاری درونیِ عناصر (مبانی، اهداف و راهبردها)، نتایج عملکردی، و سازگاری با مبانی اسلامی با اشکالات نظری و چالش‌های عملی زیادی موجه‌اند؛ بررسی این مسئله در چارچوب منابع معرفتی اقتصاد اسلامی منتهی به کشف الگوی متمایزی از تامین اجتماعی (در محورهای مبانی، اهداف، جایگاه، موارد تحت پوشش، سطح پوشش، راهکارها، منابع مالی و شیوه‌های مدیریت تامین اجتماعی) گردید. راهکارهای سه‌گانه تامین اجتماعی در این الگوی متمایز عبارتند از: تدارک خصوصی، تکافل عمومی و تضامن دولتی و اهم ویژگی‌های آن در مقایسه با الگوهای متعارف عبارتند از: نگاه توأمان به علت و معلول به جای معلول نگری؛ بهره‌مندی از عوامل معنوی به جای اتّکای صرف بر ابزارهای مادی و قانونی؛ جامعه محوری به جای دولت محوری؛ استحقاق‌گرایی به جای عام‌گرایی؛ ترجیح منابع مالیاتی و روش پرداخت جاری به جای منابع بیمه‌ای و روش اندوخته‌گذاری؛ فراگیری، جامعیت و کفایت شرعی به جای تمرکز بر مرتبطین به بازار کار و اتکاء بر اقتضای محاسبات بیمه‌ای؛ منطقه‌گرایی و مشارکت‌جویی به جای تمرکزگرایی و شفافیت در جنبه‌های پس‌اندازی، پوشش ریسکی و توزیع درآمدی.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، بیمه‌های اجتماعی، تامین اجتماعی، تکافل اجتماعی، عدالت اجتماعی، فقرزدایی.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تقدیر و تشکر:

با تشکر از اساتید محترم آقایان: حجه الاسلام و المسلمین حسن‌آقا نظری، دکتر الیاس نادران و دکتر حسین نمازی که درسها و راهنماییهای ایشان در طول دوره آموزشی و نگارش این رساله سرمایه اصلی این تحقیق بوده است؛ تقدیر و تشکر از قبول زحمت اساتید محترم داور آقایان: دکتر عبدالامیر خلیلی تهرانی، دکتر فرهاد رهبر و حجه الاسلام و المسلمین دکتر سعید فراهانی فرد که استفاده از نکات نقّادانه ایشان بر غنای این تحقیق افزوده است و قدردانی از زحمات مسئولین محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: رؤسای محترم سابق و فعلی، معاونت محترم پژوهشی، اعضای محترم کمیته تحصیلات تکمیلی و مدیریت محترم تحصیلات تکمیلی که بدون پشتیبانی آنها انجام این تحقیق میسر نمود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم ۱
مقدمه ۲
۱-۱. بیان مساله: ۴
۱-۲. سؤال‌های تحقیق ۴
۱-۳. فرضیه‌های تحقیق ۵
۱-۴. اهمیت و ضرورت تحقیق ۵
۱-۵. اهداف تحقیق ۷
۱-۶. پیشینه تحقیق ۸
۱-۷. رویکرد و روش تحقیق ۱۱
۱-۸. مفاهیم اساسی تحقیق ۱۴
۱-۸-۱. تأمین ۱۵
۱-۸-۲. تامین اجتماعی ۱۵
۱-۸-۳. الگو ۱۸
۱-۸-۴. الگوی تامین اجتماعی ۱۸
فصل دوم : الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام **۲۰**
مقدمه ۲۱
۲-۱- وضعیت اولیه تامین اجتماعی در آستانه ظهور اسلام ۲۲
۲-۲. مبانی الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام ۲۴
۲-۲-۱ . تحکیم مبانی اعتقادی ۲۴
۲ -۲- ۲. تحکیم مبانی اجتماعی ۲۵
۲-۳. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی در صدر اسلام ۲۹
۲-۳- ۱. تامین نیازهای متعارف فقیران ۲۹
۲-۳-۲. پرداخت بدهی بدهکاران ۳۰
۲-۳-۳. کمک به در راه ماندگان ۳۱
۲-۳-۴. آزاد کردن بردگان ۳۱
۲-۳-۵. تامین سالمندانِ از کارافتاده ۳۲
۲-۳-۶. رسیدگی به بیماران ۳۳
۲-۴. اقدامات و سازوکارهای اجرایی ۳۵
۲-۴-۱. پی‌ریزی اقتصاد سالم و ایجاد زمینه خود اتّکایی افراد ۳۵
۲-۴-۲. بسیج مشارکت‌های مردمی ۳۸
۲-۴-۳. تاسیس دولت و نهادهای قانونی بیت المال ۳۹
۲-۵ . وضعیت به دست آمده از اجرای نظام تامین اجتماعی صدر اسلام ۴۲
۲-۵-۱. دوره حیات پیامبر اکرم (ص) ۴۳
۲-۵-۲. دوره خلافت عمربن خطاب ۴۴
۲-۵-۳. دوره حکومت امیرالمؤمنین (ع) ۴۴
۲-۵-۴. دوران عمربن عبدالعزیز ۴۴
۲-۶. مختصات ساختاری الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام ۴۶
۲-۶-۱. جامعه محوری (به جای دولت محوری) ۴۶
۲-۶-۲. استحقاق گرایی (به جای عام گرایی) ۴۷
۲-۶-۳. منطقه‌محوری (به جای تمرکزگرایی) ۴۷

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۲-۶-۴. عدم دوگانگی میان منابع مالیاتی و منابع تامین اجتماعی ۴۸
۲-۷. تحلیل ویژگی‌های کارکردی الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام ۴۸
۲-۷-۱. تقدم توانمند سازی و خود اتکایی افراد بر وابستگی به کمک‌ها ۴۸
۲-۷-۲. فدا نشدن تامین اجتماعی به پای اهداف رشد اقتصادی ۴۹
۲-۷-۳. برخورداری تامین اجتماعی از کارکرد عدالت بین نسلی ۴۹
۲-۷-۴. فراگیری تامین اجتماعی نسبت به اقلیت‌های مذهبی ۵۰
۲-۷-۵. توانایی تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها ۵۰
۲-۷-۶. سبک بار بودن و عدم سنگینی بر دوش دولت: ۵۱
پیوست: گزیده‌ای از شیوه‌های ارائه خدمات درمانی در تاریخ تمدن اسلامی ۵۲
فصل سوم : الگوهای تامین اجتماعی در کشورهای غربی ۶۱
مقدمه ۶۲
۳-۱. وضعیت تامین اجتماعی در مکتب لیبرال - سرمایه‌داری ۶۳
۳-۲. عوامل پیدایی تامین اجتماعی در مکتب سرمایه‌داری ارشادی ۶۷
۳-۲-۱. جلوگیری از حاکمیت کمونیسم ۶۷
۳-۲-۲. جلوگیری از بحرانهای اقتصادی ۶۸
۳-۲-۳. وجود همبستگی میان رفاه افراد ۶۹
۳-۲-۴. تأملات مربوط به عدالت اجتماعی و رعایت حقوق افراد ۷۱
۳-۳. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی ۷۷
۳-۳-۱. سالمندی و بازنشستگی: ۷۷
۳-۳-۲. بیماری و خدمات بهداشتی: ۷۸
۳-۳-۳. بیکاری: ۷۹
۳-۳-۴. فوت سرپرست خانواده: ۷۹
۳-۳-۵. عائله مندی: ۸۰
۳-۳-۶. ناتوانی در انجام کار: ۸۰
۳-۳-۷. نیازمندی: ۸۱
۳-۳-۸. سایر موارد: ۸۲
۳-۴. راهبردهای تامین اجتماعی ۸۲
۳-۴-۱. راهبردهای بیمه‌ای: ۸۲
۳-۴-۲. راهبردهای حمایتی: ۸۳
۳-۴-۳. راهبردهای امدادی: ۸۴
۳-۵. شیوه‌های تامین مالی تامین اجتماعی ۸۴
۳-۶- نهادهای ارائه دهنده خدمات تامین اجتماعی ۸۷
۳-۶-۱. خودِ فرد: ۸۷
۳-۶-۲. خانواده: ۸۷
۳-۶- ۳. سازمانهای غیر انتفاعی و نهادهای خیریه: ۸۹
۳-۶- ۴. دولت: ۸۹
۳-۷- دولت رفاه و تامین اجتماعی ۹۰
۳-۷-۱. پیدایش دولت رفاه و تحولات مفهومی آن ۹۰
۳-۷-۲. رویکردهای نظری به دولت رفاه ۹۴
۳-۷-۲-۱. رویکرد راست‌گرا ۹۴
۳-۷-۲-۲. رویکردهای سوسیال دموکرات ۹۸

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۷-۲-۳. رویکرد راه سوم ۱۰۰
۳-۷-۳. مدلهای دولت رفاه در کشورهای مختلف ۱۰۳
۳-۷-۳-۱. انواع دولت رفاه به لحاظ میزان مزایا ۱۰۳
۳-۷-۳-۲. مدل‌های دولت رفاه در مناطق مختلف ۱۰۴
۳-۷-۴. افول دولت رفاه ۱۰۹
۳-۷-۴-۱. تحولات سیاسی ۱۱۰
۳-۷-۴-۲. تحولات جمعیتی ۱۱۱
۳-۷-۴-۳. تحولات اجتماعی ۱۱۱
۳-۷-۴-۴. تحولات اقتصادی ۱۱۳
۳-۷-۴-۵. تحولات فرهنگی ۱۱۴
فصل چهارم: نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری ۱۱۵
مقدمه: ۱۱۶
۴-۱. دست‌آوردها و نقاط قوت تامین اجتماعی در عصر جدید ۱۱۶
۴-۲. خلأ تئوریک جایگاه تامین اجتماعی در جهان‌بینی اقتصادی نظام سرمایه‌داری ۱۱۸
۴-۳. تناقض اصول و هنجارهای نظام سرمایه‌داری با تامین اجتماعی ۱۲۰
۴-۳-۱. تناقض فردگرایی و خاستگاه تامین اجتماعی ۱۲۰
۴-۳-۲. تناقض آزادی اقتصادی و لزوم دخالت دولت برای برقراری تامین اجتماعی ۱۲۱
۴-۳-۳. تناقض مصرف گرایی و اهداف تامین اجتماعی ۱۲۱
۴-۳-۴. تناقض سود محوری و انباشت ثروت با تعدیل توزیع ثروت و درآمد ۱۲۳
۴-۳-۵. تناقض ربا خواری و عدالت اجتماعی ۱۲۴
۴-۳-۶. تناقض لیبرالیسم اخلاقی و فرهنگی با نقش حمایتی نهادهای اجتماعی ۱۲۶
۴-۳-۷. تناقض رقابت اقتصادی و توازن اجتماعی ۱۲۷
۴-۴. ابهام و نقص در اهداف تامین اجتماعی ۱۲۷
۴-۴--۱. ابهام در تعیین محدوده کمی اهداف تامین اجتماعی ۱۲۸
۴-۴-۲. عدم شفافیت در اهداف توزیع درآمدی، جبرانی و پوشش ریسک ۱۳۰
۴-۵- نقاط ضعف روش‌های تامین اجتماعی ۱۳۱
۴-۵-۱. عدم کفایت در امحاء فقر و تعدیل توزیع درآمد ۱۳۳
۴-۵-۱-۱. عدم کامیابی در محو کامل فقر ۱۳۳
۴-۵-۱-۲. اختلالات ناموجه در توزیع درآمد ۱۳۴
۴-۵-۲. عوارض نامطلوب بر متغیرهای کلان اقتصادی ۱۳۶
۴-۵-۲-۱. تضعیف پس‌اندازهای خصوصی ۱۳۷
۴-۵-۲-۲. تاثیر منفی بر میزان اشتغال ۱۳۸
۴-۵-۲-۳. اثرات متفاوت بر رشد اقتصادی ۱۳۸
۴-۵-۲-۴. سایر آثار ۱۳۹
۴-۵-۳. گسترش حجم دولت و تضعیف نهادهای مردمی(تمرکز گرایی) ۱۴۰
۴-۵-۳-۱. ناموجه بودن پاره‌ای از طرح‌های دولتی از منظر سلب آزادی‌های افراد ۱۴۰
۴-۵-۳-۲. تعمیق وابستگی افراد به دولت و تضعیف کارکرد حمایتی خانواده و نهادهای خیریه ۱۴۱
۴-۵-۳-۳. پر هزینه بودن و دامن زدن به بحران‌های مالی دولت ۱۴۳
۴-۵-۴. افزایش مخاطرات اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی ۱۴۴
۴-۶. روند اصلاحات تامین اجتماعی در جهان ۱۴۶
۴-۶-۱. پیشنهادهای اصلاحی در مباحثات نظری ۱۴۶

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۴-۶-۱-۱. تجدید نظر در مفهوم و ماهیت رفاه: ۱۴۷
۴-۶-۱-۲. تمرکز زدایی؛ ۱۴۷
۴-۶-۱-۳. شفاف سازی جنبه‌های توزیعی و غیر توزیعی؛ ۱۴۸
۴-۶-۲. اصلاحات پارامتریک ۱۴۹
۴-۶-۳. اصلاحات ساختاری ۱۵۰
۴-۶-۳-۱. انتقال از الگوهای رفاهی جامع به الگوهای محدود: ۱۵۰
۴-۶-۳-۲. انتقال از نظام‌های بدون اندوخته به نظام‌های اندوخته گذاری: ۱۵۱
۴-۶-۳-۳. خصوصی سازی و ایجاد نظام‌های چند لایه: ۱۵۲
۴-۶-۳-۴. ایجاد طرح‌های بازنشستگی تدریجی(مرحله ای): ۱۵۳
میزان اثر بخشی اصلاحات ۱۵۴
۴-۷. ارزیابی تامین اجتماعی معاصر با رویکرد انتقادی به نظام سرمایه‌داری ۱۵۵
فصل پنجم: تامین اجتماعی در ایران ۱۵۹
مقدمه ۱۶۰
۵-۱. پیشینه تامین اجتماعی قبل از انقلاب اسلامی ۱۶۰
۵-۲. مبانی تامین اجتماعی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ۱۶۲
۵-۲-۱. منابع کشف و طراحی الگوی تامین اجتماعی ۱۶۲
۵-۲-۲. مبانی و اهداف تامین اجتماعی ۱۶۳
۵-۲-۳. حاکمیت عدالت اجتماعی بر تامین اجتماعی ۱۶۴
۵-۲-۴. راهکارهای کلی تحقق تامین اجتماعی ۱۶۵
۵-۲-۵. منابع مالی تامین اجتماعی ۱۶۶
۵-۳. تامین اجتماعی در قوانین عادی و برنامه‌های پنج ساله توسعه ۱۶۷
۵-۳-۱. ساختار نهادهای نظام جامع تامین اجتماعی ۱۶۷
۵-۳-۲. حوزه بیمه‌های اجتماعی (غیر درمانی) ۱۷۰
۵-۳-۳. حوزه بهداشت و درمان ۱۷۳
۵-۳-۴. حوزه حمایتی و توانمند سازی ۱۷۷
۵-۳-۵. حوزه امداد و نجات ۱۸۲
۵-۳-۶. حوزه یارانه‌ها ۱۸۳
۵-۴. نهادها و سازمان‌های نظام تامین اجتماعی ۱۸۵
۵-۴-۱. سازمان‌های بیمه‌ای ۱۸۵
۵-۴-۱-۱. سازمان تامین اجتماعی ۱۸۵
۵-۴-۱-۲. سازمان بازنشستگی کشوری ۱۸۹
۵-۴-۱-۳. سازمان بیمه خدمات درمانی ۱۸۹
۵-۴-۲. سازمان‌های حمایتی و امدادی ۱۹۱
۵-۴-۲-۱. کمیته امداد امام خمینی «ره» ۱۹۱
۵-۴-۲-۲. سازمان بهزیستی کشور ۱۹۲
۵-۵. بررسی نقاط قوت و ضعف تامین اجتماعی در ایران ۱۹۳
۵-۵-۱. دستاوردهای نظام تامین اجتماعی ایران: ۱۹۴
۵-۵-۲. فاصله وضعیت موجود تامین اجتماعی با وضعیت مطلوب ۱۹۶
۵-۵-۳. عوامل ناسازگار با تامین اجتماعی در محیط پیرامونی تامین اجتماعی ایران ۲۰۰
۵-۵-۳-۱. تورم ۲۰۰
۵-۵-۳-۲. بیکاری و فضای نامناسب کسب و کار ۲۰۱

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۵-۳-۳. فساد مالی و اداری ۲۰۳
۵-۵-۳-۴. ناکارآمدی نظام مالیاتی و عدم توازن در درآمدهای دولت ۲۰۴
۵-۵-۳-۵. شکاف ساختاری در الگوی درآمد – مصرف اکثریت خانوارها ۲۰۶
۵-۵-۳-۶. روند تهدیدآمیز ساختار جمعیت و خانواده ۲۰۸
۵-۵-۳-۷. عدم هدفمندی یارانه‌ها ۲۰۹
۵-۵-۳-۸. سایر عوامل ۲۱۱
۵-۵-۴. نقاط ضعف الگوی تامین اجتماعی ایران ۲۱۲
۵-۵-۴-۱. خلأ تئوریک نظریه تامین اجتماعی ایرانی – اسلامی ۲۱۲
۵-۵-۴-۲. عدم سازماندهی مناسب مشارکت‌های مردمی ۲۱۳
۵-۵-۴-۳. عدم جامعیت، کفایت و قانونمندی راهبردهای حمایتی ۲۱۵
۵-۵-۴-۴. مشکلات مالی صندوقهای بیمه اجتماعی ۲۱۶
۵-۵-۴-۵. مشکلات ناشی از مدیریت سرمایه‌های متمرکز ۲۱۷
ششم) عدم سازگاری پرداخت مستمری‌ها با محاسبات بیمه‌ای ۲۲۱
۵-۵-۵. اشکالات و ابهامات فقهی - حقوقی ۲۲۲
۵-۵-۵-۱. ابهام در ماهیت فقهی- حقوقی تامین اجتماعی بیمه‌ای و توجیه مشروعیت آن ۲۲۲
الف) رویکرد عقد انگاری بیمه‌های تامین اجتماعی و یکسان انگاری آن با بیمه‌های تجاری: ۲۲۲
ب) رویکرد دوگانگی بیمه‌های تجاری و تامین اجتماعی ۲۲۳
۵-۵-۵-۲. ناسازگاری با عدالت اجتماعی از منظر اسلامی ۲۲۶
۵-۵-۵-۳. ابهام در حد و حدود حق تامین اجتماعی ۲۲۶
۵-۵-۵-۴. ناسازگاری تخصیص مزایای بازماندگان با احکام فقهی ارث ۲۲۷
۵-۵-۵-۵. ابهام در شخصیت حقوقی سازمان تامین اجتماعی ۲۲۸
۵-۵-۵-۶. شبهه مالکیت وجوه تامین اجتماعی ۲۲۸
۵-۵-۵-۷. سایر اشکالات ۲۲۹
پیوست فصل پنجم: ماهیت و ساختار شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی(شستا) ۲۳۰
فصل ششم: الگوی تامین اجتماعی سازگار با نگرش اسلامی ۲۳۲
مقدمه: ۲۳۳
۶-۱. ماهیت کلی مسئله تامین اجتماعی در منابع اسلامی ۲۳۴
۶-۲. اهداف تامین اجتماعی ۲۳۷
۶-۳. مبانی تامین اجتماعی ۲۳۸
۶-۳-۱. مبانی اعتقادی ۲۳۸
۶-۳-۲. مبانی اخلاقی و ارزشی ۲۴۵
۶-۳-۳. مبانی رفتاری ۲۴۵
۶-۳-۴. مبانی سیاسی و اجتماعی ۲۴۸
۶-۴. روش کشف و طراحی الگوی تامین اجتماعی ۲۵۰
۶-۴-۱. مرحله استنباط احکام عناصر تامین اجتماعی ۲۵۳
۶-۴-۲. مرحله ترکیب مفردات و شکل‌دهی الگوی تامین اجتماعی ۲۵۴
۶-۵. مراتب نیازها و سطح پوشش تامین اجتماعی ۲۵۶
۶-۶. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی ۲۶۰
۶-۶-۱. کمک مالی به فقیران و مساکین(یتیمان، زنان بی سرپرست، معلولان و...) ۲۶۱
۶-۶-۲. حمایت از بیماران ۲۶۵
۶-۶-۲-۱. پاکیزگی و سلامتی جسم و روان جزء ماهیت اسلام است. ۲۶۶

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۶-۲-۲. نیاز به سلامتی از دیدگاه اسلام در رأس نیازهای معیشتی انسان قرار دارد. ۲۶۷
۶-۶-۲-۳. سفارش اسلام به حمایت از بیماران ۲۶۷
۶-۶-۲-۴. بهداشت و درمان جزء لاینفک همه نظام‌های تامین اجتماعی معاصر است. ۲۶۷
۶-۶-۳. جبران حوادث مالی و انسانی ۲۶۸
۶-۶-۴. حمایت از تشکیل خانواده ۲۷۰
۶-۶-۴-۱. نیاز به تشکیل خانواده ۲۷۰
۶-۶-۴-۲. حمایت از تشکیل خانواده برای حفظ معنویت وقداست جامعه ضرورت دارد: ۲۷۰
۶-۶-۴-۳. تشکیل خانواده دارای آثار جانبی مثبت است و دخالت دولت در آن منطقی است ۲۷۱
۶-۶-۴-۴. حمایت از تشکیل خانواه از نظر شرعی نیز مطلوب است ۲۷۲
۶-۶-۴-۵. مقابله با عوامل تهدید کننده خانواده مستلزم برنامه‌های حمایتی است ۲۷۲
۶-۶-۵. تامین مسکن ۲۷۳
۶-۶-۶. تامین اشتغال و حمایت از بیکاران ۲۷۵
۶-۶-۷. مزایای سالمندی ۲۷۶
۶-۷. راهکارهای اصلی تامین اجتماعی ۲۷۹
۶-۷-۱. تدارک خصوصی (از طریق نظام اقتصادی عادلانه) ۲۸۱
۶-۷-۱-۱. رعایت جانب فقرا در توزیع فرصت‌ها و امکانات عمومی: ۲۸۲
۶-۷-۱-۲. مبارزه با سوء استفاده از اموال عمومی ۲۸۳
۶-۷-۱-۳. تنظیم عادلانه قوانین مربوط به توزیع درآمد میان عوامل تولید ۲۸۴
۶-۷-۱-۴. روان سازی بازار و تسهیل فضای کسب و کار در جهت امکان استفاده عموم از مواهب بازار ۲۸۴
۶-۷-۱-۵. تهذیب اخلاقی شرکت کنندگان در بازار: ۲۸۵
۶-۷-۲. تکافل عمومی ۲۸۷
۶-۷-۲-۱. خاستگاه و اهمیت تکافل عمومی: ۲۸۸
۶-۷-۲-۲. مزایای راهکار تکافل عمومی: ۲۸۹
-۶-۷-۲-۳. مراتب مسئولیت‌های مردم در مقابل یکدیگر: ۲۹۰
۶-۷-۲-۴. سازوکار اجرایی تکافل عمومی ۲۹۶
۶-۷-۳. تضامن دولتی ۲۹۷
۶-۷-۳-۱. دلایل ضمان دولت در نصوص اسلامی ۲۹۸
۶-۷-۳-۲. جایگاه تامین اجتماعی در میان اهداف و وظایف دولت ۳۰۰
۶-۷-۳-۳. شیوه‌های ارائه خدمات تامین اجتماعی توسط دولت ۳۰۳
۶-۷-۳-۴. نسبت راهکار تضامن با راهکارهای تکافل و تدارک ۳۰۵
۶-۸. مدیریت منابع مالی در الگوی تامین اجتماعی مطلوب ۳۰۷
۶-۸-۱. منابع مالی تامین اجتماعی در اسلام ۳۰۷
۶-۸-۱-۱. درآمد ناشی از پس‌انداز و سرمایه‌گذاریهای خصوصی ۳۰۷
۶-۸-۱-۲. وجوه خیریه و درآمد ناشی از اوقاف ۳۰۹
۶-۸-۱-۳. مالیاتهای منصوص شرعی ۳۰۹
۶-۸-۱-۴. درآمد ناشی از مالکیت‌های دولت(انفال) ۳۱۰
۶-۸-۱-۵. مالیاتهای حکومتی ۳۱۱
۶-۸-۲. اصول حاکم بر شیوه‌های مدیریت منابع در الگوی مطلوب ۳۱۱
۶-۸-۲-۱. ترجیح منابع مالیاتی بر منابع بیمه‌ای ۳۱۲
۶-۸-۲-۲. حاکمیت قاعده «یؤخذ من أغنیائهم ویردّ علی فقرائهم» بر کسب و تخصیص درآمد تامین اجتماعی ۳۱۲
۶-۸-۲-۳. رعایت تعادل و توازن میان درآمدها و هزینه‌ها ۳۱۳

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۸-۲-۴. استفاده از عوامل معنوی و اخلاقی برای تعدیل عرضه و تقاضای خدمات ۳۱۴
۶-۸ - ۲- ۵. سازماندهی چندمرحله‌ای در قالب خانواده- منطقه- مرکز ۳۱۶
۶-۸-۲-۶. شفافیت ماهیت سرمایه‌گذاری‌ها و تمرکز آن‌ها در راهکارهای تدارک و تکافل ۳۱۶
پیوست فصل ششم: توضیح در باره مفاهیم حق، حکم و تکلیف: ۳۱۸
فصل هفتم: خلاصه، نتایج و پیش‌نهادها ۳۲۱
مقدمه ۳۲۲
۷-۱. خلاصه و نتایج مربوط به سوال و فرضیه اول ۳۲۲
۷-۱-۱. بررسی ماهیت الگوی تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری ۳۲۲
۷-۱-۲. بررسی ماهیت الگوی تامین اجتماعی ایران ۳۲۵
۷-۱-۳. بررسی نقاط قوت و ضعف الگوهای رایج در جوامع سرمایه‌داری ۳۲۵
۷-۱-۴. نقاط قوت و ضعف الگوی تامین اجتماعی ایران ۳۳۰
۷-۱-۵. روند اصلاحات تامین اجتماعی در جهان ۳۳۴
۷-۲- خلاصه و نتایج مربوط به سوال و فرضیه دوم ۳۳۵
۷-۳- پیش‌نهادها ۳۴۳
منابع و مآخذ ۳۴۶

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فهرست جداول

جدول ۳-۱: هزینه‌های تامین اجتماعی (به نسبت تولید ناخالص ملی).....۹۳
جدول ۳-۲: تنوع ارائه خدمات در رویکردهای رفاهی مختلف ۱۰۲
جدول ۳-۳: تمایزات مدلهای مختلف رفاهی از منظر سطح مزایا.....۱۰٤
جدول ۳-٤: اصول پایه‌ای نظامهای بازنشستگی در هشت کشور اروپایی ۱۹۹۲.....۱۰٦
جدول ۳-۵: طبقه بندی Esping- Anderson از دولت رفاه‌ها.....۱۰۹
جدول ۵-۱: وضعیت شاخصهای بیمه‌ای درسازمان تامین اجتماعی.....۱۸٦
جدول ۵-۲: میزان منابع کلان سازمان اجتماعی بر حسب نوع در آمد ۱۳۸۳-۱۳۷۵.....۱۸۷
جدول ۵-۳: مصارف انجام شده سازمان به تفکیک از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۳.....۱۸۸
جدول ۵-٤: جمعیت بیمه‌شدگان سازمان بیمه خدمات درمانی به تفکیک صندوق.....۱۹۰
جدول۵-۵: سهم دهک‌ها از درآمد ملی.....۱۹۳
جدول ۵-٦: شاخص‌های نابرابری توزیع درآمد در مناطق شهری.....۱۹۸
جدول ۵-۷: نرخ بیکاری درجمعیت۱۰ساله و بیشتر مناطق شهری به تفکیک فصول(۱۳۹۰-۱۳۸۰).....۲۰۲
جدول۵-۸: ترکیب درآمدهای دولت در ایران و جهان.....۲۰٤
جدول ۵-۹: میانگین سن در اولین ازدواج به تفکیک جنس ۱۳۵۵ -۱۳۹۰ .....۲۰۸
جدول ۵-۱۰: درصد خانوار بر حسب جنس سرپرست خانوار ۱۳۵۵-۱۳۹۰ .....۲۰۸
جدول۵-۱۱: پیش‌بینی منابع ومصارف صندوق بازنشستگی کشوری تاپایان برنامه پنجم.....۲۱٦
جدول ۵- ۱۲: درآمدها و هزینه‌های سازمان تامین اجتماعی.....۲۲۰
جدول۵- ۱۳: شاخص‌های مالی شرکت سرمایه‌گذاری تامین اجتماعی(شستا).....۲۲۰
جدول ۵-۱٤: توزیع سرمایه‌گذاری‌های شستا در مقطع ۱۳۸۵/۳/۳۱ .....۲۲۱

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه

«الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ»(حج،۴۱)
«همان کسانی که چون در زمین به آنان توانایی دهیم نماز برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و به کارهای پسندیده وامی‌دارند و از کارهای ناپسند باز می‌دارند و فرجام همه کارها از آن خداست».

الحمد لله رب العالمین و الصلاه و السلام علی رسوله المصطفی محمد و آله الطاهرین. اللهم أخرجنا من ظلمات الوهم وأکرمنا بنور الفهم، اللهم افتح علینا أبواب رحمتک ویسر علینا خزائن علومک برحمتک یا أرحم الراحمین.

تامین اجتماعی به عنوان یکی از پایه‌های اساسی عدالت اجتماعی همواره از آرمانهای والای انسانی بوده و فریضه زکات که در قرآن کریم به عنوان یکی از رسالت‌های اصلی همه فرستادگان بزرگ خداوند معرفی شده است در راستای تحقق همین آرمان تشریع گردیده است. پس از ظهور تمدن جدید و مشکلات ناشی از الزامات و اقتضائات جوامع صنعتی، و پس از گذراندن دوره‌ای از انکار و تاییدها، امروزه ضرورت این امر مورد قبول همگان قرار گرفته است. در ماده ۲۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر تأمین اجتماعی از جمله حقوق اساسی انسان‌ها شناخته شد و سازمان بین المللی کار(ILO) و اتحادیه بین المللی تامین اجتماعی (ISSA) در شعار اصلی خود اعلام نمودند که «صلح پایدار بدون عدالت اجتماعی و عدالت اجتماعی بدون تامین اجتماعی نمی‌تواند وجود داشته باشد»(رک: پناهی، ۱۳۷۶، ص۷۲)

ضرورت تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی برخاسته از نگاه عمیق اسلام به سعادت و تکامل اجتماعی انسان و نقشی است که تامین اجتماعی در این زمینه ایفا می‌نماید. از این رو برقراری تامین اجتماعی و رفع فقر و محرومیت از اقشار مختلف جامعه در زمره اهداف اصلی قانون اساسی ایران قرار گرفت و در اصول متعددی از آن، ازجمله: اصول دوم، سوم، چهارم، بیست و یکم و بیست هشتم بر جایگاه مستحکم آن در فلسفه سیاسی نظام جمهوری اسلامی تاکید گردید و بالاخره در اصل ۲۹ آن به طور مشخص برخورداری از تامین اجتماعی به عنوان حقی همگانی به رسمیت شناخته شد.

تامین اجتماعی یک برنامه کلان اجتماعی است که از طرفی با مبانی اعتقادی و فلسفی نظام حاکم و از طرف دیگر با نظام‌های حقوقی، اخلاقی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جامعه ارتباط دارد و به همین جهت الگوی تامین اجتماعی در هر جامعه‌ای لاجرم باید به گونه‌ای طراحی شود که با مبانی فکری و عناصر سایر نظامات آن، سازگاری کامل داشته باشد. بر این اساس چنانکه از اصل چهارم قانون اساسی نیز استنباط می‌شود الگوی تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی، باید در عین حالی که از دستاوردهای مفید

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بشری به صورت هدفمند و آگاهانه به طور کامل استفاده می‌کند، برخاسته از مبانی و اهداف اصیل اسلامی و اصول و راهکارهای دستیابی به جامعه نمونه (اسوه) بر مدار قرآن و سنّت باشد.

در راستای چنین ضرورتی این تحقیق الگوی تامین اجتماعی سازگار با مبانی اسلامی و اقتضائات جوامع امروزی به ویژه جمهوری اسلامی ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد. از آنجا که سوابق آموزشی و پژوهشی محقق در زمینه‌های فقه، علوم قرآن و حدیث و علوم اقتصادی می‌باشد، در حالیکه حدالمقدور جوانب غیر اقتصادی موضوع مد نظر قرار خواهد گرفت، رویکرد غالب این تحقیق رویکرد اقتصاداسلامی خواهد بود.

مطالب تحقیق مشتمل بر هفت فصل خواهد بود. پس از فصل اول که به بررسی مفاهیم و کلیات تحقیق اختصاص یافته است، در فصل دوم، الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام را بررسی خواهیم نمود. پرداختن به موضوع این فصل به این هدف صورت می‌گیرد که می‌خواهیم ببینیم پدیده‌های نوین جوامع بشری در سنت فاخر و دیرینه ما چه سان مدیریت می‌گردید. بدون تردید صرف نظر از آن دسته از آموزه‌هایی که از اختصاصات آن عصر بوده و امروزه عتیقه محسوب می‌شوند، بسیاری از آن‌ها نیز هستند که ارزش آن‌ها برای حل مشکلات امروزی از هر کیمیایی بیشتر است، باید آن‌ها را شناخت و در حل مشکلات امروز به کار بست. فصول سوم و چهارم به بررسی و نقد الگوهای تامین اجتماعی نوین در جوامع سرمایه‌داری اختصاص یافته است. اهمیت این موضوع بدان جهت است که این کشورها خاستگاه اولیه الگوهایی هستند که هم اکنون کم و بیش در سایر کشورها از جمله کشور ما نیز در جریان هستند و بدون تردید مطالعه افزون بر یک قرن تجربهٔ آن‌ها علاوه بر این که شناخت ما را از زوایای موضوع کاملتر خواهد نمود، موجب آگاهی از نقاط قوت و ضعفی نیز خواهد بود که در پی‌ریزی مجدد الگوی تأمین اجتماعی بر مبنای تعالیم اسلام برای دنیای معاصر، کارساز هستند. در فصل پنجم الگوی تامین اجتماعی در ایران را مورد بررسی قرار می‌دهیم. این موضوع از جهات متعددی برای تحقیق ما اهمیت دارد. زیرا از طرفی شاکله اصلی تامین اجتماعی در ایران بر مبنای سنت‌های جدید غربی شکل گرفته است و از طرف دیگر پس از انقلاب اسلامی تلاش‌های زیادی از طریق قانون اساسی، قوانین توسعه پنج‌ساله، قوانین عادی، آیین نامه‌های اجرایی و سیاست‌های اجتماعی جمهوری اسلامی برای سازگاری آن با مبانی اسلام و مکتب تشیع به عمل آمده است که باید به دقت نقاط قوت و ضعف آن‌ها را بررسی نمود. افزون بر این شناخت اقتضائات شرایط کنونی ایران به عنوان نمونه‌ای امروزی از جامعه هدف الگوی پیشنهادی، جنبه‌های عملیاتی الگو را تقویت خواهد نمود. فصل ششم مهمترین فصل این تحقیق است که به تبیین الگوی تامین اجتماعی سازگار با نگرش اسلامی اختصاص یافته است. در این فصل مبانی، اهداف، راهکارها، موارد تحت پوشش، سطوح و مراتب پوشش، منابع تامین مالی الگو و شیوه مدیریت آن را

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بررسی خواهیم نمود و بالاخره در فصل پایانی به جمع بندی مباحث تحقیق و خلاصه آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱-۱. بیان مساله:

تأمین اجتماعی حمایتی است که جامعه در زمینه تامین نیازهای معیشتی افراد، به خصوص در مواقع قطع و یا کاهش درآمد، بیماری، بیکاری، سالمندی، ازکارافتادگی و مانند آن به عمل می‌آورد. بر پایه آیات نورانی قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السّلام این موضوع یکی از اهداف و برنامه‌های اصلی اسلام است و در جامعه نبوی(ص) و امتداد آن در دهه‌های نخستین هجری، الگویی از تامین اجتماعی بر مبنای آموزه‌های اسلامی ارائه گردید که دست‌آوردهای چشمگیری در زمینه رفع فقر و تامین نیازهای معیشتی آحاد مردم به همراه داشت. در قرون اخیر الگوی جدیدی از تامین اجتماعی بر مبنای اصول و مبانی فکری جوامع سرمایه‌داری در غرب به وجود آمد و از آنجا به کشورهای اسلامی نیز وارد گردید. گذشت زمان و ورشکستگی نظام‌های تامین اجتماعی در غرب و عدم توانایی آن‌ها در تامین گروههای نیازمند در برخی کشورها و عدم پایداری برنامه‌های رفاهی در برخی دیگر، عدم کفایت و امکان استمرار نظامهای مزبور را نشان داد. در کشور ما نیز در حال حاضر علیرغم تمامی برنامه‌ها و تلاش‌های به عمل آمده و با وجود تمامی یارانه‌های مستقیم و غیر مستقیم دولتی و نهادهای متعدد تامین اجتماعی، شاخص‌های تامین اجتماعی در مقیاس‌های منطقه‌ای و بین المللی از وضعیت مناسبی برخوردار نیستند.

تحقیق حاضر در صدد بررسی این مسئله به منظور دستیابی به الگویی از تامین اجتماعی بر مبنای آموزه‌های اسلامی است که ضمن برخورداری از نقاط قوت الگوهای موجود، اشکالات آن‌ها را نداشته و بتواند متناسب با نیازها و شرایط تحول یافته جوامع امروزی، نیازهای معیشتی آحاد جامعه را تضمین نماید.

۱-۲. سؤال‌های تحقیق

یک) نقاط قوت و ضعف الگوهای تامین اجتماعی مرسوم چیست؟

دو) الگوی تامین اجتماعی روزآمد و سازگار با نگرش اسلامی کدام است؟

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱-۳. فرضیه‌های تحقیق

یک) الگوهای تامین اجتماعی مرسوم علیرغم داشتن برخی نقاط قوت، به لحاظ سازگاری درونیِ عناصر(مبانی، اهداف و راهبردها)، نتایج عملکردی، و سازگاری با مبانی اسلامی با اشکالات زیادی موجه‌اند.

دو) الگوی تامین اجتماعی سازگار با نگرش اسلامی(مبانی، اهداف و ضوابط فقهی) دارای ۳ راهکار اصلی است.

الف) تدارک خصوصی: مبتنی بر مسئولیت هر فرد در تدبیر عزتمندانه معیشت و تامین نیازهای زمان حال و آتی خود.

ب) تکافل عمومی: مبتنی بر مسئولیت ثروتمندان در تامین نیازهای ضروری فقرا.

ج) تضامن دولتی: مبتنی بر مسئولیت دولت در زمینه تامین حد کفاف زندگی برای عموم مردم.

۱-۴. اهمیت و ضرورت تحقیق

مسئله تامین اجتماعی امروزه در همه کشورهای دنیا به عنوان یکی از مهمترین و اساسی‌ترین مسائل اقتصادی- اجتماعی مطرح است و علیرغم تجربه‌ها و رویکردهای مختلف، پیدا کردن یک نظام تامین اجتماعی که بتواند درعین ایجاد و ارائه تامین به آحاد جامعه، مشکلات جدیدی را به بار نیاورد و از کارآمدی و پایداری کافی برخوردار باشد، مسئله مهم تمامی کشورهای دنیا است و هنوز هیچ کشوری موفق به کشف چنین نظامی نشده است. (رک: موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک،۱۳۷۹، ص۷۲)

لارنس تامپسن می‌گوید:

«نظام تأمین اجتماعی با عملکرد خوب، عنصر اصلی هر اجتماع مدرن است. فقط معدودی از مسائل اجتماعی را می‌توان از نظر اهمیت سیاسی و اقتصادی در ردیف اصلاحات جاری در حوزه‌ی رفاه دانست. کشوری که نظام رفاهی آن نتواند یا نخواهد اطمینان فراگیر مردمش را جلب کند نباید از آن‌ها انتظار داشته باشد که به آینده خوشبین باشند. بنابراین، اصلاحاتی که اعتماد مردم به نظام رفاهی را افزایش می‌دهد، در واقع، اقتصاد را نیز تقویت کرده است» (تامپسن، ۱۳۷۹، ص۷)

نظام تامین اجتماعی موجود در ایران الگوبرداری ناقص از نظام تامین اجتماعی حاکم بر جوامع سرمایه‌داری است. در حالی که **اولاً:** نظام‌های مذکور مبتنی بر اصول و مبانی خاص حاکم بر همان جوامع است که در موارد زیادی مغایر با مبانی اسلامی است و **ثانیاً:** در عرصه عمل، با چالش‌هایی چون بحران مالی، عدم پایداری، تضعیف انگیزه پس‌انداز و کار و ناسازگاری با عدالت درون نسلی و بین نسلی مواجه‌اند

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و به همین دلیل این نظام‌ها به طور مداوم در معرض تغییر و اصلاح قرار می‌گیرند و پیروی از آن‌ها بدون عبرت‌آموزی از عواقبشان، پیامدهای جبران ناپذیری را به دنبال خواهد داشت.

این در حالی است که در نصوص قرآن کریم و روایات، آموزه‌های بسیار زیادی در زمینه رفع فقر و مشکلات معیشتی افراد وارد گردیده است. منابع اسلامی همان طور که در باره مبانی و اهداف یک جامعه نمونه از حیث برخورداری از زندگی عزتمندانه و کریمانه آحاد مردم سخن گفته‌اند، راهکارهای مناسب عملی برای رسیدن به آن اهداف را هم نشان داده و با بازگذاشتن راه اجتهاد و قرار دادن منابع و اختیارات گسترده در اختیار ولی امر امکان تطبیق آن آموزه‌ها بر شرایط زمانی و مکانی مختلف و ارائه الگوی مناسب برای هر عصری را فراهم نموده‌اند. افزون بر این، در دوران حاکمیت اسلام در زمان پیامبر اکرم(ص) و جانشینان نخستین ایشان آموزه‌های اسلامی به صورت یک نظام اجتماعی به مرحله اجرا گذاشته شده و تجارب آموزنده‌ای از نحوه پیاده کردن رهنمودهای اسلامی برای حل مشکلات جامعه را در اختیار ما گذاشته است. علیرغم این حقیقت، متاسفانه امروزه نظام‌های حاکم بر جوامع اسلامی برای سامان‌بخشی به زندگی مردم، استفاده از الگوهای تقلیدی را بر راهکارهای اسلامی ترجیح داده‌اند و در میان اندیشمندان مسلمان نیز کمتر کسانی جرأت وارد شدن به عرصه نظریه پردازی اسلامی در این زمینه و ارائه الگوهای روزآمد، نقّادانه و قابل همآوردی با الگوهای بیگانه را پیدا نموده‌اند.

ممکن است تصور شود مسئله تامین اجتماعی و راهکارهای امروزی آن یک مسئله عرفی و علمی است که بشر با استفاده از خِرد جمعی خود به آن دست یافته است و همانند بیمه‌های تجاری که مشروعیت آن از طرف فقه امامیه پذیرفته شده است، در بیمه‌های اجتماعی و سایر راهکارهای متعارف نیز مادام که خلاف شرعی وجود نداشته باشد، می‌توان آن‌ها را تلقی به قبول نمود و با این حساب نیازی به طراحی الگوی تاسیسی اسلامی نخواهیم داشت. در پاسخ می‌گوییم؛ تامین اجتماعی گرچه مسئله مشترک جوامع اسلامی و غیر اسلامی است و در این زمینه تجربیات علمی روز با رهیافت‌های اسلامی گاهی ممکن است مواضع مشترکی نیز داشته باشند، اما با این حال این مسئله یک هدف کلان اجتماعی است که در چارچوب عدالت اجتماعی به منظور تعالی معنوی انسان‌ها طراحی می‌شود و همان گونه که مرحوم شهید صدر نشان داده‌اند، اسلام در زمینه عدالت اجتماعی و راهکارهای تحقق آن دیدگاه متمایزی از مکاتب سوسیالیسم و سرمایه‌داری دارد و افزون بر این، راهکارهای تامین اجتماعی آن، چنانکه از عبادی بودن زکات، خمس، انفاق و... پیداست، عمیقاً با برنامه‌های معنوی اسلام پیوند خورده است. از این رو با ملاحظه این خصوصیات باید گفت هدف خاصی که اسلام در تامین اجتماعی دنبال می‌کند، مقتضی راهکار ویژه‌ای است که باید بر اساس مبانی خاص اسلامی به بررسی آن پرداخته شود. به بیان دیگر تامین اجتماعی یک مسئله فنی محض مانند طراحی یک وسیله نقلیه و یا یک قرارداد عرفی جزئی مانند

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

عقد بیمه نیست که با فروکاستن آن به حد امور عرفی و امضای شرعی آن از واکاوی راهکار اصیل اسلامی آن چشم پوشی کرد.

ملاحظه تاکیدات فراوان قرآن کریم و روایات بر عناوین و مفاهیم مرتبط با تامین اجتماعی مانند زکات، انفاقات، صدقات، اوقاف، نذورات، کفارات، اطعام مساکین، صله رحم، تعاون در خیرات، برّ، احسان، قضاء حاجه المومن، ترغیب به کار و کسب روزی حلال و وضع احکام و مقررات ناظر بر حق و حقوق افراد در تعاملات اجتماعی در مراحل مختلف توزیع ثروت و درآمد و تنظیم شرایط اخلاقی و نهادی بازار در جهت فراهم‌سازی تامین معیشت آبرومندانه افراد، حاکی از جایگاه بسیار رفیع برنامه‌های تامین اجتماعی در اندیشه اسلامی است به گونه‌ای که باید این مسئله را جوهره اصلی دین اسلام در بعد اجتماعی آن دانست. از این رو همانگونه که به فرموده قرآن کریم بی تفاوتی به وضعیت مساکین همسنگ تکذیب قیامت است[1] و بنا به فرمایش رسول گرامی اسلام؛ جامعه‌ای که فردی در آن گرسنه سحر کند ذمّه خدواند از آن برداشته می‌شود[2]، بی تفاوتی نسبت به نیازهای پژوهشی در زمینه تامین اجتماعی در حالیکه ابتلای به فقر شدید گریبان گروههای قابل توجهی از جامعه را فرا گرفته است، گناهی نابخشودنی است.

۱-۵. اهداف تحقیق

این تحقیق، یک تحقیق بنیادی است که هدف آن در درجه اول تقویت ادبیات تامین اجتماعی در دانش اقتصاد اسلامی است و از این رو نمی‌توان از آن انتظار پرداختن به مسائل جزئی و ارائه راه حل برای آن‌ها را داشت. با این حال تلاش محقق بر این است که با نقد علمی الگوهای موجود و بررسی چالش‌های عینی آن‌ها در ایران و جهان به الگویی از تامین اجتماعی بر مبنای آموزه‌های اسلامی راه یابد که **اولاً**: توان مفاهمه و رویارویی با الگوهای رقیب و مواجهه با چالش‌های موجود تامین اجتماعی را داشته باشد و **ثانیاً**: برای سامان بخشی به نیازهای معیشتی مردم و برون رفت از مشکلات فعلی، راهکار علمی ارائه دهد. بدون تردید حل مشکلات موجود پیش از آنکه به کارگزاران معتقد و کارآمد و دستگاه اجرایی مناسب نیاز داشته باشد، مستلزم در اختیار داشتن نظریه مناسب است و این هدف اولیه‌ای است که در این تحقیق

[1] «أرأیت الذی یکذب بالدین * فذلک الذی یدع الیتیم* ولا یحض علی طعام المسکین»(ماعون:۳-۱)

[2] «ایّما أهل عرصةٍ اصبح فیهم امرو جائع فقد برئت منهم ذمة الله تعالی» (ابن حنبل: ج۲، ص۲۷۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دنبال می‌شود. هدف غیر مستقیم این تحقیق کمک به نهادهای قانونگذاری، برنامه‌ریزی و سیاستگذاری و همچنین دستگاههای اجرایی کشور در ارتباط با ساماندهی مشکلات تامین اجتماعی است.

چنانچه این تحقیق به حول و قوّه الهی با موفقیت انجام شود، گامی در مسیر پیشبرد مرزهای دانش تامین اجتماعی تلقی خواهد گردید. نتیجه و فایده این تحقیقات **اوّلاً**: نشان دادن توانائی‌ها و زیبائی‌های تعالیم اسلامی در یک الگوی منسجم و نظام‌مند و شیرینی درک حقیقت و شناخت و آگاهی نسبت به یکی از موضوعات اساسی زندگی اجتماعی است. **ثانیاً**: ارائه یک تحلیل جامع از چگونگی حل مشکل تامین اجتماعی در چارچوب ارزشهای اسلامی شناخت ما را نسبت به چگونگی عملکرد کلیّت اقتصاد اسلامی و مکانیسم حرکت به سمت اهداف نظام روشن خواهد ساخت. **ثالثاً**: بحث و بررسی پیرامون نظریات بر گرفته از کتاب و سنّت، در واقع به نوعی تبلیغ و گسترش احکام و ارزشهای اسلامی است و ممارست با چنین مباحثی به نهادینه شدن الگوهای اسلامی در جامعه کمک خواهد کرد. چنانکه متقابلا، ممارست با الگوهای مبتنی بر سکولاریسم منجر به رسوخ تدریجی آن‌ها در سیاست‌های اجتماعی و کنار نهادن راهکارهای اسلامی خواهد بود. **رابعاً**: این تحقیق را می‌توان به نوعی تلاش برای تبیین جوانبی از مباحث مربوط به الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت و عدالت و همچنین سبک زندگی اسلامی محسوب نمود. **خامساً**: در صورتیکه یک تحقیق علمی بتواند استحکام، کارآیی و برتری نظریات اقتصاد اسلامی را در قالبی علمی و تحلیلی اثبات کند، به تدریج حضور خود را در مراکز علمی، برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اجرایی کشور و متن زندگی مردم نیز نشان خواهد داد.

و بدین ترتیب هدف نهایی این تحقیق کمک به برون رفت از مشکلات فعلی تامین اجتماعی و چاره اندیشی برای رفع فقر و پریشانی از نیازمندان و تامین امنیت خاطر آحاد مردم در مواجهه با مخاطرات زندگی اجتماعی است که امید است رضایت خداوند سبحان را بدنبال داشته باشد.

۱-۶. پیشینه تحقیق

در خصوص تبیین الگوهای تامین اجتماعی متعارف و بررسی چالش‌ها و روند اصلاحات آن تحقیقات بسیار زیادی صورت گرفته است که از جمله می‌توان به تحقیقات ۴۰ ساله پروفسور فلداشتاین، مقالات استیگلیتز و ساموئلسن اشاره نمود. بخش مهمی از مشکلات تامین اجتماعی به طرحهای بازنشستگی مربوط می‌شود که در این زمینه نیز تحقیقات زیادی صورت گرفته است. بانک جهانی به منظور تحقیق در باب نظامهای بازنشستگی در سال ۱۹۹۴ کتاب اجتناب از بحران سالمندی را منتشر ساخت و در سال ۱۹۹۹ کنفرانسی برای بررسی نتایج حاصل از انتشار کتاب مزبور برگزار نمود که مقالات آن در سال ۲۰۰۱ در کتاب اندیشه‌های جدید در باب تامین دوران سالمندی منتشر گشت. فصلنامه تامین اجتماعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی در ایران به طور تخصصی در این زمینه فعالیت می‌نمودند و برخی از مهمترین مقالات آن‌ها در مجموعه‌ای به نام «تامین اجتماعی در ایران و جهان» منتشر گردیده است .

در زمینه نگرش اسلامی در خصوص بیمه‌های تجاری و راهبردهای غیر بیمه‌ای تامین اجتماعی و موضوعات پیرامونی آن مانند فقر و انفاق آثار متعددی وجود دارد، اما در مورد بیمه‌های اجتماعی به طور کلی و راهبردهای بیمه‌ای تامین اجتماعی آثار فقهی موجود بسیار ناچیز و در حد صفر است. در زمینه آثار علمی این بخش نیز هر چند که تحقیقات و همایش‌های متعددی برگزار گردیده ولی اکثر آن‌ها یا انتزاعی است ویا در قالب یک الگوی جامع تامین اجتماعی اسلامی صورت نگرفته است. در خصوص پژوهش‌های ناظر بر کلّیت تامین اجتماعی از دیدگاه اسلام نیز آثاری از رفیق یونس المصری، محمد نجات الله صدیقی، عبدالله ناصح علوان، محمد ابوزهرۀ، علی باقری و ضیاء الدین کیاءالحسینی، مؤسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، محمد حسن محمدی مهر و دیگران منتشر گردیده است. بسیاری از این تحقیقات در مواجهه با الگوهای تامین اجتماعی معاصر رویکردی تاییدی داشته و یا صرفا به ذکر برخی تمایزات نظام تامین اجتماعی اسلام پرداخته‌اند. برخی از این آثار نیز به صورت مبنایی، در صدد ارائه‌ی الگوی جایگزینی از تامین اجتماعی اسلامی برآمده‌اند که به مواردی از مرتبط‌ترین آن‌ها به تحقیق حاضر در قالب چند دسته به شرح زیر اشاره می‌کنیم.

دسته اول از ادبیات موجود تحقیقاتی است که الگوی تامین اجتماعی اسلامی را بر مبنای نهاد زکات تبیین کرده‌اند. در این آثار که غالبا از سوی اندیشمندان اهل سنت ارائه شده‌اند، مشهورترین اثر، کتاب «فقه الزکاه» دکتر یوسف قرضاوی(۱۴۲۰ق.) است. وی در این کتاب با تشریح منابع و مصارف زکات و تطبیق آن با مصادیق امروزی تامین اجتماعی، معتقد است با احیا و اجرای زکات اسلامی می‌توان تمامی مشکلات جوامع معاصر در باب تامین اجتماعی را مرتفع نمود و در صورتی که درآمدهای زکات برای مخارج تامین اجتماعی کافی نباشد، می‌توان با الهام از ویژگیهای زکات، نسبت به وضع مالیاتهای حکومتی اقدام نمود و بر این اساس نیازی به استفاده از الگوهای تامین اجتماعی متعارف نخواهد بود. یوسف کمال(۱۴۰۶) در کتاب «الزکاه و ترشید التامین المعاصر» ضمن بررسی فقهی بیمه‌های تجاری و تامین اجتماعی متعارف و قول به عدم مشروعیت عقد بیمه، از قابلیت زکات برای اسلامی‌سازی بیمه‌های تجاری و عهده‌داری تمامی کارکردهای تامین اجتماعی متعارف دفاع نموده است. عثمان حسین عبدالله (۱۴۰۹ق.)، نیز در کتاب «الزکاه: الضمان الاجتماعی الاسلامی» قوانین تامین اجتماعی غربی را برای جوامع اسلامی نامناسب دانسته و تلاش نموده تا قانون تامین اجتماعی اسلامی را بر مبنای زکات تنظیم و ارائه نماید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دسته دوم از ادبیات موجود پیرامون مفهوم «تکافل اجتماعی» شکل گرفته است. در این گونه آثار معمولاً بر نقش محوری مشارکت‌های مردمی و مفاهیم تبرّعی مانند وقف و صدقات در کنار زکات تاکید شده و دامنه خدمات آن به امور غیر مالی مانند تکافل علمی، تربیتی و نظامی تعمیم داده شده است. مشهورترین اثر در این زمینه کتاب «التکافل الاجتماعی فی الاسلام» اثر استاد محمد ابوزهره(بی‌تا) است که ترجمه فارسی آن نیز به نام همکاریهای اجتماعی منتشر شده است. وی در این کتاب پس از تبیین مبانی اعتقادی، اخلاقی، حقوقی و فقهیِ رویکرد اسلام به تامین اجتماعی، منابع و مصارفِ تکالیف الزامی و تبرّعی اسلام را در تطبیق با موارد تحت پوشش تامین اجتماعی متعارف بررسی نموده است. عبدالله ناصح علوان(بی‌تا)، نیز در کتابی با همین عنوان تکافل اجتماعی در اسلام را بر مبنای احکام و ضوابط اسلامی توضیح داده است.

دسته سوم از ادبیات موجود آثاری هستند که تحت عناوین تامین اجتماعی و یا ضمان اجتماعی نگارش یافته‌اندکه در آن‌ها بر محوریت دولت تاکید شده است. دکتر حسن عباس(۱۴۰۳) در کتاب خود به نام «النظریه العامه للتأمینات الاجتماعیه» با اتخاذ یک رویکرد حقوقی، به نقد و بررسی الگوی تامین اجتماعی غربی و ارائه الگوی روزآمد اسلامی در چارچوب عدالت اجتماعی اسلامی پرداخته است. مالک محمودی و ابراهیم بهادری(۱۳۶۵) با اشراف آیه الله جعفر سبحانی در کتابی به نام «تامین اجتماعی در اسلام» به جمع آوری و دسته‌بندی آیات و روایات مربوط به منابع و مصارف تامین اجتماعی اقدام نموده‌اند. کیاءالحسینی و باقری در تحقیقی به نام «تامین اجتماعی در ایران با تکیه بر منابع اسلامی» با اتخاذ رویکردی تاییدی نسبت به راهبردهای سه گانه الگوی تامین اجتماعی متعارف، به برآورد منابع راهبردهای حمایتی از ناحیه خمس و زکات در اقتصاد ایران پرداخته‌اند. احمد قابل(۱۳۸۳) در تحقیق خود تحت عنوان« اسلام و تامین اجتماعی: مبانی و راهکارهای حمایتی و بیمه‌ای در قرآن، روایات، اخلاق و فقه اسلامی» به این نتیجه رسیده است که راهبردهای حمایتی و امدادی تامین اجتماعی مستقیما قابل استناد به نصوص اسلامی است و راهبردهای بیمه‌ای نیز در قالب یکی از عقود معهود شرعی و یا عقد جدید بیمه، قابل پذیرش است. تلاش وی بر این بوده است که الگوی موجود تامین اجتماعی را به تایید آموزه‌های اسلامی برساند. نکته قابل مناقشه در تحقیق نامبرده این است که ایشان- چنانکه در مقدمه سازمان تامین اجتماعی بر این کتاب نیز تصریح شده است- میان عقود بیمه تجاری و بیمه اجتماعی نوعی وحدت ماهوی قائل شده است.

در فضای ادبیات فقه شیعی معروفترین نظریه تامین اجتماعی، نظریه شهید صدر (ره) است که به اختصار در اواخر کتاب اقتصادنا مطرح شده است. نکته اساسی در دیدگاه ایشان اندراج مسئله تامین اجتماعی در نظریه عدالت اجتماعی اسلام و تاکید بر مسئولیت مردم به عنوان یکی از پایه‌های اساسی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تامین اجتماعی است. متاسفانه نظریه ایشان در تحقیقات دیگران، پیگیری نگردید و زوایای این نظریه متناسب با دستاوردهای علمی جدید در دانش تامین اجتماعی و فن‌آوری اطلاعات، مورد بسط، تعمیق و طراحی نهادهای متناسب با آن قرار نگرفت. تحقیق حاضر به نوعی ادامه مسیری است که آن شهید بزرگوار گشوده است.

ویژگی این تحقیق در مقایسه با ادبیات موجود این است که می‌کوشد، با نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی در کشورهای غربی و ایران از منظر مبانی فلسفی، اخلاقی، اقتصادی و آثار و نتایج عملکردی هر یک و پی بردن به نقاط قوت و ضعف آن‌ها و سپس بررسی مسئله از منظر آموزه‌های اسلامی و فقه شیعه و تحلیل‌های اقتصاد اسلامی به الگویی سازگار با مبانی اسلامی دست پیدا کند. این تحقیق نه صرفا به نقل آیات و روایات می‌پردازد و نه خود را در فضای ذهنی نظریه‌پردازی فقهی و علمی محصور می‌کند، نه در مقابل ظواهر فریبنده دنیای جدید غرب دچار خودباختگی می‌شود و نه از میراث‌داری سرمایه‌های کهن شرق گرفتار غرور کاذب می‌گردد؛ بلکه می‌کوشد با نزدیک کردن تئوری به واقعیت عینی، و درآمیختن عقل و تجربه با وحی و نقل، راه حلی عملی برای مدیریت تامین اجتماعی در دنیای فعلی پیدا کند و معتقد است چنانچه این مسئله متناسب با نقاط قوت دانش تامین اجتماعی معاصر و پیشرفت‌های صورت گرفته در علوم آمار و اطلاعات، به آموزه‌های اسلامی عرضه شود، الگوی روزآمد و متمایزی از تامین اجتماعی دریافت خواهد گردید که قادر است به شایستگی پاسخگوی نیازهای امروز جامعه باشد.

۱-۷. رویکرد و روش تحقیق

اتخاذ روش مناسب برای تبیین الگوی تامین اجتماعی اسلامی تا حدود زیادی بستگی به نوع تلقی ما از ماهیت مسئله تامین اجتماعی و رویکردی دارد که نسبت به آن اتخاذ می‌کنیم. بدیهی است اگر تامین اجتماعی را آنگونه که شهید صدر در اقتصادنا به عنوان یکی از پایه‌های عدالت اجتماعی تصویر کرده‌اند در نظر بگیریم و در باره محتوای عدالت اجتماعی هم همان‌گونه که در کتاب المدرسه الاسلامیه بیان نموده‌اند، رعایت حق و حقوقی بدانیم که شارع در زمینه تنظیم روابط اجتماعی انسان‌ها بیان نموده است(رک: الصدر۱۴۲۱ق. ص۱۵۴-۱۵۰)، به ناچار روش ما منتهی به یکی از روشهای اجتهاد فقهی خواهد شد. همچنین اگر بخواهیم همانند دکتر حسن عباس(۱۴۰۳ق.) با رویکرد حقوقی به این مسئله بپردازیم باید از روش مناسب استنباط حقوق اسلامی استفاده نماییم.

یکی از رویکردهایی که در سالهایی اخیر در باره مسائلی مانند تامین اجتماعی مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است، رویکرد فقه حکومتی است. فقه حکومتی بخشی از فقه است که از نظر موضوع **اولاً**: به مسائل حکومت، مدیریت جامعه و دستورهای اجتماعی دین مربوط می‌شود. **ثانیاً**: اغلب، سروکارش با حوزه

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

معاملات و روابط افراد با یکدیگر(نه رابطه انسان با خودش و خداوند) است که شناخت موضوعات آن‌ها تعبدی نیست و در آن‌ها به نسبت بیشتری از دلایل عقلی، عرفی و سیره عقلا استفاده می‌شود. **ثالثاً:** نقش احکام ثانوی در آن‌ها بیشتر است. **رابعاً:** تشخیص مصداق آن‌ها غالبا به عهده مقام مسئول اداره جامعه است و نقش مصالح اجتماعی در رسیدن به فتوا و صدور احکام آن بسیار پررنگ است. وضع مالیات بر اسب‌ها توسط امیرالمومنین(ع) یکی از مصادیق این گونه احکام است که در باره آن نه آیه‌ای وجود دارد و نه روایتی از قول پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل شده است، بلکه صرفا نوعی حکم ثانوی است که به تشخیص امام(ع) بر مبنای مصالح اجتماعی صادر شده است (رک: مصباح یزدی، ۱۳۹۱)

به اعتقاد ما تامین اجتماعی یکی از مسائل کلان زندگی انسان است که در بطن خود حاوی جنبه‌های مختلف اعتقادی، اخلاقی، فقهی، گزاره‌های عینی و تجربی و مانند آن است که نمی‌توان بررسی همه آن جوانب را در حوزه صلاحیت‌های علم فقه قرار داد. توضیح مطلب این که علم فقه، دانشی است که دربارهٔ استنباط احکام مربوط به افعال مکلفان و روابط متقابل افراد با یکدیگر و با حکومت از روی ادله شرعی بحث می‌نماید. بدیهی است چنین تعریفی از فقه، حیطه صلاحیت آن را در محدوده استنباط تک گزاره‌های فقهی محدود می‌نماید و در این جهت تفاوتی میان احکام فقه فردی مانند استنباط حکم وجوب نفقه والدین بر فرزند و احکام حکومتی مانند وجوب مالیاتهای حکومتی وجود نخواهد داشت و در هر صورت دایره شمول علم فقه در معنای اصطلاحی آن اخص از عملیاتی خواهد بود که در حوزه نظریه‌پردازی الگوها و طراحی نظامات اجتماعی اسلامی به عمل می‌آید. مثلا وقتی می‌خواهیم در باره انتخاب یکی از شیوه‌های «مالیات» و «حق بیمه» برای تامین مالی برنامه‌های تامین اجتماعی تصمیم گیری نماییم، علاوه بر استنباط مشروعیت این دو شیوه به صورت تک گزاره فقهی، نیازمند شناخت آثار و پیامدهای هر یک از آن‌ها بر متغیرهای اقتصادی و غیر اقتصادی هستیم که بررسی آن‌ها در علوم انسانی و با روشهای غیر فقهی صورت می‌پذیرد. به بیان دیگر طراحی الگوی تامین اجتماعی اسلامی مستلزم استفاده از عناصر و تک‌گزاره‌هایی است که برخی از آن‌ها فقهی و برخی غیر فقهی‌اند و افزون براین، در مرحله ترکیب گزاره‌ها به منظور تشکیل یک الگوی نظام مند و کارآمد نیز نیازمند مقدماتی هستیم که برخی از آن‌ها نیز غیر فقهی خواهند بود. بنابراین باید گفت عنوان فقه حکومتی برای چنین مسئله‌ای عنوان مناسبی نخواهد بود.

البته اگر همانند تعریفی که در دایره المعارف فقه مقارن آمده است بگوییم؛ فقه، اختصاصی به مسائل فرعی همچون بیع، اجاره، طلاق و صلاه ندارد، بلکه آن را معادل واژگان دین‌شناسی و اسلام‌شناسی بدانیم (رک: مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۸۷، ج۱، ص۳۹)، در این صورت می‌توان تامین اجتماعی را از مباحث چنین فقهی دانست چرا که به هر حال کلیت مسئله تامین اجتماعی یک مسئله دینی است، اما با این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حال باید توجه داشت که **اولاً**: این یک معنای جدیدی از فقه- غیر از معنای اصطلاحی آن- است و **ثانیاً**: به نظر می‌رسد برای چنین معنایی واژه علم دینی مناسب‌تر از واژه فقه می‌باشد و به همین دلیل ما برای این مسئله عنوان علم دینی را ترجیح داده‌ایم.

در باره علم دینی و ماهیت آن برداشت‌های مختلفی وجود دارد(رک: میرباقری، ۱۳۹۱) در این تحقیق ما بر اساس برداشت آیه الله جوادی آملی مشی خواهیم نمود که بر اساس آن علم دینی هرگونه شناختی است که برای تامین نیازهای زندگی از سرچشمه‌ی نقل و عقل به صورت سازگار به دست آمده باشد. ایشان در باره لزوم استفاده از منابع نقلی و عقلی در دانش دینی می‌نویسند:« اگر نقل معتبر ما أنزَلَه الله است، عقل برهانی نیز ما ألهَمَه الله است و این هر دو، منبع معرفت دینی و هر کدام بال وصول بشر به شناخت حقایق دینی‌اند» (جوادی آملی، (۱۳۸۰)، : ص۱۳) به اعتقاد ایشان «مراد از عقل، خصوص عقل تجریدی محض که در فلسفه و کلام، براهین نظری خود را نشان می‌دهد نیست بلکه گستره آن، «عقل تجربی» را که در علوم تجربی و انسانی ظهور می‌یابد، «عقل نیمه تجریدی» را که عهده‌دار ریاضیات است و «عقل ناب» را که از عهده عرفان نظری برمی‌آید نیز در برمی گیرد» (همان: ۲۵)

با چنین برداشتی از علم دینی می‌توان گفت نظریه‌پردازی در باره الگوی تامین اجتماعی از جمله مسائل علم دینی است و در متن خود از مقدمات زیادی استفاده می‌کند که بسیاری از آن‌ها جنبه فقهی(اعم از فردی و حکومتی) خواهند داشت، برخی از آن‌ها مانند کشف روابط میان برنامه‌های تامین اجتماعی و متغیرهای اقتصادی جنبه تجربی، و برخی دیگر مانند اثبات وجود سازگاری درونی میان عناصر الگو مبتنی بر تحلیل‌های عقلی خواهند بود. هر یک از این جوانب، داده‌ها و روش‌شناسی مخصوص خود را خواهند داشت. در خصوص گزاره‌های فقهی، داده‌های مسئله غالبا متشکل از نصوص قرآن و حدیث و روش آن، همان روش استنباط فقهی است. در مورد گزاره‌های تجربی، داده‌ها عبارتند از آمارها و شواهد مربوط به واقعیات عینی که در این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای گردآوری خواهند شد و استنتاج از آن‌ها مستند به روش علوم انسانی است و در استنتاج‌های عقلی نیز به روش قیاس منطقی عمل می‌شود. البته در باره چگونگی روابط و تاثیر و تأثر میان این گزاره‌ها نیاز به توضیحات بیشتری است که در فصل ششم(روش کشف الگوی پیشنهادی) ارائه خواهیم نمود.

یکی از نکاتی که در تکمیل این بحث ناگزیر از توضیح آن هستیم، برداشت ما از مفهوم عقلانیت است. در علوم متعارف در تعریف عقلانیت گفته می‌شود مقتضای عقلانیت این است که انسان به گونه‌ای رفتار کند که اولاً: معطوف به هدف باشد و بیشترین مقدار دستیابی به اهداف را در پی داشته باشد و ثانیاً: رفتارهای او در موقعیت‌های مختلف سازگاری داشته باشند(رک: لیتل(۱۳۷۳)، ص۸۰-۷۰) به نظر می‌رسد این مقدار از عقلانیت را مادام که به مصادیق اهداف وارد نشده است برای علم دینی هم می‌توان

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پذیرفت. زیرا به هر حال در فضای علم دینی هم رفتار عقلانی افراد مستلزم این است که در مسیر دستیابی به اهدافی که برگزیده‌اند بهترین انتخاب را داشته باشند، یعنی مسیری را انتخاب کنند و گزینه‌ای را ترجیح دهند که آن‌ها را به بیشترین مقدار ممکن به اهداف برساند و در این مسیر در موقعیت‌های گوناگون به نحو سازگار عمل نمایند. بنابراین از این جهت اختلافی میان علم دینی و علوم متعارف نخواهد بود، اختلافی که هست در مرحله گزینش اهداف است که آنهم مستقیما تحت تاثیر جهان‌بینی افراد شکل می‌گیرد. بدیهی است بر اساس جهان‌بینی مادی و الحادی، تقرب الی الله و سعادت اخروی در اهداف انسان جایی نخواهند داشت و هدف فرد منحصر در اهداف مادی و دنیوی و در اکثر موارد رفاه شخصی خواهد بود. بنابراین محاسبات عقلانی او معطوف به تحقق چنین هدفی خواهد بود که چه بسا با روش‌های تجربی و عقلی هم قابل انجام است. اما بر اساس جهان‌بینی توحیدی خداوند متعال حقیقت یگانه عالم هستی است و تکامل انسان در گرو نزدیکی به مقام ربوبی، و سعادت انسان اعم از سعادت دنیوی و اخروی است. بنابراین رفتار عقلانی، رفتاری است که موجب تعالی معنوی انسان به سوی خداوند سبحان و دستیابی به سعادت دنیا و آخرت باشد و از آنجا که تشخیص مسیر دستیابی به این هدف از عهده عقل به تنهایی ساخته نیست، به حکم عقل، در شناخت رفتار درست و دستیابی به حداکثر اهداف باید از وحی نیز استمداد جست و ترکیبی از روشهای عقلی و نقلی را به کار بست. برای مثال در الگوی تامین اجتماعی متعارف، نیازهای انسان به خوراک، پوشاک و مسکن، با عقل عادی درک می‌شود و تامین آن‌ها تحت حمایت نهاد تامین اجتماعی قرار می‌گیرد، اما در زمینه نیازهای جنسی و لزوم ارضای آن‌ها از طریق صحیح شرعی و نقشی که این امر در تکامل معنوی افراد ایفا می‌کند اعتقاد جدّی وجود ندارد و از این‌رو در میان موارد تحت پوشش نهاد تامین اجتماعی جایگاه مخصوصی به آن داده نمی‌شود. در حالیکه بر اساس نگاه اسلامی به مصالح و اهداف فردی و اجتماعی، این امر اهمیت فوق‌العاده دارد و باید در ردیف موارد اصلی تحت پوشش تامین اجتماعی به آن پرداخته شود. نکته عقلانی این تمایز این است که اگر هدف فرد را تقرب الی الله و کسب سعادت دنیا و آخرت معرفی کرده باشیم مقتضای رفتار عقلانی این است که بر اساس رهنمودهای نقلی نیازهای جنسی را از طریق ازدواج و تشکیل خانواه تامین نماییم تا به بیشترین مقدار اهداف خود دست پیدا کنیم. بدین ترتیب عقلانیت مورد اتّباع در این تحقیق عقلانیت اسلامی خواهد بود.

۱-۸. مفاهیم اساسی تحقیق

در این تحقیق از مفاهیم اساسی متعددی مانند الگو، تامین اجتماعی، تکافل اجتماعی، ضمان اجتماعی، بیمه اجتماعی، مساعدت اجتماعی، راهبردهای حمایتی، راهبردهای بیمه‌ای و... استفاده خواهیم نمود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

رویه کلی ما این است که هر مفهومی را در بحث مربوط به خودش بررسی نماییم، از این رو در این جا فقط به بررسی مفهوم ترکیبی «الگوی تامین اجتماعی» که مربوط به همه فصول و بخش‌های تحقیق است خواهیم پرداخت.

۱-۸-۱. تأمین

تأمین واژه‌ای عربی است که از ریشه «امن» گرفته شده است و یکی از شکل‌ها و صیغه‌های مصدر در این زبان می‌باشد. در محاورات عرفی مشتقات متعددی از این ماده همانند: امانت، ایمان، مؤمن، امان و امنیت، مورد استفاده واقع می‌شود. دو عنصر اساسی در کاربردهای این مشتقات مطرح می‌باشد؛ عنصر نخست آرامش و سکون نفس و دیگری تصدیق و اعتقاد (ابن‌فارس، ج۱، ص۱۳۲) البته این دو به یکدیگر نزدیک‌اند، زیرا از لوازم اعتقاد و تصدیق، آرامش و سکون قلب می‌باشد. بر همین اساس امن و امان ضد خوف، امانت ضد خیانت و ایمان ضد تکذیب و کفر می‌باشد (ابن‌منظور، ج۱، ص۲۳۲)

در زبان عربی از عقود بیمه تجاری به عنوان «عقد التأمین» یاد می‌شود. از این منظر تأمین در اصطلاحات تخصصی عربی معادل «بیمه» در زبان فارسی است که به معنای اطمینان در مقابل مخاطره محتمل‌الوقوع می‌باشد (نفیسی، ج۱، ص۴۶). دهخدا بیمه (مَ یا مِ) را مأخوذ از زبان هندی می‌داند و معنای آن نزد او : «ضمانت مخصوصی است از جان یا مال که در تمدن جدید رواج یافته است؛ این‌طور که برای شخص یا مال مبلغی به شرکت بیمه می‌دهند و در صورت اصابت خطر بر جان یا مال، شرکت مبلغ معینی می‌دهد».

در ادبیات تخصصی در زبان فارسی، مفهوم تامین، معادل واژه انگلیسی Security است که اعم از بیمه و به معنای امنیت خاطر و پیش آگاهی از این امر است که اوضاع و احوال یک فرد(از نظر درآمد، اشتغال، مسکن و...) در آینده نزدیک دستخوش نابسامانی نخواهد شد(فیتز پتریک،۱۳۸۱، ص ۱۸)

۱-۸-۲. تامین اجتماعی

تامین اجتماعی معادل واژه Social Security و یک اصطلاح تخصصی است که در سده اخیر رایج گردیده است. سازمان بین المللی کار در مقاوله‌نامه ۱۰۲ خود در تعریف این واژه می‌گوید: «تأمین اجتماعی به منزلهٔ حمایتی است که جامعه در قبال پریشانی‌های اجتماعی و اقتصادی پدیدآمده به واسطهٔ قطع یا کاهش شدید درآمد افراد بر اثر بیکاری، بیماری، بارداری، ازکارافتادگی، سالمندی، فوت و همچنین افزایش هزینه‌های درمان و نگهداری خانواده (عائله‌مندی) به اعضای خود ارائه می‌دهد» [مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، ۱۳۷۸، ص۶)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مفهوم و محتوای تامین اجتماعی در طول یک قرن اخیر با تحولاتی همراه بوده است. در ابتدای پیدایش این مفهوم، تامین اجتماعی برنامه‌ای برای حمایت از افرادی که از عهده فراهم کردن نیازهای زندگی عادی خود بازمی‌ماندند تلقی می‌گردید. در این دوره، تامین اجتماعی مفهومی نزدیک به بیمه‌های اجتماعی داشت. پس از جنگ جهانی دوم[1]، نیازهای اولیه انسان‌ها در زمینه‌های بهداشت، غذا، پوشاک، مسکن، حمل و نقل و سوخت، مورد توجه قرار گرفت و دولت موظف به تأمین حداقل‌ها برای همه کسانی که قادر به تأمین آن نبودند گردید و به تدریج، عنوان «تامین اجتماعی»، جایگزین «بیمه‌های اجتماعی» گردید(رک: موسوی، ۱۳۹۱) در چند دهه اخیر، به جای تلاش برای ارتقای وضع اقتصادی بعضی از افراد جامعه تا حد نزدیک شدن به سطح قابل قبول، بر ارتقای شرایط و کیفیت زندگی برای مجموعه جامعه تاکید می‌شود. در این دوره تامین اجتماعی به مفهوم تکامل یافته‌تری از رفاه اجتماعی[2] نزدیک گردید و تا حد برقراری نظام فراگیر بهداشت و درمان، خدمات آموزش ملی، معافیت‌های مالیاتی، قوانین حداقل

---

۱. ص ۱۷: «دوره نوین تامین اجتماعی بعد از جنگ جهانی دوم دارای ویژگی خاصی است که در دو بعد هدف و شیوه‌های به کار گرفته شده قابل تفکیک است. در این دوره گرایش به تحت پوشش قرار دادن تمام اقشار جامعه مشاهده می‌شود. در این دوره دومفهوم از تامین اجتماعی یعنی مفهوم ما به ازایی یا جبرانی و مفهوم توزیعی یا حق فرد در هزینه تامین اجتماعی مطرح گردید. در مفهوم جبرانی که بر سازوکار بیمه اجتماعی منطبق است حقوق تامین اجتماعی با اشتغال بیمه شده مرتبط است. اشتغال و کسب درآمد اولین شرط استفاده از مزایای بیمه است که در مقام تضمین درآمد فرد در نظر گرفته می‌شود. در مفهوم توزیعی مسئله تامین نیاز هر فرد یا رفع احتیاج او بر اساس همبستگی طبیعی میان افراد جامعه مطرح است. در توزیع درآمد تامین حداقل نیاز افراد مطرح است. به این ترتیب هدف تامین اجتماعی در دوره کلاسیک تضمین حداقل معیشت زندگی افراد و حمایت از کسانی بود که حقی بر جامعه داشتند و در مرحله نوین رهایی از نیاز به عنوان هدفی برتر بر رسالت قبلی افزوده شد». (موسوی و محمدی، همان، ص ۱۷)

۲. «منظور از رفاه اجتماعی تلاش‌های انجام شده توسط دولت و سازمان‌های داوطلبانه برای کمک به خانواده‌ها می‌باشد و برنامه‌هایی چون تامین درآمد و حفظ آن در سطح قابل قبول، فراهم نمودن مراقبت پزشکی و ارائه خدمات درمانی عمومی، تامین مسکن، توسعه اجتماعی، مهیا نمودن خدمات برای تسهیل سازوکارهای اجتماعی و فراهم نمودن تسهیلات تفریحی و سرگرمی را شامل می‌شود. به علاوه رفاه اجتماعی قوانین تدوین شده و امکانات در نظر گرفته شده برای حمایت از افرادی که تحت استثمار و بهره کشی قرار دارند و همچنین افراد و گروه‌هایی که مسئول اجتماعی قلمداد میشوند را نیز در بر می‌گیرد.... بنابر این به نظر می‌رسد مفهوم رفاه دارای دو مشخصه زیر باشد:

۱- به کارگیری اقدامات رفاهی برای حمایت یا تقویت خانواده به عنوان یک نهاد اجتماعی پایه با این که نیازهای اعضای خانواده براورده شود.

۲- تقویت ظرفیت و توانایی افراد تا از عهده موقعیت‌ها یا شرایط سخت زندگی بر بیایند. در این نگاه هدف اصلی سیستم رفاه اجتماعی توانمند سازی همه افراد جامعه است تا بدین طریق آن‌ها توان و استعداد بالقوه خودشان را رشد داده شکوفا ساخته و به کمال برسانند.» (همان، ص ۵۹)

«رفاه اجتماعی یک نظام ملی از برنامه‌ها کمک‌ها و خدماتی است که به تامین آن دسته از نیازهای روانی اجتماعی و اقتصادی کمک می‌کند که اساس بهبود شرایط فردی و اجتماعی است». (ماکارو، ۱۳۷۸)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دستمزد، تضمین خرید محصولات کشاورزی، طرح‌های ساخت و تامین مسکن، پرداخت یارانه‌های مصرفی و تولیدی و... توسعه پیدا کرد. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی بسته به سطح توسعه یافتگی و قوانین و تعاریف خاص کشورها متفاوت است؛ بنابراین دست یابی به یک لیست جامعی از آن‌ها که مورد اتفاق همه کشورها باشد مشکل است. (رک: طالب، ۱۳۶۸: ص۴۹)

موسوی و محمدی(۱۳۸۸) در کتاب «مفاهیم و نظریه‌های رفاه اجتماعی»(ص۶۳) می‌نویسند:

«تامین اجتماعی مفهومی پویاست که با تفسیرهای گوناگونی در ارتباط با فرهنگ، سنت، ارزش‌های انسانی، عقاید، قانون اجتماعی، مرحله توسعه اقتصادی، اندازه جمعیت و منابع مالی تعریف می‌شود و هدف آن است تا کمک‌های مالی در دسترس افراد جامعه قرار گیرد. بنابراین تامین اجتماعی درکشورهای گوناگون دارای مفاهیم مختلف و متفاوتی است. در بعضی از کشورها این واژه به تمامی برنامه‌های دولتی طراحی شده برای حفظ و تامین درآمد اشاره می‌کند. در برخی کشورها اساسا برنامه‌های بیمه اجتماعی را مد نظر قرار می‌دهد. این واژه اولین بار در ایالات متحده امریکا به کار برده شده و با تصویب قانون اجتماعی در سال ۱۹۳۵رسما معرفی شد. موارد کاربرد برنامه تامین اجتماعی متفاوت می‌باشد. بعضی از افراد آن را به صورت برنامه‌های مراقبت پزشکی وحمایت از افراد ناتوان و مسن می‌شناسند در حالی که برای بعضی دیگر تامین جتماعی شامل برنامه‌های اجتماعی است که فراهم کننده کمک‌های مالی نقدی برای افراد بیکار و دیه برای کارگران آسیب دیده در حین کار، پرداخت نقدی به افراد نیازمند، رفاه یا مساعدت دولتی و ارائه خدمات رفاهی و بهداشتی به افراد بر اساس قانون تامین اجتماعی می‌باشد».

زاهدی اصل در کتاب «مبانی رفاه اجتماعی» علت تعاریف متفاوت تامین اجتماعی را تفاوت ماهیت و به خصوص حدود و گستره عام و خاص حمایت‌های تامین اجتماعی در کشورهای مختلف جهان عنوان می‌کند. (رک: موسوی و محمدی، همان، ص ۴۸)

در باره تعاریف ارائه شده برای تامین اجتماعی باید توجه داشت، تعاریفی که در آن‌ها به مصادیق متفاوتی از نیازمندی‌ها و مخاطرات زندگی تاکید شده است، همگی از باب تعریف به حمل شایع است که در آن، ملاک تعریف این است که موضوع از مصادیق محمول باشد. مثلا وقتی در تعریف انسان می‌گوییم: «الانسان حیوان»، روشن است که مفهوم انسان غیر از حیوان است ولی از این جهت که هر انسانی مصداق حیوان است، میان موضوع و محمول اتحاد وجود دارد و همین هم تعریف را توجیه می‌کند. در حالیکه در تعریف به حمل اولی، ملاک تعریف اتحاد مفهومی محمول و موضوع است؛ مانند تعریف انسان به «حیوان ناطق» که اختلاف آن‌ها به اجمال و تفصیل است و گرنه میان آن‌ها اتحاد ماهوی وجود دارد. بر این اساس می‌توان گفت وقتی در تعریف تامین اجتماعی گفته می‌شود: تامین اجتماعی، حمایت جامعه از افراد در مواردی مانند؛ پیری؛ ازکارافتادگی، بیماری، فقر، بیکاری و... است، چنین تعریفی، تعریف به

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حمل شایع(ذکر مصادیق) است و اگر بخواهیم تعریف جامع و به حمل اولی ارائه دهیم باید به ملاک‌ها و معیارهای حاکم بر مصادیق اشاره کنیم.

به نظر می‌رسد دو عنصر اساسی بتوان برای تعریف تامین اجتماعی ذکر نمود. عنصر اول عبارت است از این که تامین اجتماعی مربوط به نیازهای معیشتی افراد است و ممکن است مصادیق نیازها در جوامع و شرایط مختلف متفاوت باشد. و نکته دوم این که واژه اجتماعی مفید این معناست که در این مفهوم مرتبه و نوعی از نیازها که باید مورد حمایت اجتماعی قرار گیرند مورد نظر است که این امر نیز ممکن است به تناسب ارزشهای مورد قبول هر جامعه‌ای متفاوت باشد. بنابراین به طور خلاصه می‌توان گفت: «تامین اجتماعی حمایتی است که جامعه از نیازهای معیشتی افراد خود به عمل می‌آورد».

۱-۸-۳. الگو

لغت‌نامه دهخدا در برابر واژه الگو، به کلمات: روبُر، مُدِل، سرمشق، مُقتَدی، اُسوَه، قدوه، مثال و نمونه اشاره کرده است. این واژه در ادبیات علمی سالهای اخیر در موارد زیادی چون الگوی مصرف، الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و مانند آن به کار گرفته می‌شود. دکتر مرتضی عزتی(۱۳۸۸) در کتاب «اصلاح الگوی مصرف» (ص۲۰) در باره معنای این واژه می‌نویسد:

> «الگو عبارت است از بیان یک یا چند واقعیت به هم مرتبط توسط نمادهای مختلف گفتاری، نوشتاری، ترسیمی، فیزیکی و مانند اینها. برای بیان و ارائه الگو به تناسب نوع کاربرد آن از نمادهای مختلف استفاده می‌شود. به بیان ساده الگو یک چارچوب برای انجام یک فعالیت است که برای نشان دادن و بیان این چارچوب از ابزار مختلفی استفاده می‌کنیم».

محمدی ری شهری(۱۳۸۸) در کتاب «اصلاح الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث» (ص۱۱) می‌گوید:

«مقصود از الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث ارائه معیارها بایدها و نبایدهایی است که برای اصلاح شیوه مصرف درجامعه اسلامی در قرآن و سخنان پیشوایان اسلام آمده است».

با عنایت به معنای لغوی الگو و استعمالات اصطلاحی آن در ادبیات اخیر می‌توان گفت منظور از الگو در مواردی که به یک رفتار و یا مفهوم ارزشی اضافه می‌شود، ارائه چارچوب اساسی، خطوط کلی و باید و نبایدهایی است که ماهیت آن رفتار و یا مفهوم ارزشی را متعین می‌سازد و منظور ما نیز از واژه الگو در این تحقیق همین معنا می‌باشد.

۱-۸-۴. الگوی تامین اجتماعی

با عنایت به تعاریفی که از واژهای الگو، تامین، و تامین اجتماعی بیان گردید، منظور از «الگوی تامین اجتماعی» در این تحقیق ارائه خطوط کلی و چارچوب اساسی حمایت جامعه از نیازهای معیشتی افراد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌باشد. خطوط کلی‌ای که در این موضوع مورد بحث قرار می‌گیرند عبارتند از: مبانی بینشی و ارزشی مانند؛ نوع بینش و نگرش نسبت به مبدأ و معاد و سنت‌های حاکم بر معیشت انسان، نگرش به هویت فرد و جامعه و روابط و پیوندهای اجتماعی، نوع نگاه به خانواده، بازار، دولت و نهادهای خیریه؛مبانی اخلاقی و رفتاری؛ مفهوم نیاز و مراتب آن؛ اهداف تامین اجتماعی؛ راهکارهای رسیدن به اهداف؛ موارد تحت پوشش؛ منابع مالی و شیوه مدیریت مالی آن.

نکته‌ای که در باره مفهوم ترکیبی «الگوی تامین اجتماعی» باید در این جا توضیح داده شود، تفاوت این مفهوم با مفهوم «نظام تامین اجتماعی» است. واژه نظام چنانکه استاد حسین نمازی(۱۳۹۰) در کتاب «نظام‌های اقتصادی»، ص ۳۳ تعریف نموده‌اند: «مجموعه منظم عناصری است که میان آن‌ها روابطی وجود داشته باشد و یا بتواند ایجاد شود و دارای هدف یا منظور باشد». بنابراین نظام تامین اجتماعی به معنای مجموعه منظم عناصری (مشتمل بر الگوهای رفتاری و نهادهای برنامه ریزی، تصمیم‌گیری و اجرایی و نهادهای کنترل کننده) خواهد بود که به منظور تحقق اهداف تامین اجتماعی طراحی گردیده‌اند و بر این اساس می‌توان گفت الگوی تامین اجتماعی طرح کلی و نظری تامین اجتماعی است و نظام تامین اجتماعی طرح عملی و اجرایی آن. از این رو در عین حالیکه این دو مفهوم رابطه تنگاتنگی با یکدیگر دارند، متمایز از همدیگر می‌باشند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل دوم : الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه

تامین اجتماعی در جوامع امروزی اندیشه‌ای است مترقی و سازمان یافته که بر پایه‌های معینی از اهداف، منابع، راهبردها و... استوار گردیده است. صرف نظر از اصل اندیشه تامین اجتماعی، الگوهای رایج آن به لحاظ بسیاری از ویژگی‌ها بر پایه تحولات و اقداماتی است که پس از رنسانس توسط دولتهای اروپایی به وجود آمد. اما بی‌گمان بروز و ظهور اصل این اندیشه وتحول الگوهای عملیاتی آن در طول تاریخ دارای سابقه‌ای طولانی است که مطالعه آن برای بهبود و کارآمدی بیشتر این نهاد موثر خواهد بود. آنچه مسلم است زندگی انسان در جوامع اولیه و درغیاب تعالیم پیامبران الهی فاقد چنین اندیشه‌ای بوده است و از این رو قرآن کریم یکی از رسالت‌های تمامی پیامبران را برپایی زکات دانسته است.[1]

یکی از فرازهای تاریخی که مطالعه آن چگونگی پیدایی اندیشه تامین اجتماعی و نقش ادیان الهی در این زمینه را روشن میکند تاریخ صدر اسلام است. در این مقطع از تاریخ، در حالیکه جامعه عرب در نهایت گمراهی و حضیض مذلّت قرار گرفته بود، خدای متعال پیامبر محبوب خود(ص) را برای بیرون آوردن بشر از گمراهی و پیمودن راه مستقیم سعادت بر انگیخت و آنحضرت نیز با پیاده کردن تعالیم الهی نمونه‌ای از چگونگی بر پایی جامعه‌ای برخوردار از رفاه و تامین اجتماعی، همراه با معنویت و عدالت را به بشریت اهدا فرمود. ادامه تعالیم نبوی(ص) در سالهای بعد از ایشان با فراز و فرودهایی همراه گردید. با این حال این آموزه‌ها در جامعه چنان ریشه دار شده بود که علیرغم انحرافات و موانع پیش آمده، باز هم از حرکت باز نایستاد و با راهنماییهای اهل‌بیت ایشان(ع)، برخی ابعاد آن حتی در سطح وسیع‌تری ادامه پیدا کرد. هر چند با مرور زمان و فاصله گرفتن مسلمانان از تعالیم اسلامی تا حدود زیادی حرکت تکاملی نهادهای اسلامی متوقف و در مواردی هم با الگوهای غیر اسلامی جایگزین گردید، اما با این حال این تعالیم در مقطع تاریخی صدر اسلام حضور گسترده‌ای داشته و با ملاحظه تمامی نقاط قوت و ضعفی که تاریخ اسلام با آن مواجه گردید، مطالعه اوضاع حاکم بر جامعه در زمانهای خلافت ابوبکر، عمر، امیرالمومنین(ع) و دوران عمربن عبدالعزیز برای روشن شدن ابعاد تامین اجتماعی در صدر اسلام مفید خواهد بود. بنابراین در این فصل تجربه تاریخی صدر اسلام در زمینه تامین اجتماعی را بررسی خواهیم نمود. بی‌گمان آنچه که در این مقطع از تاریخ اتفاق افتاده است، درحالیکه متضمن عناصر ثابت و قابل

---

۱. «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاء وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ» (بینه، ۵) «و فرمان نیافته بودند جز اینکه خدا را بپرستند و در حالی که به توحید گراییده‌اند دین [خود] را برای او خالص گردانند و نماز برپا دارند و زکات بدهند و دین [ثابت و] پایدار همین است».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تعمیمی برای همه زمان‌ها است، حاوی برخی ویژگی‌های محیطی و عصری نیز هست، این جنبه از برنامه‌های تامین اجتماعی در هر عصری متناسب با اوضاع علمی، فرهنگی، اقتصادی و جغرافیایی حاکم، قابل تحول وتکامل است. ما در فصل‌های بعدی به تدریج ابعاد و اقتضائات عصری تامین اجتماعی را بررسی و مورد توجه قرارخواهیم داد ولی در این فصل توجه‌مان صرفا به واقعیت آن چه در صدر اسلام اتفاق افتاده است معطوف خواهد بود. بررسی وضعیت اولیه‌ی تامین اجتماعی درآستانه ظهور اسلام، مبانی، اهداف، سازوکارهای اجرایی، کارکردها و ویژگی‌های الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، محورهای مباحث این فصل را تشکیل می‌دهند.

۲-۱- وضعیت اولیه تامین اجتماعی در آستانه ظهور اسلام

اوضاع حاکم بر شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام و قبل از آن، اوضاع جاهلی نامیده می‌شود. در این دوره برخلاف مناطق ایران و روم که دولتهای مقتدری داشتند، در شبه جزیره، بزرگترین واحدهای اجتماعی از حد قبایل و عشایر فراتر نمی‌رفت و اگر هم گاهی در برخی نواحی واحدهای بزرگتری مانند؛ دولت حمیریان در جنوب و لخمیان در شمال تشکیل می‌گردید، معمولا وابسته به یکی از حکومتهای ایران و روم بوده و مدت زمان مدیدی پایدار نمی‌ماند. (صدر ۱۳۸۷، ص۶) بنابراین در شبه جزیره‌ی عصر جاهلی، حاکمیت متمرکزی وجود نداشت و به تبع آن اندیشه‌ای به نام تامین و یا تکافل اجتماعی از ناحیه سیاستهای عمومی هم وجود نداشت.

همچنین در فرهنگ عمومی جاهلی که متأثر از کفر و بت‌پرستی بود، هیچ مبنایی برای حمایت از نیازمندان جامعه وجود نداشت. قرآن کریم موضع کافران عصر جاهلی در باره دستگیری از نیازمندان را چنین نقل می‌کند. «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنُطْعِمُ مَن لَّوْ يَشَاء اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»[1] (یس، ۴۷). بر عکس، به دلیل رواج رفتارهای فاسدی چون؛ دزدی، غارت، رباخواری، جنگ‌ها و درگیرهای قبیلگی[2]، همواره افراد و گروههای فرودست در معرض تبعیض و فشار مضاعف قرار داشتند. یکی از ویژگی‌های این عصر که نهایت جاهلیت و توحش مردم آن زمان را نشان میدهد، ظلم و اعمال تبعیض علیه زنان بوده است. دو نمونه از این موارد در قرآن کریم نقل

---

۱. و چون به آنان گفته شود از آنچه خدا به شما روزی داده انفاق کنید کسانی که کافر شده‌اند به آنان که ایمان آورده‌اند می‌گویند آیا کسی را بخورانیم که اگر خدا می‌خواست [خودش] وی را می‌خورانید شما جز در گمراهی آشکاری [بیش] نیستید.

۲. إِذْ كُنتُمْ أَعْدَاء فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنتُمْ عَلَىَ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنقَذَكُم مِّنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (آل عمران، ۱۰۳)

آنگاه که دشمنان [یکدیگر] بودید پس میان دلهای شما الفت انداخت تا به لطف او برادران هم شدید و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید این گونه خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند باشد که شما راه یابید. (۱۰۳)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شده است که عبارتند از: وادار کردن کنیزان به فحشا به خاطر کسب درآمد «وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاء إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِّتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»[1] (نور، ۳۳) و زنده به گور کردن دختران به خاطر شرم و خجالت از داشتن آنها. «وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالأُنثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ * يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلاَ سَاء مَا يَحْكُمُونَ»[2] (النحل،۵۸- ۵۹).

در چنین شرایطی مسئولیت تامین نیازهای مالی اولاً به عهده خود افراد و در مراتب بعدی به عهده خانواده و عشیره او بود و هیچ اعتقادی برای کمک به فقراء به عنوان همنوعان غیر عشیره‌ای وجود نداشت. یکی از موارد تکافل‌های خانوادگی در این دوره همیاری خاندان عبدالمطلب برای تکافل فرزندان حضرت ابوطالب بود که به دلیل فقر و بروز خشکسالی، خود، قادر به تامین آن‌ها نبود و در این قضیه پیامبر (ص) شخصا سرپرستی امام علی (ع) را به عهده گرفت. (رک: ری شهری۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۹۱-۹۵)

در زمینه اشتغال، به استثنای مناطق جنوبی و برخی نواحی مرکزی، بقیه مناطق شبه جزیره دارای شرایط آب و هوایی خشک و زمین‌های غیر قابل کشت بودند و به همین دلیل زمینه اشتغال به کشاورزی و دامداری در شبه جزیره بسیار محدود بود. اما بر خلاف کشاورزی، تجارت اهمیت فراوانی داشت و حرفه غالب مردم و منبع اصلی درآمد آن‌ها به حساب می‌آمد. اهمیت تجارت در این سرزمین از آنجا ناشی می‌شد که شبه جزیره عربستان در میان سه قاره اروپا و آسیا و آفریقا قرار گرفته است و در آن زمان تنها راه ارتباطی برای انتقال کالاهای هند در جنوب شبه جزیره با کالاهای شام و روم در شمال آن، از همین مسیر بود. (رک: صدر، همان، ۴-۶) قبیله قریش و شهر مکه در این زمینه اهمیت دو چندان داشت. احترام این شهر، به خصوص پس از نابودی سپاهیان ابرهه و در طول ماه‌های حرام، امنیت نسبی لازم برای فعالیت تُجّار را فراهم می‌نمود. خداوند در سوره مبارکه قریش سفرهای تجاری قریش، که در تابستان به سوی مناطق خنک شمال و در زمستان به ناحیه یمن و جنوب انجام می‌شد، را یک موهبت الهی برای الفت میان مردمان و مایه تامین غذا و امنیت روانی آنان دانسته است که باید شکر آن را با پرستش خدای کعبه به جای می‌آوردند. «لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ* إِيلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاء وَالصَّيْفِ* فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ* الَّذِي أَطْعَمَهُم مِّن جُوعٍ وَآمَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ»[3] (قریش، ۱-۴)

---

۱ . و کنیزان خود را در صورتی که تمایل به پاکدامنی دارند برای اینکه متاع زندگی دنیا را بجویید به زنا وادار مکنید.

۲ . و هر گاه یکی از آنان را به دختر مژده آورند چهره‌اش سیاه می‌گردد در حالی که خشم [و اندوه] خود را فرو می‌خورد. از بدی آنچه بدو بشارت داده شده از قبیله [خود] روی می‌پوشاند آیا او را با خواری نگاه دارد یا در خاک پنهانش کند وه چه بد داوری می‌کنند.

۳. برای الفت‌دادن قریش، الفتشان هنگام کوچ زمستان و تابستان [خدا پیلداران را نابود کرد]، پس باید خداوند این خانه را بپرستند، همان [خدایی] که در گرسنگی غذایشان داد و از بیم [دشمن] آسوده‌خاطرشان کرد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

با این وضع، درآمد حاصل از تجارت و سایر منابع به اندازه‌ای نبود که برای تامین رفاه مناسب، از نظر بهداشت، آموزش و غلبه بر فقر کافی باشد، به همین جهت در بیشتر مواقع، به خصوص در سالهای قحطی و خشکسالی اوضاع مشقت باری بر زندگی مردم حاکم بود. امام علی(ع) با اشاره به وضعیت رفاهی عصر جاهلی در آستانه بعثت، می‌فرمایند: «...آنگاه که شما ملّت عرب، بدترین دین را داشته، و در بدترین خانه زندگی می‌کردید، میان غارها، سنگهای خشن و مارهای سمّی خطرناک فاقد شنوایی، به سر می‌بردید، آب‌های آلوده می‌نوشیدید و غذاهای ناگوار می‌خوردید، خون یکدیگر را به ناحق می‌ریختید، و پیوند خویشاوندی را می‌بردید، بت‌ها میان شما پرستش می‌شد، و مفاسد و گناهان، شما را فرا گرفته بود». (نهج البلاغهٔ، خطبه ۲۶) فقر و تنگدستی گاه آنچنان عرصه را بر اعراب جاهلی تنگ می‌نمود که آن‌ها عزیزترین کسان، یعنی فرزندان خود را از ترس گرسنگی به قتل می‌رساندند و پس از ظهور اسلام قرآن آنان را از این کار شدیدا نهی فرمود: «وَلاَ تَقْتُلُواْ أَوْلاَدَكُم مِّنْ إمْلاَقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ »[1](انعام، ۱۵۱)

۲-۲. مبانی الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام

اولین و مهمترین قدم در شناخت هر یک از الگوهای تامین اجتماعی شناخت جهان‌بینی و بینش اجتماعی‌ای است که آن الگو بر اساس آن استوار گردیده است. در خصوص الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، به دلیل آنکه طرّاحی این الگو با یک انقلاب عظیم و همه جانبه در پایه‌های اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه همراه بود، شناخت این مبانی و پی بردن به شیوه تحکیم آن‌ها اهمیت دو چندان خواهد داشت. در این قسمت، مبانی اعتقادی و اجتماعی این الگو را با تاکید بر چگونگی سیر تاریخی تکّون آن‌ها بررسی خواهیم نمود.

۲-۲-۱. تحکیم مبانی اعتقادی

زندگی انسان در این دنیا آمیخته با انواع سختی‌ها و ناکامی‌هاست.[2] چرا که خداوند انسان را در رنج و مشقت آفریده و راه تکامل او را از میان آزمایش‌های سخت و ناهموار قرار داده است. «يَا أَيّها الْإِنسَانُ إِنّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ»[3] (انشقاق، ۶) انسان برای تلاش و مبارزه با مشکلات زندگی نیازمند آرمان و هدف والایی است که به زندگی او جهت و معنا ببخشد و وجودش را سرشار از نشاط و امید نماید تا تحمل مشکلات این راه بر او هموار شود. بدیهی است وقتی آرمان انسان به حدّ بتهای سنگی، که خود

۱. و فرزندان خود را از بیم تنگدستی مکشید ما شما و آنان را روزی می‌رسانیم.
۲. «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي كَبَدٍ» (بلد، ٤)« براستی که انسان را در رنج آفریده‌ایم».
۳. ای انسان حقاً که تو به سوی پروردگار خود بسختی در تلاشی و او را ملاقات خواهی کرد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مصنوع دست انسان بوده و «هرگز [حتی] مگسی نمی‌آفرینند هر چند برای [آفریدن] آن اجتماع کنند و اگر آن مگس چیزی از آنان برباید نمی‌توانند آن را بازپس گیرند»[1]، و یا غرایز و امیال نفسانی که افق دید انسان را در حیطه زندگی حیوانی محدود می‌کند[2]، تنزل پیدا کند، و جامعه از وجود چنین انسانهایی تشکیل شده باشد، امیدی برای اصلاح وجود نخواهد داشت وچنین بینشی همانطور که گفتیم بر عصر جاهلی حاکم بود.

از این رو پیامبر بزرگوار اسلام(ص) اولین گام حرکت اصلاحی خود را با نفی شرک و بت پرستی و دعوت به توحید آغاز نمود. ایشان به جای بتهای سنگی، خدای قادر مطلقی را به مردم معرفی کرد که خالق همه آسمان‌ها و زمین و تمامی کائنات است. همو که انسان را خلق کرده و هدایت نمود، او را از گرسنگی و تشنگی نجات می‌دهد و در هنگام بیماری شفایش می‌بخشد و مرگ و حیاتش به دست اوست.[3] پیامبر تمامی خوشبختی‌های بشر را در گرو ایمان به چنین خدایی دانست و با شعار : «یا ایّها النّاس قُولوا لا الهَ الاّ الله تُفلِحوا» (مجلسی۱۴۰۲، ج۱۸، ص۲۰۲) گروههای مردم، به خصوص مظلومانی که گویا سال‌ها در اعماق فطرت خود منتظر شنیدن چنین صدایی بودند، را به توحید و پرستش خداوند دعوت کرد. ایمان به خدای واحد چنان انگیزه نیرومندی به مومنان می‌داد که مانند یاسر و سمیّه حتی تا پای جان خود حاضر به فداکاری در راه آن می‌شدند. ایمان به قیامت و زندگی بی‌منتهای آخرت و وعده نعمت‌های بهشتی به کسانی که در راه خدا ایستادگی کنند، یکی دیگر از ارکان عقایدی بود که رسول خدا (ص) مردم را با آن آشنا کرد. این دو عقیده پایه‌های محکمی بود که بقیه اجزا و عناصر فرهنگ جدید بر روی آن قرار گرفته و زمینه لازم برای پیاده کردن برنامه‌های تحول در سایر عرصه‌های زندگی را فراهم ساخت. سالهای اقامت رسول خدا (ص) در مکه به طور عمده به تقویت و نهادینه کردن این فرهنگ و تربیت انسانهای معتقد به آن سپری گردید.

۲ -۲- ۲. تحکیم مبانی اجتماعی

تامین اجتماعی همانطور که از اسم آن پیداست، پدیده‌ای است که در زمینه روابط و رفتارهای اجتماعی افراد، نهادها و گروههای اجتماعی بروز پیدا می‌کند و اجرای آن مستلزم وجود نهادها اجتماعی

---

۱. «يَا أَيُّها النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَن يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِن يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَّا يَسْتَنقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ». (حج، ۷۳).

۲. «وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ». (محمد: ۱۲)

۳. «الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ» (شعرا، ۷۸-۸۱) آن کس که مرا آفریده و همو راهنماییم می‌کند و آن کس که او به من خوراک می‌دهد و سیرابم می‌گرداند و چون بیمار شوم او مرا درمان می‌بخشد و آن کس که مرا می‌میراند و سپس زنده‌ام می‌گرداند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مناسب است. در اندیشه زمان جاهلیت نه اعتقادی به تامین اجتماعی وجود داشت و نه اجتماع منسجمی برای اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی. پیامبر اکرم (ص) درطول سیزده سال اقامت در مکه، اهمیت، ارزش وضرورت تامین نیازمندان جامعه و زیر ساخت‌های اعتقادی لازم برای التزام به آن، یعنی ایمان به خدای واحد و روز قیامت را به مسلمانان آموخته بود. پس از مهاجرت به مدینه و استقرار مسلمانان در این شهر، اکنون نوبت آن رسیده بود که اندیشه تامین اجتماعی مورد نظر ایشان در قالب نهادها و برنامه‌های مدوّن اجتماعی به مرحله اجرا درآمده و جمعیت مسلمانان از مواهب آن بهره مند شوند. بدیهی است، اولین پیش شرط ضروری اجرای چنین طرحی، وجود روابط و پیوندهایی است که افراد و عناصر تشکیل دهنده اجتماع را حول یک محور واحد انسجام ببخشد. بنابراین پس از استقرار مسلمانان در مدینه، اولین اقدام پیامبر(ص) تاسیس، تقویت و سازماندهی نهادهای اجتماعی برای اعمال سیاست‌های تامین اجتماعی بود.

خانوده اولین و مهمترین نهاد اجتماعی است که از زن، شوهر، فرزندان، پدر و مادر تشکیل می‌شود و کارکردهای مهمی در زمینه حمایت از کودکان، سالخوردگان، زنان و آسیب دیدگان وابسته ایفا می‌نماید. این نهاد پیش از اسلام نیز وجود داشت و پیامبر اکرم(ص) از جهات متعددی به تقویت آن پرداخت؛ اولاً: اصل تشکیل خانواده با تشویق جوانان و افراد مجرد به ازدواج مورد تاکید قرار گرفت. ثانیاً: پیوندهای عاطفی میان اعضای خانواده به خصوص میان همسران با یکدیگر و فرزندان و والدین، در سایه ارشادات ایشان استحکام بیشتری یافت. ثالثاً: روابط اقتصادی و مالی میان اعضای خانواده مانند تقسیم کار بین زن و شوهر، وجوب نفقه همسر و ضرورت تامین نیازهای فرزندان و والدین (و در مراتب بعدی سایر خویشاوندان) تبیین گردید. حضرت روزی به اصحاب خود فرمودند: «آیا آگهی‌تان دهم که از پنج دینار، کدام نیکوتر و برتر است؟» گفتند : «آری». فرمود : «برترینِ پنج دینار، آن است که برای مادر خویش هزینه کنی ؛ و از چهار دینار باقی مانده، آن که هزینه پدرت سازی ؛ و از سه دینار، آن که برای خود و خانواده‌ات مصرف نمایی ؛ و از دو دینار، آن که به مصرف خویشاوندانت رسانی ؛ و فروترین و کم پاداش‌ترین دینار آن است که برای خدا انفاق کنی». (ری شهری و حسینی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۷،ح۶۳۰)

عشیره حلقه دیگری از مجموعه نهادهای اجتماعی است که از به هم پیوستن خانواده‌ها و افراد خویشاوند مانند دایی، عمو، خاله، عمه و پسرعموها تشکیل می‌شود. این نهاد نیز کارکردهای مفیدی در زمینه حمایت‌های اجتماعی دارد که از آن جمله می‌توان به مشارکت در پرداخت دیه جرایم غیر عمدی(دیه عاقله) اشاره کرد. چنین کارکردی قبل از اسلام وجود داشت و پیامبر اکرم(ص) نیز آن را تایید نمود. (رک: قابل، ۱۳۸۳، ص۴۰۱) از به هم پیوستن افراد، خانواده‌ها و عشیره‌های وابسته، واحد بزرگتری به نام قبیله تشکیل می‌گردید که آن هم پیش از اسلام سابقه داشت و علیرغم اینکه گاهی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کارکردهای منفی نیز داشت، در مواردی چون بسیج نیروها برای جنگ و یا سازماندهی واحدهای اجتماعی برای تقسیم درآمدهای بیت المال میان مردم، نظیر آنچه در زمان امیرالمؤمنین(ع) در کوفه (الکلینی،۱۳۸۹ق، ج۱،ص ۴۰۶) و یا زمان خلیفه دوم در مدینه اتفاق افتاد(رک: الصالح، ۱۳۷۵، ص ۳۰۹)، دارای آثار مثبتی بود و به همین جهت از آن نیز استفاده به عمل می‌آمد.

عامل مشترکی که در تمامی این واحدهای اجتماعی سبب وحدت می‌گردید، عوامل طبیعی چون؛ خون، خویشاوندی، نژاد، قومیت و... بود. این عوامل دارای دو نقص کلی بودند. اولاً: قدرت انسجام بخشی آن‌ها از محدوه قبیله فراتر نمی‌رفت، بنابراین نهادی که جامع تمامی قبایل و افراد یک ملت باشد را پشتیبانی نمی‌کرد و ثانیاً: در همان حد پایین‌تر از قبیله نیز عاملی برای هماهنگی در موارد تزاحم منافع نبود. جنگهای طولانی مدت میان دو قبیله اوس و خزرج که خون‌های زیادی را از دو طرف بر زمین ریخته و کینه‌های عمیقی را در قلب آن‌ها کاشته بود، نمونه‌ای از نارسایی عوامل طبیعی برای استقرار وحدت جامع اجتماعی و ناتوانی در حل تزاحمات میان قبیله‌ای است.

پیامبر اکرم (ص) ضمن اینکه نهادهای موجود و عوامل طبیعی پیوندهای اجتماعی را، به لحاظ کارکردهای مثبتی که داشت، به طور کلی نفی نکرد و بلکه برخی از آن‌ها را مورد تشویق نیز قرار داد، بر عامل وحدت و پیوند مهمتر و بالاتری تاکید نمود، که هم از قدرت انسجام بخشی برای پیوستگی کل اجتماع برخوردار بود و هم با جهت دهی به پیوندهای طبیعی و قرار دادن آن‌ها در مسیر یک هدف واحد، قادر به حل تزاحم میان نهادهای کوچکتر بود و این عامل چیزی نبود جز وابستگی دینی و ایمانی افراد با یکدیگر. ایشان بر پایه مضمون آیه شریفه: «وَاعْتَصِمُواْ بِحَبْلِ اللّهِ جَمِيعًا وَلاَ تَفَرَّقُواْ وَاذْكُرُواْ نِعْمَةَ اللّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنتُمْ أَعْدَاء فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنتُمْ عَلَىَ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنقَذَكُم مِّنْهَا»[1] (آل عمران، ۱۰۳)، ریسمان الهی را به عنوان عاملی معرفی کرد که همه افراد، خانواده‌ها، عشایر، اقوام و... باید با چنگ زدن به آن درون جامعه واحدی به نام امت اسلامی جمع شوند و بقیه واحدهای اجتماعی تا آن‌جا مشروعیت یافتند که در مسیر این عامل قرار داشته باشند.[2]

پیامبر اکرم (ص) بر پایه عامل وحدت ایمانی، در اولین ماههای استقرار در مدینه دو اقدام بسیار اساسی انجام دادند. اقدام اول تدوین اساس‌نامه امت اسلامی بود که تمامی آحاد مسلمانان اعم از

---

۱. و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود یاد کنید آنگاه که دشمنان [یکدیگر] بودید پس میان دلهای شما الفت انداخت تا به لطف او برادران هم شدید و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید.

۲ يَا أَيُّها الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَتَّخِذُواْ آبَاءكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاء إِنِ اسْتَحَبُّواْ الْكُفْرَ عَلَى الإِيمَانِ وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَأُوْلَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ * قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ ... أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ اللّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُواْ حَتَّى يَأْتِيَ اللّهُ بِأَمْرِهِ وَاللّهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (توبه،۲۳ – ۲٤)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مهاجرین قریش، انصار مدینه و تازه مسلمانانی که از مناطق دیگر به مدینه وارد می‌شدند را به همدیگر متحد نموده و سایر گروه‌ها مانند یهودیان و مشرکان را با آن‌ها هم پیمان نمود. در صدر این اساس‌نامه آمده است. «هذا کتابٌ من مُحمّد النبّی بَین المُؤمنین والمُسلمین من قُریش ویَثرب، ومن تَبَعَهم فلحقَ بهم وجاهَد معَهم، أنّهم أمّةٌ واحدةٌ من دون النّاس». (احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج۳، ص۶) این اساس‌نامه علاوه بر آنکه برای اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی در جامعه نوبنیاد مسلمین، به طور غیر مستقیم آثار بسیار مبارکی مانند؛ تامین امنیت سیاسی در زمینه تهدیدهای احتمالی یهودیان و مشرکان مدینه، تعیین حقوق اساسی مسلمانان و هم پیمانان آنها، تعیّن حاکمیت سیاسی به رهبری پیامبر اکرم ص و...، را به دنبال داشت به طورمستقیم نیز حاوی فرازهای حمایتی بسیار مهمی بود. مثلا در یکی از بندهای آن آمده‌است: «وأنّ المؤمنین لا یَترُکون مَفرحاً بَینهم أن یُعطوه بالمَعروف فی فِداءٍ أو عقل». کلمه «مفرح»، چنانکه در کتب ادبیات مانند؛ سیره ابن هشام و نهایه ابن اثیر گفته شده، به معنای هر چیزی مانند؛ بدهکاری، عیالمندی، ورشکستگی و... است که تحمل بار آن بر انسان سنگین باشد. (رک: احمدی میانجی، همان، ص ۲۴) این عبارت بیان‌گر آن است که در صورت بروز چنین مواردی برای هر یک از مومنان، سایر مومنان او را در تحمّل بار این مشکلات تنها نمی‌گذارند بلکه در حل آن به روشهای متعارف مانند پرداخت خسارت و خونب‌ها او را یاری خواهند نمود.

اقدام دوم پیامبر(ص)، انعقاد پیمان اخوّت میان مسلمانان بود. آنحضرت تنها هشت ماه پس از هجرت، همه مسلمانان را در مسجد جمع کرد و با الهام از آیه شریفه: «إِنّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات، ۱۰)، به آنان دستور داد که دو نفر، دو نفر با یکدیگر پیمان برادری ببندند[۱]، آنگاه خود، دست امیرالمومنین علی (ع) را گرفت و او را به افتخار برادری خود نائل گردانید. بدین ترتیب با راهنمایی حضرت هر یک از مهاجران قریش که خانه و دارایی خود را در مکه رها کرده و با دست خالی وارد مدینه شده بودند، با یکی از انصار مدینه پیمان برادری بستند. در اثر این پیمان، مهاجران که فاقد مسکن، شغل و درآمد کافی برای اداره زندگی خود بودند در مال و زندگی برادران انصار خود شریک شدند و از این طریق زمینه اسکان، اشتغال و کسب درآمد برای آنان فراهم شد. برای آن دسته از مسلمانانی که موفق به انعقاد پیمان برادری نشده بودند در کنار مسجد محلی به نام «صُفّه» در نظر گرفته شد که در همان جا زندگی می‌کردند و نیازهای زندگی آن‌ها نیز با کمک سایر مسلمانان تامین می‌گردید. (رک: کتانی، ۱۳۸۴، صص۲۲۱-۲۲۴)

رسول خدا (ص) با توصیه‌های فراوان خود در زمینه رعایت ارزشهایی مانند؛ اخوّت، محبت، مواسات، تعاون، وحدت، پرهیز از اختلاف و... به مسلمانان آموخت که سعادت و رفاه جامعه، مسئلهٔ واحد و مشترک

۱. «تآخوا فی الله اخوین اخوین» (المجلسی، همان، ج ۳۸،ص ۳۳٦ و ج۹، ص ۱۳۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تمامی آحاد آن است که هر کس باید به تناسب امکانات و ظرفیت‌های خود برای به دست آوردن آن جهاد کند. از این‌رو یاران حضرت، همان‌گونه که نیازهای خود را می‌دیدند و برای رفع آن تلاش می‌نمودند، نیازهای جامعه را نیز با دقت تحت نظر گرفته و با این باور که بدون رفع آن‌ها خوشبختی افراد به هیچ‌روی ممکن نخواهد بود، برای آن نیز برنامه‌ریزی و اقدام می‌کردند.

۲-۳. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی در صدر اسلام

نظامهای تامین اجتماعی معاصر به منظور حمایت از افراد در مقابل خطرات و پریشانی‌های اجتماعی، کم و بیش موارد متعددی مانند؛ قطع و یا کمبود درآمد، بیکاری، بیماری، بازنشستگی، از کارافتادگی، بازماندگان و... را تحت پوشش قرار می‌دهند. موارد تحت پوشش نظام تامین اجتماعی صدر اسلام، تحت عناوین ویژه‌ای که بعضا به دلایل تاریخی و یا مبنایی، متفاوت از موارد امروزی آن بوده است ارائه می‌گردید. در این بخش به بررسی اهم این موارد خواهیم پرداخت.

۲-۳- ۱. تامین نیازهای متعارف فقیران

در میان موارد تحت پوشش نظام تامین اجتماعی صدر اسلام رایج‌ترین وعامترین آن‌ها عنوان «فقیر» بوده است. این واژه وقتی به تنهایی به کار می‌رود موارد مشابهی چون؛ مسکین، سائل، محروم و یتیم را نیز در بر می‌گیرد. فقیر به کسی اطلاق می‌گردد که به دلایل مختلف مانند؛ فقدان و یا کمبود درآمد، فوت سرپرست، بیکاری، بیماری، معلولیت، سالمندی، از کارافتادگی و... قادر به تامین مخارج زندگی خود نباشد. در چنین مواردی جامعه (اعم از دولت و آحاد مردم) در مقابل تامین نیازهای زندگی او مسئول تلقی گردیده و او را تا حد رساندن به سطح زندگی سایر مردم مورد حمایت قرار می‌دادند.[1] عناوین فقیر، مسکین و یتیم در موارد مصرف زکات، صدقات، انفاقات، خمس و فیء که عمده منابع تامین اجتماعی در صدر اسلام را تشکیل می‌داده‌اند ناظر به تامین این هدف می‌باشند. (رک: توبه، ۶۰، انفال،۴۱؛ حشر،۷؛ توبه، ۶۰؛ بقره،۲۱۵ و ۱۷۷؛ نساء، ۳۶ ؛ اسراء،۲۶؛ روم، ۳۸)

رسیدگی به اقشار آسیب پذیر و تأمین نیازمندی‌های آنان، اولویت نخست را در مصرف بیت المال به خوداختصاص می‌داد. امام علی(ع) در نامه‌هایی که به کارگزاران خویش می نگاشت، همواره بر این امر تأکید می فرمود. خود او نیز به طور مستقیم، و آشکار و نهان، در این مهم جدیت داشت و نیازمندان را در مصرف بیت المال اولویت می داد. درنامه حضرت به مالک اشتر آمده است: «خدا را خدا را! در مورد طبقه

۱. در روایات آمده است: «پیامبر اکرم(ص) عطایای خویش را به اندازه عیالمندی می پرداخت (رک: فیض کاشانی، بی تا، ج ۲، ص ۹۲ و ابوعبید، ۱٤۰٦ق، ص ۲٥٤، ح ٦۰۳)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پایین، آن‌ها که راه چاره ندارند یعنی مستمندان و نیازمندان و تهیدستان و از کارافتادگان، در این طبقه هم کسانی هستند که دست سوال دارند و هم افرادی که باید به آن‌ها بدون درخواست، بخشش شود، بنابراین به آنچه خداوند در مورد آنان به تو دستور داده عمل نما! قسمتی از بیت المال و قسمتی از غلات خالصه جات اسلامی را در هر محل به آن‌ها اختصاص ده و بدان آن‌ها که دورند به مقدار کسانی که نزدیکند سهم دارند»....«اگر یکی از سربازانت و کسانی که با دشمنان تو مبارزه می کنند، به شهادت رسید، مانند یک وصی دل سوز و مورد اعتماد، جای او را پر کن; به گونه ای که اثر فقدان او در چهره آنان مشاهده نشود». (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

در نامه خود به قثم بن عباس که از جانب ایشان والی مکه بود نوشت: «اموالی که در نزد تو گرد آمده و مربوط به خدا است، به دقت در مصرف آن‌ها بنگر، و آن را مصرف عیالمندان و گرسنگان کسانی که در محل هستند بکن. آن چنان که بطور صحیح به دست فقرا و نیازمندان برسد و مازاد آنرا نزد ما بفرست تا بین کسانی که اینجا هستند تقسیم کنیم»[1]

۲-۳-۲. پرداخت بدهی بدهکاران

پرداخت بدهی کسانی که به دلایلی چون؛ ورشکستگی، تعهد به پرداخت دیه و یا قرض گرفتن برای تامین معاش (به دور از اسراف و معصیت)، از ادای دیون خود ناتوان بودند، از جمله موارد پوشش تامین اجتماعی در صدر اسلام بوده است. عنوان «الغارمین» در بیان مصارف زکات در آیه ۶۰ سوره توبه بر همین معنا دلالت می‌کند. پیامبر اکرم(ص) خود را در مقابل پرداخت چنین دیونی مسئول می‌دانست. در اوایل هجرت که حکومت ایشان با تنگنای مالی شدیدی مواجه بود، چنانچه کسی از مسلمانان فوت می‌نمود، برای اقامه نماز ابتدا از وضعیت بدهی او سوال می‌کرد و اگر بدهکار بود، بر جنازه او نماز نمی‌خواند مگر آنکه کسی پرداخت بدهی او را تضمین می‌نمود. (الکلینی، همان، ج۵، ص۹۳) بعدها که درآمدهای بیت المال توسعه پیدا کرد، فرمود: «هر کس دِین و یا بازماندگان (فقیری) از خود بر جا گذارد (تامین آن) به عهده من است و به سوی من بیایند و هر کس که مال و ثروتی به جا گذارد متعلق به ورثه اوست». (المجلسی، همان، ج۲۷، ص۲۴۲) در روایتی از حضرت آمده است: «هیچ بده کاری نیست که بده کاری خود را به یکی از والیان مسلمانان عرضه کند و برای والی تنگ دستی او ثابت شود، مگر آن که

۱. نهج البلاغه: نامه ٦٧.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بده‌کار فقیر، از بدهی خود رهایی می یابد و بدهی او بر عهده والی مسلمانان می‌آید و از محل اموال مسلمانان که در دست او است، باید پرداخت شود.[1]

۲-۳-۳. کمک به در راه ماندگان

در دوران صدر اسلام که حمل و نقل با وسایل ابتدایی انجام می‌شد، مسافرت میان شهرها با مشکلات فراوانی روبرو

بود و زیاد اتفاق می‌افتاد که به دلایلی مانند بسته شدن راه و یا ناامنی و یا تمام شدن آذوقه، مسافران در میانه سفر از ادامه راه باز می‌ماندند و نیاز به کمک پیدا می‌کردند، نظام تامین اجتماعی صدر اسلام چنین مواردی را تحت پوشش قرار می‌داد. واژه «ابن السبیل» در میان موارد مصرف خمس، فیء، زکات، انفاق، احسان و حق الحصاد (رک: انفال،۴۱؛ حشر،۷؛ توبه، ۶۰؛ بقره،۲۱۵ و ۱۷۷؛ نساء، ۳۶ ؛ اسراء،۲۶؛ روم، ۳۸)، ناظر به تشریع این مورد از اهداف تامین اجتماعی می‌باشد.[2]

۲-۳-۴. آزاد کردن بردگان

در صدر اسلام در شبه جزیره عربستان، همانند سایر نقاط جهان، برده داری رواج داشت. این پدیده ناگوار که از طبیعت نظام‌های سیاسی و اقتصادی آن زمان، به خصوص از شیوه رفتار با اسیران جنگی، نشأت می گرفت، با روح مکتب اسلام که برای آزادی انسان از هر نوع بندگی غیر خدا به پا خواسته بود سازگاری نداشت و به دلیل اینکه اصل هویت انسان و تمامیت آزادی او را به گروگان می‌گرفت از بزرگترین و پیچیده‌ترین مشکلات اجتماعی به شمار می‌رفت. از این رو آزادی بردگان به عنوان یکی از موارد مصرف زکات «الرّقاب» در صدر اسلام مورد تاکید و تحت پوشش تامین اجتماعی قرار گرفت. (رک: توبه، ۶۰) اسلام برای برچیدن بساط برده‌داری تدابیر دیگری نیز در پیش گرفت که تشویق به خوش رفتاری با بردگان، ترغیب به آزادسازی داوطلبانه آنان، پذیرش آزاد کردن بنده به عنوان کفاره برخی گناهان و آزادی قهری آنان با اسباب گوناگون، از جمله این تدابیر بود. سیره امام علی (ع) در آزاد کردن بردگان، نمونه روشنی از جایگاه این مورد در تامین اجتماعی صدر اسلام است. امام صادق(ع)

---

۱. قمی، علی بن ابراهیم، بی تا، ج ۱، ص ۹۴; ر.ک: کلینی، همان، ج ۱، ص ۴۰۷، ح ۹ و ص ۴۰۶، ح ۶; بخاری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۸۰۵، ح ۲۱۷۶; ر.ک: نهج البلاغه، نامه ۵۳ و ۲۶.

۲. ابن سعد در کتاب طبقات خویش نقل می‌نماید که عمربن خطاب به هنگام خلافت خویش انباری را برای نگهداری آرد و خرما و کشمش برای پذیرایی از مهمان ویاری مستمندان در نظر گرفته بود و بر سر راه مکه و مدینه در فاصله‌های معین چاههای آبی را برای استفاده مسافران حفر نموده بود تا مردم به خاطر بی آبی دچار مشکل نشوند. (قرضاوی، ۱۳۹۰، ص ۵۰۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فرمود: «سوگند به آفریدگار جهان که او [امام علی(ع)] برای جلب خشنودی خداوند، هزار برده آزاد کرد; به گونه ای که در راه آزادی آنان، دستان او تاول زد.»[1]

۲-۳-۵. تامین سالمندانِ از کارافتاده

شیوه حمایت اجتماعی و مراقبت از سالمندان در صدر اسلام متفاوت از شیوه‌های امروزی آن بوده است. این امر امروزه به طور عمده تحت مقررات بازنشستگی انجام می‌شود به طوری که مزایای بازنشستگی معمولا حدود دو سوم مخارج کل نظامهای تامین اجتماعی را تشکیل می‌دهد. مفهوم بازنشستگی اصطلاحی جدید است که در ادبیات دو قرن اخیر رایج شده است. در مناسبات کسب و کار امروزی، زندگی فرد به دو دوره اشتغال و بازنشستگی تقسیم می‌شود. در دوره اشتغال ماهانه مبلغی به عنوان حق بیمه با مشارکت خود فرد، کارفرما و دولت به صندوق معینی پرداخت می‌شود و پس از آنکه فرد به سن معینی رسید دوره کار به اتمام می‌رسد و دوره بازنشستگی و فراغت از کار شروع می‌شود. در این دوره ماهانه مبلغی به عنوان مزایای بازنشستگی به او پرداخت می‌گردد و مخارج زندگی دوره سالمندی از همین محل تامین می‌شود.

در نظام تامین اجتماعی صدر اسلام قاعده کلی بر این بود که مخارج دوره سالمندی در درجه اول از محل پس اندازهای دوره جوانی فرد و در درجه دوم از محل مسئولیت‌های خانواده تامین گردد و چنانچه فردی از حمایت خانواده محروم می‌ماند، تحت مصادیق عنوان فقیر درمی‌آمد و مسئولیت تامین زندگی او بر عهده جامعه قرار می‌گرفت. با این حال تامین زندگی «سالمندانِ از کارافتاده» از محل درآمدهای عمومی، به ویژه بردگان و اهل ذمه، به طور خاص مورد تاکید قرار داشت. امام علی(ع) در نامه خود به مالک اشتر فرمود: «رسیدگی به حال یتیمان و زمین‌گیران و سالخوردگان بیچاره را که پیش کسی دست دراز نمی‌کنند، بر عهده گیر و روزی‌شان را جاری کن، که ایشان بندگان خدایند؛ پس با مددرسانی به ایشان و تأمین روزی و ادای حقوقشان به اندازه لازم، به خداوند نزدیکی بجوی، که کارها با پاکیِ نیّت‌ها خلوص می‌یابند!»[2] روزی حضرت (ع) پیرمرد عاجزی را دید که تکدی می‌کند. فرمود: « «این کیست؟» گفتند: « او یک مسیحی است». فرمود: «او را به کار گرفتید تا پیر و ناتوان شد؛ آن گاه، بازش داشتید؟ از

---

۱. کلینی، همان، ج ۸، ص ١٦٥، ح ۱۷۵.
۲. نهج البلاغه، نامه ۵۳ طبق روایت تحف العقول .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیت المال به وی انفاق کنید» (شیخ طوسی،۱۴۰۱ق، ج ۶، ص ۲۹۲، ح ۸۱۱) شواهد تاریخی متعددی وجود دارد که از وجود چنین سنّتی در میان سایر حاکمان صدر اسلام نیز حکایت می‌کند.[1]

۲-۳-۶. رسیدگی به بیماران

بیماری یکی از خطرات عمده‌ای است که همواره موجب پریشانی خاطر انسان بوده است. در میان موارد تامین اجتماعی، مخاطرات ناشی از بیماری دارای اهمیت ویژه‌ای است، زیرا بیماری علاوه بر این که سلامتی فرد را تهدید می‌کند، در صورت عدم درمان به موقع، ممکن است به دیگران نیز سرایت کرده و برای جامعه هم مشکل آفرین باشد. از این‌رو نظامهای تامین اجتماعی معاصر، به شیوه‌های مختلفی مانند؛ بیمه‌های درمانی عادی و تکمیلی و ارائه خدمات درمانی توسط بخش عمومی و... مخارج درمانی افراد را تحت پوشش خود قرار می‌دهند. امروزه به دلیل پیشرفت‌های مداومی که در علم پزشکی و شیوه‌های تشخیص بیماری و درمان آن صورت گرفته، شبکه بهداشت و درمان کشورها بسیار پیچیده است و مخارج درمان نیز هزینه‌های گزافی را بر افراد تحمیل می‌کند.

در صدر اسلام چنین وضعیتی وجود نداشت. عبدالحی کتانی در کتاب «التراتیب الاداریه» در باره وضعیت دستگاه بهداشت و درمان عهد نبوی (ص) می‌نویسد: «سعد [معاذ] در جنگ خندق با تیر قریش آسیب دید. حضرت دستور داد در مسجد خیمه‌ای برای خواباندن او زدند و در فواصل کوتاه، عیادت و

---

۱. بر پایه نقل ابویوسف، «خالد بن ولید که در زمان ابوبکر به سوی اهل حیره از توابع عراق اعزام شده بود، پس از پیروزی، معاهده‌ی صلحی با آن‌ها منعقد نمود که در آن آمده بود: «... مقرر گردید، هر کدام از اهل حیره که از کار عاجز شود و یا به مرضی مبتلا شود و یا اینکه پس از ثروتمندی، فقر بر او عارض شود، به گونه‌ای که نیازمند تصدّق خویشاوندان شود، جزیه از او ساقط می‌شود و مخارج او مادامی که در تحت حاکمیت اسلامی زندگی می‌کند از محل بیت المال مسلمانان تامین خواهد شد». (أبو یوسف فی الخراج، فصل فی الکنائس، والبیع والصلبان، ص ۱۵۵) بر پایه برخی نقلهای دیگر، «خالد در این قرارداد بر اساس سرشماری، تعداد مردان را هفت هزار ثبت کرد که از آن تعداد هزار نفر به خاطر پیری، بیماری و تنگدستی قادر به تامین مخارج خود نبودند . بر خلاف شش هزار نفر دیگر این افراد نه تن‌ها از پرداخت جزیه معاف شدند بلکه قرار شد مخارج سالانه اینان و خانواده‌های تحت سرپرستی شان نیز به آنان پرداخت شود. خالد موارد فوق را از بیت المال مسلمین تعهد کرد بدون آنکه قرار باشد مسیحیان آن شهر مسلمان شوند . هیچ کس از صحابه و تابعین و نیز خلیفه او را بر این کار ملامت نکرد». (صاحب فصول، ۱۳۸۲،ص٥٤)

عمربن عبدالعزیز به عدی بن ارطاه، که از سوی او به حاکمیت بصره منصوب شده بود، نوشت: احوال کسانی از اهل ذمه که در اطراف تو هستند را بررسی کن، پس، کسانی که سالخورده شده، نیروی آن‌ها تحلیل رفته و قادر به کسب درآمد نباشند، از بیت المال مسلمانان مصالح آنان را مقرر بدار. و چنانچه فردی از مسلمانان برده‌ای داشته باشد که سالخورده شده، نیروی او تحلیل رفته و قادر به کسب درآمد نباشد، او موظف است که روزی آن‌ها را تا زمانیکه مرگ آن‌ها فرا نرسیده و یا آزاد نشده اند، تامین نماید و این بدان دلیل است که به ما رسیده است: خلیفه مسلمانان عمربن خطاب روزی پیرمردی از اهل ذمه را دید که بر در خانه‌های مردم گدایی می‌کند، پس گفت انصاف را رعایت نکرده ایم چنانچه در جوانی از تو جزیه گرفته باشیم و در پیری رهایت کنیم. سپس مصالح او را از بیت المال مقرر نمود. (ابن زنجویه، ١٤٠٦ق، ج١، ص١٤٣)

... ابو عبید روایت می‌نماید که عمربن عبدالعزیز نامه‌ای را برای والی خویش در بصره با این مضمون نوشت در مورد همه مردمان مسیحی و یهودی که در محدوده ولایت و استانداری تو قرار دارند تحقیق کن و به هر یک از آن‌ها که پیر و سالمند شده و توانایی کار را از دست داده‌اند و در آمدی را برای اداره زندگی خویش ندارند از بیت المال مسلمانان آن‌ها را موررد حمایت قرار بده (الاموال، همان، ص ٤٦)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

احوالپرسی می‌کرد. ابن اسحاق گویدآن خیمه متعلق به زنی از قبیله اسلم بود به نام رفیده، و آن زن، زخمی‌ها را مداوا می‌کرد و خود را وقف خدمت به آسیب دیدگان مسلمان کرده بود. در الاصابه نام کعیبه بنت سعد اسلمی خواهر رفیده نیز آمده که پرستاری بیماران می‌نمود. مولف گوید: این مفصل‌ترین مطلب از سابقه بیمارستان در عصر پیغمبر(ص)، راجع به بیمارستانهای به معنای اصطلاحی است. بیمارستان، نخستین بار در زمان ولید بن عبدالملک به سال ۸۸ تاسیس شد و پزشکان را درآن به کار گماشتند و هزینه معین کردند و دستور داده شد جذامیان آنجا نگهداری شوند که شب‌ها بیرون نیایند، و نیز برای جذامیان و کوران مستمری تعیین شد». (کتانی، ۱۳۸۴، ص۲۱۲) این گزارش حاکی از آن است که در دوران نخستین حاکمیت اسلام، دستگاه بهداشت و درمان بسیار ساده بوده است. پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) علاوه بر اینکه خود توصیه‌های فراوان و مؤثری برای پیشگیری و درمان بیماری‌ها داشتند، مردم را به مداوای بیماری از طریق پزشکان ترغیب می‌نمودند. به این ترتیب می‌توان گفت در دهه‌های نخست هجری، بهداشت و درمان، بیشتر جنبه خصوصی داشته و هزینه درمان به عهده خود افراد بوده است.

با این حال جمعیت بیماران به شیوه‌های مختلفی تحت حمایت قرار می‌گرفتند. اولاً : اگر بیماری، به علت فقر از عهده مخارج درمان خود برنمی‌آمد، به عنوان فقیر، مستحق دریافت کمکهای اجتماعی محسوب می‌شد؛ چرا که به طور قطع نیازهای سلامتی، به مراتب زیادی، بر نیازهای مالی اولویت داشت و این مطلب برای کسانی که با تعالیم اسلامی آشنایی داشته باشند کاملا روشن است[1]. ثانیا: رسیدگی به بیماران و کمک به درمان آنها، همانطور که از عبارت «کتانی» بر می‌آمد فی حدّ نفسه (و صرف نظر از فقر مالی بیمار) یکی از کارهای خیر به حساب می‌آمد و در همین راستا عیادت مریض یکی از سنّت‌های پسندیده به حساب آمده است (رک: ری شهری: ۱۴۱۶ق، ج ۴، صص۲۸۸۹ – ۲۸۸۸) ثالثا: یکی از موارد مصرف زکات «سبیل الله» است که عموم آن، کمک به بیماران را نیز شامل می‌شود. در همین راستا راه‌کار مهمی که در صدر اسلام برای حلّ اساسی نیازهای عمومی در پیش گرفته شد سنّت وقف یا صدقات جاریه بود که مواردی چون ساختن راه، مسجد، پل و آب انبار را شامل می‌گردید. به طور قطع یکی از موارد وقف، ساختن بیمارستان و قراردادن املاک درآمدزا برای تضمین مخارج اداره آن و درمان بیماران می‌باشد.

---

۱ .امام علی علیه‌السلام، در سفارش خود به فرزندش امام حسن علیه‌السلام، فرمود: جانِ پسر! تنگدستی، بلا است ؛ سخت‌تر از آن، ناتندرستی ؛ و از آن سخت‌تر، بیماریِ دل !(المجلسی، همان، ج ۷۲، ص۵۳) امام صادقَ علیه‌السلام : پنج ویژگی‌اند که هر کس یکی از آن‌ها را نداشته باشد، همواره زندگیَ‌اش کاستی دارد، عقلش زوال می‌پذیرد، و دلش دغدغه دارد ؛ یکم تندرستی، دوم امنیّت، سوم گشایشِ روزی، ... (همان، ج ٧٤،ص ١٨٦)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بر اساس همین رهیافت بود که به موازات پیشرفت‌های سریع تمدن اسلامی و توسعه بهداشت و درمان، ساختن بیمارستانهای موقوفه و درمان مجانی بیماران و حتی کمک مالی به آن‌ها پس از ترخیص، به خوبی در نظام تامین اجتماعی بلاد اسلامی جایگاه خود را پیدا نمود (رک: سیریل، ۱۳۷۱، صص ۲۰۰-۲۰۸) مطالعه تاریخ بهداشت و درمان در سرزمین‌های اسلامی نشان می‌دهد صدها سال پیش از آنکه اروپائیان با مفهوم بیمارستان آشنا شوند، بسیاری از شهرهای اسلامی دارای بیمارستانهای مجهزی بوده‌اند که دارای بخش‌های جراحی، بستری، بیماریهای روانی، درمان سرپایی، داروخانه، آشپزخانه، و... بوده‌اند. اغلب این بیمارستان‌ها ضمن اینکه تسهیلات ویژه‌ای(مانند کمک نقدی) در اختیار بیماران فقیر قرار می‌داده‌اند، برای ارائه خدمات درمانی از بیماران(اعم از فقیر و غنی)، پولی دریافت نمی‌کرده‌اند. حقوق پزشکان و کارکنان این بیمارستانها، مخارج خوراک بیماران، تهیه دارو و... همگی از راه موقوفات بیمارستان تامین می‌شده است. الگوهای شناخته شده و از پیش آمده شده‌ای که برای وقف این نوع بیمارستان‌ها در اختیار واقفان قرار می‌گرفت حاکی از جزئیات نظام درمانی جوامع اسلامی و میزان شمولیت این سنت در میان آن‌ها بوده است. مطالعه این مدارک امروزه برای ما بسیار افتخارآفرین و الهام بخش است. (رک: پیوست فصل) .

۲-۴. اقدامات و سازوکارهای اجرایی

سازوکارهای رسیدن به اهداف در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام با دو رویکرد تاریخی و نظری قابل بررسی است. رویکرد نظری را در ضمن فصول بعدی بحث خواهیم کرد. در این جا به تناسب موضوع این فصل، صرفا به بررسی جنبه‌های تاریخی آن می‌پردازیم. اقدامات و آموزه‌های نبوی(ع) و علوی(ع) در زمینه شیوه‌های تحقق اهداف تامین اجتماعی مشتمل بر جنبه‌های متعددی است. در اینجا با توجه به اهمیت رُتبی و سیر تاریخی اقدامات، این سازوکارها را در سه محور؛ پی ریزی اقتصاد سالم، بسیج مشارکت‌های مردمی و تاسیس دولت و نهادهای قانونی بیت المال، بررسی می‌نماییم.

۲-۴-۱. پی‌ریزی اقتصاد سالم و ایجاد زمینه خود اتّکایی افراد

پیامبر اکرم(ص) در حالیکه در سیاستهای مقطعی و کوتاه مدت خود همیشه رسیدگی به نیازمندان جامعه را به عنوان یک اصل لازم الرعایه و مسامحه ناپذیر دنبال می‌نمودند و از هیچ کوششی برای آن فروگذار نمی‌کردند، در سیاست عمومی و بلند مدت خود در زمینه تامین نیازهای زندگی، بر این عقیده بودند که افراد با در اختیار داشتن کار و سرمایه مناسب بتوانند با عزّت و کرامت مخارج زندگی خود را تامین کنند. از این رو ایشان از نیازخواهی، تنبلی و تکدی‌گری به شدت نهی و بر لزوم کار و تلاش برای

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کسب روزی الهی تاکید می‌کردند. نقلهای تاریخی فراوان حاکی از این است که حضرت بسیاری از متقاضیان کمک‌های نقدی را که بالقوه توان کار و استغنای مالی را داشتند، پیش از اظهار حاجت، به کسب درآمد و خود اتکایی راهنمایی کرده و می‌فرمودند هر کس دری از نیازخواهی را به روی خود بگشاید، هفتاد باب فقر بر روی او گشوده خواهد شد که هیچ چیز قادر به بستن کمترین آن‌ها نخواهد بود. در اثر این توصیه‌ها یاران حضرت به چنان روحیه عزت و خود اتّکایی رسیده بودند که اگر کسی سوار بر اسب بود و شلاقش بر زمین می‌افتاد، برای برداشتن آن از کسی درخواست کمک نمی‌نمود. (رک: ری‌شهری، ۱۴۱۶ق، ج۲، صص۲۴-۱۲۲۲)

با اعتقاد به چنین سیاستی، حضرت تدابیر گسترده‌ای را برای پی‌ریزی اقتصادی سالم و کارآمد به عمل آوردند. وقتی اموال و املاک بنی النضیر بدون جنگ به تصرف مسلمانان در آمد و به حکم قرآن اختیار آن به رسول خدا(ص) واگذار گردید، حضرت با تقسیم آن در میان مهاجران و دو نفر از فقرای انصار سرمایه لازم برای خودکفایی مهاجران و قطع وابستگی آنان به انصار را فراهم نمودند و همگان را برای افزایش کشت محصولات کشاورزی فراخواندند. امام علی(ع) می‌فرمایند: وقتی پیامبر خدا(ص) به مدینه وارد شد، فرمود: «ای گروه قریش! شما چهارپایان را دوست می‌دارید، امّا از آن بکاهید ؛ زیرا در سرزمینی کم باران هستید؛ و به کشاورزی مشغول شوید، که کاری است مبارک و درکشتزارهای خود، استخوانِ مترسک‌وار بسیار بگذارید »(الهندی ۱۳۷۹، ج ۴، ؛ ص۳۳) اجازه عمومی احیا و تشویق مسلمانان به آباد کردن زمین در همین راستا صادر گردید.در کتاب کافی از رسول خدا (ص) نقل شده است: «من أحیا مواتاً فهو له» (الکلینی، همان: ۳/۲۷۹/۵)[1]. در کتابهای تاریخ و سیره، موارد زیادی از واگذاری(اقطاع) زمین و معادن به افراد و قبایل خاص توسط ایشان نقل شده است که نقش زیادی در رونق کسب و کار وافزایش تولید ملی مسلمانان به عهده داشت (ابوعبید، ۱۴۰۶ق، ص ۲۹۳، ح ۶۹۴)

تجارت و بازرگانی هم در نظر رسولخدا (ص) اهمیت فراوانی داشت، تا آنجا که فرمود: «نه دهم روزی در داد و ستد است»[2] (الشیخ الصدوق،۱۴۱۴ق، ص ۴۴۵، ح ۴۴) حضرت با درک اهمیت بازار در گسترش اشتغال و شکوفایی اقتصادی، رأساً اقدام به تعیین بازاری برای مسلمانان نمودند. ابن شبّه می‌گوید: «زمانیکه رسول خدا (ص) خواست برای مدینه بازاری بنا نهد، به بازار بنی قینقاع رفت و سپس به بازار مدینه آمد و با پای خود مکان آن را معین نمود و فرمود: این بازار شماست پس تنگ نمی‌شود و از آن خراج ستانده نمی‌شود» (ابن شبهٔ ۱۳۶۸، ج ۱،ص ۳۰۴) با این حال برای آنکه بازار عملکرد سالمی

---

۱. هر کس زمین مواتی را آباد کند آن زمین برای اوست.
۲. «تِسعَةُ أعشارِ الرِّزقِ فِی التِّجارَةِ».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

داشته و مردم بتوانند از مواهب آن به صورت عادلانه بهره مند شوند، حضرت، حقوق معاملات مانند؛ حرمت ربا، حرمت احتکار، پرهیز از قیمت گذاری غیر ضرور، آزادی فعالیت‌های اقتصادی، لزوم احترام به قراردادها، حرمت مال مردم، حرمت کم فروشی و... و اخلاق تجارت مانند؛ تعاون، انصاف،آسان گیری در معاملات، قناعت به سود کم و.. را به طور موکد و مداوم گوشزد نموده و بر حسن اجرای آن نظارت می‌نمودند. (رک: ری شهری و حسینی، همان، صص ۱۷۳-۲۱۰)

یکی از سیاستهای اصولی پیامبر اکرم(ص) برای خشکاندن ریشه‌های فقر و جلوگیری از بحرانهای اقتصادی، استفاده از ابزارهای مختلف قانونی و اخلاقی برای تعدیل توزیع ثروت و جلوگیری از انباشت و متراکم شدن آن بود تا آن جا که آن حضرت رسالت خود را انفاق و توزیع ثروت معرفی فرمود: «لَم نُبعَث لِجَمعِ المالِ، ولکِن بُعِثنا لاِءِنفاقِهِ»[1] (الطبرسی۱۴۱۸ق، ص ۳۲۱) در واقع با اجرای این سیاست حضرت به دنبال این بود که به جای پیگیری اهداف پیشرفت اقتصادی از مسیر تمرکز سرمایه در دست عده‌ای محدود- که همزمان با رشد، به توسعه فقر و بی عدالتی و احتیاج به برنامه‌های تامین اجتماعی دامن بزند- بر پیشرفت همراه با عدالت که در ابتدا، میانه و انتهای مسیر خود بر ضد فقر عمل میکند و کاهش تقاضا برای خدمات تامین اجتماعی را در پی خواهد داشت، تاکید نماید.

مبارزه با فساد یکی دیگر اقدامات نبوی(ص) وعلوی(ع) برای سالم سازی اقتصاد صدر اسلام بود. پیامبر(ص) ضمن توصیه مأموارن زکات به خودداری از قبول هر نوع هدیه، به هنگام مراجعه، آن‌ها را حسابرسی می‌نمود، بنا به نقل بخاری و دیگران – ابن اللبتیه که در جریان جمع‌آوری زکات، اموالی را به عنوان هدیه از مردم قبول کرده بود شدیداً مورد مذمت آن حضرت قرار گرفت و در خطبه ای که به همین مناسبت ایراد شد، این عمل رشوه و مستوجب عقاب روز قیامت نامیده شد. (رک: بخاری ۱۴۱۰ق. ۶ج، ص۲۵۵۹)

امیرمؤمنان(ع) مبارزه با فساد کارگزاران بیت المال را از جمله سیاست‌های اصولی خود قرار داد. قاطعیت او در برخورد با اشعث بن قیس که درآمدهای هنگفتی از بیت المال مسلمانان برای خود اندوخته بود و عدم اغماض از پسرعموی خود در ماجرای اختلاس از بیت المال بصره و مجازات دیگر کارگزاران خائن، امکان هرگونه سوء استفاده از بیت المال را از کارگزاران گرفته بود و یک بار که مصقلهٔ بن هبیرهٔ با ولخرجی، از بیت المال برده‌هایی را آزاد کرده بود، به سبب ترس از قاطعیت امام جرئت حضور و پاسخ گویی در مقابل ایشان را نیافت، و ذلت پیوستن به معاویه را بر این کار ترجیح داد.

---

۱. ما برای انباشت مال برانگیخته نشده‌ایم بلکه برای پخش توزیع آن آمده ایم.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

امام، خود از پذیرش هر نوع هدیه از مردم پرهیز می کرد و اگر چیزی به او هدیه می شد، بی درنگ آن را به بیت المال می سپرد. کارگزاران او نیز از پذیرش هدایای مردم منع شده بودند. حضرت، مردی را از قبیله بنی اسد به نام ضبیعۀ بن زهیر به کار گرفت. وقتی مأموریتش تمام شد، با انبانی از اموال، نزد او(ع) آمد و گفت: ای امیرمؤمنان! مردمانی برایم هدیه می آوردند و این همان هدایا است. اگر برای من حلال است، از آن استفاده کنم و اگر چنین نیست، نزد تو آورم. علی(ع) فرمود: اگر آن‌ها را نگه می داشتی، خیانت بود; آن گاه اموال را از او گرفت و در بیت المال قرار داد. (ری شهری، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۱۵۵) در حدیثی از حضرت آمده است: «اگر زمامدار، هدیه بپذیرد، خیانت کار باشد و اگر رشوه قبول کند، مشرک است.»(همان)

۲-۴-۲. بسیج مشارکت‌های مردمی

مشارکت‌های مردمی، که امروزه از آن به عنوان تکافل عمومی یاد می‌شود، یکی از پایه‌های اصلی سیاستهای تامین اجتماعی پیامبر اکرم (ص) محسوب می‌گردید. حضرت با اتکا به انگیزه‌های ایمانی و نگرشی که در زمینه همبستگی‌های اجتماعی به وجود آورده بود به طور مداوم مسلمانان، به ویژه ثروتمندان جامعه را به یاری نیازمندان ترغیب می‌نمود. اجرای این سیاست از اولین روزهای دعوت پیامبر(ص) در مکه، در دستور کار قرار گرفته بود. برای درک اهمیت این نهاد در جامعه نوپای اسلامی کافی است بدانیم در طول تمامی سال‌های قبل از هجرت و سال‌های آغازین پس از هجرت تا زمان تشریع نهادهای قانونی (مانند خمس و زکات)، مشارکت‌های مردمی تنها منبع هزینه‌های عمومی مانند؛ تأمین نیازهای تهیدستان، مخارج جنگ، ساختن اماکن عمومی مانند مسجد، پل، جاده و... و احداث منابع درآمدزا مانند؛ باغ‌ها، قنوات، مراکز تجاری و تولیدی و وقف درآمد آن‌ها برای نیازمندان و سرمایه‌گذاری در امور فرهنگی مانند تبلیغ اسلام و ارتقای سطح آموزش عمومی بوده است.

رسول خدا (ص) وضعیت مطلوب از دیدگاه خود را با بازگو کردن سنّت رایج در مورد گروهی موسوم به اشعریین چنین بیان می‌فرماید: «هر گاه یکی از اشعریین در جنگی کشته می‌شد یا خانواده آنان دچار کمبود مواد غذایی می‌شدند همه آن‌ها می‌رفتند و هر چه مواد غذایی را در منزل داشتند با خود می‌آوردند و آن را بر روی هم انباشته می‌کردند و سپس با پیمانه واحدی آن را میان همه تقسیم می‌کردند آنان از من و من از آنان هستم». (رک: قرضاوی، ص ۵۵۲)

در حدیث ابوسعید خدری آمده است: «ما در حال سفر بودیم که مردی سوار بر مرکبی آمد و مدام اطراف خود را نگاه می‌کرد رسول خدا (ص) فرمود: هر کس مرکب اضافی و بیش از نیاز خود در اختیار دارد آن را به کسی بدهد که دارای مرکب و وسیله‌ای نیست وهر کس توشه اضافی به همراه دارد آن را به

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

افراد بی توشه بدهد. پس از آن، رسول خدا (ص) در مورد اقسام مال و مسئولیت همراهان آنچنان صحبت فرمود که ما به این نتیجه رسیدیم که هیچ حقی در مورد اموال اضافه خود نداریم و آن را باید در راه خدا و مصالح مردم مورد استفاده قرار دهیم» (ری شهری و حسینی ۱۳۸۶، ص۲۲۵)

عمران بن حصین می‌گوید: «رسولخدا(ص) برای ما خطبه‌ای نخواند مگر آنکه ما را به صدقه دادن امر فرمود» (الدّارمی۱۴۱۲، ج۱، ص۴۱۶) در اثر رهنمودهای ایشان هیچ‌یک از اصحاب توانگر نماند مگر آنکه چیزی را بر فقرا وقف کرده بود. ابن شبّه در کتاب تاریخ المدینه المنوره (ج ۱، صص ۱۷۳-۲۳۱) گزارش کاملی از موقوفات پیامبر اکرم(ص) و یاران ایشان را نقل کرده است. بارزترین نمونهٔ این رفتار، در کارنامهٔ پر افتخار زندگانی امام علی(ع) ثبت شده است. در حدیثی از امام صادق(ع) گوشه‌هایی از فعالیت آن حضرت، در این زمینه چنین بیان شده است: «آزاد کردن هزار برده، وقف صد هزار درخت خرما، وقف املاکی در خیبر، وادی القری و مزرعه‌های ابی‌نیزر، بغیبغه، رباح، ارینه، رغد و رزین برای مؤمنان، احداث صد حلقه چاه در زمین ینبع و وقف آن برای حجاج بیت‌الله الحرام حفر چندین حلقه چاه در راه مکه، کوفه و ..»(المجلسی، همان، ج ۳۷، ص ۳۲)

مواسات، روابط انسانی بین مهاجرین و انصار را به قدری عمق بخشید که در سال ۴ هجری به هنگام تقسیم اموال و زمین‌های بنی نضیر، وقتی پیامبر اکرم(ص) انصار را مخیّر نمود؛ یا اموال و زمین‌ها را بین همهٔمسلمین تقسیم کند و یا آنکه فقط بین مهاجرین به شرطی که منازل انصار را ترک گفته و برای خود فعالیت اقتصادی مستقل آغاز کنند، انصار همگی گفتند: یا رسول الله غنایم را فقط میان مهاجران تقسیم کنید. بدون آنکه ملزم به ترک منازل ما و استقلال اقتصادی شوند. (رک: صاحب فصول، همان، ۱۳۸۲،ص۵۳)

مطالعه سیره پیامبر اکرم (ص) نشان می‌دهد، سیاست ایشان در جانب عرضه خدمات تامین اجتماعی، بر افزایش عرضه بوده است و اگر این را در کنار سیاست کاهش تقاضای خدمات از طریق سیاست خود اتکایی و توانمندسازی افراد (که در عنوان قبلی ذکر گردید) در نظر بگیریم به این نتیجه می‌رسیم که ایشان بازار عرضه و تقاضای خدمات تامین اجتماعی را به وضعیت تعادل خودکار نزدیک نموده و زمینه نیاز به دخالت دولت را به حداقل میزان خود تقلیل داده‌اند.

۲-۴-۳. تاسیس دولت و نهادهای قانونی بیت المال

به لحاظ سیر تاریخی، تاسیس دولت و تشریع منابع قانونی درآمدها و هزینه‌های آن، آخرین حلقه اقدامات انجام شده برای استقرار نظام تامین اجتماعی در صدر اسلام است. اما از دیدگاه نظری، از آنجا که دولت نبوی (ص) به دلیل برخورداری از صبغه الهی و مسئولیت‌های متنوعی که، هم به عنوان وظیفه

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ذاتی دولت و هم به عنوان جهت دهی مردم به سمت استقرار عدالت اجتماعی و تکامل معنوی آن‌ها به عهده داشت، دولت نقش بسیار اساسی و مهمی در دستیابی به اهداف تامین اجتماعی ایفا می‌نمود. اولین گام در شکل گیری دولت نبوی(ص) با گذشت ۵ ماه از استقرار مسلمانان در مدینه و با تنظیم میثاق‌نامه امّت، که طی آن حاکمیت سیاسی مسلمانان در رسول خدا (ص) متعین گردید، برداشته شد و پس از آن به تدریج با تشریع منابع مالی و وظایف دولت، گامهای بعدی آن تکمیل گردید.

اولین منابع قانونی درآمد عمومی دولت، انفال(ثروت‌های طبیعی و...) و خمس بود که در سال دوم هجری با نزول آیاتی از سوره انفال در جریان تقسیم غنایم جنگ بدر تشریع گردید.[۱] درباره گرفتن خمس از درآمدِ مازاد بر هزینه کسب در زمان پیامبر مدرک روشنی در دست نیست; اما در نامه‌های حضرت به سران قبایل، خمس به گونه ای مطرح شده که بر خمس ارباح مکاسب نیز انطباق دارد.[۲] ابن عباس می‌گوید: پیامبر به تعلق خمس بر گنج (رکاز) حکم کرد.[۳] رکاز بنا به تفسیری که ابوعبید از امام علی(ع) نقل کرده است، شامل معدن نیز می شود.[۴] اجمالا؛ غنایم جنگی، گنج‌ها، معادن و اموال پیدا شده بدون صاحب، از جمله مواردی است که تعلق خمس به آن‌ها در عصر نبوی(ص) تصریح شده است. قانون فیء(غنایم بدست آمده بدون جنگ که در فقه شیعه جزئی از انفال به حساب می‌آید)، درسال چهارم هجری، و در ضمن سوره حشر[۵] تشریع گردید. در سال هشتم هجری، در حالی که پایه‌های حکومت اسلام در جزیرۀ العرب تثبیت شده بود و جامعه مسلمانان به تدریج مختصات مدنی خود را تکمیل می‌نمود، قانون زکات با نزول آیه ۱۰۳ توبه[۶] بر پیامبر(ص) ابلاغ گردید. ایشان بر اساس این قانون از گندم، جو، خرما، کشمش، گاو، گوسفند، شتر، طلا و نقره زکات دریافت کرد. امام علی (ع) در زمان حکومت خود مالیاتی شبیه زکات بر انواعی از اسب‌ها وضع نمود.[۷] قانون جزیه (مالیاتی که بر رئوس اهل ذمه وضع می شد) در سال هشتم هجری در حالی که پیامبر آماده حرکت برای جنگ با رومیان (غزوه

---

۱. ر.ک: ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ق،، ج ١٤، ص ١٦٥.
يَسْأَلُونَکَ عَنِ الأَنفَالِ قُلِ الأَنفَالُ لِلّهِ وَالرَّسُولِ (انفال،۱)-- وَاعْلَمُواْ أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ (انفال، ٤١)
۲. ر.ک: احمدی میانجی، «خمس در کتاب و سنت»، مجله نور علم، ش ۵ و ۲ و ۱.
۳. ابن حنبل،١٤١٤ ق، ج ۱، ص ٦٧٣، ح ٢٨٧١; ج ۸، ص ٤١٨، ح ٢٢٨٤٢.
٤. ابوعبید، همان، ص ۳۵۰، ص ۸۷۲ .
۵. مَّا أَفَاء اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاء مِنكُمْ
٦. خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِها وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلاَتَکَ سَكَنٌ لَّهُمْ وَاللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ
۷. امام باقر و امام صادق(ع): امیرمؤمنان(ع) بر اسب‌های عتاق [از نژاد اصیل] سالانه دو دینار، و بر سایر اسب‌ها، سالانه یک دینار [زکات] وضع کرد. کلینی، همان، ج ۳، ص ۵۳۰، ح ۱.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط دسترسی است.

تبوک) بود، با نزول آیه ۲۹ توبه ابلاغ شد.[۱] تحول عمده در میزان درآمدهای عمومی، با فتح اراضی سواد (قسمتی از عراق) و قسمت‌هایی از ایران در زمان عمر به وقوع پیوست و بعضی از نویسندگان، مبدأ پیدایش نهاد خراج را از همین زمان ذکر کرده‌اند.[۲]

سازوکار دولت و نهادهای قانونی بیت المال در صدر اسلام از جهات مختلفی کارکردهای مهمی در زمینه تامین اجتماعی داشته است. اولین نکته دراین زمینه وجود معافیت‌های مالیاتی است. این معافیت‌ها در خمس و زکات به صورت حدّ نصاب وجوب پرداخت، و در مورد جزیه و خراج با تاکید بر این نکته بیان شده است که این مالیات‌ها باید از مازاد درآمد مردم گرفته شوند. در یکی از نامه‌های امام علی(ع) به مسئولان خراج آمده است: [خراج دهندگان] را بر خارج از طاقتشان تکلیف نکنید و با مردم به انصاف رفتار کنید و بر نیازهای آنان صبور باشید.»...;[۳] . مردی از قبیله ثقیف می گوید: «علی بن ابی طالب(ع) مرا به امارت بانقیا و بخشی از سواد کوفه برگزید و در حالی که گروهی از مردم حضور داشتند، فرمود: خراجت را نگاه کن. تمام کوشش خود را در آن به کار ببر و درهمی از آن را ترک نکن; پس هرگاه اراده رفتن به محل خدمتت را داشتی، نزد من بیا. نزد حضرت رفتم و به من فرمود: آن چه از من شنیدی، خدعه بود. مبادا یهودی یا نصرانی یا مسلمانی را به سبب درهمی از خراج، مورد ضرب و شتم قرار دهی یا چارپایی را که وسیله کار مردم است، برای [استیفای] درهمی از خراج بفروشی. همانا ما امر شده ایم که از مردم چیزهای افزون بر نیازشان را بگیریم.[۴]

نکته دوم این که؛ قاعده کلی در تعیین میزان حقوق کارگزاران دولت تامین کامل مخارج زندگی آنان بود. در روایتی از رسول خدا (ص) آمده است «هر کسی که از جانب ما کاری به او واگذار میشود، اگر همسر ندارد همسر اختیار کند، اگرخدمتکار ندارد خادم بگیرد، اگر فاقد مسکن است منزل انتخاب کند و اگر مَرکب ندارد مرکبی تهیه کند، و هر کس بیش از این برداشت کند خیانت کار و یا سارق است». (زنجویه، همان، ج۱، ص ۴۹۹)

نکته سوم؛ جایگاه تامین نیازهای معیشتی مردم در ویژگی‌های مصارف بیت المال و منابع قانونی درآمدهای آن است. در ناحیه مصارف، چنانکه در بررسی اهداف تامین اجتماعی در صدر اسلام گفتیم تامین نیازهای اقشار آسیب پذیر مانند؛ فقیران، بدهکاران، بردگان، سالمندانِ از کارافتاده، بیماران و...

---

۱. قَاتِلُوا الَّذِينَ لاَيُؤْمِنُونَ بِالله وَ لاَ بِالْيَوْمِ الآخِرِ وَ لاَيُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللهُ وَ رَسُولُهُ وَلا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَد وَ هُمْ صَاغِرُونَ.

۲. شهابی، ۱۳٦٦، ج ۱، ص ۲۳۰، به نقل از: خضری، محمد، اصول الفقه.

۳. المنقری،۱۳۸۳، ص ۱۰۸; ر.ک: نهج البلاغه، نامه ۵۱ .

٤. کلینی، همان، ج ۳، ص ٥٤٠، ح ۸; شیخ صدوق، بی تا، ج ۲، ص ۱۳، ح ۳٤; شیخ طوسی، ۱٤۰۱ق، ج ٤، ص ۹۸، ح ۲۷۵; ر.ک: نهج البلاغه، نامه ۵۱ .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اولین اولویت مصرف و مهمترین هدف وضع این منابع بوده است. در ناحیه منابع نیز، موارد اخذ زکات عمدتا اموالی مانند محصولات دامی و کشاورزی است که ناظر بر نیازهای معیشتی مردم بوده است (رک: حسینی ۱۳۸۹، صص۱۴۸-۱۸۰)

در سیاست‌های حمایتی صدر اسلام در بازار کار، ضمن اینکه به عنوان یک اصل اخلاقی بر تناسب میزان دستمزدها با تامین نیازهای کارگران و کارگزاران تاکید می‌شد، مواردی که حاکی از تعیین میزان دستمزد و یا وضع حد اقل دستمزد توسط دولت باشد مشاهده نمی‌شود. (رک: قرضاوی، همان، صص ۴۹۰ - ۴۹۳) در بازار کالاها و خدمات آن دوره نیز در حالیکه سالم سازی بازار به شیوه‌های مناسب، همواره مورد توجه بوده، موردی که حاکی از قیمت گذاری توسط دولت باشد به چشم نمی‌خورد. حتّی رسول خدا (ص) در مواردی که کالا در بازار کمیاب شده بود و فقط یک نفر مقداری از آن را در اختیار داشت و برخی از یاران حضرت خواستار تعیین قیمت توسط ایشان بودند، از این کار شدیدا امتناع می‌فرمود. (رک: ری شهری و حسینی، ۱۳۸۶،صص، ۱۷۳-۱۹۱)

یکی از نکات بسیار مهم و درس آموز دولتهای نبوی (ص) وعلوی (ع) در رسیدگی به فقرا، میزان حساسیت آن‌ها به این امر است. در این زمینه روایات تاریخی زیادی وجود دارد که به دو نمونه از آن‌ها اشاره می‌کنیم. ام سلمه می‌گوید: رسول خدا(ص) به [خانه] من وارد شد; در حالی که رنگ چهره اش تغییر کرده بود. گمان کردم که این تغییر رنگ به سبب دردی باشد، گفتم: ای رسول خدا!، چه شده که رنگ صورت شما تغییر کرده است؟ فرمود: به دلیل هفت دیناری است که دیروز به من رسید و چون شب فرا رسید، تقسیم نشد و اکنون در کنار بستر است.[1] . آنگاه کسی را صدا کرد و آن پول را برای فقرا فرستاد. امام علی (ع) در زمان حکومت خود در کوفه در حالیکه تمامی فقرای اطراف خود را بی نیاز کرده بود، شب‌ها گرسنه می‌خوابید و می‌فرمود: (مبادا) «در سرزمین حجاز یا یمامه کسی باشد که حتی امید به دست آوردن یک قرص نان را نداشته باشد، و نه هرگز شکمی سیر خورده باشد. آیا من با شکمی سیر بخوابم; در حالی که در اطرافم شکم‌های گرسنه و کبدهای سوزانی باشند»؟[2] (نهج البلاغه، نامه ۴۵)

۲-۵ . وضعیت به دست آمده از اجرای نظام تامین اجتماعی صدر اسلام

نظام تامین اجتماعی صدر اسلام که توسط پیامبر اکرم (ص) پایه ریزی و در طول حیات پربرکت ایشان بسیاری از خطوط عملی و اجرایی آن ترسیم گردیده بود، به تدریج آثار و برکات خود را در جامعه نشان

---

۱. ابویعلی، ١٤٠٨، ج ٦، ص ٢٨٨، ح ٦٩٨١; ر.ک: الآبی، ۱۹۸۱م، ص ٢١٤; بخاری، همان، ج ۲، ص ۵۱۹، ح ١٣٦٣.
۲. و لَعَلَّ بِالْحِجازِ أَوِ الْيَمامَةِ مَن لاطَمَعَ لَهُ فِي الْقُرْصِ و لا عَهْدَ له بِالشِّبَعِ أَوَ أَبيتَ مِبْطاناً و حَولی بُطُونٌ غَرْثی، و أَكْبادٌ حَرّی;

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

داد. این آثار اگر چه از همان سالهای آغازین هجرت قابل مشاهده است ولی برای مشاهده تمامی آثار کوتاه مدت و بلندمدت این نظام، باید وضعیت امت اسلامی در سالهای دورتری را نیز مورد مطالعه قرار داد. برخی کارکردها مانند؛ برچیده شدن بساط برده داری و استقرار نظام بهداشت و درمان، در دوره‌های طولانی‌تری ظاهر شده‌اند که بررسی بیشتر آن‌ها از مجال این تحقیق خارج است. اگر مهمترین هدف نظام تامین اجتماعی صدر اسلام یعنی رفع فقر را در این جا به معنای جامع تری که شامل پرداخت دیون، تامین درراه ماندگان و سالمندان ازکارافتاده نیز باشد در نظر بگیریم، بر اساس شواهد تاریخی متقن می‌توانیم بگوییم این نظام در دستیابی به این هدف کاملا موفق عمل کرده است. در این بخش با اختصار تحقق این هدف در دوره‌های تاریخی صدر اسلام را بررسی می‌نماییم.

۲-۵-۱. دوره حیات پیامبر اکرم (ص)

در آغاز استقرار مسلمانان در مدینه، دامنه فقر بسیار گسترده بود و علاوه بر اصحاب صُفّه که از تمامی امکانات زندگی محروم بودند[۱]، زندگی مهاجران نیز وابسته به کمک انصار بود. دیری نپایید که به برکت برنامه‌های صحیح اقتصادی و تامین اجتماعی، وضعیت همه آنان بهبود پیدا کرد به نحوی که در اواخر سالهای عمر پربرکت پیامبر (ص) همگی مهاجران، مسکن، شغل، و وضعیت رفاهی مناسبی پیدا کردند. (رک: صدر ۱۳۸۷، ص۴۴) این بهبود به گونه‌ای بود که در سال هشتم هجری با توانمند شدن جماعتی از مسلمانان، فریضه زکات تشریع گردید. وجوب پرداخت زکات مستلزم این بود،که افراد علاوه بر توانایی اداره مخارج عادی زندگی، پس‌اندازی حدّ اقل به میزان حدّ نصاب زکات داشته باشند. خانوارهایی که در پایان سال مشمول پرداخت زکات می‌شدند به رفاهی بالاتر از حد نصاب دست یافته بودند و کسانی که پایین‌تر از آن قرار میگرفتند هنوز نیازمند دریافت زکات محسوب می‌شدند.

۱. از شمار کسانی که احوال اهل صفه را گرد آورده‌اند، سُلَمی است در کتاب *تاریخ اهل الصفه*، و حاکم در *الاکلیل*، و ابو نعیم در *حلیه الاولیاء* که بیش از یکصد تن را نام برده است. ابن تمیمه گوید: تعداد کسانی که در صفه مأوی گزیدند، با توجه به تفرقشان [و اینکه همه در یک زمان نبودند] چهار صد تن و یا بیشتر است. سیوطی شماره آنان را چهارصد تن ذکر کرده است. پیش از او سهروردی در *العوارف* و زمخشری در *الکشّاف* همین رقم را آورده‌اند. شهاب در *شرح الشفاء* گوید: این با آن منافات نداردکه روایت شده است سی تن از ایشان بدون پوشش بالا تنه پشت سر پیغمبر (ص) نماز می‌خواندند. ابوالعباس احمد بن قاسم التادلی در *لبّ اللباب فی معامله ملک الوهاب* گوید: اهل صفه چهل تن بودند و به چهار صد، یا به گفته قتاده به نهصد تن رسیدند. درکتاب *سمط الجوهر الفاخر*، افزون بر صد تن، که ابو نعیم در *حلیه الاولیاء* نام برده، سه تن دیگر را نیز افزوده است (کتانی، ۱۳۸٤، ص۲۲٤)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۲-۵-۲. دوره خلافت عمربن خطاب

به مرور زمان از تعداد فقرا کم و بر تعداد کسانی که توانایی پرداخت زکات را پیدا می‌کردند افزوده می‌شد تا اینکه از زمان خلیفه دوم به بعد در اکثر نقاط حاکمیت اسلامی، حتی در منطقه دورافتاده‌ای آن‌ها مانند یمن در جنوب شبه جزیره، مستحقی برای اعطای زکات پیدا نمی‌شد.

بر پایه روایت ابوعبید، معاذ بن جبل که از سوی پیامبر اسلام(ص) به امارت یمن اعزام شده و تا زمان عمر در این سمت ابقا گردیده بود، یک سال برای صرف یک سوم زکات جمع آوری شده، مستحقی نیافت ناچار آنرا به مدینه نزد خلیفه فرستاد . عمر از این موضوع برآشفت و به او نوشت: من تو را برای گرفتن جزیه و خراج نفرستاده ام، صدقات و زکات باید از ثروتمندان اخذ و به مصرف فقرا برسد (نه هزینه‌های دولت؛ و فقرای هر محل برای هزینه شدن آن بر سایر فقرا اولویت دارند) معاذ درپاسخ نوشت: چیزی به سوی تو نفرستادم مگر به خاطر اینکه کسی را برای دریافت آن در محل پیدا نکردم. در سال بعد، معاذ نیمی از زکات را به مرکز فرستاد و همان گفتگو میان آن‌ها صورت گرفت. در سال سوم، وی همه زکات جمع آوری شده را ارسال نمود و عمر نیز همان حرف سابق را تکرار کرد. معاذ پاسخ داد که برای دریافت آن‌ها کسی را پیدا نکرده است. (قرضاوی، ۱۳۹۰، ص ۵۲۸)

۲-۵-۳. دوره حکومت امیرالمؤمنین (ع)

در زمان خلیفه سوم به خاطر فاصله گرفتن جامعه از سنت‌های صحیحی که پیامبر(ص) بنا گذاشته بود، محرومیت و شکاف طبقاتی مجددا سرانگشت‌های زهرآگین خود را به مسلمانان نزدیک می‌نمود تا این که خلیفه در جریان انقلاب مردمی به قتل رسید و با خلافت امیر المومنین(ع) آثار رحمت و عطوفت الهی بار دیگر بر امت اسلامی نمایان شد. (رک: ری شهری ۱۴۲۱ق، صص۱۳۷-۲۷۰) امام علی (ع) با احیای سیره و سنت نبوی (ص) چهره دهشت انگیز فقر را تا بدان جا عقب راند که خود فرمود: [در دوران حکومت من] هیچ کس در کوفه شب را به روز نمی‌رسانَد، مگر این که زندگی آسوده‌ای دارد . فروپایه‌ترینِ مردم نان گندم می‌خورَد، سایبانی دارد، و آب گوارا می‌نوشد .[1] (المجلسی، همان، ج۴۰، ص۳۲۷)

۲-۵-۴. دوران عمربن عبدالعزیز

در زمانهای بعد، به خاطر انحراف عمیقی که در مدیریت سیاسی جامعه اسلامی به وجود آمده بود، نظام تامین اجتماعی اسلام تا حدودی از ادامه مسیر تکاملی خود بازماند. اما با این حال در هر زمانی که فرصت احیای سنن نبوی (ص) و علوی(ع)، هر چند ناقص، فراهم می‌شد خاطره ثمرات شیرین آن مجددا

۱. «ما اصبح احد بالکوفه الّا ناعماً أن ادناهم منزلةً لیأکل من خبز البرّ و یشرب من ماء الفرات و یجلس فی الظلّ».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تکرار می‌گردید. یکی از این دوره‌ها دوره حکومت عمر بن عبدالعزیز است که حکایات تاریخی فراوانی در باره ریشه کنی مجدد فقر و برقراری رفاه اجتماعی درآن دوره نقل شده است.

در روایت بیهقی از عمربن اسید آمده است: «عمر بن عبدالعزیز دو سال و نیم(سی ماه) حکومت کرد، به خدا قسم از دنیا نرفت مگر آنکه ما را به چنان وضعی رساند که اگر کسی مالی پیش ما می‌آورد و می‌گفت: این مال را به هر فقیری که می‌شناسید برسانید، همانطور می‌ماند تا اینکه مال خود را برمی‌گرداند و کسی را برای دریافت آن پیدا نمی‌کرد. عمربن عبد العزیز مردم را بی نیاز کرد».[1]«والی عمربن عبدالعزیز در بصره به او نوشت نعمت‌ها چنان پیاپی نصیب مردم شده است که می‌ترسم سر به طغیان بگذارند. عمر در پاسخ نوشت: خدای تبارک و تعالی زمانیکه اهل بهشت را به بهشت و اهل دوزخ را به دوزخ داخل کند از اهل بهشت به این راضی است که بگویند: الْحَمْدُ لِلّهِ الّذِی صَدَقَنَا وَعْدَهُ[2]، پس مردمان خود را دستور بده تا شکر خدای را به جای آورند. (قرضاوی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۵۳) « ابن عبد الحکم از یحیی بن سعید نقل میکند: «عمربن عبدالعزیز مرا برای جمع آوری زکات آفریقا فرستاد، آن را جمع کردم و سراغ فقیرانی را گرفتم که به آنان پرداخت کنم. ولی فقیری پیدا نکردم و کسی را نیافتم که آن را از من بگیرد. عمر بن عبدالعزیز مردم را بی نیاز کرده بود. پس با آن پول برده‌هایی خریده و آزاد کردم. (قرضاوی، ۱۴۱۵ق، ص۱۵۲، به نقل از ابن عبد الحکم، سیرۀ عمر بن عبد العزیز، ص ۵۹)

سهیل بن صالح می‌گوید: عمر بن عبدالعزیز به والی عراق عبدالحمید بن عبدالرحمن، دستور داد مستمری همه مردم را پرداخت کن. عبدالحمید نوشت: همه مردم حقوق خود را گرفته‌اند، ولی هنوز مبالغی در بیت المال مانده است. عمر به او نوشت : بررسی کن، کسانی که به دور از اسراف و فساد، ناچار به قرض شده‌اند بدهی آن‌ها را از بیت المال پرداخت کن. عبدالحمید پس از انجام این کار باز نسبت به وجوهی که هنوز در بیت المال باقی مانده بود کسب تکلیف کرد. خلیفه گفت: پس از بررسی، هر دختر و پسری که به خاطر نداری از تهیه جهیزیه و یا توان پرداخت مهریه، از ازدواج فرو مانده‌اند، با بودجه بیت المال ازدواج کنند. ولی باز هم مبالغی باقی ماند که خلیفه این بار در پاسخ نوشت: نگاه کن کسانی که جزیه و یا خراج بدهکارند و قادر به برداشت از زمین نیستند، مساعدت کرده و به اندازه‌ای که قادر به کشت زمین شوند، به پیش‌خرید محصولات آن‌ها مبادرت کن. (زنجویه، همان، ج ۲ ص ۵۶۵)

قرضاوی می‌نویسد: «حتی او (عمربن عبدالعزیز) به تلاش برای پرداخت بدهکاری افرادی که در قید حیات قرار داشتند اکتفا ننمود بلکه از مسئولان و استانداران خویش خواست که بدهکاری مردگان را هم

---

۱. (أخرجه البیهقی فی دلائل النبوۀ، تحقیق د/ عبد المعطی قلعجی (٦/ ٤٩٣) طبعۀ دار الکتب العلمیۀ بیروت، ط أولی ۱۹۸۵ م)
۲ . زمر، ٧٤.

دسترسی به این مدرک بر پایۀ آیین‌نامۀ ثبت و اشاعۀ پیشنهادەها، پایان‌نامەها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارۀ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایۀ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پرداخت کنند تا هنگام حضور در دادگاه قیامت مسئولیتی بر دوش آن‌ها باقی نمانده باشد...در همین رابطه نامه‌ای را برای ابوبکر بن حزم نوشته و در آن گفته است: هر کس که فوت نمود و بدهکاری داشت چنانچه بدهکاری او به خاطر فسق و فجور و اسراف و تبذیر نبوده باشد از بیت المال بدهکاریش را پرداخت کن. عمر بن عبدالعزیز طی نامه‌ای به همه استانداران ولایات تحت حکومت خود نوشت: برای پرداخت دِین بدهکاران تلاش کنید و چنانچه راه دیگری نبود از اموال بیت المال آن را پرداخت نمایید. برخی از استانداران طی نامه‌ای خطاب به او نوشتند همه مردم ولایات از امکانات مسکن و خدمتکار و مرکب و وسایل منزل برخوردارند. آیا اجازه داریم با توجه به وضع و حال آن‌ها برای پرداخت بدهکاری آنان اقدام بنماییم عمر بن عبدالعزیز در پاسخ به آنان گفت هر یک از مسلمانان باید از مسکن و سر پناهی مناسب، خدمتکار و اسبی برای رفت و آمد و جهاد و وسایل کافی برای منزل برخوردار باشد چنانچه این گونه اشخاص دچار بدهکاری گردیدند بدهکاری آنان را نیز پرداخت کنید ((قرضاوی،۱۳۹۰، ص ۵۰۰.به نقل از الاموال، همان، ص ۵۵۶)

۲-۶. مختصات ساختاری الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام

الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام در مقایسه با الگوهای تامین اجتماعی معاصر از ویژگی‌های ساختاری متمایزی برخوردار بوده است. برخی از این ویژگی‌ها ممکن است جنبه عصری داشته و قابل تعمیم به شرایط متحول اجتماعی و اقتصادی امروز نباشند اما بی گمان برخی دیگر از آن‌ها این قابلیت را داشته و بهره گیری از آن‌ها برای برون رفت از مشکلات موجود مفید خواهند بود. در این قسمت به برخی از مهمترین این ویژگی‌ها اشاره خواهیم نمود.

۲-۶-۱. جامعه محوری (به جای دولت محوری)

نظام‌های تامین اجتماعی کنونی در پاسخ به این سوال که مسئولیت برقراری تامین اجتماعی با چه کسی است؟ به طور عمده دولت را مسئول این امر می‌دانند و مفهوم دولت رفاه نیز بر همین عقیده استوار گردیده است. چنانکه ملاحظه نمودیم در الگوی صدر اسلام مسئولیت تامین اجتماعی به طور همزمان با مشارکت جمعی آحاد جامعه، خانواده‌ها، برادران ایمانی(تکافل عمومی)، نهادهای خیریه و دولت درکنار همدیگر به انجام می‌رسید ازاین‌رو می‌توان این الگو را الگویی جامعه محور دانست که در آن خدمات تامین اجتماعی به طور کامل از طریق دولت تولید و توزیع نمی‌شود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۲-۶-۲. استحقاق گرایی (به جای عام گرایی)

الگوهای تامین اجتماعی رایج در بیشتر طرح‌های خود، چه در ناحیه درآمدها و چه در ناحیه مصارف، از روشهای عام گرایانه استفاده می‌کنند؛ مثلاً طرحهای بزرگی مانند بیمه‌های بازنشستگی و خدمات درمانی و مانند آن از طریق حق بیمه‌های عموم شاغلان (صرف نظر از فقر و غنای آنان) تامین مالی می‌شوند و در ناحیه تخصیص مزایا نیز بر ملاک‌های عامی مانند: رسیدن فرد به سن معین، داشتن همسر و فرزند و مانند آن عمل می‌نمایند؛ اعم از آنکه فرد مورد نظر نیازمند کمک باشد و یا نباشد. این گونه روش‌ها علاوه بر این که به لحاظ اداری مستلزم دیوانسالاری گسترده‌ای است از نظر مالی هم بسیار پرهزینه است. الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، همانطور که دیدیم در ناحیه درآمدها عمدتا متکی بر مازاد درآمد عاملان اقتصادی و منابع عمومی دولت بود و در ناحیه هزینه‌ها نیز موارد پوشش الگو، عموماً از افراد مستحقِ کمک تشکیل می‌گردید. مثلا از جمله ویژگی‌های خمس و زکات- که دو منبع اصلی تامین اجتماعی در صدر اسلام بوده‌اند- این است که خمس تنها بر کسانی واجب است که دارای درآمدی مازاد بر مخارج متعارف زندگی باشند و مستحقان زکات تنها کسانی هستند که فاقد درآمد کفاف زندگی هستند. تنها موردی که ممکن است تصور شود در این الگو به شیوه عام گرایانه عمل شده است، تقسیم سرانه و عمومی بیت المال از زمان خلیفه دوم به بعد است. اما در این مورد نیز باید توجه شود که تقسیم سرانه بیت المال از باب تامین اجتماعی نبوده، بلکه نوعی تخصیص مازاد درآمد بیت المال بوده که پس از تامین تمامی نیازهای اجتماعی از جمله تامین فقرا، اعمال می‌گردیده است. به همین جهت در نامه‌های امام علی(ع) به والیان خود که قبلا آن‌ها را نقل نمودیم تاکید گردیده بود که ابتدا باید نیازمندان محل از درآمدهای بیت المال تامین شوند و تنها مازاد آن جهت تقسیم سرانه به مرکز حکومت ارسال شود. از نامه‌های عمربن عبدالعزیز به والیان خود نیز این مطلب استفاده می‌شود.

۲-۶-۳. منطقه‌محوری (به جای تمرکزگرایی)

ساماندهی خدمات تامین اجتماعی در صدر اسلام در عین حالیکه از منظر سیاست‌گذاری و نظارت کلان از نوعی مدیریت متمرکز بی‌نصیب نبود، در ناحیه تجهیز و تخصیص منابع عمدتاً مبتنی بر رویکرد منطقه‌ای و محله‌ای بود. تاکید بر اولویت حتمی تخصیص زکات مال و زکات فطره‌ی هر منطقه‌ای به نیازمندان همان منطقه و تقدم نیازهای منطقه‌ای در تخصیص سایر درآمدهای بیت‌المال، همچنین برتری انفاق و وقف بر نزدیکان نسبی، سببی و مکانی(همسایگان) نسبت به سایر نیازمندان و تاکید بر اهدای چهره به چهره و مستقیم کمک‌های مالی و محوریت مساجد در شناسایی، تامین و حتی گاهی اسکان موقت نیازمندان، از نشانه‌های بارز وجود این خصیصه در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

با حاکمیت چنین الگویی **اولا**: کارآمدی مدیریت اطلاعات نیازمندان تسهیل گردیده و یکی از مشکلات عمده تخصیص خدمات رفاهی در جوامع فعلی از ناحیه عدم تقارن اطلاعات و پدیده سواری مجانی، به حداقل فروخواهد کاست. **ثانیاً**: از بروز پدیده دیوانسالاری و گسترش هزینه‌های اجرایی خدمات اجتماعی جلوگیری خواهد شد. **ثالثا**: به دلیل مشاهده مستقیم آثار کمکهای اعطایی، انگیزه عرضه کنندگان افزایش می‌یابد و اگر کمک‌ها به صورت اعطاء بالید(چهره به چهره) انجام شود آثار تربیتی ضمنی هم خواهد داشت.

۲-۶-۴. عدم دوگانگی میان منابع مالیاتی و منابع تامین اجتماعی

الگوهای کنونی تامین اجتماعی در ناحیه تجهیز منابع عمدتاً متکی بر کسورات حق بیمه شاغلان است و در آن‌ها رابطه قابل توجهی میان منابع و مصارف مالیات‌ها با منابع و مصارف تامین اجتماعی وجود ندارد. در این شیوه، مجموع مالیات‌ها و کسورات حق بیمه رقم کلانی را تشکیل می‌دهد که تحمیل آن بر بازار کار، پیامدهای انگیزشی زیانباری به وجود آورده و تامین مالی نظام‌های تامین اجتماعی را با بحران مواجه ساخته است. در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، چنانکه ملاحظه نمودیم چنین دوگانگی وجود نداشت و جهت گیری کلی منابع و مصارف مالیات‌ها در راستای تامین اجتماعی قرار داشت. بهره گیری از مزیت این الگو برای برون رفت از مشکلات مالی نظام‌های فعلی و حل تعارض میان مالیاتهای شرعی و حکومتی مفید خواهد بود.

۲-۷. تحلیل ویژگی‌های کارکردی الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام

برای شناخت کامل‌تر تجربه تامین اجتماعی در صدر اسلام و استفاده بهینه از نقاط قوت و مزایای آن در طراحی الگوی مطلوب تامین اجتماعی برای جوامع امروزی، لازم است ویژگی‌های کارکردی این الگو را نیز بررسی نماییم. در این بخش اهم این ویژگی‌ها را تحلیل خواهیم نمود.

۲-۷-۱. تقدم توانمند سازی و خود اتکایی افراد بر وابستگی به کمک‌ها

با عنایت به آنچه که در سازوکارهای تامین اجتماعی صدر اسلام ملاحظه نمودیم. راهکار اصولی تامین نیازهای زندگی در این الگو این بود که افراد، **اولاً**: از نظر روحی به عزّت و استغنای نفس برسند و وابستگی به کمک‌های دیگران را مذموم تلقی کنند. **ثانیاً**: با در اختیار داشتن شغل و درآمد مناسب بدون آنکه نیاز به کمک دیگران داشته باشند، از عهده تامین زندگی خود برآیند. **ثالثاً**: با تحصیل توانایی انفاق بر دیگران زمینه رشد معنوی خود و رفع نیازهای اجتماعی را فراهم آورند. بدیهی است در چنین چارچوبی، روند امور به سمتی پیش خواهد رفت که عرضه کمک‌های اجتماعی به طور روزافزون افزایش

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

یافته و از تقاضای آن کاسته می‌شود و حتی این امکان نیز وجود دارد که تقاضای کمک‌ها به صفر برسد. وضعیتی که برای منطقه ماموریت معاذ بن جبل در یمن و بسیاری از مناطق اسلامی در زمان عمر بن عبد العزیز اتفاق افتاد، به گونه‌ای که وجوه زکات جمع آوری می‌شد، ولی هیچ دریافت کننده‌ای برای آن پیدا نمی‌شد، به روشنی وجود این خصیصه را در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام ثابت می‌کند.

۲-۷-۲. فدا نشدن تامین اجتماعی به پای اهداف رشد اقتصادی

در وضعیت اولیه جامعه صدر اسلام، فقرگسترده افراد در کنار پایین بودن درآمد ملّی مسلمانان، دو مشکل اساسی جامعه بود که حلّ هردوی آن‌ها برای نظام اهمیت داشت. ملاحظه سیاستهای پیامبر اکرم(ص) نشان می‌دهد حضرت، هیچگاه این عقیده را که این دو هدف متضاد هم هستند -و از این رو اوّل باید هدف توسعه ملّی را دنبال نمود، آنگاه در اثر پدیده «رخنه به پایین»، فقرا نیز از مواهب رشد بهره مند خواهند شد و یا اینکه فرصت رسیدگی به آنان فراهم خواهد گردید- را باور نداشته‌اند. بلکه بر عکس معتقد بودند، رسیدگی به فقرا موجب ریزش بیشتر نعمت‌های الهی است و این کار ضمن اینکه مشکل فقر را مرتفع خواهد نمود، رشد و ارتقاء اقتصاد ملی را هم در پی خواهد داشت. به همین دلیل ملاحظه کردیم که ایشان هیچگاه از مشکلات طبقه فقیر جامعه غفلت نکرده و همواره آن را در صدر اولویت‌های خود قرار می‌دادند.

۲-۷-۳. برخورداری تامین اجتماعی از کارکرد عدالت بین نسلی

تامین اجتماعی صدر اسلام درحالی که نسبت به تامین نیازهای زندگی نسل حاضر و گسترش عرضی آن به تمام آحاد جامعه حساس بود، منافع نسلهای بعدی و ابقاء ظرفیت‌های بالقوه برای برخورداری آن‌ها از مواهب زندگی را نیز عمیقا مورد توجه قرار می‌داد. یکی از شواهدی که این مدعا را ثابت می‌کند نحوه بهره‌برداری از زمین‌های خراجیه در صدر اسلام است. پس از فتح زمین‌های عراق، گروهی از صحابه مانند بلال بن رباح و عبدالرحمان بن عوف خواستار تقسیم این زمین‌ها شدند; ولی رأی خلیفه پس از رایزنی با علی(ع) و جمعی از بزرگان اصحاب بر این قرار گرفت که اصل و ماده این زمین‌ها برای عموم مسلمانان حفظ و درآمد آن در منافع اسلام و مسلمانان صرف شود. (رک: شهابی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۶) این حکم که با ارشاد یا تقریر امام علی(ع) صادر شد، از ویژگی میان نسلی تخصیص منابع عمومی در صدر اسلام حکایت می‌کند. سنّت وقف که به معنای حفظ اصل مال و آزاد گذاشتن استفاده از منافع آن است و همچنین استحباب ارث گذاری برای فرزندان و وصیت شواهد دیگری بر وجود این خصیصه هستند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۲-۷-۴. فراگیری تامین اجتماعی نسبت به اقلیت‌های مذهبی

یکی از خصوصیات برجسته الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام فراگیری آن نسبت به تمامی اقوام و اقلّیت‌های مذهبی است که در محدوده تحت پوشش حاکمیت اسلامی زندگی می‌کردند. در میثاق‌نامه امّت که پیامبر اکرم(ص) در ابتدای هجرت در مدینه منوّره منعقد نمود، حقوق اقلّیت‌های مذهبی مانند مسیحیان و یهودیان و حتی مشرکان مدینه، مادام که بر علیه مسلمانان توطئه و اقدام خصمانه‌ای انجام ندهند، محترم شمرده شد و در موادی از آن به آن‌ها تصریح گردید. کسانی که بر اساس معاهده صلح در پناه حکومت اسلامی زندگی می‌کردند(اهل ذِمّه) چنانچه فقیر بودند از پرداخت مالیات جزیه معاف می‌شدند و سالمندان از کار افتاده آن‌ها از بیت المال مسلمانان تامین می‌گردیدند. امام علی(ع) در نامه خود به مالک اشتر او را به رحمت و ملاطفت نسبت به تمامی انسان‌ها از هر قوم و مذهبی سفارش نموده و ملاک و معیار آن را چنین فرمود که: «... آن‌ها یا برادر دینی تواند و یا در خلقت با توهمسانند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

۲-۷-۵. توانایی تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها

برنامه‌های تامین اجتماعی صدر اسلام در شرایطی از اوضاع اجتماعی و سیاسی مطرح گردید که جامعه مسلمانان با انواع تهدیدهای منافقان و دشمنان داخلی از یک طرف و توطئه‌های کفّار قریش از سویی دیگر و در مواردی هم امپراطوری‌های قدرتمند مجاور بود و سالهای حیات پیامبر اسلام در مدینه همواره مصادف با جنگ‌های کوچک و بزرگ دشمنان بود. در این شرایط یک الگوی تامین اجتماعی غلط می‌توانست به دلیل وجود فقر گسترده و عدم انسجام اجتماعی و یا وابستگی مردم به کمک‌های تامین اجتماعی و یا شکل گیری انتظارات سنگین مردمی و عدم امکان برآورده شدن آن‌ها توسط دولت و در نتیجه بروز نارضایتی عمومی، چه بسا تهدید کننده باشد. اما با این حال نظام تامین اجتماعی صدر اسلام، **اولاً**: به دلیل خدمت صادقانه به مردم و جلب رضایت آنها، پشتوانه محکمی برای دفع تهدیدهای مقابل نظام فراهم ساخته بود و **ثانیاً**: پایه‌های ایمانی و سازوکار مردمی آن موجب می‌گردید که در زمان جنگ، همان امکاناتی که می‌بایست صرف رفع فقر می‌شد، باضافه تمامی امکانات جانی و مالی مردم (حتی خود فقرا) در خدمت جنگ قرار گرفته و با پیروزیهای پی‌درپی و سرازیر شدن غنایم فتوحات، پله‌های صعود امت اسلامی را یکی پس از دیگری رقم بزند و مراتب بالاتری از تامین اجتماعی را فراهم نماید. قرآن کریم وجود رحمت و عطوفت نسبت به مومنان و مقاومت شدید در مقابل دشمنان با توکل به خداوند را دوخصیصه‌ای می‌داند که موجب شکوفایی امت رسول الله بوده و خواهد بود(رک: فتح، ۲۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۲-۷-۶. سبک بار بودن و عدم سنگینی بر دوش دولت:

نظام تامین اجتماعی صدر اسلام، به دلایل متعددی یک نظام سبک بار و تا حدود زیادی خودجوش بوده است. زیرا **اولاً**: ارزشهای فرهنگی حاکم بر رفتار مسلمانان و سیاست‌های پیامبر(ص) به خصوص در زمینه تبلیغات مصرف، به گونه‌ای نبود که بر گسترش نیاز و یا احساس نیاز در مردم دامن بزند، بلکه کاملا در مسیر خلاف چنین جریانی بوده است. ارزشهایی چون زهد و قناعت، دوری از اسراف، تبذیر و اتراف و فضیلت نگاه به فرودست در تنظیم انتظارات معیشتی همگی در جهت تعدیل انتظارات مصرفی و کاهش تقاضا برای کمک‌های تامین اجتماعی عمل می‌کرده‌اند. **ثانیاً**: خود اتّکایی مردم موجب کاهش تقاضا می‌گردید. **ثالثاً**: به دلیل وجود انگیزه‌های ایمانی قوی، عرضه چهره به چهره و انفرادی خدمات اجتماعی بسیار بالا بوده است. **رابعاً**: در موارد نیاز به حمایت، کمک‌های مردمی یکی از پایه‌های اصلی منابع این الگو بوده است که حتی در برخی شرایط مانند سالهای پیش از هجرت و سالهای ابتدایی پس از آن، تنها منبع تامین اجتماعی بوده است. بدین ترتیب ویژگی‌های فوق باعث می‌گردید، نظام تامین اجتماعی ضمن حضور قوی و کارآمد در صحنه، به لحاظ حجمی (لااقل در درازمدت)، سبک‌بار وکم‌حجم باشد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پیوست: گزیده‌ای از شیوه‌های ارائه خدمات درمانی در تاریخ تمدن اسلامی

دکتر الگود سیریل که در سالهای حدود ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۴ به عنوان پزشک سفارت انگلستان در ایران خدمت می‌کرده به کمک جمعی از اساتید و اهل ادب ایران پژوهش ارزنده‌ای در باره تاریخ پزشکی اسلام و ایران تحت عنوان «تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی»، انجام داده است. گزارش این پژوهش که حدود ۷۰۰ صفحه است، حاوی نکات تاریخی غرور انگیزی از تحول و پیشرفت این علم در تمدن اسلامی است. در اینجا به تناسب بحث، برخی از فرازهای این کتاب را نقل می‌کنیم.

وی پس از اشاره به بناهای عام المنفعه‌ای که عضدالدوله دیلمی در سراسر فارس و خوزستان ساخته بود، (در ص۸۶ به بعد) می‌گوید: بیمارستانی که عضدوالدوله در شیراز ساخته بود بسیار معروف است، ولی بیمارستانی که در بغداد بنا کرده تمام این بناها را تحت الشعاع قرار می‌دهد. این بیمارستان از نظر وسایل و تجهیزات کامل بود. چندین صندوق سپرده داشت. به داروخانه‌ای مجهز بود که در آن انواع داروهایی که از اقطار مختلف عالم آورده بودند یافت می‌شد...

او پس از گزارش مفصل این بیمارستان که در قرن چهارم هجری (۹۸۰ میلادی) ساخته شد و هزینه‌های آن کلا از محل موقوفات تامین می‌شد و نزدیک به دو قرن، تا قبل از حمله مغول پا بر جا بوده است، می‌نویسد ...«نباید تصور کرد که تمام نیرو و ثروت بغداد تنها در بیمارستان عضدی متمرکز بوده است. علاوه بر بیمارستان‌های دیگری که ذکر شدند، در سال ۱۱۱۳ میلادی بیمارستان جدیدی به همت شخصی، کومشتکین نام، ساخته شد. در حدود ۸ سال پس از آن نیز شخصی به نام مستوفی عزیزالدین مدرسه‌ای برای کودکان یتیم تأسیس و موقوفه‌ای دایمی برای آن تأمین کرد به طوری که مخارج روزانه، خوراک و پوشاک این گونه اطفال تا زمانی که به سن بلوغ نرسیده بودند، از این محل تأمین می‌شد. کودکان یتیم در این مدرسه ادبیات زبان خود را می‌آموختند، قرآن را از بر می‌کردند و از حلال و حرام آگاه می‌گشتند.

در سال ۱۱۶۰ بنیامین یهودی اهل تودلا (یا تطیله) قریب ۶۰ مؤسسه خوب سازمان یافته پزشکی در بغداد یافته است : کلیه مؤسسات با داروها و لوازم ضروری دیگری که از لوازم سلطنتی تأمین می‌شوند مجهزاند. هر بیماری کمک بخواهد، تا پایان معالجه به خرج سلطان تحت پرستاری قرار می‌گیرد. آن طرف‌تر بنای بزرگی است که دارالمجانین نام دارد و تمام دیوانه‌هایی که در فصل گرما پیدا شوند، در آن نگهداری می‌شوند. این بیماران تا هنگامی که عقل و شعورشان بازنگشته با زنجیرهای آهنی محافظت می‌شوند ولی چون بهبود یابند رخصت می‌یابند و به خانه‌های خود برمی‌گردند. برای انجام این کار، این بیماران به طور مرتب ماهی یک بار به وسیله ی صاحب منصبانی که از طرف شاه به همین منظور انتخاب شدند، مورد معاینه قرار می‌گیرند و وقتی معلوم شد که نیروی خود را بازیافته‌اند، فوراً آزاد می‌شوند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تمام این خدمات با کمال خیر خواهی به وسیله سلطان نسبت به کلیه کسانی که به حال بیماری یا دیوانگی به بغداد می‌آیند، انجام می‌گیرد. زیرا شاه شخص خیّر و دین داری است و نیت او در این زمینه عالی است.

روش درمان بیمارستانی که در بغداد معمول شده بود و در شهرهای اطراف نیز به همت و سخاوت اهالی متمکن آن شهرها مورد تقلید قرار گرفت. عضدالدوله بیمارستانی در شیراز بنا نهاد که قسمتی از دانشگاهی را که در آن فلسفه، نجوم، طب، شیمی و ریاضیات تدریس می‌شد، تشکیل می‌داد. ابوسعید کوکوبوری شریف آربلا (اربیل) نیز از جمله کسانی است که به سبب خدمات خیریه و عام المنفعه اش مشهور بوده است. می‌گویند این شخص در اربیل برای نابینایان و بیماران مبتلا به امراض مضمن چهار تیمارگاه ساخته و همه ی نیازمندیهای آنان را نیز تعهد و تأمین می‌کرده است. به علاوه این شخص برای نگاه داری از پیرزنان، یتیمان و کودکان سر راهی، هر یک جداگانه مؤسساتی تأسیس کرده است. در پرورش‌گاهی که برای کودکان سر راهی ترتیب داده بود تعدادی دایه در انتظار بودند تا کودکان تازه رسیده را شیر دهند». (سیریل، ص ۲۰۰و ۲۰۱)

وی معتقد است، ابداع روش درمانی بیمارستانی از ابتکارات ایرانیان بوده و تا اوایل قرن هیجدهم میلادی که با حمله افغان‌ها به زندگی همه این تاسیسات خیریه پایان داده شد، اغلب خاندانهای ایرانی به این امر اهتمام داشته‌اند. یکی از حکایات تاریخی که در این زمینه نقل شده است. نامه‌ای است که «علی بن عیسی بن الجراح»، وزیر آل بویه، در پاسخ به درخواست والی خود «سنان بن ثابت» نوشته است. ...«آنچه نوشته بودید ملاحظه گردد؛ خداوند به شما عزت دهد. من هم با نظر شما در خصوص لزوم معالجه ی غیر مسلمانان و چارپایان موافقم ولی باید همیشه انسان را بر حیوان و مسلمان را بر غیر مسلمان مقدم بدارید. وقتی همه ی مسلمانان را درمان کردید و وسایل معالجه هنوز باقی بود آنگاه به درمان غیر مسلمانان بپردازید. همیشه باید این اصول را رعایت کنید و آن را به همکاران خود نیز برسانید و به آن‌ها بگویید با وسیله‌ای که در اختیار دارند به مناطقی که انواع بیماری‌ها و آفتهای گوناگون شایع است حرکت کنند. اگر طبیبان نتوانستند راهنما پیدا کنند و راه غیر قابل عبور باشد، صبر کنند و باز ایستند تا راه باز شود. چون چنین کنند، از رفتن به سور بی نیاز شوند، ان شاء الله تعالی».

«بیمارستان‌های ثابت شبیه بیمارستان‌های امروزی بوده است. این بیمارستان‌ها به اقتضای ثروت و وضع اجتماعی مؤسسان آن‌ها و اهمیت شهری که در آن بنا می‌شدند و ارزش موقوفاتی که برای نگهداری آن‌ها اختصاص می‌یافت و نیز از نظر بزرگی و مقدار وسایل، متفاوت بودند. یکی از بهترین بیمارستان‌های اسلامی بیمارستانی بود که در شمال آفریقا در حدود سال ۱۲۰۰ تأسیس شده و عبدالواحد مراکشی درباره آن چنین نوشته است:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در اینجا بیمارستانی ساخته شده که تصور می‌کنم در دنیا بی نظیر باشد. ابتدا فضای باز و وسیعی در هموارترین نقطه ی شهر انتخاب شد، بعد به معماران دستور داده شد بیمارستانی در نهایت کمال بسازند، پس هنرمندان و صنعتگران آن را به زیبایی آراستند و چنان تزیین کردند که انتظارش نمی‌رفت. انواع مختلف درختان زمینی و درختان میوه در آن کاشته شد، آب به فراوانی در تمام اتاق‌ها جاری بود و به علاوه در مرکزِ بنا چهار استخر بزرگ بود که کف یکی از آن‌ها با مرمر سفید مفروش گشته بود. بیمارستان با قالی‌های ارزنده‌ای که از پشم، پنبه، ابریشم و چرم درست شده بودند، مزین شده بود. این قالی‌ها به قدری زیبا و بدیع بودند که من حتی نمی‌توانم آن را توصیف کنم.

بودجه ی روزانه‌ای به مقدار سی دینار برای جیره ی غذایی، خارج از هزینه ی دارو و مواد اولیه‌ای که برای ساختن شربتها، روغن‌ها و قطره‌ها ی چشمی لازم بود، تعیین شده بود. به علاوه بیماران یک دست لباس شب و یک دست لباس روز که در زمستان کلفت و در تابستان نازک بود، در اختیار داشتند.

چون بیمار درمان می‌شد، اگر بینوا بود هنگام مرخصی از بیمارستان مبلغی پول که بتواند معاش او را تا چندی تأمین کند، دریافت می‌داشت. بیماران توانگر نیز هنگام مرخص شدن لباس‌ها و پول‌های خود را تحویل می‌گرفتند خلاصه مؤسس بیمارستان استفاده از آن را محدود به توانگران یا تهیدستان نساخته بود. برعکس هر بیگانه‌ای که در مراکش ناخوش می‌شد به اُن جا منتقل می‌گردید و تا بهبودی کامل یا مرگ تحت مداوا قرار می‌گرفت. شاهزاده هر روز جمعه پس از اقامه ی نماز ظهر، اسب خود را سوار می‌شد و به عیادت بیماران می‌رفت و از حال یک یک آنان جویا می‌گردید و معمولا سؤال می‌کرد چطور هستند و چگونه درمان می‌شوند. این عادت شاهزاده تا آخرین روز حیات وی ادامه داشت.

احمدبن طولون موسس قدیمی‌ترین بیمارسان قاهره نیز مانند شاهزاده ی مراکشی هر روز به عیادت بیماران آن بیمارستان می‌رفت تا این که روزی هنگام انجام این کار با دیوانه‌ای روبرو شد که از او یک انار مطالبه کرد و وقتی به او داده شد به عوض خوردن آن را با چنان شدتی به طرف ابن طولون پرتاب کرد که پاره شد و تمام لباس‌های او را خراب کرد. طولون پس از این جریان دیگر هرگز پا به بیمارستان نگذاشت.

بدین ترتیب معلوم می‌شود که نه تنها در این بیمارستان‌های بزرگ معالجه مجانی بوده است، بلکه بیماران فقیر به هنگام مرخصی مدد معاشی هم دریافت می‌کردند. ولی خدمت پزشکان بیمارستان البته رایگان نبود زیرا وقتی بیمارستان عضدی افتتاح شد برای هر پزشکی حقوقی معادل ۳۰۰ درهم حق درمان تعیین گردیده بود. هر بیمارستانی به دو قسمت کاملا جدا از هم تقسیم می‌شد. این کار از نظر اجرای مقررات شرعی که زن را از ظاهر شدن بدون حجاب در برابر مرد مانع می‌شد، لازم و ضروری بود. هر قسمت با پرستاران و خدمتگزارانی که از همان جنس بیماران بودند، مجهز بود ولی پزشکان و جراحان

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

همه از مردان بودند. اگرچه به نظر می‌رسد در بیرون بیمارستان‌های بغداد پزشکان زبان باز و شارلاتان از طبقه زنان بسیار بوده‌اند ولی جزء پزشکان هیچ یک از بیمارستان‌ها، ذکری از پزشک زن وارد نشده است.

هر یک از بخش‌های دو گانه بیمارستان به چندین قسمت کوچکتر تقسیم می‌شده است. بزرگترین سالن که برای خواباندن بیماران عمومی به کار می‌رفته خود خوابگاه‌های جداگانه‌ای برای مجزا ساختن بیماران تب دار، بیماران روانی و مبتلایان به سرماخوردگی و اسهال داشته است. اتاق‌های دیگر نیز مخصوص اعمال جراحی، بیماری‌های چشم و کارهای شکسته بندی بوده است. در آن روزها حتی سعی می‌شده هر بیماری در بخش مخصوص خود تحت درمان قرار گیرد تا پزشکان درمان کننده بتوانند در رشته ی مورد علاقه و دلخواه خود کسب تخصص کنند.

بیمارستان از نظر نوع درمان نیز به دو قسمت اصلی تقسیم می‌شده که عبارت بوده از بخش سرپایی و بخش بستری. قبول بیماران سرپایی در روزهای معین و ساعات معین انجام می‌شده است. بهترین روز برای ملاقات دکترهای با سابقه دوشنبه و پنجشنبه بوده است. هر بیماری که معاینه می‌شده نسخه‌ای می‌گرفته و آن را برای ساخته شدن به داروخانه می‌برده است. این رسم عربی را امروزه می‌توان در تمام روزهای هفته در هریک از بیمارستان‌های بزرگ لندن مشاهده کرد». (سیریل، الگود، ۱۳۷۱، صص ۲۰۴-۲۰۷)

....«طبعا این افکار متنهی به عطف توجه به داروخانه شد که در حیات علمی بیمارستان نقش عمده‌ای بازی می‌کرد. اتاقی که در آن دارو تهیه می‌شد خزانۀ الشراب یا شراب خانه نام داشت که اولی عربی و دومی فارسی است و مفهوم هر دو محل گنجینه داروهای نوشیدنی است. در این اتاق همه نوع داروها یافت می‌شد. کتاب داروسازی عرب شامل داروهای ساده‌ای بود که احتمالا منشأ حیوانی، نباتی یا معدنی و نیز شامل داروهای مرکبی مانند روغن‌ها، مرحم‌ها، انفیه‌ها و بسیاری انواع دیگر که اسامی آن‌ها امروزه فراموش شده و متروک گردیده است. فهرستی از صورت رژیم‌های غذایی و داروهای مورد استفاده در بیمارستان عضدی در یک اثر خطی که در موزه بریتانیا موجود است یافت می‌شود. داروخانه بیمارستان صورت یک گنجینه را نیز داشت زیرا اغلب با اشیاء هنری، ظروف چینی و کوزه‌های سفالی آراسته بود. گاه گفته می‌شد که برخی از داروخانه‌های بزرگ با کاخ‌های سلطنتی رقابت می‌کنند. در مصر و شاید هم در ایران داروخانه محل مطمئنی در بیمارستان بود که اسناد و قباله‌های مربوط به ساختمان و موقوفه ی بیمارستان در آن نگه داری می‌شد». (سیریل، ۱۳۷۱، الگود ص ۲۰۸)

قرضاوی (۱۴۱۵ق.) در کتاب «مشکله الفقر و کیف عالجها الاسلام» ص ۱۳۵، وقف‌نامه یکی از بیمارستانهای موقوفه مصر متعلق به دوره ممالیک را نقل کرده است که حاوی نکات ارزنده است. وی می‌نویسد:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و نکتفی فی هذا المقام بایراد نص ناطق من وثیقه تاریخیه، ترجع الی عهد الممالیک فی مصر، و هذه الوثیقه هی «حجه وقف مستشفی قلاوون» و الحجه هی: الورقه الرسمیه التی یسجل فی‌ها الواقف وقفه، و یضع فی‌ها حدوده و شروطه، و یشهد علی‌ها العدول من المسلمین، لیلتزم ب‌ها من یقوم علی رعایه الوقف، و کان یسمی الناظر . تقول هذه الحجه:

انشیء هذا «البیمارستان» لمداواه مرضی المسلمین الرجال و النساء، من الاغنیاء المثرین، و الفقرا المحتاجین بالقاهره وضواحی‌ها من المقیمین ب‌ها والواردین علیها، علی اختلاف اجناسهم وتباین امراضهم و اوصابهم، یدخلونه جموعا و وحدانا، و شیبا و شبانا، و یقیموا ب‌ها المرضی الفقرا من الرجال و النساء، لمداواتهم لحین برئهم و شفائهم، و یصرف ما هو معدّ فیه للمداواه و یفرق علی البعید و القریب، و الاهل و القریب من غیر اشتراط لعوض من الاعواض .

و یصرف الناظر من ریع هذا الوقوف ما تدعو حاجه المرضی الیه من سرر- جرید او خشب علی ما یراه مصلحه – او لهف محشوه قطنا، و طراریح محشوه بالقطن، و یجعل لکل مریض من الفرش و السرر علی حسب حاله، ما یقتضیه مرضه عاملا فی حق کل منهم بتقوی الله و طاعته، باذلا جهده و غایه نصحه، فهم رعیته و کل ر اع مسئول عن رعیته.

و یباشر المطبخ بهذا «البیمارستان»، ما یطهی للمرضی من دجاج و فراریج و لحم، و یجعل لکل مریض ما طبخ له فی «زبدیه» خاصه به، من غیر مشارکه لمریض آخر، و یغطی‌ها و یوصل‌ها لکل مریض الی ان یتکامل اطعامهم، و یستوفی کل منهم غدائه و عشائه و ما وصف له بکره و عشیا.

و یصرف الناظر من ریع هذا الوقف لمن ینصبه من الاطبا المسلمین، الذین یباشرون المرضی مجتمعین و متناوبین و یسالون عن احوالهم، و ما یجد لکل منهم من زیاده مرض او نقص، و یکتبون ما یصلح لکل مریض من شراب و غذاء او غیره فی «دستور ورق» و یلتزمون المبیت فی کل لیله «بالبیمارستان» مجتمعین و متناوبین و یباشرون المداواه و یتلطفون فیها. و من کان مریض فی بیته و هو فقیر، کان للناظر ان یصرف الیه مما یحتاجه من الاشربه و الادویه و المعاجین و غیرها، مع عدم التضییق فی الصرف . (نقل هذا النص من الحجه الرسمیه، الشیخ محمد الغزالی فی کتابه «لیس من الاسلام» ص ۲۴)

منهاجی در کتاب «جواهر العقود» صورت وقف نامه‌ای که یکی از حکام آن را به عنوان الگویی برای تنظیم وقف نامه‌های بیمارستان تنظیم نموده است را نقل نموده است. درصدر این وقف‌نامه مطالب نسبتا مفصلی درباره اهمیت و ثواب این عمل ذکر شده و پس از آن آمده است:

أنه وقف وحبس وسبل - إلی آخره - جمیع المکان الفلانی - ویصفه ویحدده، ویصف الموقوف علیه وصفا تاما . ویحدد کل مکان منه علی حدته - ثم یقول : وقفا صحیحا شرعیا - إلی آخره – ثم یقول : فأما

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

المكان المبارک المحدود الموصوف أولا : فإن الواقف المشار إليه - زاده الله توفيقا، وفتح له إلى كل خير طريقا - وقفه بيمارستانا، برسم المرضى من المسلمين الذين يأتون إليه للتداوى قاصدين . يرجون العافية وعلى الله متوكلين، من الرجال والنساء . والأحرار والعبيد والإماء . وقرر به من الرجال أربعة أنفار حكماء طبائعية . وأربعة حكماء من الجرائحية، وأربعة حكماء كحالين، يتردد كل منهم إلى البيمارستان المشار إليه بكرة وعشيا . ويتعاهد الحكماء الطبائعية ما هم بصدده من عيادة المرضى بالبيمارستان المشار إليه، من الرجال والنساء والإماء والعبيد ومباشرتهم، والنظر فى حالهم والتلطف بهم، ومساءلتهم عن أوجاعهم وتشخيص ما أمكن من أمراضهم، ومعالجتهم بما يصلح لهم من الأدوية والأشربة والأغذية، والشربات والحقن . وغير ذلک فى أول النهار وآخره .

ويتعاهد الحكماء الجرائحية من تحت نظرهم من أصحاب العاهات والطلوعات، والبثورات والثآليل، والسلع والدماميل، والقروح والبواسير والجروح وغير ذلک . والنظر فى أحوالهم ومعالجتهم بما يصلح لهم من المراهم والادهان والمذرورات والشق والبط وغير ذلک، مما هو موافق لأمراضهم، وما يستعملونه من الطعام والشراب والحمام والنطولات، كل واحد بحسب حاله . ويتعاهد كل واحد من الحكماء الكحالين من هو تحت نظرهم من الرمدى أو أصحاب أوجاع العيون، من المسيل والقروح، والبياض والحمرة، والشعرة والدمعة، والرطوبة فى الأجفان، وغير ذلک من أمراض العين على اختلاف حالاتها، والنظر فى أحوالهم ومعالجتهم بما يليق بهم من الأكحال والأشيافات . وغير ذلک مما يحتاجون إليه من الأشربة المسهلة والمنضجة والأغذية والحقن . وشرط أن يصرف إلى كل واحد منهم فى كل شهر من شهور الأهلة كذا . وقرر الواقف المشار إليه - وفر الله أجوره، وثبت تصرفه وتقريره - بهذا البيمارستان المشار إليه أربعة رجال قومة، يكنسونه ويغسلونه، وينظفون تحت المرضى وحولهم، ويفرشون لهم الفرش . ويضعون لهم المخاد، ويغطونهم باللحف، ويتعاهدونهم بما يحتاجون إليه فى الليل والنهار، ويحضرون لهم شرابهم وطعامهم فى أول النهار وآخره، ويتفقدون مصالحهم . وإذا تغير تحت المريض فراش بشئ يكرهه، أبدله فراشا غيره، وشرط أن يصرف لكل واحد منهم كذا . وقرر الواقف أربع نسوة قائمات، يقمن بمصالح النساء المريضات، ويفعلن معهن ما هو مشروط على القومة من الرجال المذكورين أعلاه، وشرط أن يصرف إلى كل واحدة منهن فى كل شهر كذا . وقرر الواقف المشار إليه بالبيمارستان المذكور : ثلاثة رجال، واحد منهم يتسلم الخزائن به، على أن يحضر كل يوم بكرة وعشيا إلى البيمارستان المذكور، ويفتح الخزائن، ويتولى صرف الأشربة واللعوقات والسفوفات والسعوطات والمعاجين والمفرحات . وغير ذلک مما هو تحت يده بالخزائن، ويسلم ذلک إلى القومة على حكم الدستور الذى يكتبه الحكماء، ليفرقوا ذلک على المرضى من الرجال والنساء، وأصحاب العاهات من الجراحات والرمدى .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ویقف الرجل الآخر بخزائن الرمدی، ویخرج الأکحال والأشیافات، ما یحتاج إلیه، ویفرقه علی أصحاب أوجاع العین . ویقف الآخر بخزائن الجرحی، ویخرج منها ما یحتاج إلیه من المراهم والادهان والذرورات والأشیاء التی یعالج بها أهل الطلوعات وغیرها . ویداوی کلا منهم بما یصلح له من ذلک . وشرط أن یصرف إلی کل واحد منهم فی کل شهر کذا . وقرر الواقف رجلین متصدیین لغسل قماش المرضی والجرحی والمجانین والرمدی وتنظیفها وتکمیدها وتغییر ثیابهم، وغسل ما أصاب بدن المریض أو عضوا من أعضائه من النجاسات العینیة، مثل الدم والقیح والغائط، والبول بالماء الحار، وغسل أیدیهم، ووجوههم وأرجلهم بالماء الحار، وتنشیفها بالمناديل النظاف المبخرة، وتعاهدهم برش ماء الورد علی وجوههم وأیدیهم، والتلطف بهم والشفقة علیهم، والاحسان إلیهم، ومساءلتهم فی کل وقت عن حالهم . وما یحتاجون إلیه . وقرر الواقف امرأتین برسم غسل قماش النساء بالبیمارستان المذکور من المرضی وربات الطلوعات والجریحات والرمدات، صاحبات أوجاع العین، وتنظیفها وأن یفعلا معهن ما هو مشروط علی الرجلین القائمین بمصالح الرجال المذکورین أعلاه . وشرط أن یصرف إلی کل واحد من الرجلین والمرأتین المذکورین فی کل شهر کذا . وقرر الواقف رجلا طباخا یطبخ للمرضی ما یحتاجون إلیه من الفراریج والدجاج والطیور ولحم الضأن والأجدیة المعز بالأمراق النظیفة الطیبة الرائحة . وقرر رجلا شرابیا خبیرا بطبخ الأشربة، وترکیب المعاجین والأدویة، وطبخ المنضوجات والمطبوخات علی اختلافها، خبیرا بحوائج ذلک جمیعا، ومعرفة أجزائها، ومقدارها وترکیبها، ومعرفة العقاقیر والعروق . وما یجتنبه أهل المعرفة من ذلک، بحیث یکون دأبه طبخ الأشربة، وترکیب المعاجین والسفوفات والجوارشات . وغیر ذلک مما لا بد منه لأهل البیمارستان، بحیث یکون رجلا مسلما دینا خبیرا مأمونا، ثقة قویا .

وشرط أن یصرف له کذا . وقرر الواقف ثلاث رجال وثلاث نسوة لسهر الرجال المذکورین علی الرجال، والنساء علی النساء من المرضی والجرحی والرمدی بالنوبة . کل واحد ثلث اللیل، یدور علیهم کل واحد فی نوبته، ویتفقد مصالحهم، ویغطی من انکشف منهم أو زال رأسه عن وسادته، أو وقع عن فراشه، أو احتاج إلی شربة من الماء، أو إلی أن یقوم إلی بیت الراحة، فیساعده ذلک الساهر علی حاجته کیف کانت، ویتلهف به، ویکلمه کلاما طیبا . ویجیب دعوته إذا دعاه إلیه . ولا یغلظ علی أحد منهم القول، ولا یتکره به . ومتی حصل من الساهرین شئ مما یؤذی المرضی، وحصلت الشکوی من المرضی منه، أزعجه الناظر . ورتب غیره . وکذلک تفعل النسوة الثلاثة بالبیمارستان، مع النساء لیلا، کما یفعله الرجال الثلاثة مع الرجال بالبیمارستان . ومن ظهر منها ما ینافی ذلک أزعجها الناظر وقرر غیرها . وشرط أن یصرف إلی کل واحد من الرجال الثلاثة . والنسوة الثلاث فی کل شهرکذا . وقرر الواقف رجلا أنماطیا برسم عمل اللحف والطراریح والمخاد بالقطن الجید المندوف، بحیث یبقی الفراش واللحف والمخاد دائما نظیفة مجددة العمل، رفخة القطن . وشرط أن یصرف له فی کل شهر کذا . وقرر الواقف رجلا وامرأة برسم وقود المصابیح، الرجال

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

للرجال، والنساء للنساء وطفئها وغسلها وتعميرها، وعمل فتائلها وسائر ما تحتاج إليه، وشرط أن يصرف إلى كل واحد منهم كذا . ومن درج بالوفاة من البيمارستان المذكور غسل وكفن فى ثوبين جديدين أبيضين نظيفين بالقطن والحنوط وماء الورد، ودفن فى قبره الذى يحفر له . وقرر الواقف رجلا دينا أمينا، عارفا بأداء غسل الميت على أوضاعه المعتبرة شرعا برسم غسل من يتوفى من أهل البيمارستان المذكور من الرجال . وامرأة أيضا بهذه الصفة تتولى غسل النساء .

وشرط أن يصرف إلى كل واحد منهما فى كل شهر كذا . وأن يصرف من ريع الوقف المذكور ما يحتاج إليه من ثمن أكفان وحنوط، وأجرة حمالين وحفارين برسم ذلک على العادة الحسنة فى مثله . ويذكر البواب وما يصرف له من المعلوم . وإن كان فيهم قراء ذكرهم بعدتهم وما يقرؤون فى كل يوم من أحزاب القرآن وأجزائه، والوقت والمكان الذى يقرؤون فيه، وما لكل واحد منهم من المعلوم . وإن كان شرط خبزا يفرق فيه على الفقراء، ذكر قدره ووزنه، وكيفية تفريقه . وفى أى وقت، ثم يقول : وشرط الواقف المشار إليه - أفاض الله نعمه عليه - للناظر فى وقفه هذا من المعلوم على مباشرة النظر عليه وعلى جميع أوقافه، وعمل مصالحها، وتحصيل ريعها، وقسم مغلاتها، وقبض أجور جميع ما هو موقوف عليها فى كل شهر كذا . وجعل له النظر فى وقفه هذا بنفسه، وأن يستنيب عنه فيه من شاء من الثقات الأكفاء العدول الامناء الناهضين ممن له وجاهة . وقرر الواقف لهذا الوقف رجلين من أهل الأمانة والديانة، ممن جربت مباشرته، وعرفت أمانته، وألفت نهضته وكفايته، معروفين بالضبط وتحرير الحساب وقلم التصريف . أحدهما عامل . والآخر : شاهد، يضبطان ارتفاع هذا الوقف، ويحوزانه، ويجلسان عند الناظر فيه . ويعمل العامل الحساب بالحساب بالحاصل والمصروف أولا بأول بأوراق مشمولة بخط الناظر وخطهما، وشرط أن يصرف إلى كل واحد منهما فى كل شهر كذا .

وشرط الواقف - تقبل الله صدقته، وأسبغ عليه نعمته، وأسكنه جنته - أن الناظر فى هذا الوقف ينظر فى أمر جميع المقيمين بالبيمارستان المذكور بنفسه، ويدور على من به المرضى والجرحى والرمدى وغيرهم، ويتفقد أمورهم، ويسألهم عن أحوالهم، وإبداء ضروراتهم وسماع شكاياتهم . فمن وجد له ضرورة أزالها، كل ذلک فى كل يوم جمعة من كل أسبوع . وإن كان قرر جابيا أو صيرفيا، أو معمارا، ذكره، وذكر ماله من المعلوم، ثم يقول : وشرط الواقف أن الناظر فى هذا الوقف يبدأ أولا بعمارة هذا البيمارستان، وعمارة ما هو وقف عليه . وإصلاح ذلک جميعه وترميمه، وما فيه بقاء عينه والزيادة والنمو لاجوره وريعه وارتفاعه . وبعد ذلک يبتاع ما يحتاج إليه من الزيت برسم التنوير والقناديل، والآلات النحاس برسم الطبخ، والزبادى النحاس والقيشانى والطاسات والمكانس والمجاريد الحديد للبلاط، وما يحتاج إليه من أدوية وأشربة ومعاجين وسعوطات وسفوفات وأقراص وسكر وفراريج وأدهان ومياه وقلوبات ونضوجات، وشمع وزيت وحطب وبرانى وعلب وأحقاق رصاص غيرها، وفرش ولحف ومخاد وحصر وبسط، ومراهم وذرورات

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

وأكحال وأشيافات، مما يستمر وجوده بالبيمارستان مدة على ما يراه الناظر فى ذلک . وما فضل بعد ذلک يصرفه فى مصارفه المعينة أعلاه، يبقى ذلک كله - إلى آخره - واستبقى الواقف النظر فى هذا الوقف والولاية عليه لنفسه - إلى آخره .

وشرط أن لا يؤجر ما هو موقوف على الجهة المعينة أعلاه، ولا شئ منه – إلى آخره . وقد أخرج هذا الواقف هذا الوقف وما وقفه عليه من ملكه - إلى آخره . فهذه شروط الواقف التى اشترطها، وهو يستعدى الله - إلى آخره . ويكمل بالاشهاد والتاريخ .

المنهاجى الأسيوطى ق ٩، جواهر العقود، الطبعه الأولى، ١۴١٧- ١٩٩۶ م، دار الكتب العلمية - بيروت – لبنان.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل سوم : الگوهای تامین اجتماعی در کشورهای غربی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه

در فصل دوم ملاحظه نمودیم در صدر اسلام الگوی موفقی از تامین اجتماعی وجود داشت که بر اساس مبانی و راهکارهای مشخصی، خطرات ناشی از عدم کفاف درآمد، بدهکاری و ورشکستگی، درراه‌ماندگی، سالمندی و از کارافتادگی و مانند آن را مورد حمایت قرار می‌داد. در زمانهای بعد، متاسفانه به دلیل فاصله گرفتن حاکمیت سیاسی مسلمانان از تعالیم اسلام، نهادهای تامین اجتماعی اسلامی نتوانستند مطابق با پیشرفت علوم و فنون و تحول در سایر عرصه‌های زندگی، به مسیر رشد و بالندگی خود ادامه دهند. اما با این حال برخی از جنبه‌های این الگو مانند؛ حمایت از فقرا از طریق وجوهات شرعی واجب، صدقات و اوقاف و در قالب نهادهایی چون خانواده و هیأت‌های مذهبی و گاهی هم اقدامات پراکنده دولتها، تداوم داشت و حدالامکان وظیفه تامین اجتماعی را در جوامع اسلامی ایفا می‌نمود. در سایر جوامع به خصوص جوامعی که آموزه‌های ادیان آسمانی در آن‌ها رایج بوده، اقدامات حمایتی مشابهی وجود داشته است. در جوامع اروپایی قبل از رنسانس، کلیسا عهده دار تنظیمات اجتماعی و اداره امور جامعه بود و بر اساس سلیقه خاص و برداشتی که ارباب کلیسا از تعالیم مسیحیت داشتند حمایت‌های اجتماعی پراکنده‌ای در جریان بود. نقطه عطف تحول در الگوهای تامین اجتماعی، از عصر رنسانس به بعد به وقوع پیوست.

در دوره جدید دو مکتب فکری عمده پدیدار گردید. یکی مکتب سوسیالیسم، که بر اداره زندگی افراد توسط دولت تاکید داشت و به دلیل نفی آزادی و اختیار افراد و لغو مالکیت خصوصی به زودی شکست خورده و به تاریخ پیوست و دیگری مکتب سرمایه‌داری که امروزه نیز با فراز و فرودهایی حاکمیت خود را حفظ کرده است. اندیشه تامین اجتماعی در مکتب سرمایه‌داری همواره دستخوش تحول بوده و به تناسب اوضاع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی حاکم بر جوامع غربی و اروپایی، مراحل مختلفی را پشت سر گذاشته است. این مراحل را می‌توان به تناسب موضوع این تحقیق به دو دوره مکتب سرمایه‌داری لیبرال و مکتب سرمایه‌داری ارشادی تقسیم نمود. امروزه الگوهای تامین اجتماعی در اکثر کشورهای دنیا از جمله کشورهای اسلامی متأثر از مکتب سرمایه‌داری ارشادی است که با لحاظ اقتضائات خاص هر کشوری طراحی و اجرا می‌شوند.

بی‌تردید تجربه بیش از یک قرن اجرای الگوهای تامین اجتماعی در عصر جدید حاوی نکات آموزنده‌ای است. مطالعه این الگوها و بررسی نقاط قوت و ضعف آن‌ها به منظور بهره‌گیری در طراحی الگوی تامین اجتماعی با نگرش اسلامی هدف این فصل می‌باشد. وضعیت تامین اجتماعی در مکتب لیبرال - سرمایه‌داری، عوامل پیدایی تامین اجتماعی در مکتب سرمایه‌داری ارشادی، اهداف تامین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اجتماعی و موارد تحت پوشش آن، راهبردهای تامین اجتماعی و شیوه‌های تامین مالی تامین اجتماعی، محورهای اصلی مطالعه این فصل را تشکیل می‌دهند.

۳-۱. وضعیت تامین اجتماعی در مکتب لیبرال - سرمایه‌داری

مکتب سرمایه‌داری یک نوع تفکر اقتصادی است که سازوکار بازار و مکانیسم عرضه و تقاضا را بهترین راه حل مشکلات اقتصادی جامعه می‌داند و در مقابل آن مکتب سوسیالیسم قرار دارد که برنامه‌ریزی متمرکز و سیستم دولتی را ترجیح می‌دهد. مکاتب سرمایه‌داری طیف وسیعی از اندیشه‌های اقتصادی مانند؛ مرکانتیلیست‌ها، فیزیوکرات‌ها، کلاسیک‌ها، نئوکلاسیک‌ها، کینزین‌ها و... را شامل می‌شود، اما این مکاتب به لحاظ میزان وفاداری به نظام بازار آزاد به دو دسته کلی سرمایه‌داری لیبرال و سرمایه‌داری ارشادی تقسیم می‌شوند. (رک: نمازی ۱۳۷۴، صص۶۷-۸۷) در این بخش، وضعیت تامین اجتماعی در مکتب سرمایه‌داری لیبرال را بررسی می‌نماییم.

مکتب سرمایه‌داری لیبرال اولین مکتبی است که پس از فروپاشی نظامهای سنتی و زعامت اصحاب کلیسا، به وجود آمد و نظریات بدیع و منسجمی را در باره اقتصاد و اجتماع ارائه نمود. بررسی نظریات این مکتب امروزه از آن جهت ضرورت دارد که پایه‌های اولیه علوم انسانی و اجتماعی جدید بر اساس نظریات این مکتب گذاشته شد و امروزه نیز برخی از متفکران غربی و پیروان آن‌ها در سایرکشورها بر برداشت‌های جدیدی از همان اصول پایبندی نشان می‌دهند. (رک: لاژوژی ۱۳۶۷، ص۱۳۵) به لحاظ تاریخی، برخی زمینه‌های عملی این مکتب در دوره مرکانتیلیست‌ها (قرن شانزدهم تا نیمه قرن هیجدهم) پدیدار گر دید و هسته‌های نظری اولیه آن، همزمان با پیشرفتهای علمی و فنی در سایر زمینه‌ها، در عقاید فیزیوکرات‌ها (قرن هفدهم و هیجدهم) منعقد شد و با عقاید کلاسیک‌ها به شکل نظریه‌های منسجم علمی درآمد (رک: نمازی، همان، ص ۲۱-۲۵) بر پایه مجموعه عقایدی که بنیانگذاران این مکتب مانند آدام اسمیت، ریکاردو و... در باره انسان و نوع تعامل فرد و جامعه در رسیدن به خیر و سعادت ابراز داشتند، هیچگونه مبنا و منطقی برای تامین اجتماعی وجود نداشت و حتی اقدامات حمایتی پراکنده‌ای که تا آن زمان به صورت سنتی ارائه می‌شد نیز نفی گردید.

مکتب سرمایه‌داری لیبرال، در زمینه جهان‌بینی از مکتب «*دئیسم*» (خداشناسی طبیعی) پیروی می‌کرد که معتقد به بی نیازی عالم طبیعت از دخالت‌های تکوینی و تشریعی خداوند و کفایت قوانین طبیعت برای اداره امور عالم بود و جامعه انسانی را نیز جزئی از عالم طبیعت به حساب می‌آورد که تنها با اتکا به عقل و طبیعت بشری و کنش‌های طبیعی افراد در تعامل با یکدیگر، به بهترین وجه اداره خواهد شد. (رک: باربور ۱۳۶۲، ص۲۵) اگر نتوانیم بگوییم که تمدن سرمایه‌داری مبتنی بر جهان‌بینی الحادی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است لااقل این را به جرأت می‌توان گفت که بر پایه فلسفه دئیسم هر گونه نقش و جایگاه خداوند در تنظیم نظامات زندگی انسان مورد انکار قرار گرفت. این مکتب در زمینه روابط فرد و جامعه، معتقد به *«فردگرایی»* است که بر اساس آن، افراد اجتماع همانند اتم‌ها و ذرات مادی متحرکی هستند که هر کدام به دنبال ثروت و قدرت به هزینهٔ دیگری است و جامعه، مجمعی از این اتم‌ها است (رک: کاپلستون، بی‌تا، صص ۴۴-۴۵) اصل اخلاقی *«فایده‌گرایی»* یکی دیگر از مبانی سرمایه‌داری لیبرال است که می‌گوید: خوشی و لذت، باید غایت عمل فرد باشد؛ هر خوشی و لذت فردی، قرار است که برای یک نفر، فرض و حساب شود.[۱]

بر پایه عقاید یاد شده، قانون طبیعی‌ای که ابتدا فیزیوکرات‌ها و سپس کلاسیک‌ها برای جامعه انسانی کشف کردند، پیروی از اصل لذت جویی فردی بود که برای مصرف کنندگان به عنوان حداکثر سازی مطلوبیت ناشی از مصرف کالاها و خدمات، و برای تولید کنندگان حداکثر کردن سود بنگاه تفسیر گردید.

فیلسوفان اجتماعی و اقتصادی غرب در پرتو سه اصل مذکور بهترین سازمان اجتماعی و اقتصادی را همان نظام خودجوش طبیعی می‌دانستند که با تکیه بر استعدادهای طبیعی هر فرد به وجود آمده باشد. (شارل ژید و شارل ژیست، ۱۳۷۰، ص۲) عمده‌ترین نهاد طبیعی بنظر «اسمیت» نهاد «عرضه و تقاضا» و «تعادل خود کار مکانیکی» است. اقتصاددانان بعدی با اعتقاد به «خیر بودنِ» این نهاد و تعادل خودکار، تلاش‌های فراوانی برای گسترش آن به عمل آوردند. آنان نه تنها نیازی به تقویت انگیزه‌های خیرخواهانه در جهت تأمین منافع اجتماعی را لازم نمی‌دیدند بلکه این‌گونه انگیزه‌ها را تخیّلی قلمداد میکردند و معتقد بودند اگر انسان فقط به انگیزهٔ نفع شخصی تلاش کند، منافع جمعی و همگانی خود به خود حاصل خواهد شد. آدام اسمیت معتقد بود: فرد همواره در جستجوی نفع شخصی خویش است و تمایل او به بهزیستی مادی، انگیزهٔ نیرومندی است که از گهواره تا گور، همراه اوست. وی با تأکید مبالغه‌آمیز برانگیزهٔ خویشتن‌پرستی و تعقیب نفع شخصی، در صدد برمی‌آید تا انگیزه‌های نوعدوستی و همدردی با دیگران و حتی مسئله نجات غریق را هم ناشی از حس خود خواهی شخص معرفی کند. به گفته او: «کسی که برای نجات دیگری از خطر غرق شدن خود را در همان خطر می‌اندازد نه بخاطر آن است که در ذهن او دفاع از جان دیگران، اصلی اخلاقی مطلق است بلکه مثلاً بدین دلیل است که می‌ترسد در غیراینصورت به بزدلی یا عدم همدردی با همنوع متهم گردد، شاید هم گمان می‌کند از این راه سود مستقیمی عاید او می‌شود یا آن‌که فردی که در خطر غرق شدن است در فرصت دیگری خدمتی مشابه برای او انجام خواهد داد.» (کاتوزیان، بی تا، ص ۷۴) اسمیت کارکردن به خاطر نفع عامه را یک پندار ظاهری و خالی از واقعیت

---

۱ The new Palgrare; voloum ٤; P. ٧٧٠

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌داند و می‌گوید: «... من هرگز از کسانی که بخاطر منافع عامه، تجارت می‌کنند، چندان چیزی ندیده‌ام، در واقع چنین نیتی در بین بازرگانان معمول نیست [و در مواردی هم که چنین باشد] باچند کلمه می‌توان آنان را از این نیت منصرف کرد!.»(همان)

قانون «نظم طبیعی»، برای فردگرایی و جامعه مدنی که قبلاً توسط لاک، هیوم و دیگران طرح گردیده بود مبنای بهتری فراهم ساخت و «حکومت مقتدرِ»هابز و «قرارداد اجتماعیِ» لاک را با «نفع شخصیِ» آدام اسمیت، جایگزین ساخت. در جامعه مدنی مبتنی بر نظام طبیعی و غریزی، مسائلی از قبیل عدالت توزیعی، تأمین اجتماعی و حمایت از حقوق اقشار ضعیف، جایگاهی نداشت و وظایف دولت نیز به موارد محدودی چون برقراری نظم و امنیت داخلی منحصر می‌گردید.

آزادی اقتصادی به معنی نفی دخالت دولت، قانون دستمزد آهنین کلاسیک‌ها و تعادل خودکار بازار کار که با مرگ و میر کارگران در دستمزدهای پایین‌تر از حداقل معیشت حاصل می‌شود و شعار «بگذار بگذرد» که امروزه شنیدن آن برای ما بسیار مشمئزکننده است، از افکار رایج آن زمان بود که از آن سه اصل ریشه می‌گرفت. کسانی مانند مالتوس، هربرت اسپنسر، سامنر و... معتقد بودند، فقیر جزئی است از فرآیند تنازع بقای اصلح و غیر اصلح. اسپنسر با قانون فقر مخالف بود و اظهار می‌داشت فقر تصفیهٔ جامعه از کسانی است که قادر به کار نیستند و نمی‌توانند به نحو مؤثری به جامعه خود کمک کنند. وی می‌گفت، فقر ضعیفان، گرسنگی بیکاران و خُرد شدن ضعفا در برابر اقویا که بسیاری را در فقر، بدبختی، مرض و کثافت رها می‌کند، همگی مظاهر فرامینی به منظور سعادت‌مندی و رفاه ابدی جامعه می‌باشند.

در طول دوره بیش از دو قرن حاکمیت مکتب لیبرال سرمایه‌داری و دوره‌های سرمایه‌داری تجاری و صنعتیِ پیش از آن، گر چه احساسات نوعدوستانه فطری افراد و برخی حمایتهای اجتماعی خودجوش، کم و بیش در میان مردم وجود داشت، اما با این حال به دلیل اینکه این نوع فعالیت‌ها با مبانی فکری نظام سرمایه‌داری سازگاری نداشت، هیچگاه در نظریه‌های علمی و سیاست‌های اجتماعی مجال بروز و ظهور نیافت. علاوه بر این، در مبانی این مکتب عناصری نیز وجود داشت که کارکرد نهادهای سنتی حمایتی را از کار می‌انداخت. تاکید افراطی بر آزادی از قیود اخلاقی و فرامین مذهبی و همچنین اشتغال زنان، نهاد خانواده و کارکرد حمایتی آن- به ویژه از افراد سالخورده - را تضعیف نمود. نوعدوستی و کمک به همنوعان جای خود را به مسابقه در ثروت اندوزی (به ویژه از راه ربا خواری) داد وکارکرد نهادهای خیریه و انجمن‌های ملی و مذهبی در حمایت از تهیدستان (به عمد) مورد بی‌اعتنایی قرار گرفت و بر دامنه شکاف طبقاتی افزوده شد. در این دوره در نتیجه عملکرد نظام سرمایه‌داری، تامین اجتماعی در بدترین وضعیت تاریخی خود قرار گرفته بود. فقر، بیکاری، شکاف طبقاتی، ناامنی اجتماعی، بیماری و.... از بارزترین مشخصه‌های زندگی مردم به ویژه کارگران بود. کارفرمایان برای حداکثر نمودن سود خود، حقوق

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کارگران را در پایین‌ترین حدی که برای ادامه حیات، ضرورت داشت، نگه می‌داشتند و به این وسیله، تا آنجا که ممکن بود آنان را استثمار می‌کردند. تی. اس. اشتون در کتاب «انقلاب صنعتی» در باره اوضاع مشقت بار روحی و معیشتی کارگران آن دوره و انفجار خشم فروخورده آنان بر علیه کارفرمایان می‌نویسد:

«با گذشت زمان، لحن کارگران سازمان یافته خشن‌تر می‌شد و از سال ۱۷۶۰، معدن زغال بندرگاه‌ها و روستاهای دارای کارخانه‌های بافندگی صحنه زدوخورد و خشونت بود . درسال ۱۷۶۵، معدنچیان زغال سنگ تاین، در اعتراض به اجباری شدن گواهی ترک خدمت، طناب چرخ‌ها را پاره کردند. ماشین‌ها را درهم شکستند، و معدن زیر زمینی را به آتش کشیدند. در اواخر دهه ۱۷۶۰، شورش ریسندگان لنکشر موجب شکسته شدن «جنی» و تخریب خانه‌ها - و شاید فرارهارگریوز و آرکرایت به ناتینگم- شد. در سالهای ۱۷۷۳ ملوانان لیورپول طی آشوب و زودوخوردی پرچم خونین برافراشتند. خانه‌های صاحبان کشتی را غارت کردند، و مرکز بورس را با توپ نشانه گرفتند.

...تهیدستان قادر به سازماندهی مواضع دفاعی خود نبودند. بسیاری از آن‌ها به دلیل بیکاری، بیماری، کمی درآمد یا بد اقبالی ناچار با اعانه و خیریه زندگی می‌کردند.... صاحبان صنایع درگیر فعالیتهای اقتصادی بودند و در قلمروهای اصلاحات اجتماعی جامعه چندان فعالیتی نداشتند» (اشتون ۱۳۷۵، صص ۱۳۷-۱۴۱)

«در انگلستان، اشلی تحقیقاتی در زمینهٔ شرایط کار زنان و کودکان در معادن ذغال سنگ انجام داد که گزارش آن در سال ۱۸۴۲ انتشار یافت. براساس این گزارش تحقیقاتی، ساعات کار روزانهٔ زنان و کودکان در معادن و قعر چاه‌ها به دوازده تا شانزده ساعت می‌رسد. کودکان از سن شش سالگی کار را در معادن و در چاه‌ها آغاز می‌کنند. ابتدا مسئولیت باز و بسته کردن درهای نقب معادن را عهده‌دار می‌شوند و سپس در سن ده تا دوازده سالگی، اسبهای ارّابه‌های ذغال سنگ را روزانه ۱۰ تا ۱۲ فرسخ پیاده هدایت می‌کنند. شرایط بسیار بد محیط کاری، خزیدن در دهلیزهای کم ارتفاع و پر از چاله‌های آب و حمل لاوکهای بزرگ ذغال سنگ تأثیر بسیار نامطلوبی بر سلامت و وضع بهداشت آنان می‌گذارد.»(نمازی، همان، ص۷۷)

در فرانسه دکتر ویلرمه به سال ۱۸۴۰ از طرف فرهنگستان علوم اخلاقی و سیاسی مأمور بررسی شرایط کار در صنعت نساجی می‌شود. براساس گزارش ویلرمه، شرایط کار در فرانسه به هیچ وجه از انگلستان بهتر نیست:

«مدت کار روزانه در صنعت نساجی در برخی مناطق به شانزده تا هفده ساعت می‌رسید به علاوه زمان لازم برای آمد و شد از خانه به کارخانه که حدود یکی دو ساعت می‌شد... کودکان از هفت سالگی وارد کار ریسندگی می‌شدند... و تمام روز را سرپا کار می‌کردند و در تمام کارخانه‌ها داروی بی‌خوابی برای بیدار نگاه داشتن آنان موجود بود. دستمزدها درست به اندازه‌ای بود که امرار معاش اعضای خانواده کارگر را تا زمانی که آن‌ها قادر به کار باشند تأمین کند، اما بیماری یکی از آنان به معنای فلاکت و تغذیه غیرکافی بود. وضع مسکن، اسف‌انگیز بود... در منطقه مولوز، میانگین طول عمر که در مورد طبقه غنی نیز از بیست و هشت سال متجاوز نبود، در خانواده‌های کارگران نساجی به رقم باور نکردنی یک سال و سه ماه می‌رسید.»(همان، ص۷۸)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۲. عوامل پیدایی تامین اجتماعی در مکتب سرمایه‌داری ارشادی

متفکران مکتب سرمایه‌داری بالاخره پس از دو قرن تجربه گرانبار حاکمیت اصول لیبرالیسم اقتصادی و مشاهده عریان فجایع ناشی از آن، به ناچار، ناکارآمدی این مکتب در برخی از زمینه‌ها و لزوم بازنگری در برخی از اصول اولیه سرمایه‌داری لیبرال مانند؛ آزادیهای فردی و مالکیت نامحدود خصوصی و عدم دخالت دولت و... را پذیرفتند. (رک: نمازی، همان، صص ۷۹- ۸۶) پیدایش نظامهای تامین اجتماعی معاصر مرهون این بازنگری بود. در تحلیل علل وعوامل این پدیده، به وجود چند عامل مهم می‌توان اشاره نمود.

۳-۲-۱. جلوگیری از حاکمیت کمونیسم

مکتب سرمایه‌داری از ابتدا در معرض رقابت با سوسیالیسم قرار داشت. پس از آنکه مشکلات حاکمیت سرمایه‌داری به وضوح مشاهده گردید، برخی از متفکران سوسیالیست مانند رابرت آون، سن سیمون و شارل فوریه، ریشهٔ همهٔ بدبختی‌های اجتماعی را در وجود سازمان سرمایه‌داری دانستند و برای رهایی از بدبختی‌ها و مفاسد اجتماعی اظهار داشتند که سازمان اجتماعی و اقتصادی سرمایه‌داری باید تغییر یابد و روابط اقتصادی ـ اجتماعی بر اصل عدالت و مساوات استوار گردد (سیر اندیشه اقتصادی، قدیر اصلی، ص۱۳۳، ۱۳۶۸) مارکس با الهام از نظریات سوسیالیست‌های نیمه اول قرن نوزدهم و دیگران به طرح نظرات خود پرداخت و چارهٔ درد را از طریق انقلاب توأم با خونریزی می‌جست و سوسیالیسم را به عنوان دوای اصلی این بیماری تجویز می‌کرد.

توجهی که به ویژه کارگران به مسائل مطروحه توسط مارکسیسم معطوف داشتند، از یک طرف و گرایش آن‌ها به احزاب سوسیالیستی از طرف دیگر، زمامداران کشورهای صنعتی اروپا را بر آن داشت که برای حفظ لیبرالیسم اقتصادی، از خود انعطاف نشان دهند و اقداماتی را شروع کنند که تا آن زمان تحت اصول لیبرالیسم غیر ممکن بود. در سال ۱۸۸۱، با ورود ۱۲ نفر از نمایندگان سوسیالیست به مجلس آلمان، زنگ خطر برای سرمایه‌داران به صدا درآمد. «بیسمارک» با نشان دادن این خطر به لیبرالیست‌ها، اصل عدم دخالت دولت در امور اقتصادی را برای حفظ لیبرالیسم اقتصادی قربانی کرد. و برای اولین بار، قانون بیمه‌های اجتماعی را از تصویب مجلس گذراند. موضوعی که حدود نیم قرن بعد (۱۹۳۵) روزولت در برنامه «نیو دیل، (New Deal) خود بر آن صحه گذاشت و مسئولیت دولت را در قبال تأمین «حداقل ملی» پذیرفت. به این ترتیب نظام‌های سرمایه‌داری به خاطر پیشگیری از خطر انقلاب کارگری که مارکس پیش‌بینی کرده بود، بخش عمده‌ای از برنامه‌های مورد نظر مارکس و سوسیالیست‌ها را به اجرا

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

درآوردند و تأمین اجتماعی مولود این تغییر مسیر لیبرالیسم اقتصادی است. (ر.ک: دکتر مهدی طالب، تأمین اجتماعی، ص۱۶)

پروفسور لستر تارو می‌گوید:

«تمام پیشرفتهایی که در سالهای اخیر بر پیشانی کاپیتالییسم حک شده است همچون بازنشستگی، مستمری نقص عضو، بیمه درمانی و غیره، بعد از پشت سر گذاشتن مباحث و مخالفت‌های بسیار حاصل آمده است زیرا مرتبا اعلام می‌شد که هشدار اگر این امتیاز داده نشود کمونیست‌ها می‌آیند» (ستاری فر، ۱۳۷۸)

وی تامین اجتماعی را عکس العمل زیرکانه سردمداران سرمایه‌داری برای بقای این نظام دانسته و می‌گوید:

«ثروتمندان زیرک‌تر از آن بودند که مارکس خیال می‌کرد. آنان دریافتند که ادامه بقای دراز مدتشان به این بستگی دارد که شرایط انقلابی را از بین ببرند و همین کار را هم کردند. در آلمان یکی از اشراف محافظه کار به نام بیسمارک در دهه ۱۸۸۰ پرداخت مستمری به سالمندان و نظام بهداشت و درمان عمومی را ابداع و اختراع کرد. وینستون چرچیل، فرزند یک دوک انگلیسی در سال ۱۹۱۱ نخستین نظام گسترده بیمه بیکاری را راه انداخت. فرانکلین روزولت رئیس جمهوری اشراف زاده، نظام تامین اجتماعی را طراحی کرد که سرمایه‌داری را بعد از سقوط آن در آمریکا نجات داد اگر سرمایه‌داری مورد تهدید قرار نگرفته بود هیچ یک از این چیزها پیش نمی‌آمد». (لستر تارو، ۱۳۷۶، ص۲۰)

۳-۲-۲. جلوگیری از بحرانهای اقتصادی

مکتب سرمایه‌داری لیبرال و اقتصاددانان کلاسیک بر این عقیده بودند که عملکرد نظام بازار آزاد، قادر است بهینه اجتماعی و تعادل بازارهای مختلف کالاها و خدمات و بازار کار و... را در حد اشتغال کامل تامین نماید. از این رو آنان با هر گونه دخالت دولت در فعالیت بازار مخالفت می‌نمودند. تا قبل از رکود بزرگ ۱۹۲۹-۱۹۳۳ عدم تعادلهای موجود با همین اعتقاد به دست بازار سپرده می‌شد تا به طور خودکار حل و فصل شود. اما دامنه بحران بزرگ به قدری وسیع بود که تئوریهای کلاسیک در توجیه آن دیگر کارایی نداشت. در جریان این بحران، GDP آمریکا ۲۸ درصد و تولیدات صنعتی آن ۴۴/۷ درصد کاهش یافت، نرخ بیکاری از رقم هشدار دهنده ۲۵ درصد تجاوز کرد. مشابه این وضعیت کم و بیش برای بیشتر کشورهای اروپایی هم به وقوع پیوست. GDP در اطریش ۲۲/۵، آلمان ۱۵/۷، فرانسه ۱۱ و چک و اسلواکی ۱۸/۲ درصد کاهش یافت. (رک: اسنودن و همکاران، ۱۳۸۳: صص۶-۸) در باره علل این بحران و راههای برون رفت از آن تحلیل‌های متعددی ارائه گردید. جان مینارد کینز علت بحران را نارسایی مکانیسم بازار آزاد و اصول اقتصاد کلاسیک دانست. بر پایه دیدگاه‌های او تعادل خودکار اشتغال کامل، صرفا فقط یک حالت استثنا به شمار می‌رود و در حالت عمومی برای تحقق آن، دخالت دولت ضرورت دارد. پس از او تامین ثبات و رشد اقتصادی و نیز مدیریت تقاضای کل از جمله اهداف اقتصادی دانسته

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شد و ورود دولت به فعالیتهای اقتصادی برای تحقق آن‌ها مجاز اعلام گردید. (رک: اسنودان و همکاران، همان:، صص ۲۰- ۶۷)

در ایالات متحده آمریکا که بیش از سایر کشورها به سرمایه‌داری آزاد وفادار مانده است، در حالیکه تا قبل از بحران بزرگ، مخارج دولتی هیچگاه بیش از ۱۲ درصد درآمد ملی نبود، پس از آنکه رئیس جمهور روزولت برنامه خود تحت عنوان NEW DEAL را اعلام نمود، به ارقام بی سابقه ۴۰ درصد درآمد ملی و به عبارت دیگر به بیش از ده برابر سالهای قبل از بحران افزایش یافت. (رک: فریدمن، ۱۳۶۷: ص۱۰۸)

تامین اجتماعی و ارائه خدمات رفاهی از جمله فعالیتهایی بود که پس از بحران بزرگ، دولت‌های غربی (به خصوص دولتهای اروپایی) به طور گسترده به آن مبادرت نمودند. بر اساس جدیدترین آمارهای گزارش سالانه سازمان بین المللی کار در باره وضعیت تامین اجتماعی در کشورهای جهان، سهم مخارج تامین اجتماعی نسبت به تولید ناخالص ملی، در فرانسه ۲۹/۲، فنلاند ۲۶/۱، آلمان ۲۶/۷، ایتالیا ۲۵، سوئد ۲۹/۴، انگلستان ۲۱/۳، و آمریکا ۱۵/۹ درصد بوده است.[۱]

۳-۲-۳. وجود همبستگی میان رفاه افراد

یکی از عوامل اجتماعی مؤثر در پیدایی نظام‌های تأمین اجتماعی امروزی، تحولی بود که در نوع بینش متفکران غربی دربارهٔ روابط و پیوندهای اجتماعی به وقوع پیوست. در عصر تحولات فکری، فرهنگی رنساس بر اساس دو اصل فکری فردگرایی و حاکمیت نفع شخصی بر رفتار افراد، رفاه و آسایش هر فرد مستقل از رفاه دیگران به حساب می‌آمد و بر این اساس لزومی در رسیدگی به وضعیت رفاهی طبقات پایین دست جامعه توسط افراد بهره‌مند دیده نمی‌شد؛ اما پس از آنکه پیامد فقر و بدبختی تهیدستان، امنیت اجتماعی، بهداشت عمومی و اوضاع فرهنگی و تربیتی جامعه را به شدت در هم ریخت و شرایط زیست اجتماعی را در آستانه سقوط کامل قرار داد، کم‌کم صحت نظریه‌های مبتنی بر عدم ارتباط میان منافع افراد و گروه‌ها با یکدیگر مورد تردید قرار گرفت و نشان داده شد که در جامعه پیوندهای عمیقی وجود دارد که منافع و سرنوشت افراد و طبقات را به یکدیگر پیوند می‌دهد.

نقطهٔ اوج این تحول فکری زمانی رخ داد که کشفیات علم میکرب‌شناسی دربارهٔ بیماری‌های مسری منتشر گردید. این کشفیات نشان داد که سخت‌ترین بیماری‌ها و شاید همه آن‌ها از آدمیان به آدمیان به وسیله موجودات نامرئی انتقال می‌یابد بطوریکه اغلب افرادی که تصور می‌شد با مرگ طبیعی خود

۲- World Social Security Report ۲۰۱۰/۲۰۱۱؛۱Providing coverage in times of crisis and "p ۲۵۹-۲۶۱.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌میرند در واقع به وسیله همنوعان خود کشته می‌شوند. یک فرد مسلول هر روز میلیاردها ذرهٔ کشنده که برای خالی کردن یک شهر از سکنه کافی است، از سینهٔ خود خارج می‌کند. دامنهٔ این همبستگی‌ها چه در ناحیهٔ منافع افراد با یکدیگر و چه در ناحیهٔ منافع کشورها در مقابل همدیگر به موازات گسترش ارتباطات و پیشرفت‌های صنعتی و اقتصادی توسعه یافت و اندیشهٔ اصل جدیدی به نام اصل همبستگی در روابط اجتماعی را رقم زد.

همبستگی بیانگر وابستگی متقابل میان اعضای یک مجموعه و کل آن مجموعه می‌باشد. در جامعه انسانی احساس مسئولیت متقابل بین چند نفر یا چند گروه که از آگاهی و اراده برخوردار باشند همبستگی نامیده می‌شود (بیرو، ۱۳۶۶: ص۴۰۱) بر اساس نظریه امیل دورکهایم جامعه‌شناس معروف فرانسوی، جهان به سوی همبستگی ارگانیکی پیش می‌رود. در جوامع متمدن، دیگر هر فرد نمی‌تواند جداگانه عمل کند و نه حتی زنده بماند. در این جوامع تحریم روابط با یک نفر یا یک کشور، عوارض بسیار زیادی دارد و قابل مقایسه با عوارض تحریم روابط در گذشته نمی‌باشد.

به این ترتیب شعار همبستگی گرایان؛ «هر کس برای همه و همه برای هر کس» جامه عمل می‌پوشد و به عنوان یک واقعیت خود را مطرح می‌سازد که نیک و بد دیگری کم و بیش نیک و بد ما هم هست.

لئون بورژوا ـ یکی از رهبران حزب رادیکال سوسیالیست فرانسه ـ در سال ۱۸۹۶ توضیحات مبسوطی راجع به نظریه همبستگی ارائه داد. وی برای تضمین حداقل منابع محرومان برنامه‌ای مشتمل بر سه پیشنهاد طراحی نموده است:

۱. بیمه علیه مخاطرات زندگی؛ زیرا طبعاً امور اتفاقی در حد انسان‌ها مشترک می‌باشند، جامعه ملی باید یک شرکت وسیع کمک‌های متقابل باشد.

۲. تضمین حداقل معیشت برای هر یک از افراد جامعه.

۳. آموزش رایگان در همه جهات، زیرا از آنجا که سرمایهٔ علمی و روشنفکری بیش از هر سرمایهٔ دیگر یک امر عمومی است باید صورت دارایی عمومی داشته باشد و هر کس بتواند از آن آزادانه بهره‌مند شود (رک: ژید و ژیست، ۱۳۷۰: ص۲۷۵ و باقری وکیاء الحسینی، ۱۳۸۱، صص۲۹-۳۶)

فریدریش‌هایک (از متفکران مکتب لیبرتارین) با اینکه طرفدار دولت حداقلی است و با برنامه‌های دولت رفاه مخالفت می‌ورزد وجود حداقل حمایت‌های اجتماعی را به دلیل همین وابستگی‌ها لازم و ضروری می‌شمارد. او در این راستا برای توجیه ارائه آموزش‌های پایه توسط دولت به دو نکته اشاره می‌کند: نکته اول اینکه، هم سنخ‌هایمان اگر معرفت مقدماتی را با ما در میان بگذارند ما کمتر در معرض مخاطره ایشان قرار می‌گیریم و دوم اینکه بعید است نهادهای دموکراتیک در یک جامعه بی‌سواد تاثیری داشته باشند. (باتلر، ۱۳۸۷، ص۱۷۵)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۲-۴. تأملات مربوط به عدالت اجتماعی و رعایت حقوق افراد

دلایل سه گانه‌ای که تا اینجا برای پیدایی تامین اجتماعی در کشورهای سرمایه‌داری بیان کردیم غالباً جنبه تحلیلی و فلسفی نداشت و تمام اعتبار آن‌ها به ضرورتهای اجتماعی ناشی از عملکرد اقتصاد سرمایه‌داری بازگشت می‌کرد. آنچه برای توجیه برنامه‌های وسیع تامین اجتماعی و امکان استمرار بلند مدت آن لازم است، چگونگی توجیه فلسفی تامین اجتماعی در چارچوب تفکر سرمایه‌داری است. توضیح مطلب اینکه آزادی فرد تا حدی که مخل آزادی دیگران نباشد و احترام مالکیت خصوصی که از راه مشروع به دست آمده باشد و عدم جواز نقض آن، نه توسط دولت و نه هیچ مقام و نهاد دیگری، از اصول مورد توافق متفکران سرمایه‌داری بوده است، حال با توجه به اینکه تامین اجتماعی به هر حال تا حدودی مستلزم نقض مالکیت و آزادی‌های فردی است، باید ملاحظه شود که چه توجیه نظری برای این امر وجود دارد.

یکی از مباحث فلسفی مهمی که رابطه تنگاتنگی با برنامه‌های تامین اجتماعی دارد، اندیشه عدالت اجتماعی است. فیتز پتریک می‌گوید: «در این تردیدی نیست که برابری اجتماعی نزد بسیاری از پایه گذاران دولت رفاه موضوعی با اهمیت قلمداد می‌شد. معماران دولت رفاه، آن روشنفکران، دانشگاهیان، سیاستگذاران و سیاستمدارانی بودند که آرزو داشتند نعم البدلی واقع گرایانه برای سرمایه‌داری بی در و پیکر پدید آید. آن‌ها شامل سوسیالیست‌هایی نظیر سیدنی و بئاتریس وب، لیبرال‌هایی نظیر ج. ام. کینز و (لرد) ویلیام بِوریج و محافظه کارانی نظیرهارولد مک میلان بودند. .... آنچه در این زمینه مزید بر علت شد، آرزویی گسترده بود که تاونی (۱۹۳۱) آن را «استراتژی برابری» می‌نامید این استراتژی مستلزم استقرار نهادهایی بود که دسترسی برابر را به کالاهایی‌که فقدان آن‌ها موجب فقر و پریشانی می‌شود، تضمین کند. تاونی طرفدار حذف طبقات اجتماعی به عنوان هدف غایی اصلاحات اقتصادی و اجتماعی بود. تی. اچ. مارشال از دولت رفاه به مثابه ابزار برابر کردن موقعیت‌ها و حذف نابرابریهای غیر عادلانه یعنی امتیازها و محرومیتهای ناموجه حمایت می‌کرد... (ص ۷۲ و۷۳)

مساله عدالت توزیعی از سالهای قبل از میلاد مسیح توسط اندیشمندانی چون افلاطون و ارسطو مطرح بوده و در طول تاریخ نظریه‌های متنوعی در این زمینه ارایه گردیده وهم اکنون طیف بسیار گسترده‌ای از نظریه‌های عدالت توزیعی وجود دارد . (رک: واعظی، ۱۳۸۴) اهم این نظریه‌ها عبارتند از نظریه‌های مطلوبیت گرایان، جان رالز واختیارگرایان که در ذیل به اختصار به آن‌ها اشاره می‌نماییم.

۳-۲-۴-۱. نظریه مطلوبیت‌گرایان: اساس مطلوبیت‌گرایی را نظریه‌های جرمی بنتام و استوارت میل تشکیل می‌دهد. از دیدگاه آنان؛ لذت‌ها و رنج‌های هر فرد کمیت‌هایی اندازه گرفتنی فرض می‌شوند که از جمع جبری آن‌ها خوشبختی فرد حاصل می‌شود. آنگاه از جمع (وزنی و یا ساده) خوشبختی‌های فردی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌توان سعادت و رفاه اجتماعی را محاسبه نمود[شومپیتر؛ ۱۳۷۵]. بر اساس این دیدگاه عدالت اقتصادی مستلزم آن است که مطلوبیت نهایی درآمد برای تمام افراد یکسان باشد. در واقع برای مطلوبیت گرایان در مرحله نخست این مسئله مطرح نیست که مجموعه‌ی مطلوبیت‌ها چگونه میان افراد توزیع شده است. مهم آن است که مطلوبیت کل چگونه تغییر می‌یابد. از این رو، چنانچه تغییر در سیاست بازتوزیع، مطلوبیت کل جامعه را افزایش دهد، سیاست مفید و عادلانه‌ای تلقی می‌شود. این گونه توزیع از آن جهت عادلانه تلقی می‌شود که وزن یکسانی به مطلوبیت افراد می‌دهد[عیوضلو، ۱۳۸۴، ص ۹۷].

نظریه مطلوبیت گرایان مورد اشکالات متعددی قرار گرفته که از جمله مهمترین آن‌ها کاردینالی و قابل محاسبه در نظر گرفتن مطلوبیت‌ها و عدم توجه به مطلوبیت و رفاه اقشار فقیر است. امروزه اگرچه مطلوبیت‌گرایان در شاخه‌های متعددی به دفاع از اشکالات مطرح شده پرداخته‌اند ولی اشکالات اساسی این نظریه همچنان باقی است[پاسبانی، ۱۳۸۵].

۳-۲-۴-۲. نظریه عدالت جان رالز: مشهورترین نظریه عدالت که در نیم قرن اخیر مبنای عمل بسیاری از نظام‌های سیاسی و اقتصادی رایج غرب قرار گرفته است، نظریه عدالت جان رالز است. نظریه او در چارچوب مبانی لیبرالیسم و سنت قراردادگرایی است که پیش از او توسط «لاک»، «روسو» و «کانت» مطرح گردیده بود. اندیشه‌ی اساسی در نظریه عدالت رالز «انصاف» است و تأکید اصلی آن بر عدالت به منزله وصف نهادهای اجتماعی است. با این حال او عدالت را صرفا یکی از فضیلت‌های نهاد اجتماعی می‌داند، نه جمیع اوصاف یک جامعه خوب. به نظر او عدالت در معنای متعارف آن عبارت است از:

«حذف امتیازات بی وجه و ایجاد تعادل واقعی درمیان خواسته‌های متعارض انسان‌ها در ساختار نهادهای اجتماعی»

رالز برای رسیدن به نظریه عدالت خود موقعیت فرضی‌ای را در نظر می‌گیرد که اشخاص آزاد و عاقل، که در شرایط منصفانه قرار دارند، قواعد دائمی و مطاع جامعه خود و اصول کلی و عام و بسیط و فراگیری را اختیار کنند که بر طبق آن بتوانند به خیرات و حوائج ذاتی خود دست یابند و به وسیله‌ی آن‌ها اختلافاتی را که مدام تجدید می‌شوند، حل کنند. در این موقعیت که آن را پشت پرده جهل نامیده‌اند، افراد بدون آنکه از موقعیت اجتماعی خود در جامعه آینده اطلاع داشته باشند با در دست داشتن اطلاعاتی درباره منابع جامعه و با اتکا به دور اندیشی و حسابگری خود بر اصول دوگانه عدالت توافق می‌کنند:

اصل اول: هرکس باید حقی برابر برای برخورداری از گسترده‌ترین نظام کامل آزادی‌های اساسی برابر، مشابه آزادی دیگران داشته باشد.

اصل دوم: نابرابریهای اجتماعی و اقتصادی باید با شرایط ذیل تنظیم شوند:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

الف) بیشترین مزیت را به نفع محرومترین قشرهای جامعه به دنبال داشته باشند.

ب) امکان پیوستن به مناصب و موقعیت‌های قابل دسترسی برای همه در شرایط منصفانه فراهم آید.

نظریه عدالت رالز علیرغم شهرت و مقبولیت فراوان آن، مورد انتقاداتی نیز قرار گرفته است. یک دسته از انتقادات ناظر به سنّت قراردادگرایی و نحوه استفاده رالز از آن است از جمله این که رالز ادعا می‌کند که دیدگاهش بر یک سلسله معیارهای کلی و داوری‌های مطلق مقدم بر قرارداد استوار نیست در حالی که وجود آزادی را برای تصمیم‌گیری در موقعیت فرضی اولیه لازم می‌شمارد و همچنین لزوم وفای به قرارداد، امری مفروض دانسته شده است و بی‌تردید این دو، ارزش خود را از قرارداد کسب ننموده‌اند، انتقاد اساسی دیگر فرضی بودن توافق و قرارداد مورد نظر اوست در واقع اصول عدالت رالز بیش از آنکه مورد توافق عموم به حساب آید، تصویری از عدالت است که خود او می‌پسندد و امیدوار است که الگوی قرارداد در عمل به همین نتیجه منجر شود.[توسلی، ۱۳۷۵ ص ۳۱۶] علاوه بر این‌ها انتقادات دیگری نیز نسبت به فروض وضعیت پشت پرده جهل و اصول عدالت رالز صورت گرفته است (ر.ک: افروغ، ۱۳۸۲؛ واعظی، ۱۳۸۴: صص ۲۹۲-۳۱۱)

۳-۲-۴-۳. نظریه عدالت اختیارگرایان (libertarianism): لیبرال‌هایی که هنوز از جان مایه‌های اصلی لیبرالیسم کلاسیک دفاع می‌کنند لیبرالهای اختیارگرا خوانده می‌شوند . کانون اصلی چالش آنان با لیبرالهای مدرن نقش دولت و حیطه اقتدار آن است. آزادی خواهان، برخلاف نگاه لیبرالهای مدرن، دولت رفاه گستر را که دولتی با اختیارات گسترده و مداخله گر است، مردود می‌دانند و از نظریه دولت حداقل دفاع می‌کنند. دولت حداقل متعهد و موظف به پاسداشت و حمایت از حقوق و آزادیهای لیبرالی است و دامنه اقتدار و حاکمیت آن فراتر از این تعهد و وظیفه نیست. نوزیک وهایک دو چهره شاخص این مکتب به شمار می‌روند. (ص ۳۱۶)

نوزیک موضوع بحث عدالت اجتماعی را توزیع یا باز توزیع مواهب و منابع نمی‌داند، بلکه آن را در جستار عادلانه بودن دارایی‌ها و اموال خلاصه می‌کند. از نظر نوزیک سه راه برای تصاحب و مالکیت مشروع دارایی‌ها وجود دارد که عبارت‌اند از: تصاحب اولیه، انتقال داوطلبانه و تصحیح بی عدالتی‌های گذشته؛ کسی که به یکی از این سه طریق مال و ملکی را به تصرف و تملک خویش درآورد حقیقتا مستحق آن است. نظریه عدالت نوزیک و یا نظریه استحقاق مبتنی بر دو اصل است.

۱- هر فردی که مالی را با رعایت **اصل تملک عادلانه** در اختیار گیرد مستحق و سزاوار برخورداری از آن مال خواهد بود.

۲- اگر کسی مالی را به واسطه **انتقال عادلانه** آن مال از فردی که مستحق مالک بودن آن بوده است تصاحب کند مستحق و سزاوار تصاحب و تملک آن مال است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دولت هیچ نقش واختیاری در توزیع مواهب ودارایی‌ها نباید به عهده گیرد، و دخالت او صرفا برای حراست از آن دو اصل و تلاش برای جبران بی عدالتی‌های برخاسته از نادیده گرفتن آن دو اصل است، که البته موقتی و کوتاه مدت خواهد بود.

.... از نظر نوزیک تلقی حداقلی از دولت دو لازمه مهم دارد: نخست آنکه دولت نباید از قدرتش برای فشار بر دیگران به منظور کمک به افراد نیازمند استفاده کند؛ و دوم آنکه نباید بر سر راه افرادی که می‌خواهند برداشت فردی خویش از خیر و سعادت را پی بگیرند مانع و رادعی ایجاد کند. (رک: واعظی، ۱۳۸۴:ص ۳۲۰)

نوزیک از راههای گوناگون سعی در احیا و تقویت دیدگاه‌های جان لاک در زمینه حقوق مالکییت فردی و دفاع از آن‌ها دارد. وی مانند لاک بر آن است که افراد حقوق و وظایف اساسی و طبیعی دارند و هیچ امر اخلاقی اجتماعی و فلسفی نباید محدویتی برای این حقوق ایجاد کند. نتیجه آن می‌شود که افراد می‌توانند بر منابع مالی خود کنترل نامحدود داشته باشند؛ بدون نیاز به جلب رضایت کسانی که از ناحیه وسعت حقوق ملکی آنان و حجم فراوان برخورداری‌شان، از محدودیت منابع مالی و امکانات و موقعیت‌های اجتماعی در دشواری و فشار قرار می‌گیرند. او هر گونه اعمال محدویت بر حقوق مالکیت را بر نمی‌تابد. (رک: واعظی، ۱۳۸۴: صص۳۱۹-۳۲۶)

دفاع افراطی آزادی خواهان و اختیارگرایان از سرمایه‌داری و نظام اقتصاد آزاد تا آن اندازه است که نه فقط برابری اقتصادی واجتماعی و توزیع عادلانه منابع و امکانات جامعه را تاب نمی‌آورند بلکه حتی با گرفتن مالیات برای پاره‌ای حمایت‌ها از قشرهای کم درآمد و فقیر و گسترش بهداشت و آموزش نیز به جدّ مخالفت می‌ورزند و گرفتن مالیات از مالکان و سرمایه‌داران را فقط برای انجام وظایف دولت حداقل یعنی تامین امنیت و پاسداشت حقوق و آزادی‌های لیبرالی موجه و منصفانه می‌دانند. (واعظی، همان:ص ۳۱۸)

هایک یکی دیگر از متفکران معروف این مکتب است. اوکاربرد عدالت در مورد قواعد رفتاری حاکم بر روابط فیما بین افراد (به ملاک نفی تبعیض)، رعایت انصاف را که امکان پیش بینی حق و حقوق آنان را فراهم می‌کند، قبول دارد ولی واژه عدالت اجتماعی (به معنای توزیع خاصی از ثروت و درآمد و یا چیزهای مطلوب و نامطلوب بین اعضای مختلف جامعه) را پوچ و بی‌معنا می‌داند و می‌گوید:

«عدالت اجتماعی در یک جامعه آزاد کاملا بی‌معنی است. زیرا در اقتصاد رقابتی تنها ترکیبی از مهارت و بخت افراد تعیین کننده جایگاه آن‌ها روی نردبان توزیع درآمد و ثروت خواهد بود. موقعیت نسبی آن‌ها نتیجه تصمیم عمدی هیچ کس نیست، بلکه بازتاب فرایندی است که هیچ کس هیچ گونه کنترلی بر آن ندارد. بنابراین، استفاده از

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

واژه بی‌عدالتی در مورد آن یا پیشنهاد این که نتیجه دیگری عادلانه‌تر خواهد بود، اشتباه یا فریب دهنده است، زیرا هیچ کس کار ناعادلانه‌ای انجام نداده است» (باتلر، ۱۳۸۷: ص۱۳۵)

به اعتقاد وی، اشتباه است اگر فکر کنیم مبنایی برای توافق در باره آنچه فکر می‌کنیم مطلوب است وجود دارد. واژه اجتماعی وجود اهداف معلوم و مشترک را در فعالیت‌های یک جامعه از پیش فرض می‌گیرد، اما آن‌ها را تعریف نمی‌کند. تنها فرض می‌شود که جامعه وظایف واقعی معینی دارد که برای همه معلوم است و توسط همه مورد قبول واقع می‌شود و جامعه باید کوشش تک تک اعضای خود را به سمت انجام این وظایف هدایت کند.... اما جامعه چنین فرد واحدی با یک هدف واحد نیست و هیچ توافقی در مورد این که چه اهداف مشترکی باید اتخاذ شود وجود ندارد (این جمله ظاهرا در پاسخ به نظریه توافق در پشت پرده جهل رالز است) اتخاذ اهداف مشترک به ردّ کامل اخلاقیات کنونی ما نیاز دارد، زیرا فقط نتایج مهم‌اند و نه قواعد ثابت و کلی که راهنمای رفتار افرادند. (رک: باتلر، همان: ص۱۳۹).. توزیع مجدد درآمد ایجاب می‌کند که با مردم به طور برابر رفتار نشود و بنابراین اصل کاربرد یکسان قواعد رفتاری را به هم می‌زند. از آن جا که مردم در صفات زیادی مانند قدرت، هوش، مهارت، کارایی و پشتکار و همچنین در موقعیتهای اجتماعی و محیط فیزیکی خود با یکدیگر فرق دارند، تغییر آن‌ها مشکل است. دولت باید با آن‌ها به طور خیلی متفاوت رفتار کند تا تمامی آن مزایا و محرومیت‌ها را جبران کند.

هایک با سیاست‌های دولت رفاه گستر، آن گونه که در انگلیس و برخی کشورهای لیبرال دیگر در باره بهداشت، آموزش و مسکن اعمال شده است، مخالفت می‌کند؛ به این سبب که مبنای این سیاست‌ها عنصر تامین نیازهاست و چنین تصور شده است که افراد برای برخورداری از زندگی رضایت بخش باید از خدمات و کالاهای ویژه‌ای بهره مند باشند؛ همچنان که فرض گرفته شده است که این نیازها قابل تعیین و اندازه گیری‌اند. بنابراین توزیع رفاه باید عمومی باشد و همه افراد جامعه را در برگیرد و هر فرد به اندازه‌ای مشخص، از مراقبت بهداشتی، آموزشی و مانند آن برخوردار شود. اشکال و نقد اصل‌هایک آن است که هیچ نیاز قابل تعیینی وجود ندارد، که افراد به اقتضای عدالت مستحق ارضا و تامین آن نیاز باشند.» (واعظی، همان، ص ۳۷۰)

در سازگاری اندیشه عدالت رالز با رفاه گستری و برقراری نظام گسترده تامین اجتماعی تردیدی نیست، اما دولت حداقلی اختیارگرایان، تعهدی در قبال گسترش رفاه و بهداشت و آموزش و حمایت از قشرهای آسیب پذیر ندارد. مطابق با نمودار زیر اگر جامعه‌ای مرکب از دو فرد A و B و منحنی TP را که نشان دهنده مرز امکانات مطلوبیت اجتماعی به ازای شیوه‌های مختلف توزیع است در نظر بگیریم، بر مبنای نظریه دولت اختیارگرایان، دخالت دولت تا مرز نقطهN مجاز است و پس از آن تا نقطه C، گرچه

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مطلوبیت هر دو را می‌توان افزایش داد ولی آنان دخالت دولت برای این کار را مجاز نمی‌دانند. بر اساس دیدگاه مطلوبیت گرایان دخالت دولت تا نقطه W و بر اساس دیدگاه رالز تا نقطه R بلا اشکال خواهد بود.

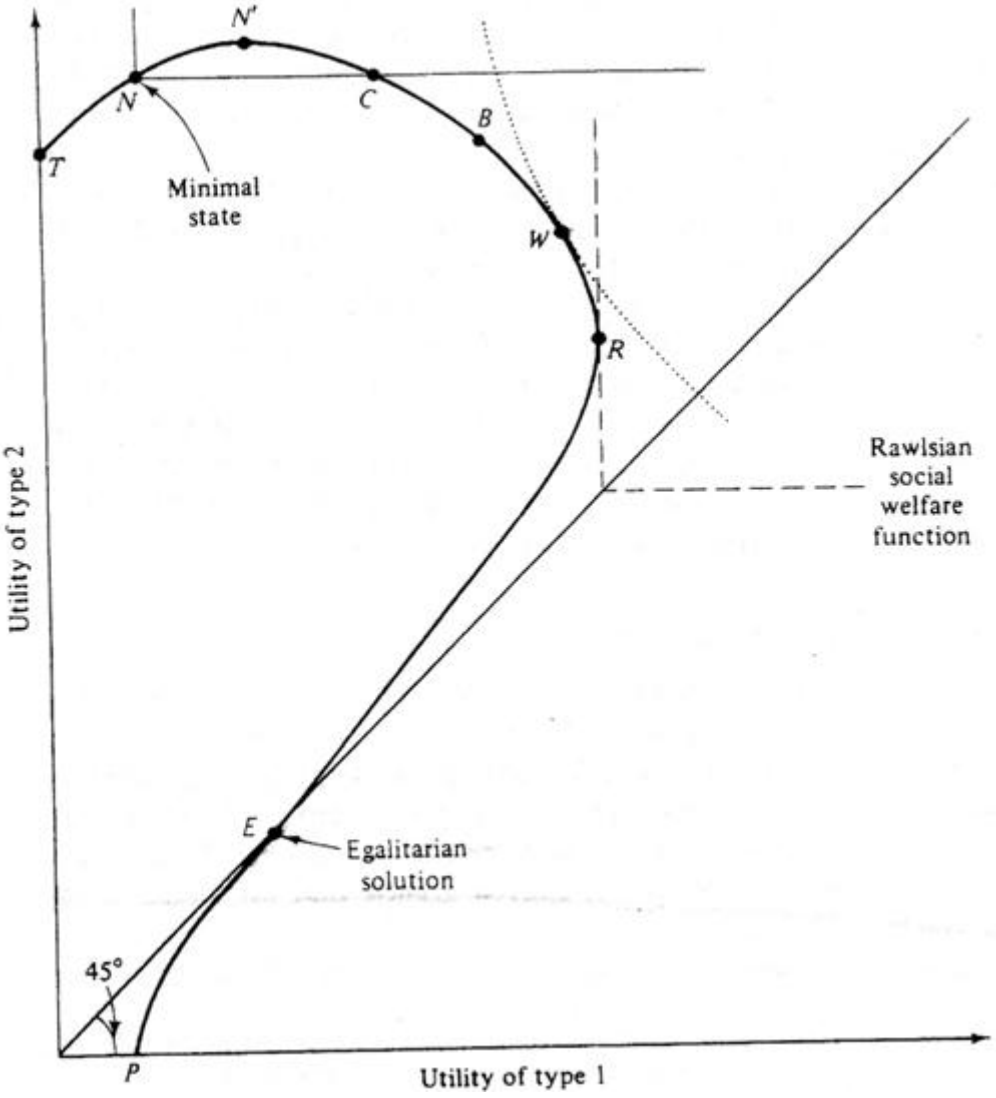

با وجود این که در میان اندیشمندان غربی در باره اصول عدالت اجتماعی و به تبع آن لزوم تامین اجتماعی اختلاف نظر وجود دارد، امروزه از دیدگاه معاهدات و سازمان‌های بین المللی مرتبط، تامین اجتماعی از جمله حقوق اساسی انسان‌ها شناخته شده و هر کسی به عنوان یک عضو جامعه حق تأمین اجتماعی را دارد و مجاز است به وسیلهٔ مساعی ملّی و همکاری‌های بین‌المللی، حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی خود را که لازمهٔ مقام، رشد و نمو آزادانهٔ شخصیت او است، با در نظر گرفتن سازمان و منابع هر کشور به دست آورد» (همان)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۳. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی

در مورد اهداف تامین اجتماعی دیدگاههای مختلفی وجود دارد رویکرد اولیه به تامین اجتماعی این بود که کسانی که برای جامعه کاری انجام داده‌اند بر جامعه حق دارند و هدف تامین اجتماعی تضمین درآمد برای آنهاست. این رویکرد بیشتر با بیمه‌های اجتماعی مناسبت داشت. در مقابل، کسانی مانند لاروک و بوریج عقیده دارند که هدف سیاست‌های تامین اجتماعی عبارت است از تضمین آسایش خاطر هر فرد به طوری که در تمام موقعیت‌ها مانند زمانی که شرایط مناسب را داراست قادر به تامین معیشت خود و افراد تحت تکفل خود باشد... (طالب همان ص ۴۶) در این رویکرد هدف تامین اجتماعی رفع نیاز افراد، صرف نظر از نقش آن‌ها در جامعه و حقی است که به واسطه نقش خود بر جامعه پیدا کرده‌اند.

بر اساس مقاوله‌نامه سازمان بین‌المللی کار[۱]، هدف تأمین اجتماعی عبارت است از حمایت از افراد و خانواده‌ها در مقابل مخاطرات، پریشانی‌ها و آسیب‌هایی که به واسطه قطع و یا کاهش درآمد به وجود می‌آیند. دایره شمول مخاطرات و آسیب‌های مزبور ممکن است به حسب قوانین و یا فرهنگ کشورها، مختلف باشد ولی معیارهای تقریبی آن این است که اولاً: اتفاقاتی هستند که منجر به بروز عدم تعادل در هزینه - درآمد خانواده‌ها می‌گردند؛ (رک: طالب ۱۳۶۸: ص۴۰) و ثانیاً: جنبه اجتماعی دارند به این معنا که از لوازم لاینفک زندگی اجتماعی‌اند و نظام تامین اجتماعی و یا افکار عمومی کشور آن را به عنوان یک مخاطره اجتماعی به رسمیت شناخته‌اند (رک: پیترز، ۱۳۸۸: صص۹۰-۹۲) . دسته بندی مخاطرات تحت پوشش تامین اجتماعی نیز در کشورهای مختلف تا حدودی متفاوت است ولی بر اساس دسته بندی‌های موجود در معاهدات و مقاوله نامه‌های بین المللی و نیز نظامهای تامین اجتماعی اکثر کشورها، اهم موارد تحت پوشش تامین اجتماعی متشکل از عناوین زیر می‌باشد.

۳-۳-۱. سالمندی و بازنشستگی: مستمری سالمندی و بازنشستگی مهمترین بخش از طرح‌های تامین اجتماعی معاصر را تشکیل می‌دهد، به صورتی که گاهی تا حدود دو سوم مخارج تامین اجتماعی را به خود اختصاص می‌دهد. پوشش مخارج دوره سالمندی به عنوان یک مخاطره اجتماعی بر این فرض

---

۱. در مقاوله‌نامه سازمان بین‌المللی کار، تأمین اجتماعی به صورت زیر تعریف شده است: «تأمین اجتماعی به منزلهٔ حمایتی است که جامعه در قبال پریشانی‌های اجتماعی و اقتصادی پدید آمده به واسطهٔ قطع و یا کاهش شدید درآمد ناشی از بیماری، بارداری، حوادث، کار، بیکاری، ازکارافتادگی، سالمندی، فوت همسر را با فراهم ساختن درمان و کمک عائله‌مندی به اعضای خود ارائه می‌دهد» (پناهی، ۱۳۷٦، ص۷۲)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

استوار است که کار کردن فردی با سن مشخص، به منظور امرار معاش خود، بیش از این، ممکن یا مناسب نباشد. فرض ضمنی دیگر این است که افراد در حالت اختیار و به خودی خود، (به دلیل پایین بودن دستمزد دوره اشتغال و...) قادر و یا(به دلیل کوته فکری و...) مایل به تدارک مخارج دوره سالمندی خود نیستند؛ از این روپس از رسیدن فرد به سن بازنشستگی (معمولا ۶۰ الی ۶۵ سالگی) از اشتغال وی در بخش‌های رسمی جلوگیری می‌شود و تامین اجتماعی اقدام به ارائه جایگزین درآمدی برای او می‌نماید. مخارج دوره سالمندی معمولا از محل حق بیمه‌های دوره اشتغال افراد شاغل تامین مالی می‌شود و مزایای بازنشستگی تا حدود زیادی به نسبت میزان حق بیمه‌های پرداختی تعیین می‌شود. با این حال در برخی کشورها سیستم‌های چند لایه‌ای که مشتمل بر؛ بخش‌های فراگیر قانونی- پایه‌ای، بخش گروهی(اختیاری یا اجباری) و بخش انفرادی(بیمه‌های تکمیلی) است، به اجرا گذاشته می‌شود. (رک: دنی پیترز، همان، صص ۱۱۵-۱۲۶)

۳-۳-۲. بیماری و خدمات بهداشتی: بیماری و نیاز به بهداشت و درمان یکی از مخاطراتی است که زندگی فردی و اجتماعی انسان را تهدید می‌کند. بروز بیماری علاوه بر آنکه توانایی کارکردن را از فرد سلب نموده و موجب قطع درآمد او می‌شود، مخارج درمان را نیز بر وی تحمیل می‌نماید و در مواردی که تشخیص و درمان بیماری مستلزم صرف هزینه‌های سنگینی باشد، ممکن است وضعیت رفاهی فرد و طبقه درآمدی او را شدیدا در معرض سقوط قرار دهد. افزون بر این، به دلیل مسری بودن برخی بیماری‌ها و نیز وابستگی شدیدی که در چنین مواقعی میان سلامتی افراد جامعه با یکدیگر وجود دارد، بیماریهای فردی، جنبه اجتماعی نیز پیدا می‌کنند. به لحاظ حقوق بین الملل، برخورداری از سلامت جسمی و روانی در میثاق‌های بین المللی مانند اعلامیه جهانی حقوق بشر به عنوان یک حق اساسی بشری مورد تاکید قرار گرفته است. در حیطه مباحث نظری نیز اهمیت ارائه خدمات درمانی عمومی به حدی است که حتی حدّاقلی‌ترین نظریه‌های عدالت توزیعی و دخالت دولت در اقتصاد، ضرورت ارائه حدی از خدمات درمانی توسط موسسات عمومی را انکار نمی‌کنند (رک: باتلر، همان، صص ۱۷۴-۱۷۸) ازاین‌رو ارائه خدمات درمانی و بهداشتی از اهم موارد تحت پوشش نظام‌های تامین اجتماعی محسوب می‌شود.

نظام‌های تامین اجتماعی، معمولا موارد بیماری را به دو گونه مورد پوشش قرار می‌دهند. گونه اول، پرداخت غرامت دستمزد، به ویژه در مورد بیماری‌های ناشی از کار است که برای ایام معالجه پرداخت می‌شود؛ مورد دیگر ارائه خدمات درمانی است که معمولا شامل خود فرد و افراد تحت تکفل او می‌شود. خدمات درمانی در آغاز، به طور مستقیم یعنی از طریق موسسات درمانی موسسات بیمه ارائه می‌گردید و به تدریج در برخی از کشورها به صورت غیر مستقیم و یا شیوه‌های مختلط درآمد. در روش ارائه خدمات مستقیم همه پزشکان، پیراپزشکان و داروسازان در استخدام دولت(سازمان تامین اجتماعی) هستند و

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیمارستان‌ها و تجهیزات پزشکی نیز متعلق به دولت‌اند؛ ولی در روش غیر مستقیم مالکیت و اداره این امور در اختیار بخش خصوصی است و نظام تامین اجتماعی با انعقاد قراردادهایی تمام و یا بخشی از هزینه درمان بیماران را باز پرداخت می‌کند. مخارج هزینه‌های بهداشتی معمولا از طریق حق بیمه‌های بیمه‌گذاران تامین مالی می‌شود. در دهه‌های اخیر این مخارج به دلایل مختلف رو به فزونی گذاشته است و برای تامین آن، تدابیری مانند وضع فرانشیز بر بیمه‌گذاران، ایجاد محدودیت در مراکز درمانی طرف قرارداد، اعمال تعرفه‌های پزشکی، محدودیت در داروهای تحت پوشش و مانند آن اندیشیده شده است. از این رو درمان خصوصی، بیمه‌های خاص و بیمه‌های تکمیلی درمان به طور مستمر در حال گسترش هستند.

۳-۳-۳. بیکاری: پیدا نکردن شغل برای کسانی که توانایی و تمایل به انجام کار دارند و از دست دادن شغل برای شاغلان و به تبع آن قطع درآمد، تهدیدی است که زندگی افراد را در معرض آسیب‌های جدی قرار می‌دهد. از این رو نظام‌های تامین اجتماعی، با فراهم کردن درآمد جایگزین، به دو شیوه مساعدت بیکاری و بیمه بیکاری، جمعیت بیکاران را مورد حمایت قرار می‌دهند. تامین مالی بیمه بیکاری از طریق دریافت حق بیمه‌های بیکاری از افراد شاغل انجام می‌شود و معمولا استحقاق آن مستلزم احراز شرایط خاص است و مبلغ آن متناسب با آخرین دریافتی فرد تعیین می‌شود و حداکثر مدت دریافت آن محدود است (معمولا دو سال) مشمولان بیمه بیکاری غالبا شاغلان بخش خصوصی هستند و کارمندان دولت به دلیل امنیت شغلی کافی، و صاحبان مشاغل آزاد و خویش فرمایان به دلیل اینکه با انتخاب شغل آزاد ریسک بیکاری را پذیرفته‌اند، مشمول این بیمه قرار نمی‌گیرند. مساعدت بیکاری به کسانی تعلق می‌گیرد که علیرغم آمادگی انجام کار، شغل مناسبی پیدا نمی‌کنند و یا مدت بیکاری آن‌ها درازمدت است و از شمول بیمه بیکاری خارج شده‌اند، تامین مالی مساعدت از محل مالیاتهای عمومی بر جامعه انجام می‌شود و پرداخت آن مشروط به آزمون استطاعت مالی است و مقدار آن معمولا کمتر از بیمه بیکاری و به میزانی است که انگیزه کار را در افراد از بین نبرد. (رک: پناهی، همان: صص ۲۵۶-۲۶۵ و دنی پیترز، همان: ۱۴۹- ۱۶۰)

۳-۳-۴. فوت سرپرست خانواده: فوت نان آور خانواده غالبا منجر به فقدان منبع درآمد سایر افراد خانواده می‌شود. از این رو فوت این فرد که عدم توانایی بازماندگان را در امرار معاش مناسب به همراه دارد یک مخاطره اجتماعی شناخته می‌شود. در این موارد تامین اجتماعی با پرداخت مستمری و یا پرداخت مبلغی یکجا، از بازماندگان متوفی حمایت به عمل می‌آورد. میزان این مستمری در کشورهای مختلف متفاوت است و گاهی تا صد درصد درآمد ماخذ را شامل می‌شود وتا زمانی به آن‌ها پرداخت می‌شود که قادر به کسب درآمد نباشند. (رک: دنی پیترز، همان: صص۱۲۷-۱۳۵) مزایای بازماندگان در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

صورتی پرداخت می‌شود که فوت به دلایلی مانند حادثه ویا بیماری ناشی از کار و یا فوت طبیعی در دوره اشتغال و نیز فوت در دوره بازنشستگی و یا استفاده از مستمری ازکارافتادگی اتفاق افتاده باشد. بازماندگان متوفی علاوه بر این، مبلغ دیگری به عنوان کمک هزینه کفن و دفن دریافت می‌دارند. (رک: طالب: همان، صص ۱۰۲-۱۰۳)

۳-۳-۵. عائله مندی: افراد متاهل در مقایسه با افراد مجرد و همچنین خانواده‌های دارای فرزند در مقایسه با افراد مجرد و خانواده‌های فاقد فرزند، متحمل هزینه‌های بیشتری هستند در حالیکه نرخ‌های دستمزد در بازار آزاد تفاوتی میان آن‌ها نمی‌گذارند، از این رو نظام‌های تامین اجتماعی برای حمایت از خانواده‌ها طرح‌های گوناگونی را به اجرا می‌گذارند. کمک‌های دوران بارداری مانند؛ مرخصی زایمان، بیمه درمان، زایمان رایگان و... ؛ مزایای حق اولاد و مستمری تربیت و پرورش کودکان از جمله‌ی این طرح‌هاست. در برخی از کشورها، مزایای عائله مندی همه خانواده‌ها را تحت پوشش قرار می‌دهند و تامین مالی آن‌ها از طریق مالیات‌ها و درآمدهای عمومی دولت صورت می‌پذیرد، درحالیکه در برخی کشورهای دیگر صرفا شامل افراد شاغل است و از طریق حق بیمه‌ها و با مشارکت کارفرمایان تامین مالی می‌شود. مقدار و ضوابط پرداخت مزایا در کشورهای مختلف متفاوت است ولی معمولا محدودیت‌هایی از نظر تعداد فرزندان و سن فرزندان تحت پوشش و وضعیت آن‌ها به لحاظ اشتغال به تحصیل و ازدواج و یا معلولیت و مانند آن وجود دارد و غالبا میزان کمک‌ها به اندازه‌ای نیست که تمامی مخارج فرزندان را جبران کند. شیوه حمایت‌ها اکثراً به صورت پرداخت‌های جبرانی موردی و یا دوره‌ای است ولی گاهی هم به صورت تخفیف‌های مالیاتی اعمال می‌شود. در هر صورت یکی از آثار مسلّم کمک‌های عائله‌مندی انتقال درآمد از افراد مجرّد و کم فرزند به افراد متاهل و پراولاد است. این طرح‌ها، گاهی اهداف جمعیتی مانند تشویق افراد به تشکیل خانواه و جلوگیری از کاهش جمعیت و... را هم دنبال می‌کنند، ولی تحقیقات تجربی از ترتّب چنین آثاری پشتیبانی نمی‌کنند. (رک: پناهی، همان: صص ۲۸۶-۲۹۵ ؛ دنی پیترز، همان: ۱۶۱-۱۶۶ و طالب، همان: صص ۱۲۶-۱۳۲)

۳-۳-۶. ناتوانی در انجام کار: افراد شاغل ممکن است به دلیل سانحه و یا بیماری، با فقدان (کلی و یا جزئی) درآمد مواجه شوند. بنابراین نظام تامین اجتماعی، جایگزین درآمدی را به عنوان «مزایای ناتوانی در انجام کار» برای این دسته از افراد فراهم می‌کند. ناتوانی در انجام کار ممکن است در اثر حوادث ناشی از کار- که واقعه‌ای است غیر عادی و غیر منتظره، در ارتباط با محیط کار و استفاده از ابزار و ماشین آلات و همراه با آسیب‌های جسمی و یا خسارتهای مالی - و یا بیماری‌های مزمن و دائمی- که سریع و ناگهانی خود را نشان نمی‌دهند ولی به صورت دراز مدت و یا دائم باقی می‌مانند - اتفاق افتاده باشد. پروفسور پیترز این دو مورد را تحت عنوان واحد «ناتوانی از انجام کار» مطرح نموده است. (رک: پیترز، همان: صص

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱۳۷-۱۴۷) ولی در بسیاری از کشورها میان حوادث ناشی از کار و بیماری تمایز قائل شده‌اند. (رک: پناهی، همان: ص ۲۳۶-۲۵۴)

ازکارافتادگی به انواع مختلفی از جمله ازکارافتادگی کلی(ازدست دادن بیش از دوسوم از توان کاری)، ازکارافتادگی جزئی(از بین رفتن یک سوم تا دو سوم توان کاری) و ازکارافتادگی موردی (فقدان کمتر از یک سوم از توان کاری که بر اساس جداول معینی درجه بندی می‌شوند)، تقسیم می‌شود. در برخی موارد نیز ممکن است فرد علاوه بر از دست دادن توان کاری، نیاز به مراقبت هم داشته باشد که این موارد، از کارافتادگی بیش از صد درصد به حساب می‌آیند. تدابیر مربوط به این مخاطره شامل اقدامات پیش گیری از حوادث و بیماریها، اقدامات توان بخشی و برگرداندن فرد به بازار کار و در نهایت، اعطای مزایای جبرانی است. ناتوانی از انجام کار برای افراد شاغل معمولا از طریق بیمه‌های اجتماعی تحت پوشش قرار می‌گیرد و مزایای جبرانی به صورت پرداخت‌های یکجا و یا مستمری‌های دائمی پرداخت می‌شود. موارد ناتوانی‌های کلی مانند معلولیت‌های مادرزادی که ممکن است فرد اصلا سابقه بیمه و اشتغال نداشته باشد، از طریق مساعدت‌های اجتماعی تحت پوشش قرار می‌گیرند. (رک: طالب، همان: صص ۹۹-۱۰۲)

۳-۳-۷. نیازمندی: امروزه حمایت از کسانی که به دلایل مختلف از عهده تامین حداقل‌های معیشت و یا نیازهای متعارف زندگی خود بر نمی‌آیند، از وظایف دولت و نظام تامین اجتماعی به شمار می‌آید و در بسیاری از کشورهای صنعتی این امر به عنوان یکی از حقوق قانونی آن‌ها به رسمیت شناخته شده است. این حمایت‌ها در قالب طرح‌های مساعدت اجتماعی انجام می‌شود و دارای انواع مختلفی است؛ برخی از طرح‌های مساعدت متضمن حداقل شرایط لازم برای یک معیشت مناسب، فارغ از منشأ نیاز افراد می‌باشند که طرح‌های مساعدت کلی نامیده می‌شوند؛ درمقابل، برخی دیگر از طرح‌ها مخاطرات اجتماعی خاصی (مانند معلولان ذهنی، اعطای مکمل درآمد به کسانی که درآمدی کافی ندارند، کمک هزینه مسکن، بازپروری معتادان و...) را پوشش می‌دهند که طرح‌های خاص نامیده می‌شوند. کلیه طرح‌های مساعدت مبتنی بر آزمون استطاعت مالی است. شرایط این آزمون‌ها و نحوه اجرای آن‌ها در کشورهای مختلف متفاوت است ولی اغلب، مستلزم این است که فرد برای اشتغال و خود کفایی تلاش خود را به کار برده و کار مناسبی پیدا نکرده باشد و در عین حال فاقد دارایی و حتی طلبکاری قابل وصول از دیگران و هر نوع درآمد مکفی باشد و در میان خانواده و بستگان نزدیک هم کسی که مکلف و قادر به تامین مخارج او باشد وجود نداشته باشد. در بسیاری از کشورها مشارکت در امور رفاه عمومی از جمله تعهدات فرد دریافت کننده مساعدت محسوب می‌شود (که از آن با عنوان کار در برابر رفاه یاد می‌شود) افزون بر این، فرد باید متعهد شود که برای بازگشت به بازار کار، مقدمات و اقدامات لازم مانند؛ شرکت در دوره‌های مهارت شغلی و دوره‌های بازپروری برای معتادان و... را انجام دهد. تامین مالی این طرح‌ها معمولا از طریق

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مالیات‌های عمومی است و مزایا نیز به صورت نقدی و یا غیر نقدی؛ مانند کمک هزینه درمان، کمک هزینه مسکن و تعمیرات وسایل منزل، بن خرید کالا و... اعطا می‌شود (رک: پیترز، همان: صص ۱۸۵-۱۹۰)

۳-۳-۸. سایر موارد: علاوه بر مواردی که ذکر شد تدابیر و طرح‌های حمایتی دیگری چون؛ معافیت‌های مالیاتی، قوانین حداقل دستمزد، تضمین خرید محصولات کشاورزی، طرح‌های ساخت و تامین مسکن، پرداخت یارانه‌های مصرفی یا تولیدی و... نیز وجود دارند که دولت‌ها، کم و بیش به منظور حمایت از اقشار و گروههای نیازمند به اجرای آن‌ها مبادرت می‌ورزند. اما در باره این که دقیقا کدامیک از این موارد تحت عنوان اصطلاح تامین اجتماعی قرار می‌گیرند، واقعیت این است که موارد تحت پوشش تامین اجتماعی بسته به قوانین و تعاریف خاص کشورها متفاوت است؛ بنابراین دست یابی به یک لیست جامعی که مورد اتفاق همه کشورها باشد مشکل است، ولی با این حال تقریبا در هیچ یک از آن‌ها سیاست‌های مربوط به مسکن، آموزش و پرورش و... در برنامه‌های تامین اجتماعی گنجانده نشده است (رک: طالب، همان: ص۴۹)

۳-۴. راهبردهای تامین اجتماعی

مجموعه اقدامات و حمایت‌های تامین اجتماعی (به عنوان یک نظام جامع و فراگیر)، که در قالب سازمان‌ها و نهادهای مختلف انجام می‌شود، به طور کلی از طریق سه راهبرد کلی زیر صورت می‌پذیرد.

۳-۴-۱. راهبردهای بیمه‌ای:

سابقه این راهبردها به طرح بیسمارک - سیاستمدار معروف آلمانی – برمیگردد که در سال ۱۸۸۱ آغاز گردید و پس از طی مراحلی در سال ۱۹۱۱ درضمن مجموعه قوانینی تحت عنوان بیمه‌های اجتماعی به رسمیت شناخته شد. بیمه‌های اجتماعی مبتنی بر اشتغال افراد جامعه بوده و جمعیت شاغل و خانواده‌های آنان را در مقابل برخی از حوادث و وقایع احتمالی از طریق بیمه اجتماعی مورد حمایت قرار می‌دهد.

بیمه‌های اجتماعی متضمن مشارکت اجباری افراد جامعه تحت حمایت، به صورت پرداخت درصدی از دستمزد تحت عنوان حق بیمه می‌باشد. علاوه بر بیمه‌شده، کارفرما و دولت نیز در تأمین مالی این نظام مشارکت دارند. مهمترین خدمات بیمه‌های اجتماعی، شامل پرداخت‌های بازنشستگی، ازکارافتادگی، بیکاری، فوت و درمان است. بیمه‌های اجتماعی معمولا دارای قانون مشخصی هستند و یک سازمان دولتی و یا موسسه عمومی اداره امور آن را به عهده دارد. بیمه‌های اجتماعی از آنجا که از طرفی بر اساس

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

قرارداد و قانون مشخصی انجام می‌شوند و از طرف دیگر اراده و اختیار بیمه‌شده در آن دخالتی ندارد، نوعی عقد یک طرفه به حساب آمده‌اند. (رک: طالب، همان: ص ۳۲-۳۴ و کیاءالحسینی و باقری، ۱۳۸۰: ص۱۴)

صندوق‌های احتیاطی نیز همانند بیمه‌های اجتماعی مبتنی بر مشارکت افراد تحت پوشش است با این تفاوت که افراد تحت پوشش صندوق‌های احتیاط به میزان مشارکت مالی در تشکیل سرمایه صندوق از خدمات آن بهره‌مند می‌گردند. در این صندوق‌ها درصدی از وجوه ذخیره شده توسط خود فرد شاغل و بخش دیگر توسط کارفرمای وی تأمین می‌گردد. خدمات صندوقهای احتیاط در مقایسه با راهبرد بیمه‌های اجتماعی در سطح محدودتری ارائه شده و صرفا بمنزله ابزاری برای پس‌انداز اجباری گروه شاغلان تلقی می‌گردد. ویژگی توزیع درآمدی این طرح‌ها نسبت به طرحهای بیمه اجتماعی ضعیف‌تر است.

۳-۴-۲. راهبردهای حمایتی:

راهبردهای حمایتی مبتنی بر تابعیت یا اقامت شهروندان به صورت همگانی است و شامل مساعدت اجتماعی و خدمات اجتماعی می‌شود. این نظام عمدتاً به اعتبارات دولتی (بودجه عمومی) وابسته است و کلیه اقشار آسیب‌پذیر اجتماعی را که به دلیل ناتوانی در کسب درآمد قادر به تامین معیشت خود و خانواده نیستند، تحت پوشش قرار می‌دهد.

مساعدت اجتماعی براساس اصولی طراحی شده است که در آن هر یک از افراد جامعه اعم از شاغل و غیر شاغل در زمان بروز وقایع پیش‌بینی‌شده در قانون، استحقاق دریافت کمک‌های مالی را از محل اعتبارات عمومی دولت دارد. مشمولان دریافت مساعدت‌های اجتماعی غالباً از گروه افراد بی‌سرپرست و کسانی که نان‌آور خود را از دست داده‌اند و قادر به تأمین معاش خود نیستند ویا فاقد اشتغال بوده و یا اگر شاغلند درآمد آن‌ها تکافوی هزینه‌های معیشتی آنان را نمی‌دهد، تشکیل می‌شود. ویژگی‌های این طرح عبارتند از:

۱- هزینه کل طرح از محل درآمدهای دولت (بودجه عمومی) تأمین می‌گردد.

۲- مزایا به عنوان یک حق قانونی و با توجه به طبقه‌بندی نیازمندی‌های افراد جامعه پرداخت می‌گردد.

۳- در ارزیابی نیاز، دیگر درآمدها و منابع مالی فرد یا خانواده تحت پوشش وی در نظر گرفته می‌شود.

۴- میزان مزایا به گونه‌ای محاسبه می‌شود که فرد متقاضی بتواند سطح مناسب زندگی خود و خانواده تحت پوشش خود را که نمی‌بایستی الزاماً در سطح معیارهای قبلی زندگی وی باشد تأمین نماید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ـ خدمات اجتماعی از نظر دامنه شمول مانند مساعدت اجتماعی است. اما چگونگی ارائه خدمات آن متفاوت است. افرادی که به دلایل جسمی و روانی نیازمند حمایت‌های گوناگونند، مشمول این گروه از خدمات می‌گردند. به‌طور کلی نگاهداری افراد بی‌سرپرست و معلولان جسمی و ذهنی و همچنین بازپروری و توان‌بخشی و ایجاد زمینه‌های شغلی و مهارتی برای نیازمندان مهم‌ترین خدمات این روش است. تأمین مالی خدمات اجتماعی در اکثر کشورهای جهان از بودجه عمومی دولت انجام می‌گیرد. هرچند بنیادها و مؤسسات خیریه بخش خصوصی و مذهبی نیز در این زمینه نظامهای عمومی را یاری می‌رسانند. بر خلاف نگرش مساعدتهای اجتماعی نوع حمایت در این نظام جنبهٔ کمک و حمایت داشته و حق تلقی نمی‌گردد. (رک: پناهی، ۱۳۸۵،صص۸-۱۱، کیاءالحسینی و باقری، ۱۳۸۰: صص ۱۵ - ۱۶ و پیترز، همان: صص ۱۸۵-۱۹۰)

۳-۴-۳. راهبردهای امدادی:

راهبردهای امدادی شامل کمک‌های دولتی، مردمی و گاه بین‌المللی در ارتباط با حوادث و بلایای طبیعی و قهری مانند سیل، زلزله، آتش‌سوزی‌های وسیع و همچنین بلایای غیر طبیعی همانند جنگ، انفجارهای شیمیایی و اسکان پناهندگان می‌باشد. در صورت وقوع این حوادث کمک‌های مقطعی شامل حال کلیه شهروندان آسیب‌دیده داخل و خارج از کشور که فاقد پوشش‌های بیمه‌های بازرگانی باشند می‌شود. ویژگی‌های عمده خدمات امدادی عبارتند از:

۱- هزینه‌های کل طرح از محل درآمدهای دولت، کمک‌ها و اعانات سازمان‌های بین‌المللی و سایر کشورهای جهان و اعانات بخش‌های عمومی و خصوصی تأمین می‌گردد.

۲- کمک‌ها به صورت عمومی و بشردوستانه صورت پذیرفته و به عنوان حق قانونی افراد جامعه تلقی نمی‌گردد.

۳- کمک‌ها، صرفاً به صورت مقطعی و برای یک دوره خاص صورت می‌پذیرد.

۴- نوع کمک‌ها بستگی به توان مالی سازمان‌های کمک‌کننده بخش امدادی داشته و عمدتاً شامل اسکان موقت، غذا، پوشاک و خدمات درمانی آسیب‌دیدگان است. (رک: شورای پژوهشی موسسه تامین عالی پژوهش تامین اجتماعی، ۱۳۷۸،کیاءالحسینی و باقری، ۱۳۸۰: ص ۱۶)

۳-۵. شیوه‌های تامین مالی تامین اجتماعی

منابع مالی تامین اجتماعی عمدتا از سه طریق مالیات عمومی، حق بیمه و عایدی سرمایه‌گذاری تامین می‌شود. در نظامهای شبیه نظام بوریج ۴۰ تا ۸۰ درصد منابع از محل مالیات و بودجه دولتی تامین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌شود. در نظامهای بیسمارکی، برعکس، حق بیمه اجباری کارفرمایان و مستخدمین منبع اصلی درآمد را تشکیل می‌دهد. فرانسه، ایتالیا، اسپانیا و پرتغال بیش از کشورهای دیگر به حق بیمه کارفرمایان متکی هستند که ۵۰ درصد یا بیشتر از منابع درآمد را تامین می‌کنند. در فرانسه حق بیمه دریافتی ۸۰ درصد درآمد بیمه‌های اجتماعی است و دولت فقط ۱۸/۴ درصد و سازمانهای جمعی محلی ۱/۳٪ آن را تامین می‌کنند.[۱]

محل مصرف حق بیمه‌های اجتماعی هزینه‌های اجتماعی است و جزئیات بیشتر آن با همکاری موسسات، نماینده کارگران و دولت مشخص می‌شود. حق بیمه معمولا با مشارکت کارگر، کارفرما و دولت پرداخت می‌شود وسهم هر یک از آن‌ها در کشورهای مختلف متفاوت است. مثلا نسبت مشارکت کارگر و کارفرما در آلمان مساوی و در فرانسه کمی نامتساوی است. حق بیمه نسبتی از حقوق است که معمولا تا سقف معینی از آن (و گاهی هم از کف مشخصی به بعد)، اخذ می‌شود. این مبالغ معمولا توسط کارفرما و قبل از تعلق مالیات از حقوق کسر و به حساب تامین اجتماعی منتقل می‌شود. در نظام‌هایی که به این طریق تامین مالی می‌شوند میان اشتغال و دریافت مزایا رابطه مستقیمی برقرار است و این امر موجب جا ماندن افرد غیر شاغل و اخراجی‌ها می‌شود و به همین جهت سازمان خاصی با کمک دولت به صورت علیحده رسیدگی به آن‌ها را به عهده می‌گیرد.

در مقابل، در منابع مالیاتی، جز در موارد استثنایی محل مصرف مالیات‌های اخذ شده در هنگام پرداخت مشخص نشده و تخصیص مالیات به مخارج حاکمیتی و هزینه‌های اجتماعی توسط مجلس انجام می‌شود؛ مالیات‌ها معمولا تصاعدی هستند و از درآمدهای پایین‌تر از حداقل درآمد اخذ نمی‌شوند؛ روش مالیاتی تنها شامل شاغلان نیست بلکه کل افراد جامعه را در بر می‌گیرد؛ حداقل ملی را برای همه تضمین می‌کند؛ تمامی هزینه‌های آن به هم پیوسته است و سازمان واحدی همه خطرات اجتماعی را پوشش می‌دهد. رک: دینتینیانو، ۱۳۸۰، صص ۵۳-۶۳ و طالب همان صص ۱۴۴-۱۴۶)

مدیریت منابع و بودجه بندی در نظامهای تامین اجتماعی، به ویژه در روشهای مبتنی بر حق بیمه به یکی از سه صورت انجام می‌شود.

---

۱ . جزئیات آشکار سازماندهی و روشهای تأمین مالی نظامهای تأمین اجتماعی در عالم واقع چنان پیچیده است که عملاً امکان ندارد بتوان شرحی دقیق از آنها، که در عین حال کوتاه و فشرده باشد، ارائه داد. در عین حال، این نکته روشن است که دانمارک از جهت دارا بودن نظامی که تقریباً همه‌ی هزینه‌های آن از طریق مالیاتهای عمومی تأمین می‌شود، با دیگر کشورها، و از جمله کشورهای شمالی، تفاوت دارد. (موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۱۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۵-۱ . نظام ارزیابی سالانه (Pay as you go): در این نظام تعهدات جاری از محل در آمد حاصل از حق بیمه جاری پرداخت می‌گردد و صرفاً ذخیره اندکی تحت عنوان احتیاط ایجاد می‌شود. در این روش حق بیمه به طور مستمر(به صورت ۱ تا ۳ سال) متغیر است و کل میزان دریافتی از بیمه‌شدگان، متناسب با کل پرداختی به مستمری بگیران تعدیل و تنظیم می‌شود. هرچه نسبت بیمه‌شده به مستمری بگیر کاهش یابد، میزان نرخ حق بیمه افزایش خواهد یافت. در این نوع طرح، مزایا بر اساس سال‌های بیمه‌پردازی و سطح دستمزد مشمول حق بیمه در سال‌های پایانی بیمه‌پردازی ارائه می‌شود. نظام تأمین اجتماعی آمریکا از این روش با اندکی تعدیل استفاده می‌کند. امروزه کشورهایی که از این روش استفاده می‌کنند با چالش‌های زیادی مواجه‌اند.

۳-۵-۲. نظام ذخیره گذاری کامل (FULLY FUNDED): در این روش نرخ حق بیمه به گونه‌ای تعیین می‌شود که پاسخگوی کلیه تعهدات می‌باشد و بیشترین کاربرد آن در صندوق‌های احتیاط و پس‌انداز انفرادی است. در این طرح نرخ حق بیمه از دستمزد برای مدت طولانی (حداقل یک نسل) ثابت است و نسبت پرداختی و مزیت‌ها از قابلیت محاسبه و پیش بینی پذیری برخوردار است. پرداخت مزایا در درجه نخست به میزان پرداختی حق بیمه و در مرحله بعد به میزان درآمد حاصل از سرمایه‌گذاری صورت گرفته از آن حق بیمه‌ها بستگی دارد. هر بیمه‌شده حساب جداگانه‌ای دارد که در آن علاوه بر میزان پرداختی حق بیمه‌ها میزان سود سالیانه ناشی از حق بیمه‌های پرداختی وی نیز به آن حساب واریز می‌شود.

۳-۵-۳. نظام ذخیره گذاری جزئی-(PARTIAL FUNDING): در این نظام نرخ حق بیمه به گونه‌ای تعیین می‌گردد که ضمن تأمین هزینه‌های جاری بخشی از آن برای تعهدات آتی سرمایه‌گذاری شود. این روش در واقع ترکیبی از دو روش کلی پیشین است. گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۰۰ نشان می‌دهد که ۲۶ کشور دارای طرحهای اندوخته گذاری جزئی، طرحهای مبتنی بر مدیریت عمومی و بالاخره طرحهایی از نوع مزایای معین بوده‌اند. این‌ها شامل طرحهای اصلی است که بر مبنای مدیریت عمومی عمل می‌کنند و در آفریقا، آمریکا، آسیا و اروپا پراکنده‌اند. به علاوه تعدادی از کشورهای با ثبات‌تر در آفریقا، آسیا و منطقه اقیانوسیه دارای صندوقهای احتیاط مبتنی بر مدیریت عمومی (ذخیره گذاری جزئی) هستند که ذخایر آن‌ها قابل توجه است. یکی از کشورهایی که به طور موفق از این روش استفاده کرده است، کانادا است. (تاماگنو، ۲۰۰۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۶- نهادهای ارائه دهنده خدمات تامین اجتماعی

یکی از سوالات کلیدی تامین اجتماعی این است که مسئولیت حمایت از افراد در مواقع نیاز به کمک‌های تامین اجتماعی با چه کسانی است و چه طرف‌ها یا نهادهایی در ارائه این خدمات و برآورده ساختن نیازهای رفاهی آحاد جامعه نقش ایفا می‌کنند؟ تجربه گذشته و حال نظام‌های تامین اجتماعی نشان می‌دهد که اهمّ طرف‌های مطرح در این زمینه عبارتند از: خودِ فرد، خانواده او، نهادهای خیریه و دولت (رک: موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص۶۶) میزان گستره نقشی که هر کدام از این طرف‌ها در ارائه خدمات مذکور ایفا می‌کنند به عوامل گوناگونی مانند: باورهای مذهبی و ارزشهای فرهنگی، قوانین و مقررات، رویکردها و تفکرات سیاسی حاکم، سطح توسعه اقتصادی جوامع و... بستگی دارد. در سده اخیر به تناسب تحولاتی که در عرصه‌های فوق صورت گرفته است گرایش روز افزونی به کاستن از نقش سایر طرف‌ها به نفع دولت در جریان بوده است تا آنجا که در ماده ۲۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر که در سال ۱۹۴۸ میلادی به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسیده است، تأمین اجتماعی در غالب کشورها از وظایف سازمان‌های دولتی و عمومی دانسته شده است. با این حال امروزه با عنایت به مشکلاتی که برای نظام‌های تامین اجتماعی به وجود آمده است بازشناسی نقش هر یک از طرف‌های فوق اهمیت پیدا کرده است.

۳-۶-۱. خودِ فرد:

بدون تردید، فرد یگانه عنصر واقعی سازنده جامعه و هسته اولیه تشکیل دهنده تمامی نهادهایی است که موظف به ارائه خدمات تامین اجتماعی هستند. بنابراین پیش از هر چیز دیگر، باید دید فرد در تامین نیازهای موضوع تامین اجتماعی برای خود چه نقشی را به عهده دارد، با این حال در ادبیات موجود، غالبا این بحث مورد توجه قرار نگرفته است مگر از طرف کسانی که به منظور محدود نمودن نقش دولت در مواردی چون مخارج دوران پیری، چنین مواردی را به حوزه مسئولیت‌های خود فرد ارجاع داده‌اند.

۳-۶-۲. خانواده:

در جوامع سنتی خانوده نقش بسیار زیادی در فراهم نمودن نیازهای رفاهی اعضای خود داشت و درمواردی مانند نگهداری کودکان و تربیت آنها، رسیدگی به سالمندان، پرستاری از بیماران، سرمایه‌اندوزی برای تامین مخاطرات پیش بینی نشده و...، نقش اصلی را بر عهده داشت و در بسیاری از جوامع در حال توسعه امروزی هنوزچنین نقش گسترده‌ای کم و بیش برای خانواده حفظ شده است. در کشورهای توسعه یافته نیز هر چند به دلیل اقتضائات توسعه صنعتی و اشاعه فرهنگ لیبرالی این نقش تضعیف شده است و تلاش‌های سازمان یافته‌ای نیز برای نادیده گرفتن آن صورت می‌گیرد، اما با این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حال، هم در مقام مباحث نظری و هم در صحنه عمل، از سوی برخی نحله‌های فکری و نظام‌های سیاسی بر نقش خانواده تاکید می‌شود.

در بُعد نظری، از دیدگاه جریان‌های راست‌گرا، خانواده برای ارائه خدمات رفاهی نقش بسیار مهمی را بر عهده دارد. اعضای خانواده این وظیفه را دارند که به یکدیگر کمک کنند و دولت در این خصوص موظف نیست. دولت فقط زمانی که هیچ کس برای مراقبت از شخص به خصوصی وجود ندارد بایستی وارد عمل شود. این ایده یادآور سیاست‌های مراقبتی اجتماع نگر با مراقبت از افراد ناتوان و سالخورده است. این رویکرد بیان می‌کند که دولت هر چه بیشتر مساعدت و حمایت را برای افرادی که مریض، بیکار و سالخورده هستند مهیا کند، خانواده کمتر این مسئولیت را به طور جدی به عهده می‌گیرد. در حقیقت یکی از دلایل کاهش مسئولیت‌های حمایتی و مراقبتی در خانواده افزایش نقش دولت در ارائه خدمات مراقبتی برای مردم است. (موسوی و محمدی، همان، ص ۲۱۳)

در بُعد عملی، خانواده‌گرایی از خصلت‌های مهم تامین اجتماعی در کشورهای آسیای شرقی (مانند: ژاپن، کره جنوبی هنگ کنگ، سنگاپور و تایوان)است. «پیگ»، ساختار درآمد خانواده را در تمام دنیا مقایسه کرد و نشان داد که منبع اصلی درآمد خانوارها در کشورهای آسیای شرقی فرزندان آن‌ها هستند. طوری که آمار نشان می‌دهد در کره ۴۴/۳٪ و در تایوان ۵۳/۲٪ از درآمد خانواده مربوط به فرزندان است. ولی در دانمارک و آمریکا این آمار به صفر می‌رسد. این خانواده‌ها نه تنها حاصل عوامل فرهنگی است بلکه نتیجه اختصاص هزینه‌های محدود بخش خدمات اجتماعی نیز می‌باشد. (موسوی و محمدی، ص ۲۸۶)

به طور مثال گزارش سالیانه ۱۹۷۸ وزارت خانه رفاه ژاپن به روابط خانوادگی سنتی که یکی از مهم‌ترین منابع سیستم رفاهی ژاپن است تاکید داشت. بر اساس این گزارش، جامعه رفاهی فعال جامعه‌ای است که از خودیاری و کمک متقابل با درجه‌ای کم از مداخله دولت تشکیل شده است. دولت رفاه ژاپن با روابط خانوادگی مردم آن کشور بسیار هماهنگ است. در این جا منظور از خانواده گرایی یک رسم موروثی نیست بلکه یک نظام سیاسی مدرن است. بر عکس دیگر جوامع صنعتی پیشرفته، بعد از جنگ جهانی دوم تعداد بسیاری از زنان کارگر ژاپنی از کار کنار کشیدند و از آنجا که نظام استخدامی و تامین اجتماعی از مردانِ نان آورِ خانواده حمایت می‌کرد، روند افزایش تعداد خانم‌های خانه‌دار به صورت تمام وقت بروز کرد که عملا نقش مراقبت و سرویس دهی به کودکان و افراد مسن خانوار را عهده دار شدند. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۸۰)

مسئولیت و تکلیف در برابر نیازهای افراد خانواده در بیشتر کشورهای اروپایی به شکل قانونی اعمال می‌شود؛ به گونه‌ای که وظیفه حمایت متقابل نه فقط در برگیرنده اعضای خانواده بلافصل نظیر همسر یا فرزندان صغیر است مثل آنچه در سوئد یا بریتانیا جاری است بلکه تمام افراد، صرف نظر از سن خود،

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مسئول همسر، فرزندان و والدین خود قلمداد می‌شوند. چنانچه مساعدت اجتماعی به یک فرد پرداخت شود، اداره مساعدت اجتماعی حق دارد که مبالغ پرداختی را از پدر، مادر یا منسوبان آن فرد مسترد دارد (رک: برانت، ۱۳۸۳، ص۲۳۷)

۳-۶- ۳. سازمانهای غیر انتفاعی و نهادهای خیریه:

سازمان‌های غیر انتفاعی که براساس انگیزه‌های خیر خواهی ونوعدوستی انسان‌ها تشکیل می‌شوند، از دیرباز در میان جوامع وجود داشته‌اند. در جوامع غربی، پیش از پیدایش نظام‌های تامین اجتماعی جدید، انجمن‌های دوستانه (تشکیل شده از اواخر قرن هجدهم)، موسسات دارویی دوستانه، رفاه شغلی، نهادهای کلیسا، موسسات خیریه خصوصی، بیمارستا ن‌های داوطلبانه، داروخانه‌های رایگان، خدمات اجتماعی بلاعوض، در کنار خانواده، بار اصلی تامین اجتماعی را به عهده داشتند. پس از پیدایش دولت‌های رفاه، نقش این سازمان‌ها کم رنگ جلوه داده شد. اما امروزه گرایش مجددی به احیا آن‌ها مشاهده می‌شود. (پرکت، (۱۳۸۹)، ص ۴۸)

«گیدنز» در باره نقش این سازمان‌ها در آلمان و برخی کشورهای اروپایی می‌گوید: نظامی که بیسمارک در آلمان به وجود آورد معمولاً به منزله ی شکل کلاسیک دولت رفاه در نظر گرفته می‌شود. با وجود این، دولت رفاه در آلمان همیشه شبکه‌ی پیچیده‌ای از گروه‌ها و سازمان‌های بخش سوم داشته است که مقامات دولتی برای عملی کردن سیاست‌های رفاهی بر آن تکیه کرده‌اند. هدف، کمک به آن‌ها برای دستیابی به مقاصد اجتماعی‌شان است. در حوزه‌هایی مانند مراقبت کودکان، گروه‌های بخش سوم تقریباً انحصار ارائه‌ی خدمات را در دست دارند. بخش غیرانتفاعی در آلمان با رشد دولت رفاه به جای این که کوچک‌تر شود گسترش یافت. دولت‌های رفاه از نظر میزان درآمیختن با آن‌ها یا اتکا کردن بر بخش سوم متفاوت‌اند. برای مثال، در هلند سازمان‌های غیر انتفاعی نظام اصلی ارائه خدمات اجتماعی به شمار می‌روند، در حالی که در سوئد تقریباً از هیچ یک از این سازمان‌ها استفاده نمی‌شود. در بلژیک و اتریش، مانند آلمان، نزدیک به نیمی از خدمات اجتماعی توسط گروه‌های غیرانتفاعی فراهم می‌شود (گیدنز، ۱۳۷۸، ص۱۲۴)

۳-۶- ۴. دولت:

حضور دولت در عرصه ارائه خدمات تامین اجتماعی معاصر، به لحاظ تاریخی متاخر از سایر طرف‌هایی است که در بالا ذکر گردید. در آغاز دوره سرمایه‌داری، اقتصاددانان کلاسیک اعتقادی به دخالت دولت در این زمینه نداشتند. پس از ارائه خدمات بیمه‌های اجتماعی توسط بیسمارک در آلمان وسرایت آن به سایر کشورهای اروپایی، به تدریج نقش دولت‌ها در این زمینه، در سه بُعد نظارت، قانون‌گذاری و تصدی‌گری

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

گسترش یافت. امروزه نقش دولت در ارائه خدمات تامین اجتماعی به قدری پر رنگ‌تر از بقیه طرف‌های موجود شده است که در غالب موارد، تامین اجتماعی را به معنای برنامه‌های ارائه شده از سوی دولت محسوب می‌کنند. ورود دولت به این عرصه، مفاهیم، اهداف، دایره شمول و سطوح خدمات تامین اجتماعی را متحول نمود به گونه‌ای که مفهوم تامین اجتماعی کم کم در ضمن مفهوم دولت رفاه مستتر گردید. نظر به اهمیت این بحث، در بخش بعدی ابعاد مختلف دولت رفاه در ارتباط با تامین اجتماعی را مورد بحث قرار می‌دهیم.

۳-۷- دولت رفاه و تامین اجتماعی

مفهوم و محتوای تامین اجتماعی در طول یک قرن اخیر با تحولاتی همراه بوده است. در ابتدای پیدایش این مفهوم، تامین اجتماعی برنامه‌ای برای حمایت از افرادی که از عهده فراهم کردن نیازهای زندگی عادی خود باز می‌ماندند تلقی می‌گردید. در این دوره، تامین اجتماعی مفهومی نزدیک به بیمه‌های اجتماعی داشت که صرفا شامل حال افراد دارای سوابق شغلی می‌گردید. پس از جنگ جهانی دوم، موجبات توسعه ابعاد حمایتی در کنار ابعاد جبرانی پدید آمد و "نیازهای اولیه" انسان‌ها در زمینه‌های بهداشت وغذا، پوشاک، مسکن، حمل ونقل وسوخت، مورد توجه قرار گرفت و دولت موظف به تأمین حداقل‌ها برای همه کسانی که قادر به تأمین آن نبودند گردید؛ در اعلامیه جهانی حقوق بشر(۱۹۴۸)، تامین اجتماعی به عنوان حقی برای هریک از اعضای جامعه (صرف نظر از سوابق شغلی آنها) به رسمیت شناخته شد وبه تدریج، موضوع تامین اجتماعی، جایگزین بیمه‌های اجتماعی گردید که انواعی از مساعدت‌ها و حمایت‌های اجتماعی را نیز ارائه می‌نمود. (رک: موسوی، ۱۳۹۱) در چند دهه اخیر، به جای تلاش برای ارتقای وضع اقتصادی بعضی از افراد جامعه تا حد نزدیک شدن به سطح قابل قبول، بر ارتقای شرایط و کیفیت زندگی برای مجموعه جامعه مورد تاکید قرار گرفت. در این دوره تامین اجتماعی به مفهوم تکامل یافته‌ای از رفاه اجتماعی نزدیک گردید و تا حد برقراری نظام فراگیر بهداشت و درمان، خدمات آموزش ملی، تولید انبوه مسکن توسط دولت و... توسعه پیدا کرد. مفهوم دولت رفاه در ارتباط با ایفای چنین نقشی برای دولت پدیدار گردیده است.

۳-۷-۱. پیدایش دولت رفاه و تحولات مفهومی آن

دولت رفاه به لحاظ مفهومی، مسیر متحولی داشته و از این منظر تاریخ پیدایش آن نیز مورد اختلاف است. گزارش موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۲۰، می‌گوید: «در این باره که عبارت «دولت رفاه» برای نخستین بار در چه زمانی به کار رفت توافق نظر وجود ندارد. برخی تأکید می‌کنند که زمان مرسوم

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شدن آن از اواخر دهه‌ی ۱۹۳۰ بود، اما برخی دیگر به اوایل دهه‌ی ۱۹۴۰ اشاره می‌کنند. تفاوت نظر جزئی است، و جدا از آنکه چه کسی درست بگوید، واقعیت این است که اندیشه‌ی دولت رفاه را باید در اواخر قرن نوزدهم، و حتی در زمانهای ماقبل آن، ریشه‌یابی کرد». دینتینیانو، معتقد است، دولت رفاه مدرن رسماً در سال ۱۹۴۸ با برقراری مالیاتی جهت تغذیه مالی این نظام به وجود آمد. (دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۲۲) موسوی و محمدی می‌نویسند: «جامع‌ترین و قدیمی‌ترین نظام رفاهی در دنیا را در کشور انگلیس می‌توان یافت. رفاه اجتماعی در انگلیس با واژه دولت رفاه شناخته می‌شود که با گزارش «ریچارد تیتموس» آغاز شد. این گزارش، خدمات رفاهی اجتماعی را برای تمامی جمعیت یک کشور از گهواره تا گور پیشنهاد و معرفی می‌کند. به دنبال این گزارش، دولت انگلستان یک نظام اجتماعی جامع و فراگیر را ایجاد کرد تا با آنچه که بِوِریج پنج معضل بزرگ شامل؛ فقر، بیماری، جهل، محیط آلوده و کثیف و بیکاری نامید، به مبارزه برخیزد. دولت انگلستان رفاه را به برنامه‌ها و خدماتی چون مستمری خانواده، خدمات درمانی فراگیر یا جامع مبتنی بر مالیات، طرح عمومی بیمه درآمد ملی که هنگام بیکاری، بیماری و بازنشستگی درآمد معیشتی برای افراد فراهم می‌کند و همچنین هزینه‌های دوره بارداری و زایمان، بیوگی و مراسم تدفین را تحت پوشش قرار می‌دهد، اطلاق می‌کند. به طور خلاصه، در انگلستان عنصر یا جزء سازنده ضروری دولت رفاه، تضمین تامین اجتماعی حداقل ملی به همراه فراهم نمودن مستمری برای کودکان و بیمه درمانی فراگیر قابل دسترس برای همه افراد جامعه بود» (موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص۷۰)

«دولت رفاه جدید خود را تنها جمع کننده‌ی مالیات یا پلیس نمی‌داند، بلکه رفاه اجتماعی را نیز بیشتر می‌کند، «رابسون»، در اظهار نظر راجع به کارویژه‌های رفاهی، نوشته که "از میان همه‌ی خدمات اجتماعی، خدمات رفاهی گسترده‌ترین عرصه را دارد، زیرا به تقریب همه‌ی افراد نیازمند از مادران بیوه گرفته تا کودکان محروم، از پیران ناتوان از مراقبت از خود گرفته تا زنان مطلقه دارای فرزند، از زندانیان سابقی که نمی‌توانند کار پیدا کنند گرفته تا افراد بیمار جسمی و روانی، از مهاجران بی‌وطن گرفته تا خانواده‌های دارای مشکلات را در بر می‌گیرد."در چنین وضعیتی، دولت رفاه، کار ویژه‌های زیر را به اجرا می‌گذارد: رشد شخصیت فردی؛ بهبود بهداشت؛ گسترش آموزش وپرورش؛ امنیت اقتصادی؛[1] خدمات اجتماعی» (موسوی، ۱۳۹۱)

۱. اگر وضع بخشی از مردم از لحاظ اقتصادی بهبود نیابد،دولت رفاه یک وهم وخیال خواهد ماند. تفاوتهای زیاد میان ثروتمندان وفقیران باید پایان یابد وبرای همه مواد خوراکی برای تغذیه مناسب، لباس برای پوشیدن ومسکن برای زندگی واستراحت فراهم شود. فقر باید از بین برود. به عقیده ی رابسون" از بین بردن واقعی فقر هدف عمده‌ی دولت رفاه است وهر کشوری که امکانات رسیدن به این هدف را داشته باشد اما این کار را نکند نمی‌تواند به عنوان دولت رفاه احترامی یابد."بیکاری تا حد امکان باید از بین برده شود وشرایط کار کارگران تا حد زیادی بهبودی یابد. ساعتهای کار کوتاه ودستمزدها متناسب شود. محیط‌های کار باید بهداشتی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به اعتقاد موسوی و محمدی: «واژه رفاه، اغلب به ارائه خدمات رفاهی مستقیم دولتی مانند خدمات درمانی و بهداشتی، مسکن و آموزش اشاره می‌کند. با این وجود کاربست‌های دیگری برای دولت رفاه وجود دارد که استاندارد نسبتا بالایی از زندگی را برای اکثریت افراد جامعه از طریق سیاست‌هایی چون دستیابی به اشتغال تمام وقت، حقوق نسبتا بالا، تضمین ایمنی در محیط کار و انتقال درآمد به اقلیتهای محروم جامعه فراهم می‌کند. اگر چه دولت‌ها همچنان به شدت در ارائه مستقیم خدمات شرکت دارند، اما بسیاری از دولت‌ها مانند انگلیس در تعهدات ثانویه خود در دهه ۱۹۸۰ میلادی از این موضوع که دولت باید با ارائه مستقیم خدمات رفاهی مسئولیت تامین خدمات کافی برای همه شهروندان را به عهده بگیرد (یعنی تمرکز قدرت تامین خدمات رفاهی در دست دولت باشد یا دولت رفاهی) را انکار کردند». (موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، صص ۶۷-۶۸)

«جسورانه‌ترین ادعای دولت رفاه پس از جنگ ادعای خدمات عمومی جامع یا فراگیر بود. این خدمات بر مبنای نیاز برای هر یک از افراد جامعه قابل دسترسی بود. بنابراین هر کسی مستحق استفاده از مزایای امنیت اجتماعی، آموزش، مراقبت بهداشتی، مسکن و در مرحله بعدی خدمات ارایه شده توسط حوزه یا بخش خدمات اجتماعی محلی بود. این خدمات یا مانند خدمات بهداشتی وآموزشی در زمان استفاده رایگان بود و یا مانند خانه‌های دولتی، هزینه اولیه نسخه دارو و دندان مصنوعی، کمک هزینه بالایی به آن تعلق می‌گرفت تا بتوانند از آن استفاده کنند»(همان، ص۲۶۷)

با عنایت به مطالب فوق، دولت رفاه با عبارات مختلفی تعریف شده است. مثلا فیتز پتریک می‌گوید: «دولت رفاه نظامی مبتنی بر اقدام جمعی است که تولید و توزیع کالاهای عمومی ممتاز را با هدف افزایش سطح رفاه اجتماعی تسهیل می‌کند». (فیتز پتریک، ص۳۷) .«کول» نوشت:"دولت رفاه جامعه‌ای است که در آن حداقل سطح زندگی وفرصت تضمین شده، در اختیار همه‌ی شهروندان قرار می‌گیرد" «آرتور شیلزینگر»، دولت رفاه را چنین تعریف کرد:"نظامی که در آن حکومت متعهد می‌شود سطح معینی از اشتغال، درآمد، آموزش، کمک بهداشتی، تأمین اجتماعی و مسکن را برای همه‌ی شهروندان خود فراهم کند."۱(موسوی، ۱۳۹۱)

باشد وعلیه ناتوانی وپیری مقرراتی وضع شود استثمار طبقات کارگر توسط صاحبان صنایع وبازرگانی بزرگ باید به پایان برسد. تجمل وخودنمایی برای عده ی کم وبد بختی وبیچارگی برای عده‌ای زیاد خاتمه یابد .هاکرس؛ با توجه به کار ویژه‌های دولت رفاه گفت :"...دولت رفاه مرحله ی آغازین سوسیالیسم کامل است وامروزه بدیلی است که میان کاپیتالیسم وسوسیالیسم." (موسوی، ۱۳۹۱)

۱. به عقیده ی هربرت هلمن:" دولت رفاه دولتی است که در آن مردم آزاد هستند استعدادهای فردی خود را پرورش دهند، در مقابل زحمات خود پاداش عادلانه دریافت کنند ودر پی کسب سعادت وخوشبختی باشند بی آنکه ترس از گرسنگی، بی‌مسکنی یا ستم به دلیل نژاد، عقیده یا رنگ مانع باشد." به گفته‌ی کنت:"دولت رفاه، دولتی است که برای شهروندان خود رشته‌ی گسترده ای از خدمات اجتماعی را فراهم می‌کند." به عقیده ی آبراهام"دولت رفاه جامعه ای است که در آن قدرت دولتی برای تعدیل کار عادی نیروی اقتصادی به طور سنجیده به کار برده می‌شود. تا توزیع برابر تری از درآمد، حداقلی اساسی صرف نظر از ارزش بازار کار ودارایی برای همه‌ی شهروندان به دست می‌آید." مارشال ویژگی اصلی دولت رفاه را فردگرایی شدید وجمع گرایی آن می‌داند. فردگرایی به

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۳-۱: هزینه‌های تامین اجتماعی (به نسبت تولید ناخالص ملی)

	۱۹۶۰	۱۹۷۰	۱۹۸۰	۱۹۹۰
امریکا	۷/۳	۱۰/۴	۱۲	۱۴/۸
ژاپن	۴/۱	۵/۷	۱۰/۵	۱۱/۵
اتحادیه‌اقتصادی اروپا	–	–	۲۱/۱	*۲۳
آلمان	۱۸/۱	۱۹/۵	۲۵/۴	*۲۴
انگلستان	۱۰/۲	۱۳/۲	۱۶/۴	*۲۰/۳
فرانسه	۱۳/۴	۱۶/۷	۲۳/۵	۲۶/۶
یونان	۷	۹	۱۱	۲۰/۶
سوئد	۱۰/۸	۱۶/۷	۳۲/۴	۳۳/۹

** ۱۹۸۸ -۱۹۸۹- منبع: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۵۱، به نقل از از او سی دی ای

پس از جنگ جهانی دوم، دولت رفاه جدید در تمام اروپا و قسمتی از آمریکای شمالی اشاعه یافت. برای نخستین بار تقریباً همه مردم از آن برخوردار شدند، مگر در آلمان و هلند که بین ۱۰ تا ۲۰٪ مردم که درآمد بالایی داشتند بیمه نبودند. از سال ۱۹۵۰ تمام خطرات بزرگ تحت پوشش قرار گرفت. در طول سالهای ۱۹۵۰-۱۹۷۰ کارگران مستقل و افراد غیر شاغل نیز یا در سازمانهای خاص خود یا تنها به عنوان شهروند بیمه شدند. دولت رفاه که در دوران کمیابی و فقر و به تبع احساس وحشت و آسیب پذیری و به دنبال تمایل به همبستگی به وجود آمده بود، با استفاده از "سی سال برجسته" رشد و اشتغال کامل، که به توسعه آن کمک می‌کرد، رو به رشد رفت. نوعی رضایت و قبول همگانی به رغم تنوع نهادهای ملی و منابع درآمدی در این مورد حاکم شد. (دینتینیانو،(۱۳۸۰)، ص۱۳)

«تا اواسط دهه ۱۹۷۰ بین یک سوم تا یک چهارم از تولید ناخالص ملی کشورهای مهم اروپایی به هزینه‌های اجتماعی اختصاص داده شده بود. در ایالات متحده، با اینکه حمایت‌های رفاهی را صرفاً مختص کسی می‌دانستند که از دیگران عقب مانده و نیاز به کمک دارد، در سال ۱۹۸۱ بیش از۲۰٪ از تولید ناخالص ملی به سیاست‌های رفاهی اختصاص یافته است. حتی در ژاپن که سیاست دولت رفاه پیشرفت وتوسعه زیادی پیدا نکرده بیش از ۱۶٪ تولید ناخالص ملی به بودجه اجتماعی اختصاص داده شده است». (موسوی و محمدی، همان، ص ۲۷۲)

حق مطلق فرد برای رسیدن به رفاه اشاره دارد وجمع گرایی وظیفه ای را بر عهده‌ی دولت می‌گذارد تا کل جامعه را که ممکن است از جمع خواستهای فردی برتر باشد پیشرفت دهد وحفاظت کند. پیت تئونس عقیده داشت دولت رفاه شکل تازه ای از جامعه است که با دولت لیبرالی که پیش از آن بوده ودولت سوسیالیستی که رقیب آن بوده فرق دارد.آن را می‌توان تا حدی به سبب ویژگی‌ها ی دموکراتیک وتا حدی به دلیل تأکید اندکی که بر جمع گرایی دارد از شکلهای کمونیستی وفاشیستی رفاه اجتماعی مشخص کرد. به دیگر سخن تئونس هم مانند مارشال دولت رفاه را مخلوطی نیمه سوسیالیستی ونیمه لیبرالیستی دانست.. (موسوی، ۱۳۹۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۷-۲. رویکردهای نظری به دولت رفاه

حدود دخالت دولت‌های رفاه در کشورها و نظام‌های مختلف سیاسی دارای سطوح متفاوتی است که از تفاوت رویکردهای نظری به این موضوع ناشی می‌شود. اهم موضوعات مبنایی که موضعگیری مکاتب در باره آنها، این رویکردها را رقم می‌زند عبارتند از: رفتار عقلایی، جامعه، بازار، دولت، خانواده، نهادهای خیریه، افراد مستحق و غیر مستحق و برابری خواهی. با توجه به مواضع نظری در باره مقولات فوق، رویکردهای سیاست رفاهی به گونه‌های مختلفی تقسیم بندی شده است. یکی از رایج‌ترین تقسیم بندی‌ها که آنتونی گیدنز نیز در کتاب «راه سوم» تقریبا بر همان اساس مشی نموده است، تقسیم دیدگاه‌ها به سه دسته: رویکردهای راست گرا؛ رویکردهای سوسیال دموکرات؛ و رویکرد راه سوم است. در ذیل به بررسی این رویکردها می‌پردازیم. در داخل هر یک از این رویکردها تقسیم بندی‌های ریزتری نیز وجود که به جهت رعایت اختصار از ذکر آن‌ها خودداری می‌کنیم.

۳-۷-۲-۱. رویکرد راست‌گرا

این رویکرد سیاست اجتماعی، همچنین تحت عناوینی چون مکانیسم بازار، نولیبرالسم، نئو محافظه کار یا ضد جمع گرایی شناخته شده و از دهه ۱۹۸۰ میلادی تا کنون در حزب محافظه کار بریتانیا خیلی تاثیرگذار بوده است. این رویکرد گرچه تحت عناوین جدید مانند راست نو و... نامگذاری می‌شود اما در حقیقت بسیاری از عقاید آن قدیمی است. بعضی عقاید کلیدی این رویکرد به شرح زیر است:

یک) دولت: این عقیده می‌گویدکه دولت بایستی تنها موقعی در ارائه خدمات رفاهی درگیر شود که توانایی خانواده یا سازمان خیریه یا هر سازمان غیر دولتی دیگر برای مراقبت از مردم تحلیل رفته باشد رفاهی که توسط دولت فراهم می‌شود بایستی منسوخ و با رفاه مهیا شده از سوی بخش خصوصی جایگزین شود. تا آنجا که ممکن است دولت نباید خدمات را مهیا کند مگر این که امکان بهره مندی از شرکت‌های خصوصی نباشد یا بنیاد خیریه‌ای نتواند این وظیفه را به عهده گیرد.

این رویکرد خدمات دولتی را بی‌کفایت و ظالمانه معرفی کرده و اظهار می‌دارد که ارائه خدمات رفاهی توسط خانواده و یا موسسات خصوصی وخیریه و یا از طریق بازار بهتر است. بازارها انتخاب آزاد و استقلال و اعتماد به نفس را تشویق می‌کنند و این موضوع به مردم این اجازه را می‌دهد که بدون دخالت دولت دایه، علایق شخصی خود را دنبال کنند. در صورت نیاز به دخالت دولت، استانداردها بایستی پایین باشند تا برای مردم آزادی انتخاب خدمات رفاهی خصوصی را تامین کند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دو) مکانیسم بازار: دولت نظم مدنی را نابود می‌کند، اما بازارها چنین نمی‌کنند، زیرا آن‌ها با ابتکار فردی شکوفا می‌شوند. بازارها مانند نظم مدنی، در صورتی که به خود واگذاشته شوند بیشترین خیر را نصیب جامعه خواهند ساخت. بازارها ماشین‌های حرکت دائمی هستند که برای رشد بی وقفه تنها به چهارچوبی قانونی و عدم مداخله دولت نیاز دارند. (گیدنز، ص ۱۶)

کمپانی‌های تجاری می‌توانند به استانداردهای بهتری نسبت به دولت دست یابند. بازرگانان و تجار با کاری که انجام می‌دهند آشنا هستند؛ اگر آن چه آن‌ها انجام می‌دهند خوب باشد موفق می‌شوند و اگر بد باشد سودی عایدشان نشده و ورشکست می‌شوند. در حقیقت مزاحمت و دخالت دولت باعث ضرر و زیان می‌شود... اهمیت اعتقاد به مکانیسم بازار برای اصلاح سیاست‌های مراقبت اجتماعی نگر و مراقبت بهداشتی نخستین بار در طول دهه ۱۹۹۰ میلادی نشان داده شد. این مکانیسم آن‌هایی که خدمات را از دولت خریداری می‌کردند و آن‌هایی که آن خدمات را تامین می‌کردند را از یکدیگر متمایز کرد. (رک: موسوی و محمدی ص۲۱۲-۲۱۳)

سه) رفتار عقلایی[۱]: رویکرد راست‌گرا بیان می‌کند که هر کسی بر اساس آن چه که فکر می‌کند صحیح است آزادانه انتخاب می‌کند. شخص بایستی نتیجه این فرایند انتخاب آزادانه- هر چه که باشد- را بپذیرد این فرایند به این دلیل در مباحث رفاه مهم است که معتقد است مردم هیچ حق طبیعی برای دریافت خدمات رفاهی ندارند. خواه این افراد کسانی باشند که بیکار می‌شوند یا والدین تنها و فقیر باشند که برای سنین پیری خود پس‌انداز نکرده باشند و یا آن‌هایی که به اندازه کافی تلاش و کوشش نکرده‌اند تا از فقر رهایی یابند. پس آن چه که در این رویکرد مهم به نظر می‌رسد این است که از افراد انتظار می‌رود برای سنین پیری و دوران احتمالی بیماری و بیکاری خود از قبل برنامه‌ریزی کنند. از دهه ۱۹۸۰ میلادی تا کنون هم حزب کارگر جدید و هم حزب کارگر محافظه کار بریتانیا، حقوق بازنشستگی خصوصی را ترغیب و بر این نکته تاکید کرده‌اند که افراد مسن یا سالخورده به جای این که برای مراقبت به دولت تکیه کنند باید برای این امر، پول پرداخت کنند. هر چه دولت به بعضی از افراد یا گروه‌ها بیشتر کمک کند آن‌ها کمتر به خودشان کمک می‌کنند و سرانجام دچار وابستگی می‌شوند تا جایی که حتی نمی‌خواهند برای به دست آوردن چیزی سعی کنند.

---

۱ نظریه انتخاب عقلایی نظریه‌ای است که می‌گوید جامعه را می‌توان بر حسب افعال منفعت جویانه افراد معقول آن شناخت... بنابراین نظریه انتخاب عقلانی همه اشکال رفتار اجتماعی گروهی و سازمانی را به افعال فردی رای دهندگان و مصرف کنندگان کاهش پذیر می‌داند و به این دو مقوله تقسیم می‌کند. بدین ترتیب اشکال همکارانه و اشتراکی فعالیت‌ها را فقط با اتکا بر این واحد تحلیلی قابل توضیح می‌داند. بنا به نظریه انتخاب عقلانی سیاست‌های اجتماعی باید حسب منافع شخصی عقلانی و فردی توصیف شود. (فیتز پتریک، ص ٤١)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

چهار) افراد مستحق و یا غیر مستحق: بعضی از افراد ممکن است فقیر یا دچار مشکلی باشند که خودشان هیچ تقصیری در ایجاد آن ندارند (برای مثال افراد ناتوان یا مبتلا به اختلالات یادگیری) در چنین مواردی رویکرد راست نو توصیه می‌کند که بایستی به این افراد کمک کرد. اما وقتی با گروهی از افراد سرو کار داریم که سالم و تندرست هستند (مانند جوانان بیکار) استدلال میشود که موقعیت فعلی آن‌ها تقصیر خودشان است و اگر تلاش کنند می‌توانند کار پیدا کنند. بنابراین رویکرد راست نو معتقد است که به این گروه از افراد نبایستی هیچ گونه خدمات رفاهی داده شود. تنها آنهایی که به طور واقعی نیازمند هستند بایستی از خدمات بهداشتی و حمایتی رفاهی رایگان بهره گیرند و بقیه باید در قبال دریافت خدمات پول پرداخت کنند. افرادی که متقاضی دریافت خدمات و مساعدت‌های دولتی هستند بایستی آزمونی را که نشان می‌دهد آن‌ها مستحق دریافت خدمت هستند بگذرانند.

پنج) خانواده: درتفکر راست‌گرا، خانواده برای ارائه خدمات رفاهی نقش بسیار مهمی را بر عهده دارد. اعضای خانواده این وظیفه را دارند که به یکدیگر کمک کنند و دولت در این خصوص موظف نیست. دولت فقط زمانی که هیچ کس برای مراقبت از شخص به خصوصی وجود ندارد بایستی وارد عمل شود. این ایده یادآور سیاست‌های مراقبتی اجتماع نگر با مراقبت از افراد ناتوان و سالخورده است. این رویکرد بیان می‌کند که دولت هر چه بیشتر مساعدت و حمایت را برای افرادی که مریض، بیکار و سالخورده هستند مهیا کند خانواده کمتر این مسئولیت را به طور جدی به عهده می‌گیرد. در حقیقت یکی از دلایل کاهش مسئولیت‌های حمایتی و مراقبتی در خانواده افزایش نقش دولت در ارائه خدمات مراقبتی برای مردم است.

تاکید این رویکرد بر حفظ و نگهداری خانواده سنتی به طور قابل توجهی تحت تاثیر کلیساها به ویژه کلیسای کاتولیک قرار داشته است. این موضوع به نوبه خود برانواع طرح‌های کمک مالی موجود تاثیر داشته است. برای مثال طرح‌های اجتماعی ممکن است همسران غیر شاغل را محروم کنند و این موضوع آن‌ها را وادار می‌کند که به شوهرشان تکیه کنند. کمک‌های مالی خانوادگی معمولا خیلی زیاد هستند تا زنان را به بچه دار شدن تشویق کنند.

شش) نیکوکاری یا خیرات دادن: جامعه خوب جامعه‌ای است که مردم آن به یکدیگر کمک می‌کنند بدون این که چشم داشتی برای کسب منفعت برای خودشان داشته باشند. هرچه بیشتر دولت در این امر دخالت کند کمک‌های داوطلبانه مردمی و نیکوکاری کمتر می‌شود.

نیکوکاری به نگهداری اعضای اجتماع در کنار یکدیگر با از میان برداشتن موانع طبقه و خانواده کمک می‌کند. در واقع کار خیر به اجتماع کمک می‌کند تا با یکدیگر در بسیاری از جنبه‌ها پیوند بخورند. از این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

رو دولت بایستی خدمات رفاهی و بهداشتی خیلی کمی ارائه دهد وبایستی فقط یک تور ایمنی برای آن‌هایی که قادر به دست آوردن هیچ گونه کمکی نیستند مهیا کند. (موسوی و محمدی ص۲۱۲-۲۱۳)

هفت) برابری خواهی: طرفداران این دیدمان، برابری حقوقی در مقابل قانون را مورد تأکید قرار می‌دهند؛ ولی برابری اقتصادی را منافی عدالت اجتماعی دانسته وبه برابری فرصت‌ها معتقدند، چرا که در صورت ایجاد مشکل اجتماعی، افراد با داشتن فرصت‌های برابر برای مشارکت در اقتصاد آزاد و سایر عرصه‌های اجتماعی قادر به مرتفع کردن مشکل در مراحل ابتدایی شکل گیری خواهند بود. (موسوی، ۱۳۹۱)

به طور خلاصه؛ در این رویکرد کمک‌های مالی بیمه اجتماعی از بیمه خصوصی مهم‌تر است. مشخصه ویژه و قابل توجه رژیم‌های فوق این است که سطوح مختلفی از خدمات رفاهی را مطابق با شغل فرد فراهم می‌کنند. بنابراین افرادی که از جایگاه شغلی بالایی برخوردارند سطوح بالاتری از مستمری بازنشستگی و استانداردهای بالاتری از خدمات بهداشتی را دریافت خواهند کرد. گیدنز چکیده ویژگیهای نولیبرالیسم را چنین بیان کرده است: مداخله‌ی حداقلی دولت؛ جامعه‌ی مدنی مستقل؛ بنیاد گرایی بازار؛ اقتدار گرایی اخلاقی، به علاوه‌ی فردگرایی اقتصادی شدید؛ بازار کار آزاد مانند هر حوزه‌ی دیگر؛ پذیرش نابرابری؛ ناسیونالیسم سنتی؛ دولت رفاه به مثابه تور ایمنی ؛ توجه اندک به مسائل زیست بوم ؛ نظریه واقع گرایانه نظم جهانی (گیدنز، ص۱۲)

فیتز پتریک در باره سازگاری رویکرد مبتنی بر انتخاب عقلایی با دولت رفاه می‌گوید: این نظریه در بهترین حالت می‌تواند دلالت بر موضع حمایت از دولت رفاه داشته باشد. اما این موضع آن دامنه‌ای کاملا محدود دارد. زیرا دولت رفاه را در قالبی فردگرایانه و نه جمعی و اشتراکی تعریف می‌کند. در بدترین حالت آن را می‌توان مشوق مواضع ضد دولت رفاه دانست. زیرا خدمات دولتی را در خدمت تولید گران (معلمان، پزشکان و امثال آنها) می‌شمارد نه در خدمت رفاه مصرف کنندگان. در این معنا، نظریه انتخاب عقلانی خود را به آسانی در خدمت خصوصی سازی و بازاری کردن نظامهای دولت رفاه قرار می‌دهد (فیتز پتریک، ص ۴۱)

به اعتقاد گیدنز، دشمنی با دولت رفاه یکی از ویژگی‌های بارز نولیبرالی است. دولت رفاه منبع همه ی بدی‌ها در نظر گرفته میشود، همان گونه که سرمایه‌داری زمانی از دیدگاه چپ انقلابی منشأ همه ی بدی‌ها بود. (گیدنز، ص ۱۷)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۷-۲-۲. رویکردهای سوسیال دموکرات

سوسیال دموکراسی جنبش سیاسی گسترده‌ای است که چندین گرایش مختلف دارد. همه این گرایش‌ها بر این مسئله توافق دارند که اقتصاد سرمایه‌داری و نظام یا سیستم اجتماعی نقص‌های بسیاری داشته و نیازمند اصلاح است. معرفی دیدگاه دولت رفاه تا حد زیادی برخاسته از فعالیت سوسیال دموکرات‌هاست وکشورهای اسکاندیناوی(سوئد، نروژ و دانمارک) از جمله کشورهایی هستند که از این نوع سیاست رفاهی بهره می‌برند. ویژگیهای این رویکرد عبارتند از:

یک) دولت: سوسیال دموکراسی قدیمی بر آن بود که سرمایه‌داری بازار آزاد بسیاری از اثرات مسئله سازی را که مارکس تشخیص داده بود به وجود می‌آورد، و گمان می‌کرد که با مداخله ی دولت در بازار می‌توان آن‌ها را کاهش داد یا بر آن‌ها چیره شد. دولت موظف است کالاهای عمومی را که بازارها نمیتوانند ارائه نمایند، یا تنها به شیوه‌ای ناقص عرضه میکنند، فراهم سازد. حضور نیرومند دولت در اقتصاد، و بخش‌های دیگر جامعه نیز، طبیعی و مطلوب است، چون قدرت عمومی در جامعه‌ای دموکراتیک، نماینده‌ی اراده‌ی جمعی است. تصمیم گیری جمعی با شرکت دولت، بخش خصوصی و اتحادیه‌های کارگری تا اندازه‌ای جانشین عملکردهای بازار می‌شود(گیدنز، ص ۱۰)

این رویکرد معتقد است وظیفه اصلی دولت این است که اقتصاد را تعدیل یا تنظیم کرده و مسائل اجتماعی مانند فقر و بیکاری را پیگیری کند؛ مردم بایستی استاندارد بالایی از خدمات رفاهی دولتی را به عنوان حق خود انتظار داشته باشند و جامعه باید از سطحی از خدمات رفاهی بهره‌مند باشد که افراد کمی از بخش خصوصی کمک‌های مالی طلب کنند. به منظور دست‌یابی به این شکل از خدمات رفاهی نظام‌های سوسیال دموکراسی بدون این که واقعا خدمات رفاهی خصوصی را غیر قانونی قلمداد کنند استاندارد بسیار بالایی از خدمات رفاهی و کمک‌های مالی دولتی را فراهم می‌کنند. رویکرد مبتنی بر سوسیال دموکراسی، دولت رفاه را محور اجتماع معرفی می‌کند که همانند سیمان، اجزای جامعه را در کنار هم نگه می‌دارد.

همه گروه‌ها در جامعه بدون در نظر گرفتن درآمدشان در طرح بیمه عمومی سهیم هستند. با این وجود، کمک‌های مالی بر طبق درآمدهای طبیعی متقاضیان در نظر گرفته می‌شود. بنابراین کمک‌های مالی مانند آن نوع که در رژیم‌های لیبرال مشاهده می‌شد یکنواخت نبوده اما در عوض مبتنی بر درآمد هستند. (موسوی و محمدی، ص۲۲۰)

سه) رفتار عقلایی: در این رویکرد بر خلاف رویکرد راست گرا، متخصصان و نخبگان در تعیین آن چه که برای بهبود امور اجتماعی لازم است توانایی کافی دارند. همچنین این حق را دارند که سیاست‌ها را

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

برای دریافت کنندگان خدمات دیکته کنند. رویکرد از بالا به پایین در سیاست اجتماعی بریتانیا خیلی تاثیر گذار بوده و توسعه دیدگاه دولت رفاه را باعث شده است. (موسوی و محمدی، ص۲۲۰)

چهار) افراد مستحق و غیر مستحق: تصمیم گیری در این باره که چه کسی مستحق است و چه کسی مستحق نیست کار مشکلی است. بنابراین خدمات رفاهی بایستی برای همه افراد نیازمند جامعه به راحتی قابل دسترس و فراهم باشد. این بدین مفهوم است که اگر طبقه خاصی از مردم نیازمند کمک تشخیص داده شوند پس بایستی برای همه افراد آن طبقه مساعدت فراهم شود. بهترین مثال در این باره حق اولاد است که به همه والدین دارای فرزندان تحت تکفل با عنوان تامین مساعدت‌های همگانی پرداخت می‌شود. دولتی که استاندارد بالایی از خدمات رفاهی را برای همه افراد نیازمند فراهم می‌کند به عنوان الگوی سازمانی رفاه شناخته می‌شود. (موسوی و محمدی، ص۲۲۰)

پنج) خانواده: در حالی که رویکرد نولیبرال و محافظه کار بر حمایت از طریق خانواده تاکید بسیار دارد، رویکرد سوسیال دموکراسی بر حقوق افراد برای رها بودن از التزام و تعهدات خانواه تاکید می‌کند. مراقبت از دیگر اعضای خانواده بایستی یک انتخاب باشد نه یک تعهد. این ایده درست در مقابل رویکرد راست نو قرار دارد که اعتقاد داشت خانواده بایستی مسئول مراقبت از اعضای خود باشد. بنابراین دولت در جستجوی فراهم کردن رفاه کودکان از طریق فراهم کردن تسهیلات مراقبتی کودک بوده و هیچ فرضی در این ارتباط وجود ندارد که والدین (مادران با مشغله کاری زیاد) مجبورند از فرزندشان مراقبت کنند. (موسوی و محمدی، ص۲۲۰) برای سوسیال دموکراسی کلاسیک، مداخله ی دولت در زندگی خانوادگی ضروری و پسندیده است. مزایای دولتی برای نجات خانواده‌های نیازمند حیاتی است، و هر جا که افراد، به هر دلیلی، نمیتوانند زندگی خود را تأمین کنند دولت باید مداخله کند. (گیدنز، ص ۱۰)

شش) موسسات خصوصی و خیریه: کمک داوطلبانه مردم به یکدیگر امری پسندیده و خوب است اما این نبایستی جایگزین خدمات رفاهی دولتی شود. (موسوی و محمدی، همان، ص ۲۲۰) سوسیال دموکرات‌های قدیمی، به جز در موارد استثنایی آشکار، معمولاً به انجمن‌های داوطلبانه بدگمان بودند. چنین گروه‌هایی اغلب زیانشان بیش از منفعت شان است زیرا، در مقایسه با خدمات اجتماعی دولت، معمولاً غیرحرفه‌ای و غیرقابل پیش بینی هستند و با کسانی که سروکار دارند، به شیوه‌ای برتری جویانه رفتار میکنند. (گیدنز، ص ۱۰)

هفت) برابری خواهی: سوسیال دموکرات‌ها اهمیت دخالت دولت در اقتصاد برای جلوگیری از افزایش نابرابری زیاد بین مردم را قبول دارند. مکانیسم بازار آزاد به افراد فقیر و ضعیف زیان و به افراد ثروتمند و قوی منفعت می‌رساند. (موسوی ومحمدی، ص۲۲۰) طلب برابری یکی از علائق اصلی همه‌ی هوادارن سوسیال دموکراسی، از جمله حزب کارگر بریتانیا بوده است. تحقق برابری بیشتر مستلزم در پیش گرفتن

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

راهبردهای گوناگون همترازی است. برای مثال، مالیات تصاعدی که از طریق دولت رفاه، از ثروتمندان گرفته و به فقرا داده میشود. دولت رفاه دو هدف دارد: ایجاد جامعه‌ای برابرتر و نیز حمایت از افراد در سراسر دوره ی زندگی. نخستین اقدامات رفاهی از قرن نوزدهم و توسط لیبرال‌ها و محافظه کاران معمول گردید (گیدنز، ص۱۴)

به طور خلاصه: این سیستم همچنین بر حقوق افراد برای رفاه تاکید می‌کند و اهمیتی به بدنام شدن متقاضیان کمک‌های مالی نمی‌دهد. به روشنی معلوم است که هزینه‌های این شکل از سیستم رفاهی خیلی بالاست. مشخصه محوری چنین رژیمی این است که نیازمند اشتغال کامل است. هزینه‌های بسیار بالا برای فراهم کردن رفاه به این معنی است که دریافت مالیات بالا از افراد شاغل که نسبتا دارای سطوح پایین از وابستگی هستند ضروری است.

گیدنز، خلاصه عقاید سوسیال دموکراسی را چنین ذکر کرده است: مداخله‌ی فراگیر دولت در زندگی اجتماعی و اقتصادی؛ تسلط دولت بر جامعه ی مدنی؛ جمع گرایی، مدیریت تقاضای کینزی، به علاوه ی توجه ویژه به اصناف، نقش محدود برای بازارها؛ اقتصاد مختلط یا اجتماعی؛ اشتغال کامل؛ برابری خواهی شدید؛ دولت رفاه فراگیر که شهروندان را «ز گهواره تا گور» محافظت میکند؛ مدرنیزه کردن خطی؛ توجه اندک به مسائل زیست بوم؛ انترناسیونالیسم؛ تعلق به جهان دو قطبی (گیدنز ص۱۰)

۳-۷-۲-۳. رویکرد راه سوم

این رویکرد جدیدترین دیدگاه تاثیر گذار بر تئوری سیاست‌های رفاهی است که در برنامه کشورها پدیدار شده است. این واژه توسط دولت حزب کارگر جدید در انگلستان برای توصیف دیدگاه خود و مرزبندی آن با رویکرد سوسیال دموکراسی و همچنین رویکرد راست نو به کار گرفته شد. راه سوم به منظور تلاش برای ترکیب بهترین عناصر این دو رویکرد ارائه شده است. این رویکرد که سیاست‌های دولت جدید حزب کارگر آن را دنبال می‌کند برای نخستین بار در سال ۱۹۹۷ انتخاب شد. هرچند که هنوز زود است که رویکرد راه سوم یک تئوری کاملا مشخص و متمایز در نظر گرفته شود، اما باید خاطرنشان کرد که این رویکرد با عقاید سوسیال دموکراسی سنتی و رویکرد راست نو متفاوت است.

رویکرد راه سوم به عنوان نسخه به روز شده سوسیال دموکراسی توصیف می‌شود که با تحولات به وجود آمده در اقتصاد و جامعه سازگار شده و از انتقادات وارد شده به جناح چپ سنتی درس‌هایی گرفته است. برای مثال مالیات زیاد نه تنها همیشه خوب نیست بلکه گاهی منفور هم هست و نظارت دولت نمی‌تواند رویکرد مناسبی باشد. این رویکرد معتقد است که دولت بایستی شرایط را برای فعالیت بخش خصوصی مهیا کند. بدین ترتیب سطح اشتغال در جامعه افزایش و میزان فقر کاهش می‌یابد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سوسیالیست‌های سنتی و سوسیال دموکرات‌ها معتقدند که دولت وظیفه دارد که با تمامی مشکلات اجتماعی مبارزه کند و در جهت حل آن‌ها گام بردارد در حالی که طرفداران رویکرد حزب کارگر جدید معتقدند که دولت به تنهایی از عهده حل همه مسائل و مشکلات بر نمی‌آید و مردم باید به خودشان و به همدیگر در جهت حل این مشکلات کمک کنند.

راه سوم همچنین بر اهمیت این نکته تاکید می‌کند که همه افراد ساکن در کشور بایستی از حقوق و فرصت‌های برابر برخوردار باشند و سیاست‌های ضد تبعیض بایستی جایگزین نژادپرستی، تبعیض جنسی و بدرفتاری نسبت به افراد ناتوان شود. (رک: موسوی و محمدی، ص۲۲۴)

گیدنز، ارزشهای راه سوم را اینگونه صورت بندی کرده است: برابری، حمایت از قشرهای آسیب پذیر، آزادی به مثابه استقلال فردی، هیچ حق بدون مسئولیت (وجود ندارد)، هیچ اقتداری بدون دموکراسی (روا نیست)، کثرت گرایی جهان میهنی، محافظه کاری فلسفی. (گیدنز، ص ۷۵)

ویژگیهای رویکردهای رفاهی مختلف در مقایسه با یکدیگر را می‌توان در جدولی همانند جدول زیر نشان داد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۳-۲: تنوع ارائه خدمات در رویکردهای رفاهی مختلف

	مراقبت بهداشتی	امنیت اجتماعی	خدمات اجتماعی	تهیه مسکن	آموزش و پرورش
سوسیال دموکراسی	Nhs یکی از بزرگترین موفقیت‌ها یا پیشرفت‌های برنامه‌ریزی دولتی است. nhs در کاهش درگیری بازار مطرح است و بخش خصوصی که باعث ایجاد نابرابری دائمی می‌شود را حذف می‌کند	مساعدت‌های رفاهی جمعی برای کاهش فقر لازمند. منافع عموم بایستی در نظر گرفته شود.	دخالت دولت لازم است. نظارت خانواده‌ها و دخالت دولت برای محافظت از کودکان لازم است. مددکاران اجتماعی آموزش دیده برای ارائه محدوده وسیعی از خدمات ضروری هستند.	مالکیت شخصی خانه، تقسیم اجتماعی را افزایش می‌دهد و ارث نابرابری‌ها را دائمی می‌کند. خدمات اجتماعی تهیه مسکن بایستی بر طبق نیاز هزینه و اختصاص داده شود.	از طریق سیستم آموزش دولتی عمومی و فراگیر می‌توان با نابرابری‌ها و شرایط نامساعد به مبارزه پرداخت. مدارس ابتدائی و آموزش خصوصی ناعادلانه هستند و فقط به افراد صاحب امتیاز نفع می‌رسانند.
راست نو	نقش بخش خصوصی را برجسته می‌کند. تشویق بیشتر تامین خدمات بهداشت خصوصی و ورود بخش خصوصی به حوزه دولتی	خدمات فقط برای افرادی که به طور موثق نیازمند تشخیص داده شده‌اند فراهم می‌شود. مساعدت‌های مالی دولتی وابستگی را تشویق می‌کند.	کاهش مداخله دولت، بخش خصوصی یا خانواده بایستی از افراد سالخورده مراقبت کند.	تشویق مالکیت مسکن، تهیه مسکن اجتماعی به وسیله مسئولان محلی بایستی توسط آژانس‌های شبه خصوصی مانند انجمن‌های تهیه مسکن جایگزین شود.	کاهش کنترل مسئولان محلی، آموزش دولتی و دادن قدرت بیشتر به مدارس خصوصی و والدین، حمایت مدارس ابتدایی ومخالفت با آموزش فراگیر. ارائه سوبسید به مدارس خصوصی
راه سوم	بخش دولتی دستاوردهای خوبی داشته و بخش خصوصی می‌تواند به عنوان مکمل و برای بهبود خدمات بخش دولتی بکار گرفته شود.	کار بهترین راه حل برای رهایی از فقر محسوب می‌شود و برای افرادی که توان کار کردن را ندارند بایستی خدمات رفاهی مورد نیاز فراهم شود.	خانوده‌ها تامین کنندگان اصلی مراقبت و رفاه هستند و خانواده‌های استوار و پابرجا بایستی تشویق شوند.	تامین کنندگان مسکن بهترین راه را تشویق می‌کنند. مالکیت اجتماعی (مانند انجمن‌های مسکن) باید تقویت شود.	دولت بایستی سیستم آموزشی بهبود یافته را در اولویت قرار دهد . استانداردهای ملی و اهداف بایستی برآورده شود. اما ابزارهای محدودی برای دستیابی به آن وجود دارد همکاری والدین و انتخاب مدارس مهم است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۷-۳. مدلهای دولت رفاه در کشورهای مختلف

مدلهای موجود دولت رفاه در کشورهای جهان را از منظرهای مختلف می‌توان تقسیم بندی نمود. جدای از آنکه در کشورهای جهان سوم و کشورهای در حال توسعه جریان دارد، آنچه در کشورهای پیشرفته صنعتی مشاهده می‌شود از دو منظرِ میزان ارائه مزایا و خدمات رفاهی و منظر جغرافیایی قابل بررسی است.

۳-۷-۳-۱. انواع دولت رفاه به لحاظ میزان مزایا

مدل‌های دولت رفاه در کشورهای مختلف به لحاظ سطوح مزایا به سه نوع: گزینشی، محدود و جامع تقسیم می‌شوند. نظام گزینشی مبتنی بر این هدف اصلی است که سطح زندگی قبلی افراد حفظ شود. برای مثال، پرداخت حقوق بازنشستگی در این الگو، با درآمد قبلی افراد در زمان اشتغال، منطبق می‌شود. بدین ترتیب، تفاوت درآمد افراد در زمان اشتغال، در سالهای بازنشستگی نیز محفوظ می‌ماند. در الگوی محدود، هدف اصلی، تشویق اخلاق کار و کارآیی بازار است. در الگوی جامع، دولت نقش اصلی را بازی می‌کند و بیشترین مزایا را ارائه می‌دهد.

به لحاظ تطبیق این سه الگو بر کشورهای مختلف، کشورهای حوزه اسکاندیناوی، دارای کمترین شرایط محدودکننده‌اند و بارزترین نمونه الگوی دولت رفاهی جامع به شمار می‌روند. در ارتباط با میزان مزایای نقدی روزانه، دانمارک و سوئد سخاوتمندانه‌ترین نظام‌ها را دارند. در سالهای اخیر دانمارک، سوئد، نروژ و فنلاند، در حوزه پرداختهای بازنشستگی، در حال دور شدن از الگوی جامع دولت رفاهی هستند. آلمان، که بر بستگی قبلی فرد بیکار به بازار کار تاکید فراوان دارد، نظامی دارد که بیشتر به الگوی دولت رفاهی گزینشی شبیه است. دولت‌های آمریکا و ژاپن را نیز می‌توان در الگوی دولت رفاه حداقلی قرار داد. (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۱۴-۱۲)

تفاوت‌های بارز این سه مدل در جدول ۳-۳ نشان داده شده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۳-۳: تمایزات مدلهای مختلف رفاهی از منظر سطح مزایا

ابعاد	گزینشی	محدود	جامع
هدفها	تضمین محفوظ ماندن سطح زندگی پیشین – تشویق ارزش کار، دولت و خانواده، تشویق تفاوت در وضعیت‌ها	تضمین حداقل معیشت- تشویق کارایی و اخلاق کار- تشویق فرصت‌های برابر	تضمین سطحی معین از زندگی – تشویق ملیت و شهروندی
وسایل	جبران خسارت مادی	برآوردن نیازهای مادی	پیشگیری از بروز نیازهای مادی
محدوده شخصی درخواست	افراد شاغل	افراد نیازمند	همه ساکنان کشور
معیارهای تخصیص	حقوق گزینشی	آزمون استطاعت مالی	حقوق همگانی
عامل تخصیص	موقعیت اجتماعی (خانواده، اشتغال و غیره)	فرد	فرد
معیارهای محاسبه سطح مزایا	میزان درآمد و کسور پرداختی	آزمون استطاعت مالی	نرخ ثابت و یا مبتنی بر درآمد
مدیریت	شرکای اجتماعی و دولت	نهادهای دولتی	نهادهای دولتی
منابع مالی	کسور بیمه اجتماعی	مالیات	مالیات
روش تامین مالی	تخصیص اعتبار(و اگر ممکن باشد همراه با آن پرداخت جاری کارکنان)	پرداخت جاری کارکنان	پرداخت جاری کارکنان

تامین اجتماعی در اروپا توسعه یا تعطیل: ص ۱۰۴

۳-۷-۳-۲. مدل‌های دولت رفاه در مناطق مختلف

اغلب کشورهای جهان امروزه، همانند بیشتر جوامع سرمایه‌داری اروپای غربی نیاز به دخالت دولت در تامین درآمد حداقلی و حفاظت در مقابل حوادث اجتماعی را پذیرفته‌اند که این دخالت با وضع و اجرای قوانینی در جهت رسیدن به اهداف صورت می‌گیرد. در غالب کشورها برنامه دولت، تامین مستمری دوران پیری، بیماری و مزایای بارداری، حقوق دوران صدمه دیدگی از کار، بیکاری و مقرری‌های خانواده شامل می‌شود و تعدادی از این برنامه‌ها از ابتدای قرن بیستم به صورت مداوم اجرا شده است. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۸۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

با این حال، به لحاظ منطقه‌ای و جغرافیایی، اهم دولت‌های رفاهی در سه حوزه دولت‌های اروپایی، آمریکا و کشورهای آسیای جنوب شرقی قابل مشاهده‌اند.

یک) دولت‌های رفاه اروپایی: دولت‌های رفاهی اروپایی را می‌توان به چهار گروه نهادی تقسیم کرد که همه‌ی آن‌ها خاستگاهی تاریخی، اهداف و ساختارهای مشترکی دارند: نظام رفاهی انگلیسی، که بر خدمات اجتماعی و بهداشت و درمان تأکید میکند و قبل از اصلاحات دو دهه اخیر، هزینه آن از محل مالیات تأمین می‌شد و تحت نظارت پارلمان بود و مؤسسه‌ای عمومی ادارهٔ آن را بر عهده داشت؛ **دولت‌های رفاهی اسکاندیناوی یا اروپای شمالی،** که عمدتاً بر مالیات متکی هستند، از نظر جهت گیری عام گرایند، و مزایای فراوان و خدمات دولتی که تمام هزینه‌های آن را دولت تأمین میکند، از جمله مراقبت‌های بهداشتی را در اختیار می‌گذارند؛ **نظام‌های رفاهی اروپای میانه،** که تعهدات نسبتاً اندکی در ارائه خدمات اجتماعی دارند، اما از جهات دیگر دارای مزایایی با منابع مالی کافی هستند که اساساً از طریق اشتغال و از جمله پرداخت‌های بیمه‌ی اجتماعی تأمین می‌گردد؛ **نظام‌های رفاهی اروپای جنوبی،** که از نظر شکل مانند نظام‌های اروپای میانه‌اند اما کمتر فراگیراند و میزان پرداخت کمک‌ها و مزایای آن‌ها کمتر است. (رک: گیدنز، ص۱۰ و دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۲۲)

هر چند در جزئیات مدلهای مربوط به هر یک از کشورهای اروپایی در مقایسه با یکدیگر اختلافات قابل توجهی وجود دارد اما با این حال می‌توان گفت اغلب دولت‌های اروپایی پس از جنگ جهانی دوم تا قبل از بحران اقتصادی دهه ۱۹۷۰، به نوعی تحت تاثیر تفکر سوسیال دموکراسی قرار داشته‌اند. کشورهای اسکاندیناوی در حد نهایی این رویکرد اروپایی قرار دارند زیرا آن‌ها دارای انسجام جمعی بسیار قوی بوده و رفاه به عنوان یک مسئولیت جمعی در نظر گرفته می‌شود که توسط دولت از طرف مردم انجام می‌شود. درجه شدّت حاکمیت این تفکر با حرکت از کشورهای اسکاندیناوی در شمال اروپا به سمت جنوب آن به تدریج ضعیف‌تر می‌شود.

در مجموع در مدل دولت رفاهی اروپایی، دولت مسئولیت اصلی مراقبت از شهروندان را از طریق فراهم نمودن خدمات رفاهی مانند خدمات درمانی و آموزشی و تامین درآمد بر عهده دارد و در مدیریت و سازماندهی اقتصاد مشارکت کننده اصلی به حساب می‌آید، حقوق اجتماعی گسترده و همگانی است نه صنفی، تهیه امکانات رفاهی خصوصی نقشی حاشیه‌ای دارد و بنابراین دولت رفاه خدمات گسترده‌ای ارائه می‌کند، خدمات اجتماعی آن‌ها هم برای زنان شغل ایجاد می‌کند و هم با امکانات مراقبت از فرزندان و تامین خدمات مورد نیاز دیگر برای زنان و والدین امکان مشارکت آنان در بازار را فراهم می‌کند (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۷۸) اصول پایه‌ای مدلهای موجود در هشت کشور اروپایی، در باره مهمترین قسمت برنامه‌های تامین اجتماعی یعنی بازنشستگی در جدول زیر نشان داده شده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۳-۴: اصول پایه‌ای نظامهای بازنشستگی در هشت کشور اروپایی ۱۹۹۲

ابعاد	دانمارک	سوئد	نروژ	فنلاند	آلمان	هلند	فرانسه	بر یتانیا
محدوده شخصی درخواست	مقیم‌ها	مقیم‌ها	مقیم‌ها	مقیم‌ها	کارگران	مقیم‌ها	شغل	مقیم‌ها
سن بازنشستگی	۶۷ سال	۶۵ سال	۶۷ سال	۶۵ سال	۶۵ سال	۶۵ سال	۶۰ سال	حداکثر ۶۵وحدا قل ۶۰ سال
کم‌ترین و بیشترین سن استحقاق	۶۷سال	۷۰/۶۰ سال	۷۰/۶۷ سال	۶۰ سال داوطلبانه	۶۷/۶۰ سال	۶۵ سال	۶۰ سال داوطلبانه	حداکثر ۷۰ حداقل ۶۵ سال
معیارهای تخصیص	سالهای اقامت	اقامت در سوئد	عضویت در طرح بیمه‌عمو می	اقامت در فنلاند	۵ سال سابقه عضویت	کسور پرداختی	کسورپرداخ تی یا مبتنی بر اعتبار مالی	کسور پرداختی
سطح مزایا	مستمری به نرخ ثابت بسته به‌شهروندی و وضعیت تاهل وتجرد	مستمری به نرخ ثابت بسته به وضعیت تاهل و تجرد	مستمری به نرخ ثابت مبتنی بر وضعیت تاهل‌وتج رد	مستمری به‌نرخ ثابت‌مقرری‌م کمل مبتنی برآزمون استطاعت بسته‌به وضعیت تاهل و تجرد	مستمری مبتنی‌بردر امد بسته به‌درآمد اشتغال و تعداد سالهای کار	مستمر ی به نرخ ثابت بسته به وضعیت تاهل وتجرد	۵۰ درصد از درآمدهای پیشین	مستمری به نرخ ثابت
مسئولیت مدیریت امور جاری	مقامات محلی	صندقهای بیمه منطقه ای	ادارات محلی بیمه اجتماعی	موسسه بیمه اجتماعی از طریق ادارات محلی	صندوق‌ها ی بازنشست گی	بانک بیمه اجتماعی	CNAVTS	ادارات محلی‌تام ین اجتماعی
امورمالی	تامین‌اجتما عی بدون حق بیمه	ترکیبی از تامین‌اجتما عی بدون	شبیه سوئد	مشارکتهای اجتماعی و مالیات	شبیه فنلاند	حق بیمه مبتنی	شبیه فنلاند	شبیه هلند

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

	یعنی تامین مالی از طریق مالیات برمبنای اصل پرداخت‌جار ی کارکنان	حق بیمه وتامین‌اجتم اعی مشروط یعنی مشارکتهای اجتماعی و مالیات				بر تامین اجتماعی یا مشارکتهٔ ای اجتماعی ومالیات		

تامین اجتماعی در اروپا توسعه یا تعطیل ص ۱۵۰

دو) کشورهای آسیای شرقی: کشورهایی آسیای شرقی مانند: ژاپن، کره جنوبی هنگ کنگ، سنگاپور و تایوان دارای دولت رفاه کوچکی هستند که چهار ویژگی عمده آن‌ها عبارت است از: تقدم توسعه گرایی بر رفاه اجتماعی؛ استفاده مناسب از مزایای رفاهی خصوصی به جای مزایای دولتی؛ برقراری طرح‌های رفاهی پراکنده (مانند طرح‌های کارمندان) و خانواده گرایی. (موسوی و محمدی،۲۸۰)

سبک رفاهی جامعه ژاپن به همبستگی خانواده و محله - اجتماع تاکید داشته و با ایده کمک به خود شناخته می‌شود. این مدل سیاست‌های منظم حمایتی را در بر می‌گیرد که از آغاز دهه ۷۰ از لحاظ سیاسی توسعه یافته است. گفتمان جامعه رفاهی سبک ژاپنی تاکید داشت که ژاپن می‌تواند از بیماری دولت رفاه با بسیج مزایای خانواده سنتی وروابط محله‌ای جلوگیری کند، اما اخیرا این ساختار در مواجهه با تقاضای فزاینده برای درخواست خدمات رفاهی در مناطق پسا صنعتی شده در تنگنا قرار گرفته است. (همان، ص۲۸۴- ۲۸۶)

سه) دولت رفاه در ایالات متحده آمریکا: در ایالات متحده دو دوره نوآوری رفاهی وجود دارد. این دو نوآوری در حوزه رفاه، با هم در توسعه سیاست‌هایی برای کمک مالی و حمایت از افراد نقش داشتند. این سیاست‌ها شامل تامین اجتماعی(بیمه پیری یا سالخوردگی، ناتوانی یا از کارافتادگی و مرگ)، مراقبت پزشکی (بیمه درمان برای افراد مسن که مبتنی بر سهام بیمه پرداخت شده توسط فرد در دوران اشتغال می‌باشد)، برنامه‌های حمایتی برای اقلیت‌های فقیر جامعه از جمله برنامه بیمه درمانی (مراقبت درمانی و بهداشتی برای افراد فقیر که به میزان سهام پرداخت شده توسط فرد ارتباطی ندارد) و مساعدت و کمک به خانواده‌هایی که دارای کودکان نیازمند به کمک و حمایت بودند.

ایالات متحده به طور آشکار از اروپای سرمایه‌داری در زمینه تامین هزینه مالی مراقبت پزشکی عقب مانده است. در امریکا بار سنگینی روی دوش افراد به دلیل نظام پرداخت مراقبت پزشکی تحمیل می‌شود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

امریکا رهبر تکنولوژی صنعتی و مالی دنیا شناخته شده است، اما در ارتباط با سیاست دولت رفاه کشوری توسعه نیافته و دارای فعالیت محدود است. در مقایسه با کشورهای اروپایی که بر انسجام اجتماعی ومسئولیت جمعی جامعه برای مراقبت و حمایت از انسان‌های بی‌پناه تاکید می‌کنند مسئولیت اجتماعی در امریکا بیشتر به صورت فردی انجام می‌شود. بنابراین افراد غالبا توسط خانواده و یا گروههای اجتماعی محلی حمایت می‌شوند و دولت در این نوع از سیاست رفاهی آخرین مداخله‌گر به حساب می‌آید. در نتیجه امریکا به شبکه پیچیده‌ای از آژانس‌های داوطلبانه وخصوصی- انتفاعی وغیر انتفاعی- که به برآورده کردن نیازهای رفاهی کمک می‌کنند وابسته است.

مسئولیت تامین درآمد حداقلی برای همه بر عهده دولت فدرال می‌باشد. اگر چه التزام قانونی برای این تعهد وجود ندارد. طرح فدرال تنها در اقداماتی در جهت ضمانت حداقل درآمد می‌باشد که مستمری دوران پیری و مستمری بازمانده‌ها را تامین می‌کند. سایر اقدامات تامینی به سمت وضعیت فردی همراه با درجاتی متفاوت از مشوقهای مستقیم و حمایت‌های مالی از طرف دولت فدرال سوق می‌کند. اگرچه شکافی در شمولیت میان جبران مافات شاغلین و بیمه بیکاری وجود دارد. بیشتر از یک پنجم کل کارگرانِ دستمزدی وحقوق بگیر از دریافت بیمه‌های بیکاری از طریق دولت فدرال محرومند و بسیاری از دولت‌های فدرالی حمایتی از کارگر بیکار شده ارائه نمی‌دهند. تخمین زده می‌شود که در تمام ایالت‌ها ۶۰٪ از کارگران تحت پوشش طرح مستمری پرداخت نقدی در هنگام بیماری هستند ولی چهار ایالت دارای طرح‌های رفاهی خاص خود بوده که در آن هیچ نوع مستمری عائله مندی ارائه نمی‌شود. (رک: موسوی و محمدی، ص۲۹۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۳-۵: طبقه بندی ***Esping- Anderson*** از دولت رفاه‌ها

مدل رفاهی باقیمانده(هزینه) Timuss(۱۹۷۴) دولت آخرین پناهگاه است.	مدل عملکرد دستاوردهای صنعتی موسسات رفاهی با بخش اقتصادی در ارتباط هستند.	مدل توزیع مجدد نهادی خدمات عمومی اختصاص داده شده بر اساس نیازها
Mishra(۱۹۷۴)	دولت رفاه صنعتی بخش اجتماعی با بخش اقتصادی و سیاست صنعتی تلفیق می‌شود (اتریش)	دولت رفاه کثرت گرا یا متمایز بخش رفاه اجتماعی متمایز بوده و با سیاست اقتصادی ارتباطی ندارد (انگلیس)
دولت رفاه بازار مدار حقوق اجتماعی محدود تعهد کم به اشتغال کامل (استرالیا، کانادا، امریکا، انگلیس و نیوزیلند) دولت رفاه کاملا شغل مدار مستمری اجتماعی پایین، تعهد به اشتغال کامل (ژاپن) Therborn(۱۹۸۷)		دولت رفاه مداخله کننده قوی سیاست اجتماعی گسترده تعهد بالا به اشتغال کامل (سوئد، اتریش و نروژ) دولت رفاه جبرانی تعهد اجتماعی زیاد، تعهد کم به اشتغال کامل (بلژیک دانمارک هلند فرانسه آلمان ایرلند و ایتالیا)
دولت رفاه لیبرال تحت سلطه بازار، کمک‌های مالی کم، آزمون ابزاری مبتنی بر درآمد (امریکا کانادا و استرالیا) Esping- Anderson(۱۹۹۰)	دولت رفاه مشارکتی – محافظه کارانه جهت گیری قوی دولت رفاه، بیمه خصوصی حداقل، نگرش محافظه کارانه به سوی خانواده‌ها (اتریش، فرانسه، آلمان و ایتالیا)	دولت رفاه سوسیال دموکراتیک دولت ابزار اصلی تحقق بخشیدن حقوق اجتماعی، سیستم بیمه عمومی منظم، تعهد به اشتغال کامل (سوئد و نروژ)

منبع : موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص۲۷۴

۳-۷-۴. افول دولت رفاه

دولت رفاه (به مفهوم حداکثری آن)، که با طرح بوریج در انگلستان پایه گذاری شد، طی سه دهه پس از جنگ جهانی دوم دوران طلایی خود را پشت سر گذاشت و طی این مدت با فراهم کردن شرایط زندگی رضایتمندانه برای اکثریت شهروندان، توانست الگوی عملی از همزیستی مناسبات سرمایه‌داری با نظام اجتماعی مبتنی بر رفاه عمومی را به نمایش بگذارد ولی با بروز بحران اقتصادی ۱۹۷۳، دوران افول آن آغاز گردید و با گذشت زمان، به خصوص پس از بحران مالی ۲۰۰۸ و بحران بدهی دولت‌ها ۲۰۱۱ به مرحله فروپاشی خود نزدیک گردید. پروفسور «گای سورمن» اخیراً با انتشار مقاله‌ای در روزنامه گاردین نوشت: دولت رفاه در انگلیس متولد شد و پایان خود را نیز در همین کشور شاهد خواهد بود.

در سال ۱۹۷۳، نخستین شکاف در اصول بوریج ظاهر شد و نظام بازنشستگی مبتنی بر سودآوری پدید آمد. سالهای حکومت تاچر (۱۹۷۹-۱۹۹۱)، که لیبرالیسم بی آنکه متعرض دولت رفاه شود جامعهٔ

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

انگلستان را دگرگون کرد، مسئلهٔ ادارهٔ خصوصی مؤسسات عمومی را مطرح ساخت و هر انگلیسی مختار گردید که از نظام بازنشستگی موجود خارج شود و به بیمهٔ بازنشستگی مکمل بپیوندد و تعداد زیادی قراردادهای خصوصی در مورد بیمهٔ بیماری منعقد کند و نظام یکسانیِ پرداخت‌ها به همان حداقل محدود شد. در این دوره، همه دولت‌های رفاه اروپایی کم و بیش با چنین روندی روبرو بوده‌اند. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۶۷ و دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۲۲)

دلایل افول دولت رفاه را به دو دسته می‌توان تقسیم نمود؛ دسته‌ای از آن‌ها به ایراداتی بر میگردد که به طبیعت و ساختار الگوهای رفاه و تامین اجتماعی کشورها بر میگردد و دسته دیگر به تغییرات به وجود آمده در اوضاع و شرایط جوامع مربوط می‌شود. ما دسته اول را در ضمن فصل چهارم، که به بررسی نقاط قوت و ضعف الگوهای رایج تامین اجتماعی اختصاص دارد، مورد بحث قرار خواهیم داد. در اینجا عوامل دسته دوم را در چند محور بررسی می‌نماییم.

۳-۷-۴-۱. تحولات سیاسی

همانطور که در ابتدای این فصل بیان کردیم نظام‌های مبتنی بر سرمایه‌داری به مقتضای اصول اولیه خود، ماموریتی برای دولت در زمینه تامین اجتماعی قائل نبودند و ورود دولت‌های غربی به این عرصه عمدتا برای مواجهه با خطر کمونیسم و جلوگیری از سقوط نظام سرمایه‌داری آغاز گردید. «رامیش میترا در کتاب جهانی شدن و دولت رفاه می‌گوید: «وجود نظام سوسیالیستی با شعارهایی از قبیل اشتغال کامل و تامین اجتماعی با توجه به نابرابری و عدم تامین اجتماعی جوامع سرمایه‌داری چالش عمده‌ای برای نظام سرمایه‌داری پدید آورده که به نوعی توجیه کننده وجود دولت رفاه بود. اما از بین رفتن این تهدید باعث تضعیف دولت رفاهی و نیز تضعیف دولت‌های رفاهی و نیز تضعیف انگیزه حل مشکل عدالت اجتماعی به عنوان یکی از شعارهای عمده این گونه دولت‌ها شد». (موسوی و محمدی، ص۴۲)

در آغاز پیدایش دولت‌های رفاه، فضای فکری نخبگان سیاسی جامعه به دلیل مشکلاتی که حاکمیت لیبرالیسم و اقتصاد بازار آزاد به وجود آورده بود با دخالت دولت در اقتصاد سازگار بود ولی پس از به وجود آمدن بحران‌های اقتصادی دهه ۱۹۷۰و عدم توانایی دولت در برآوردن نیازهای رو به افزایش جامعه، ذائقه فکری نخبگان سیاسی به سمت انتقاد از دولت رفاه و گرایش‌های نئولیبرالیستی تغییر جهت داد و اعتماد و ایمان آن‌ها به راه حل‌های جمعی برای مسائل اجتماعی تضعیف گردید.

افراطیون چپ‌های سنتی، فمینیست‌ها و نمایندگان سایر جنبش‌های اجتماعی و مهم‌تر از همه، دیدگاه بازار آزاد سنتی یا همان راست نو با رشد هزینه‌های دولت که به عنوان عامل کلیدی در رکود اقتصادی دوره پس از جنگ شناخته شده بود به مخالفت برخاست و به ویژه قوانین دولتی خدمات رفاهی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

یعنی خدماتی که ذاتا اداری و اسراف‌کارانه و مانع آزادی و پیشرفت جامعه تلقی می‌شدند را محکوم نمود. این انتقادات سبب انتقال ارایه خدمات رفاهی از بخش دولتی به بخش خصوصی گردید. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۶۷ و ۲۹۸ و حاجی قاسمی، ۲۰۱۱)

۳-۷-۴-۲. تحولات جمعیتی

در ابتدای پیدایش دولت‌های رفاه، عوامل موثر در نرخ رشد جمعیت و ترکیب آن مانند: نرخ باروری زنان، نرخ مرگ و میر، طول عمر افراد، آمار ازدواج و طلاق و... به گونه‌ای بود که نسبت نیروی کار به جمعیت مصرف‌کننده خدمات رفاهی در وضعیت مناسبی قرار داشت. در اغلب کشورهای صنعتی از دهه شصت میلادی به این سو، نرخ زاد و ولد کاهش و طول عمر مردم و به تبع آن میزان نیاز آن‌ها به خدمات بهداشتی و درمانی مدام افزایش یافته است. این روند موجب شده است تا از طرفی مخارج رفاه عمومی و به ویژه سهم هزینه بازنشستگی و بهداشت و درمان در بودجه عمومی کشوری بسیاری از کشورهای صنعتی نظیر سوئد طی پنج دهه اخیر نزدیک به سه برابر شود و به ۲۰ درصد تولید ناخالص ملی برسد و از طرف دیگر به دلیل کاهش جمعیت فعال، ورودیهای سیستم کاهش یابد . یکی از پیامدهای این تغییرات جمعیتی برای سیستم‌های بازنشستگی کاهش مداوم نسبت افراد شاغل به بازنشسته است. در حالیکه در سال ۱۹۷۵ در فرانسه، مقابل هر بازنشسته ۳ پرداخت کننده و در سال ۱۹۹۰ بیش از دو شاغل (یا پرداخت کننده) وجود داشت، در سال ۲۰۲۵ هزینه هر بازنشسته بر عهده یک پرداخت کننده‌ی کسور بازنشستگی خواهد بود. برای اینکه در مقابل هر بازنشسته سه شاغل وجود داشته باشد، در سال ۲۰۴۰ میلادی ۶۶ سال سابقه کار لازم است. (دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۱۰۲)

مشکلات مالی به وجود آمده از این تغییرات جمعیتی، دولت‌های رفاهی را به بازنگری در برنامه‌های رفاهی به ویژه در سیستم‌های بازنشستگی وادار نموده است. (رک: حاجی‌قاسمی، ۲۰۱۱)

۳-۷-۴-۳. تحولات اجتماعی

در دوران شکل‌گیری دولت رفاه و شکوفایی آن تا نیمه‌ی دهه‌ی ۱۹۷۰، مناسبات، روابط و ساختارهای اجتماعی به گونه‌ای بود که نسبت کمتری از جمعیت نیازمند حمایت دولت بودند و نوع حمایت‌ها غالبا جنبه موقتی داشت، اما در دوران پس از آن، اوضاع اجتماعی به گونه‌ای متحول شده است که برای بسیاری از مردم، مزایای پرداختی دولت به صورت یک منبع حمایتی درازمدت درآمده است. یکی از تحولات مهم در این زمینه، تغییری است که در ساختار و عملکرد خانواده به وقوع پیوسته است. نظام‌های رفاهی در دورانی پایه گذاری شدند که در آن هنوز مردان به عنوان نان آور خانواده محسوب می‌شدند و زنان خانه دار نه تنها وظیفه نگهداری از فرزندان بلکه رسیدگی به افراد سالمند، از کار افتاده و بیمار را نیز

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

برعهده داشتند. به همین دلیل، نظام‌های رفاهی در مراحل آغازین خود، نیازی به ارائه خدمات عمومی برای این گروه‌ها نمی‌دیدند اما به مرور و با حضور گسترده زنان در بازار کار تأمین این خدمات به عنوان یک وظیفه مهم برای سیستم‌های رفاهی پیشرفته درآمد. هر چند حضور زنان در بازار کار بر قدرت و کارایی اقتصاد ملی افزود و میزان تولید ناخالص ملی را به شدت افزایش داد اما از سوی دیگر سهم تأمین خدمات عمومی در بودجه عمومی هم به سرعت افزایش یافت. علاوه بر این، در جوامع پیشرفته صنعتی ساختار خانوار شکل سابق خود را از دست داده است که درآن خانوار دربرگیرنده پدر، مادر و یک یا چند فرزند بود. امروزه درصد قابل توجهی از شهروندان تنها زندگی می‌کنند (در شهر استکهلم حدود سی درصد جمعیت تنها زندگی می‌کنند) خانوارهای زیادی هم هستند که در آن‌ها مادر یا پدر به تنهایی با یک یا چند فرزند زندگی می‌کند. خانوارهایی هم هستند که در آن‌ها زن و شوهر جدای از هم زندگی می‌کنند. (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک ص۷۰ و حاجی‌قاسمی، ۲۰۱۱)

فروپاشی خانواده نه تنها موجب انهدام نقش حمایتی آن گردید و لزوم جایگزینی دولت به جای نقش حمایتی خانواده را مطرح نمود، بلکه نقش تربیتی آن را نیز تضعیف کرد و این نیز به نوبه خود موجب افزایش جرم و بزه در جامعه گردید و در نهایت افزایش هزینه‌های حمایتی دولت رفاه را رقم زد. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۶۷)

علاوه بر این، عوامل دیگری مانند: افزایش مهاجرت و دامن زدن آن به بحران بیکاری، فقر و حاشیه نشینی؛ زنانه شدن نیروی کار (برای مثال شغل‌های با درآمد کم و افزایش نیاز برای مراقبت از کودکانی که والدین شان در سر کار هستند) و... نیز وجود دارند که مجموعه آن‌ها میزان کسانی که یا به عنوان ارائه دهنده خدمات عمومی به تداوم این خدمات وابسته شده‌اند و یا کسانی که به دریافت خدمات عادت کرده‌اند را به شدت افزایش داده است. اگر به این گروه‌ها، افراد بیکار، بی خانمان، مسن، علیل و بیمار، خانواده‌های بی‌سرپرست و تک‌سرپرست، دریافت‌کنندگان حقوق بازنشستگی، بازنشستگی زودرس، کمک هزینه بیماری، هزینه‌های دوران کارآموزی بیکاران و مواردی از این نوع را بیافزاییم درخواهیم یافت که حدود نیمی از جمعیت در جامعه‌ای مانند سوئد به طور گسترده‌ای به سیستم رفاهی وابسته شده‌اند. (رک: حاجی‌قاسمی۲۰۱۱ و موسوی و محمدی، ص ۲۹۸)

مجموعه این تحولات فشار بسیار سنگینی بر تامین مالی هزینه‌های عمومی تحمیل نمود و از دهه ۱۹۸۰ انتقادات مخالفان را به حدی شدت بخشید که حتی کمک به طبقه کم درآمد هم مورد انکار قرار گرفت. بخشی از دلایل کناره گیری دولت از بخش رفاهی و انتقال بعضی از خدمات به بخش خصوصی و توسعه نقش بازار در بخش خدمات عمومی معلول این تحولات و انتقادات بوده است. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۶۷)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۳-۷-۴-۴. تحولات اقتصادی

درعرصه تحولات اقتصادی در درجه اول می‌توان به تشدید روند جهانی شدن اشاره کرد. طی دهه‌های اخیر گسترش روند تجارت جهانی و رقابت بین‌المللی بین شرکت‌ها موجب گردید؛ چنانچه سیاست‌های یک دولت در زمینه تعیین مالیات و یا برنامه‌های رفاهی برای نیروی کار هزینه بر تلقی شود و به مذاق شرکت‌ها خوش نیاید آن‌ها اقدام به انتقال و جابجایی سرمایه به بازارها و کشورهایی کنند که برای سرمایه آن‌ها هزینه کمتری را دربرداشته باشد. بدین ترتیب بسیاری از شرکت‌هایی که تا پیش از این عمدتاً در سطح ملی فعالیت داشتند از دائره اقتدار دولت‌های ملی و نهادهای تصمیم گیرنده سیاسی در عرصه ملی خارج شدند و این روند موجب گردید تا از یک سو درآمدهای مالیاتی که تأمین‌کننده هزینه برنامه‌های رفاهی هستند، کاهش یابند و از سوی دیگر نفوذ دولت بر حفظ تولید و اشتغال در سطح ملی کاهش چشمگیری یابد. (رک: حاجی قاسمی ۲۰۱۱، موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص ۲۹۵-۲۹۸)

تحول اقتصادی دیگری که در دهه‌های اخیر عرصه را بر دولت‌های رفاهی تنگ نموده است، بروز بیکاری گسترده و طولانی مدت در جوامع صنعتی است. سیستم‌های رفاهی در ابتدای امر قرار بود تأمین کننده درآمد نیروی کار و حفظ سطح زندگی آن برای دوره‌های کوتاه عدم حضور در بازار کار (به دلیل بیکاری و یا بیماری) باشند اما امروزه به دلایل مختلف، از جمله توسعه اتوماسیون و کاهش تقاضای نیروی کار به ویژه برای کارگران غیر ماهر، کاهش نرخ رشد اقتصادی و گسترش مهاجرت و... این سیستم‌ها به تأمین کننده مقرری دائم برای گروه‌هایی از مردم تبدیل شده‌اند که به دلیل دوری طولانی از بازار کار به شدت به این مقرری‌ها و سیستم رفاهی وابسته شده‌اند و این پدیده هزینه‌های دولت‌های رفاهی را به شدت افزایش داده است. (رک: حاجی‌قاسمی، ۲۰۱۱)

کندی رشد اقتصادی که از ۵٪ و بالاتر از آن در سال‌های قبل از ۱۹۷۵ به کمتر از ۲٪ در سالهای بعد (که گاهی به حد صفر و کمتر از آن هم می‌رسد)، از جمله مشکلات مهم سیستم‌های رفاهی است. در چنین شرایطی میزان مالیات‌ها و حق بیمه‌ها رو به کاهش می‌گذارد و بر تعداد بیکاران افزوده میشود و به دنبال آن، تعداد مشمولان پرداخت حق بیمه و مالیات رو به کاهش می‌گذارد و در مقابل، با ظهور رکود اقتصادی، پرداختهای مربوط به بیکاری و همبستگی سنگین‌تر می‌شود (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۶۵)

این عوامل به مرور زمان موجب بروز بدهی‌های انباشته برای دولت‌های رفاهی گردید و در نهایت بحران بدهی‌های اخیر را رقم زد. امروزه فشار ناشی از بازپرداخت اصل و بهره‌ی این بدهی‌ها، میزان درآمد خالصی را که بتواند صرف هزینه‌های عمومی شود را محدود کرده و دولت‌های رفاهی را به طور روز

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

افزونی مجبور به کاستن از دامنه اقدامات رفاهی خود نموده است (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک ص۷۰ و موسوی و محمدی، ص ۲۹۸)

۳-۷-۴-۵. تحولات فرهنگی

در عرصه فرهنگی هم، روند امور به زیان سیستم‌های رفاهی بوده است. امروزه تقاضا برای امور رفاهی نسبت به سالهای ابداع این سیستم‌ها، به نحو چشمگیری افزایش یافته است. افزایش انتظارات و خواست‌ها برای استانداردهای بهتر زندگی؛ تقاضا برای گوناگونی و تنوع در خدمات؛ تقویت توان گروههای فشار (برای مثال تاکید بر حقوق افراد ناتوان مسن و مبتلا به بیماری‌های مزمن)؛ رشد فرهنگ مصرف گرایی؛ افزایش کثرت گرایی و تنوع فرهنگی؛ رشد تنکیک‌های عصر جدید (برای مثال روشهای درمان مکمل و بدیل) از جمله عوامل افزایش تقاضا برای خدمات و مزایای رفاه اجتماعی بوده‌اند. از طرف دیگر عواملی چون شورش مالیاتی و کاهش انگیزه‌های کار و تولید، منابع درآمدی سیستم‌های رفاهی را تضعیف کرده است. برآیند این تحولات به بحران مالی دولت‌های رفاهی عمق بیشتری بخشیده و موجب عقب نشینی بیشتر آن‌ها شده است. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۹۸)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل چهارم: نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه:

در فصل سوم خاستگاه تامین اجتماعی در عصر جدید و برخی از مهمترین ویژگی‌ها، تطورات و تطبیقات آن در کشورهای مختلف را بررسی نمودیم. بی تردید وضعیت امروز الگوهای تامین اجتماعی در دنیا، حاصل ذخیره علمی انباشته و تجربه‌های گرانسنگ بشری است و بررسی نقاط قوت و ضعف آن درس‌های ارزشمندی برای ترسیم الگوی سازگار با مبانی اسلامی خواهد داشت؛ از این رو مباحث این فصل به نقد و بررسی الگوهای مزبور اختصاص یافته است. با عنایت به این که برنامه‌های تامین اجتماعی جزئی از نظام اقتصادی و نظام اقتصادی هم جزئی از نظام جامع حاکم بر عرصه‌های گوناگون زندگی است و مجموعه آن‌ها نیز از مبانی جهان‌بینی و مواضع فکری – فلسفی نشأت می‌گیرد، اگر بخواهیم بررسی دقیق و موثری از الگوهای تامین اجتماعی موجود داشته باشیم به ناچار این نقد و بررسی باید مبانی بینشی، ساختار نظام اقتصادی، اهداف، شیوه‌های اجرایی، آثار و نتایج عملی و چشم انداز اصلاحات آتی تامین اجتماعی را شامل گردد. نقد تامین اجتماعی رایج در محورهای فوق عمده مباحث این فصل را تشکیل می‌دهد اما پیش از پرداختن به آن‌ها دستاوردها و نقاط مثبت این الگوها را متذکر خواهیم شد.

با توجه به این که در موضوع تامین اجتماعی رویکردهای نظری و مدل‌های اجرایی متعددی در کشورهای مختلف وجود دارد و کمیت و کیفیت برنامه‌های تامین اجتماعی از آغاز دوره جدید خود در اواخر قرن نوزدهم، فراز و فرودهای زیادی داشته است به ناچار نقد و بررسی ما صرفا جنبه‌های عمومی و مبنایی‌تر تامین اجتماعی را شامل خواهد گردید.

۴-۱. دست‌آوردها و نقاط قوت تامین اجتماعی در عصر جدید

در دوران حاکمیت سرمایه‌داری لیبرال، فقر، بیکاری،شکاف عمیق طبقاتی و بحران‌های ویرانگر اقتصادی و اجتماعی نظام‌های سرمایه‌داری در جوامع غربی را در معرض سقوط قرار داده بود و تامین اجتماعی به منزله فرشته نجاتی بود که در ابتدای امر، نظام‌های سرمایه‌داری را از فروپاشی حتمی نجات داد و با تکامل تدریجی خود در قالب دولت‌های رفاه، به جایی رسید که به گفته «گای سورمن» (اقتصاددان فرانسوی)، با تلفیق سوسیالیسم و بازار آزاد و جمع میان کارآمدی اقتصادی و عدالت اجتماعی، توانست فراتر از تصورات به موفقیت دست یابد و برای دهه‌های متمادی رشک سرمایه‌داری آمریکایی غرب وحشی و همچنین سوسیالیسم دولتی شوروی و مائوئیستی را برمی‌انگیخت.

تامین اجتماعی اقشار فقیر و متوسط جامعه را از حالت تبعیدی اجتماعی بودن بیرون آورده و به آن‌ها حق مشارکت فعال و قدرت اعمال آن را اعطا نمود. اعمال حق شهروندی مستلزم داشتن سطح

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

زندگی آبرومند و وجود این احساس است که شهروند در مقابل بلایای عظیم، امنیت دارد. از این جهت، تامین اجتماعی امروزه به صورت مکمل دموکراسی درآمده است. نقش مراحل پیش رفته‌تر تامین اجتماعی (دولت رفاهی) در اواخر قرن بیستم برتر از کمک صرف یا پوشش خطرات فردی بود. یک سوم امکانات طبقهٔ متوسط در اروپا در اختیار آن قرار داشت و در مقابل، ذمه آنان را از بخشی از مسئولیت‌ها بری و همزیستی بین نسل‌ها را فراهم نموده بود. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۴۱)

یکی از اهداف اولیه تأمین اجتماعی تعدیل توزیع درآمد بوده است که در این زمینه موفقیت‌های قابل توجهی داشته است. استیگلیتز درباره این موفقیت می‌گوید: در حالیکه در گذشته فقر در میان سالمندان به عنوان یک مشکل اجتماعی واقعی به نظر می‌آمد، امروزه نه تنها نرخ‌های فقر در میان سالمندان خیلی کمتر است بلکه در جمعیت به عنوان یک کل نیز کمتر است. (استیگلیتز،۲۰۰۱، صص۳۵۳- ۳۸۴) بنا به گزارش موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک از وضعیت تامین اجتماعی در دولت‌های رفاه اروپایی، شواهد بسیاری می‌توان سراغ کرد که نشان می‌دهند دولت رفاهی، به طور کلی، جریانی موفق بوده است. فقر، بیماری و محرومیت غالباً از میان برداشته شده است در بیشتر کشورها، بین وضع آنهایی که در بحران دهه‌ی ۱۹۳۰ بیکار بودند با آنهایی که در شرایط اقتصادی دهه‌ی ۱۹۷۰ بیکار شدند، تفاوتی بسیار فاحش وجود دارد. هدف برقراری سطحی قابل ملاحظه ازتأمین اجتماعی در شرایط از دست دادن درآمدها عموماً تحقق یافته است. به علاوه، از جنگ دوم به بعد، فاصله‌ی درآمدها در کشورهای مختلف اروپایی به طور کلی سیری نزولی پیموده است. و نهایتاً آنکه، خدمات دیگری که از طرف دولت رفاه عرضه شده است، مثلاً از لحاظ گسترش آموزش و پرورش و خدمات بهداشتی، تأثیراتی بسیار مثبت در بالا بردن سطح زندگی مردم برجا گذاشته است» (موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ۱۳۷۹، ص۷۲)

تأمین اجتماعی از طریق بهبود تغذیه، بهداشت، امنیت جسمی و روانی و آموزش، بر انباشت سرمایه انسانی و رشد بهره وری نیروی کار تأثیر مستقیم دارد. راهبردهای بیمه‌ای تأمین اجتماعی با سیستم‌های اندوخته گذاری، موجب تجهیز پس‌اندازهای خرد افراد و هدایت آن به سمت ایجاد اشتغال مولد و افزایش سطح تولید و بهره وری ملی می‌گردد. تأمین اجتماعی (به خصوص با سیستم اندوخته گذاری)، علاوه بر اینکه یک برنامه پس‌انداز اجباری است ابعاد و آثار دیگری نیز دارد که با لحاظ آن‌ها هیچ تردیدی در ضرورت اجتماعی آن و نیز نقش اساسی آن در پیشبرد اهداف توسعه اقتصادی، اجتماعی باقی نمی‌ماند و درست به همین دلیل است که امروزه علیرغم اختلاف نظرهای زیادی که در باره برخی روش‌ها و سطح بهینه تامین اجتماعی به چشم می‌خورد، اجماع مستحکمی از اقتصاددانان در باره مقبولیت کلیت آن وجود دارد (رک: سورمن، ۲۰۰۹) و هنوز جایگاه اول خود را در برنامه‌های دولت در اکثر کشورها حفظ کرده است. چنانکه در ایالات متحده در سال ۱۹۹۷ تأمین اجتماعی و هزینه‌های رفاه بیش از یک سوم

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بودجه دولت فدرال را شامل میگردید و در پاره ای از کشورهای صنعتی از جمله آلمان بودجه تأمین اجتماعی تا میزان یک سوم تولید ناخالص ملی را شامل می‌شود. (استیگلیتز، همان)

علی‌رغم کامیابی‌های مزبور و اهمیت و ضرورت بی‌مانند تامین اجتماعی، امروزه به دلیل مشکلات و بحرانهای فراوانی که سیستم‌های تامین اجتماعی و دولتهای رفاهی با آن روبرو شده‌اند، این امر به یکی از پیچیده‌ترین و پرچالش‌ترین مباحث برای بسیاری از دانشمندان علوم اجتماعی تبدیل شده و یافتن راه حل برای برون رفت از آن‌ها همچنان موضوع بحث محافل علمی است. در بخش پایانی فصل سوم، آن دسته از مشکلات تامین اجتماعی که به دلایلی خارج از سازوکارهای داخلی سیستم‌های تامین اجتماعی مربوط می‌شد مطرح گردید؛ در ادامه این فصل به بررسی اشکالاتی خواهیم پرداخت که به دلیل سازوکارهای درونی و نوع مواجهه نظری و عملی کشورهای غربی با این مسئله به وجود آمده‌اند.

۴-۲. خلأ تئوریک جایگاه تامین اجتماعی در جهان‌بینی اقتصادی نظام سرمایه‌داری

اگر نظام اقتصادی را به عنوان منظومه‌ای از عناصر در نظر بگیریم که ساماندهی گردش مال و ثروت در جامعه را به عهده دارد، در این جا اساسی‌ترین سوالی که در ارتباط با تامین اجتماعی مطرح می‌شود این است که اولاً: قانونمندی کلی حاکم بر این نظام چیست؟ و ثانیاً: جایگاه تامین اجتماعی به عنوان یکی از عناصر درون‌زای این نظام چگونه است؟[1]. بدیهی است تا زمانیکه این سوال‌ها به طور اساسی پاسخ داده نشوند جایگاه مستحکم و شایسته‌ای برای تامین اجتماعی ثابت نخواهد شد و انحرافات، افراط و تفریط‌ها و اصلاحات روزمره و سردرگمی‌ای که امروزه جهان با آن روبروست پایانی نخواهد داشت.

پس از رنسانس و پیدایش علوم انسانی جدید، پایه‌گذاران علم اقتصاد بر مبنای اصول فلسفی دئیسم، سکولاریسم و امانیسم، قوانین طبیعی عرضه و تقاضا و نظم خود جوش بازار آزاد را بهترین و یگانه قانونی

---

۱ در دستگاه آفرینش الهی، گردش امور انسان و جهان بر اساس نظم و نقشه دقیقی طراحی شده است. چنانکه که در باره سلول‌های بدن انسان گفته می‌شود مرگ و زندگی و رشد و نموّ سلول‌های بدن مبتنی بر یک نظم دقیق و حساب شده است و هرگاه یکی از میلیاردها سلول از این نظم خارج شود و مثلا مرگ یا تولدی خارج از برنامه حساب شده داشته باشد، این پدیده منجر به تکثّر سلولی خارج از قاعده، یعنی سرطان خواهد شد و موجبات انهدام کل بدن را فراهم خواهد نمود. بر این اساس گردش امور اقتصادی جامعه هم در دستگاه تکوین و تشریع الهی دارای قوانین و سنت‌هایی است که تخطی از آن موجب هلاکت و فروپاشی جامعه خواهد شد، هر چند که به دلیل زمان بر بودن بروز آثار و نتایج پدیده‌های اجتماعی، ممکن است دوره این فروپاشی یک قرن و یا بیشتر از آن طول بکشد. یکی از قانونمندیهای حاکم بر اقتصاد جامعه که همه پیامبران در صدد تحکیم آن بوده‌اند مسئله زکات و انفاق بوده است که درون مایه تامین اجتماعی در نظام‌های الهی را تشکیل می‌دهد. بر اساس آیات قرآن کریم بدون انفاق جامعه دچار هلاکت می‌شود (رک: فصل ششم)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دانستند که طبیعت برای گردش مال و ثروت در جامعه قرار داده است. بر اساس این بینش، غریزه لذت جویی و کسب منافع شخصی در بازار آزاد، نیروی محرک اقتصاد؛ قاعده رفتار عقلایی تامین کننده و نگهبان منافع افراد؛ و عنصر رقابت عامل نیرومندی برای جلوگیری از تزاحم منافع افراد و تامین منافع اجتماعی تلقی گردید. در این نوع جهان‌بینی که ده‌ها سال از زمان فیزیوکرات‌ها تا اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، در سراسر نظام‌های سرمایه‌داری غرب حاکم بود، جایگاهی برای تامین اجتماعی و لزوم دخالت دولت و یا استفاده از انگیزه‌های مذهبی برای این امر وجود نداشت. در فصل سوم ملاحظه نمودیم که پس از چندین دهه تجربه زیان بار، نواقص این جهان‌بینی بر همگان آشکار گردید. اکنون باید دید پس از شکست این جهان‌بینی اقتصادی- که نظام سرمایه‌داری بر مبنای آن پایه گذری شده است- در ایدئولوژی سرمایه‌داری چه تغییراتی به وجود آمدکه بتواند آن را با تامین اجتماعی سازگار نماید.

صرف نظر از جهان‌بینی سوسیالیسم که در عکس العمل به فجایع لیبرالسم اقتصادی، به کلی آزادی اقتصادی و مالکیت خصوصی را انکار و نظم دولتی را جایگزین نظم بازار آزاد نمود و امروزه شکست آن برای همه روشن شده است، تفکری که توانست برای چندین دهه جایگزین نظام سرمایه‌داری لیبرال شود، نظام سوسیال دموکراسی بود. متفکران این نظام با اذعان به نواقص لیبرال سرمایه‌داری و تلفیق اصولی از آن با سوسیالیسم، ابتدا، ضرورت تامین اجتماعی را پذیرفته و سپس به توسعه آن در پوشش دولت‌های رفاهی پرداختند. ایدئولوژی سوسیال دموکراسی هر چند که در تشخیص نواقص لیبرالیسم بر حق بود، اما به دلیل آنکه در تلفیق سوسیالیسم و لیبرالیسم دچار تناقضات فراوانی شد و نتوانست تعریف جدیدی از انسان، جهان و اقتصاد ارائه دهد که به مثابه یک تفکر فلسفی منسجم، چگونگی پیوند منافع فردی و جمعی در درون سیستم را توضیح دهد، از ایجاد پشتوانه نظری محکم برای تامین اجتماعی و قرار دادن آن در درون یک منظومه فکری کارآمد باز ماند و از اواسط دهه ۱۹۷۰، به دلیل مشکلات عدیده دولت‌های رفاهی، مجبور به عقب نشینی شد. با عقب‌نشینی رژیم‌های سوسیال دموکراسی، نظریه لیبرالیسم با پوششی جدید تحت عنوان نئولیبرالیسم مجددا پا به عرصه گذاشت. گیدنز، در مقایسه میان این نظریه‌ها می‌گوید: «ممکن است به نظر برسد که نولیبرالیسم در سراسر جهان پیروز شده است. هر چه باشد، سوسیال دموکراسی دچار آشفتگی ایدئولوژیکی است، و اگر پنجاه سال پیش همه کس برنامه‌ریز بود، اکنون ظاهراً هیچکس چنین نیست. وارونگی قابل توجهی رخ داده است، چون سوسیالیست‌ها دست کم برای یک قرن خود را پیشتاز تاریخ میپنداشتند» (گیدنز، ص۱۹) . اما واقعیت این است که ماهیت ایدئولوژی نئولیبرالیسم تمایز اصولی با لیبرالیسم سنتی که نتایج عملی آن هنوز در پیش چشم جهانیان قابل مشاهده است، ندارد و درست به همین دلیل است که برخی از متفکران اروپایی به فکر طراحی پروژه جدیدی تحت عنوان راه سوم افتاده‌اند. رویکرد راه سوم با ترکیب پاره‌ای از مزایای رژیم‌های نئولیبرالیسم

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و سوسیال دموکراسی در صدد حفظ دستاورهای مثبت دولت‌های رفاهی و حذف معایب آن برآمده است اما از دیدگاه منتقدان، این رویکرد نیز بیش از یک واژه نیست که با مجموعه‌ای از شعارهای عمل گرایانه و نامعلوم به سیاست‌ها اضافه شده است. (رک: موسوی و محمدی، ص ۲۲۴)

ملاحظه مواضع رویکردهای رفاهی موجود در درون نظام سرمایه‌داری و نتایج عملی آن‌ها حاکی از این واقعیت است که این نظام در ارتباط با مسئله تامین اجتماعی در یک آشفتگی ایدئولوژیکی قرار دارد و هنوز به هیچ معیار و قاعده‌ای که بتواند میان خودخواهی‌های فردی و آرمان‌ها و منافع جمعی سازگاری ایجاد نماید و به طور همزمان هر دوی آن‌ها را ارتقاء دهد، دست نیافته است.

۴-۳. تناقض اصول و هنجارهای نظام سرمایه‌داری با تامین اجتماعی

موفقیت تامین اجتماعی به عنوان برنامه‌ای که حجم عمده‌ای از عملکرد یک سیستم اقتصادی به آن اختصاص دارد در گرو سازگاری آن با اصول مبنایی و هنجارهای پذیرفته شده آن نظام است. اما در نظام سرمایه‌داری که محل شکل‌گیری الگوهای امروزی تامین اجتماعی است چنین سازگاری‌ای وجود ندارد. در این بخش برخی از مهمترین تضادها و تناقضات اصول مسلّم اقتصاد سرمایه‌داری و هنجارهای آن با تامین اجتماعی را بررسی خواهیم نمود.

۴-۳-۱. تناقض فردگرایی و خاستگاه تامین اجتماعی

فردگرایی در ابعاد مختلف فلسفی، روش شناختی و اخلاقی از اصول اولیه نظام سرمایه‌داری است. اعتقاد به آزادی‌های تقریبا نامحدود فردی، مالکیت خصوصی و تقدم منافع فرد بر جمع در پرتو همین اصل موجه تلقی می‌شوند. بر اساس فردگرایی فلسفی، آنچه در عالم واقع حقیقت دارد، فرد است و جامعه چیزی جز حاصل جمع ساده افراد تشکیل دهنده آن نیست. به قول جمله معروف «*مارگارت تاچر*» *چیزی به نام جامعه وجود ندارد*. فردگرایی روش شناختی بیان می‌کند که می‌توان پدیده‌ها را به رفتار افراد تاویل کرد. یعنی هر واحد ارگانیک مثل جامعه یا دولت تنها در رابطه با فعالیت‌های افراد تشکیل دهنده آن قابل فهم است. افراد آزادانه و در چارچوب قوانین، کارشان را انجام می‌دهند و البته خودشان به این امر واقف هستند که بهتر است به دنبال لذت بروند تا درد. این افراد در قالب یک سری روابط قراردادی یک دسته نتایج جمعی به وجود می‌آورند که نه خوب است و نه بد. ممکن است بعضی‌ها در قبال این نتایج موضع اخلاقی بگیرند اما فردگرایی روش شناختی چنین مواضعی را بی ربط تشخیص می‌دهد و معتقد است بحث در باره آن‌ها به حوزه‌های دیگر تعلق دارد. (رک: موسوی و محمدی، ص ۱۴۷ -۱۵۳ و فیتز پتریک، ص ۴۱) عقلانیت و رفتار عقلایی که هسته سخت اقتصاد نئو لیبرال را تشکیل می‌دهد نیز از

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

همین اصل ریشه گرفته است. هر فردی بهتر از دیگران قادر به قضاوت درباره‌ی منافع خویش است و درتعقیب منافع خود آگاهانه و عقلانی عمل می‌کند..

پافشاری سرمایه‌داری بر اصل فردگرایی در حالی است که خاستگاه تامین اجتماعی مبتنی بر این است که **اولا**: تاثیر و تاثر متقابل میان منافع افراد، مبین این حقیقت است که جامعه چیزی فراتر از جمع ساده مجموعه افراد با هم است و **ثانیا**: پیوستگی میان منافع افراد مستلزم این است که روحیه همبستگی و همکاری در میان آن‌ها حاکم شود نه فرد محوری و منافع شخصی و **ثالثا**: افراد همیشه عقلانی عمل نمی‌کنند و ممکن است برخی رفتارهای غیر عقلانی آن‌ها باعث ایجاد مشکلاتی برای خودشان و جامعه بشود و از این رو دخالت برای اصلاح رفتار آن‌ها در جهت مصالح اجتماعی لازم است. (فیتز پتریک، ص ۴۱ و گیدنز، ص ۴۲)

بدین ترتیب در حالی که فردگرایی مستلزم نظامی با دولتی محدود و منفعت گرایی شخصی و آزادی‌های گسترده فردی است، تامین اجتماعی ایجاب می‌کند که دولت مسئوولیت‌های بزرگی را برای اداره زندگی مردم به عهده بگیرد، روحیه همیاری در میان آحاد جامعه حاکم شود و برخی از آزادی‌های آن‌ها به خاطر حفظ مصالح اجتماعی سلب شود و این تناقضی است که برقراری تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری را با مشکل مواجه نموده است.

۴-۳-۲. تناقض آزادی اقتصادی و لزوم دخالت دولت برای برقراری تامین اجتماعی

آزادی اقتصادی یکی از اصول مسلم اقتصاد سرمایه‌داری است که در عین حال مکمل اصالت فرد نیز محسوب می‌شود. تفکر سرمایه‌داری از آنجا که آزادی فردی را در مقام عالی‌ترین هدف نظام خود قرار داده است به طور منطقی با هر گونه سلب آزادی مردم به خاطر اموری چون رفاه همگانی و تامین اجتماعی ناسازگار خواهد بود، در حالیکه پذیرش تامین اجتماعی به عنوان یکی از مسئوولیت‌های دولت، مستلزم تقویت ساختار دولت و بسط اقتدار آن است. لیبرالیسم از سویی خود را مکلف به حفظ آزادیهای مردم می‌داند و برای توسعه آن تلاش می‌کند و از سوی دیگر به خاطر مقابله با بحران‌ها و فشارهای اقتصادی و اجتماعی ناگزیر از سلب آزادیهای آنان و توسعه دخالت دولت است و این تناقض امروزه مشکلات فراوانی را برای لیبرال‌ها به وجود آورده است. (رک: گالبرایت، ۱۳۹۱؛ موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک، ۱۳۷۹،ص ۷۲؛ و موسوی،۱۳۹۱)

۴-۳-۳. تناقض مصرف گرایی و اهداف تامین اجتماعی

علم اقتصاد بر این پیش فرض استوار گردیده است که امیال و خواسته‌های انسان نامحدود و امکانات او محدود است. حل کردن این نامعادله از طرفی مستلزم این است که کارایی در استفاده از منابع موجود

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

رعایت شود و از طرف دیگر از دامنه امیال و خواسته‌های انسان کاسته شود تا تعادل در زندگی او برقرار گردد. اما نظام سرمایه‌داری از آنجا که در جهان‌بینی خود انسان را موجودی لذت طلب معرفی کرده است که دائما در پی حداکثر کردن مطلوبیت خود از طریق مصرف کالاها و خدمات است، اعتقادی به ارزشمندی زهد و قناعت ندارد و به جای آن بر مصرف‌گرایی تاکید می‌نماید. گالبرایت در باره این خصیصه اقتصاد سرمایه‌داری می‌گوید:

«اقتصاد آمریکا بر مبنای خواسته‌های مصرفی به طور مصنوعی ترغیب شده و تنظیم می‌شود: خواسته‌هایی نظیر تعویض سالانه مدل اتومبیل‌ها با هزینه‌های بسیار کلان. مدل پوشاک نیز سالانه از طریق گروهی از کارخانه‌داران یهودی که می‌توانند تقریباً یک‌شبه مدل قدیمی را عتیقه اعلام کنند، تعویض می‌شود. اسباب و اثاثیه منزل مرتباً با مدل‌های جدیدی که بهتر از مدل‌های قدیمی آن نیست جایگزین می‌شود؛ وسایل الکتریکی بی شماری که با هزینه زیاد، مثلاً برای بالا و پائین بردن پنجره اتومبیل‌ها تولید می‌شود و انبوهی از انواع وسایل آرایشی و... سالانه میلیاردها دلار صرف تبلیغات می‌شود، که در واقع چیزی به جز وارد کردن فشار بر مصرف کنندگان برای خرید بیش‌تر نیست، در حالی که نیازهای اساسی در بسیاری از نواحی، به نام ضرورت عمل به قواعد اقتصاد نادیده گرفته می‌شود. آموزش، مراقبت‌های پزشکی، مقیاس‌های موردنیاز بهداشت عمومی برای پالایش هوا و آب و بهبود سیستم‌های فاضلاب مورد توجه جدی نیستند. کسی که به نیازهای اساسی برای حمایت از هنر و حقوق انسانی توجهی ندارد برنامه‌های تلویزیون آموزشی تأمین اعتبار نمی‌شود، اما در همان حال میلیون‌ها دلار صرف تحقیقات در مورد کالاهای غیرضروری می‌شود». (گالبرایت، ۲۰۱۲)

ماهیت نظام اقتصاد سرمایه‌داری در آمریکا موجب شده است که به‌طور متوسط هر فرد آمریکایی بیشتر از درآمدش مصرف کند. (نمازی، ۱۳۸۷ص۲۰) وجود چنین خصیصه‌ای از دو جهت در تناقض با اهداف تامین اجتماعی است. زیرا **اولا:** از طرفی با دامن زدن به مسابقه مصرف‌گرایی طبقات محرومی که در دسترسی به امکانات رفاهی عقب‌تر از جامعه هستند با مشاهده تجملات طبقه ثروتمند، از فقر و محرومیت خود رنج و عذاب بیشتری خواهند چشید و از طرف دیگر عموم مردم دائما تحت فشار روانی ناشی از نیازهای کاذب و تهیه مدهای جدید قرار گرفته و آرامش روحی لازم برای یک زندگی با نشاط را از دست خواهند داد.

ثانیا: با دامن زدن به مصرف، برای کارگران و صاحبان نیروی کار شرایطی به وجود می‌آید که تمام درآمد جاری خود را مصرف کرده و نگران دوره بیکاری، سالمندی و پیری هم نباشند و این امر امکان و انگیزه پس‌انداز را از آن‌ها سلب و دست آن‌ها را از ثروت و سرمایه خالی می‌کند. ممکن است گفته شود، افزایش مصرف این گروه برای صاحبان بنگاه زمینه فروش و سودآوری بیشتر و سرمایه‌گذاری بیشتر را فراهم می‌کند و مشکلی از ناحیه افت سرمایه‌گذاری پیش نخواهد آمد، اما نکته‌ای که در این جا وجود دارد این است که این مکانیسم منجر به بروز شکاف در توزیع ثروت خواهد شد زیرا خانواده‌ها که اکثریت

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جامعه را تشکیل می‌دهند فقط صاحب درآمدی در حد مصرف بوده و سهمی از ثروت نخواهند داشت. در مقابل، صاحبان بنگاه‌ها و سرمایه‌داران روز به روز فربه‌تر خواهند شد. اثر این پدیده بر وخامت تامین اجتماعی در زمان‌های بحران اقتصادی که بیکاری افزایش پیدا می‌کند ظهور و بروز بیشتری پیدا می‌کند. زیرا نیروی کار از طرفی در اثر بیکاری درآمد ناشی از کار خود را از دست می‌دهد و از طرف دیگر نیز دست او قبلا از سایر درآمدها کوتاه شده است و تنها امید آن در چنین شرایطی کمک‌های تامین اجتماعی است که آن هم در اثر رکود اقتصادی با کاهش درآمد مواجه شده و به سیاست‌های ریاضتی روی آورده است و در این میان دود این ماجرا بیش از همه، به چشم وابستگان به تامین اجتماعی خواهد رفت.

مصرف گرایی از یک جهت دیگر نیز برای برنامه‌های تامین اجتماعی مشکل ایجاد می‌کند و آن وقتی است که در اثر توسعه مصرف، سطح زندگی نیروی کار به قدری افزایش می‌یابد که دیگر در سطح حقوق و دستمزدهای جهانی قادر به تامین مخارج زندگی معمولی نیست. این امر در درجه اول بر افزایش دستمزدهای داخلی فشار وارد می‌کند و در درجه بعدی افزایش هزینه‌های تولید و کاهش رقابت‌پذیری شرکت‌های داخلی با شرکت‌های خارجی منجر به خروج بنگاه‌ها از کشور و به تبع آن گسترش بیکاری و در نهایت کاهش درآمدها و افزایش هزینه‌های تامین اجتماعی خواهد شد. ملاحظه می‌شود که مصرف گرایی از جهات متعددی با تحقق اهداف تامین اجتماعی در تناقض است.

۴-۳-۴. تناقض سود محوری و انباشت ثروت با تعدیل توزیع ثروت و درآمد

در نظام سرمایه‌داری همانطورکه از اسم آن پیداست اصل بر حفظ، تراکم و تکاثر سرمایه است. در این نظام معیارها و سنجش رشد و ارزش، همه بر مبنای سرمایه تعریف شده است. (درخشان، ۱۳۹۰) مسائلی مانند حرص و آز و طمعکاری که در نظام‌های اخلاقی مذاهب آسمانی از رذائل اخلاقی به شمار می‌آمدند، از جمله نیروهای محرک خدشه ناپذیر نظام سرمایه‌داری محسوب می‌شوند. به اعتقاد لسترتارو:

«نظام سرمایه‌داری درست به این سبب کارآمد است که نیروهای بی‌ترحم حرص و آز و عشق و اشتیاق به ثروت را در مسیر افزایش هرچه بیشتر سود می‌اندازد. سرمایه‌دار در به در دنبال آدم‌هایی می‌گردد که بتوان آن‌ها را از کار اخراج کرد و ...» (نمازی، همان، ص ۲۲)

وجود این خصیصه در ذات نظام سرمایه‌داری، همانگونه که مارکس نیز پیش بینی کرده بود زمینه را برای انواع تخلفات، کلاهبرداری‌ها، استثمار طبقه کارگر، اختلاف‌های طبقاتی و تولید مداوم نابرابری فراهم ساخته و کارآمدی برنامه‌های تامین اجتماعی را عقیم ساخته است. بحران مالی ۲۰۰۸ آمریکا که برای چند سال پیاپی اقتصاد کشورهای صنعتی را در بحران فرو برد و موجب ورشکستگی بسیاری از شرکت‌های بزرگ و اخراج هزاران کارگر بی پناه گردید یکی از فجایع بزرگی است که علت اصلی آن

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سودجویی و فساد برخی از بانک‌ها و مقامات مالی آمریکا در بازار وام‌های رهنی بود. (درخشان، ۱۳۸۷) بر اساس آماری که برنامه‌ی رشد و توسعه‌ی اقتصادی سازمان ملل به تازگی اعلام کرده است، ۶ کشور اروپایی در میان ۱۰ کشوری که بیشترین اختلاف طبقاتی را دارند، قرار گرفته‌اند. نکته‌ی قابل توجه این آمار این است که نظام اقتصادی تمامی این ۱۰ کشور مبتنی بر لیبرالیسم است. (رک: صمدی‌مقدم، ۱۳۹۱)

به دلیل وجود این گونه تناقض‌ها در ذات نظام سرمایه‌داری، سیاست توزیع برابر فرصت‌ها در مکتب لیبرالیسم و توزیع مجدد درآمد در نظام‌های سوسیال دموکراسی مشکل نابرابری را حل نکرده است برای حل مشکل باید نسلی از انسان‌ها را تربیت کرد که در درون سیستم به طور خودکار به گونه‌ای عمل کنند که برابری ایجاد شود. (رک:گیدنز، همان، صص ۱۳۱-۱۴۲)

۴-۳-۵. تناقض ربا خواری و عدالت اجتماعی

مشروعیت ربا یکی از مختصات اصلی نظام اقتصاد سرمایه‌داری است. وجود این عامل برای صاحبان سرمایه‌های نقدی این امکان را فراهم می‌کند که با اعطای وام‌های ربوی، بدون این که در ریسک فعالیت تولیدی مشارکت داشته باشند، به طور مداوم بر ثروت و دارایی خود افزوده و فاصله خود را با افراد فاقد سرمایه، که عموما صاحبان نیروی کار هستند، افزایش دهند.

«آقای هیتریش‌هاسمین، به وسیله کامپیوتر این مسئله را که مقدار پول به دست آمده دراثر بهره مرکب با نرخ بهره ۵٪ برای یک فنیک (یک صدم مارک) از زمان تولد مسیح تا سال ۱۹۹۰ چقدر خواهد شد به طور دقیق محاسبه کرد. نتیجه بسیار تعجب آور و غیر قابل باور است. برای نگارش نتیجه نهایی مسئله حدود نه متر کاغذ دستگاه چاپ‌گر لازم است. میزان پول بسیار می‌شود که با اعداد قابل بیان نیست و تنها می‌توان آن را با مقیاس وزن کره زمین سنجید. در حدود ۱۳۴ میلیارد گلوله به اندازه کره‌ی زمین و از جنس طلا (کرویتس، ۱۳۷۸، ص۲۵)

در باره اثر نرخ بهره بر جابجایی ثروت از نیروی کار به صاحب سرمایه تحقیقات جالبی صورت گرفته است.[۱] براساس قانونی که «گروینّر» در باره « تقاوت نرخ بهره با نرخ رشد تولید ناخالص ملی» کشف کرده است هرگاه نرخ بهره بالاتر از نرخ رشد تولید ناخالص ملی باشد توزیع درآمد به نفع صاحبان سرمایه و به زیان صاحبان نیروی کار انسانی صورت می‌گیرد[۲]. (نمازی، ۱۳۸۷، ص ۱۹)

---

۱ .هلموت کهل می‌نویسد: اگر در نقطه آغاز نسبت سهم کار به سرمایه ۸۰ به ۲۰ فرض شود و رشد ثابت اقتصاد ۳٪ و رشد سرمایه ٦٪ باشد این تناسب پس از ٤٠ سال به تقریب عکس می‌شود ونسبت کار به ۲۳ و سرمایه به ۷۷ خواهد شد (کرویتس، همان،ص ۳۲)

۲ .وی بر همین اساس با ترسیم نمودار نشان داده است که در آمریکا و کشورهای اروپایی در سال ۱۹۷۵ سهم سرمایه از تولید ناخالص ملی $\frac{۲۰}{۱۰۰}$ و سهم کار $\frac{۸۰}{۱۰۰}$ بوده است، اما براساس همین قانون بعد از ۲۰ سال با نرخ متوسط رشد سالیانه‌ی تولید ناخالص ملی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آقای «گورگ کروناویتر» در باره جابه جایی ثروت در آلمان می‌گوید: «در آلمان در فاصله ۱۰ سال حجم وحشتناکی از ثروت و دارایی جابه جا شد و تعادل رفاه اجتماعی را مختل کرد. من مطمئنم مبارزه بر سر تقسیم درآمد خشن‌تر خواهد شد، ولی از سوی دیگر چیزی که برای تقسیم مانده باشد هر روزکوچک‌تر می‌شود». (رک: کرویتس، همان، ص۷۸)

میزان اثر نرخ بهره بر انتقال ثروت از اقشار کم درآمد به ثروتمند، با شناخت ساختارتوزیع ثروت در کشورهای سرمایه‌داری بهتر درک می‌شود.

«براساس آخرین آمار رسمی اداره‌ی آمار آمریکا در سال ۲۰۰۱ سهم ۴۰٪ پایین جمعیت آمریکا از ثروت ملی برابر صفر درصد است و ۴۰٪ بالا برابر با۹۷/۳ درصد می‌باشد. ۲۰٪ میانی جمعیت فقط ۲/۷ درصد از ثروت ملی سهم دارد». (نمازی، همان، ص ۹) بنا به گزارش کرویتس در آلمان نیز نیمی از ثروت و درآمد جامعه در اختیار ۱۰٪ خانوارهاست یعنی ثروت ۱۰٪ افراد جامعه با دارایی ۹۰٪ بقیه برابر است.... (همان، صص ۷۶-۷۷)

در کشورهای سرمایه‌داری میزان بهره اعتبارات ربوی سالانه ارقام کلانی را تشکیل می‌دهد به طوری که در سال ۱۹۹۰ در آلمان، متوسط بهره در هزینه‌ها ۲۸/۴ درصد بوده است. توزیع درآمد این بهره در میان دهک‌های درآمدی به این صورت بوده است که هشت گروه اول از بازندگان بازی بوده‌اند که هزینه بهره شان بسی بیش‌تر از درآمد بهره آنهاست. در گروه نهم تقریبا درآمد و هزینه بهره برابر می‌نماید. و تنها در گروه آخر درآمد بهره دو برابر هزینه بهره بوده است. (همان)

دولت‌های کشورهای سرمایه‌داری برای جبران فشارهای شدیدی که از این ناحیه بر فقیران وارد می‌شود، به طور مداوم و با هزینه‌های روافزون مجبور به معالجه اوضاع می‌شوند و برای این کار دست به استقراض می‌زنند. این فرایند خود سبب شده است که امروزه بدهی دولت‌ها در اکثریت قریب به اتفاق نظام‌های سرمایه‌داری در اروپا و آمریکا به یکی از کانالهای مهم انتقال ثروت جامعه به جیب طبقه ثروتمند، تبدیل شود. وقتی رونالد ریگان در سال ۱۹۸۱ به ریاست جمهوری رسید، برای نشان دادن وخامت اوضاع مالی دولت، یک بسته یک میلیون دلاری در برابر دوربین تلویزیون آورد و اعلام داشت میزان بدهی‌های دولت(۱۰۰۰ میلیارد دلار درآن زمان) ستونی به ارتفاع ۷۰ کیلومتر از آن بسته‌هاست. در پایان دوره هشت ساله ریاست جمهوری او ارتفاع این بسته‌ها به ۲۰۰ کیلومتر رسید (کرویتس، همان، ص ۴۱) و هم اکنون، (با رقم پانزده هزار میلیارد دلاری بدهی)، به بیش از ۱۰۰۰ کیلومتر خواهد رسید.

برابر ۱/۵ درصد و نرخ بهره ٤ درصد، این نسبت برای سرمایه $\frac{۳۳}{۱۰۰}$ و برای کار به $\frac{٦۷}{۱۰۰}$ کاهش یافته است و همین نسبت را برای سال ۲۰۱۵ به ترتیب $\frac{۵۳}{۱۰۰}$ و $\frac{٤۷}{۱۰۰}$ برآورد می‌کند که از یک طرف براساس این قانون اجتناب‌ناپذیر و از طرف دیگر غیرقابل تحمل است. (نمازی،۱۳۸۷، ص ۱۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سود سالانه این بدهی‌ها و خاصیت انباشت شوندگی مداوم آن‌ها دولت‌های غربی را یکی از پس از دیگری در معرض سقوط قرار می‌دهد و سیستم‌های تامین اجتماعی این کشورها که برای جبران نابرابریهای مزبور تا خرخره زیر بار قرض رفته‌اند هیچ راه فراری جز عقب نشینی از تعهدات رفاهی خود و اعلام سیاست‌های ریاضتی و در نتیجه فشار بیشتر بر مردمانی که تمام اندوخته جوانی را به امید حفظ عزت و کرامت دوران پیری خود به این صندوق‌ها سپرده‌اند، نمی‌بینند.

۴-۳-۶. تناقض لیبرالیسم اخلاقی و فرهنگی با نقش حمایتی نهادهای اجتماعی

لیبرایسم اخلاقی و فرهنگی یکی دیگر از اجزا و عناصر مکتب لیبرالیسم است که کارکردهای متناقضی با تامین اجتماعی به بار آورده است. ضدیت با مذهب، مطلوبیت سکس، تبلیغ بی‌بندو باری جنسی، آزادی هم جنس بازی، شیوع پدیده بی‌پدری، و بسیاری از این قبیل موارد که ره‌آورد لیبرالیسم اخلاقی است، هسته‌های اصلی و چشمه‌های جوشان تربیت اخلاقی و حمایت‌های اجتماعی یعنی نهادهای مذهبی و نهاد خانواده را به شدت تضعیف نموده و اکنون که سیستم‌های تامین اجتماعی مدرن دولتی در آستانه فروپاشی قرار گرفته‌اند، هر گونه امید بازگشت به این گونه نهادها را به یأس تبدیل نموده است.

گیدنز، در باره نتایج لیبرالیسم اخلاقی در زمینه فروپاشی خانواده در کشورهای غربی می‌گوید: «طلاق در تقریباً همه‌ی کشورهای غربی به شدت افزایش یافته است، اگر چه میزان طلاق در بعضی کشورها بسیار بیشتر از کشورهای دیگر است. نسبت خانواده‌های تک سرپرست و کودکان متولد شده از پدران و مادران ازدواج نکرده پیوسته افزایش یافته است. در سال ۱۹۹۴در انگلستان ۳۲ درصد موالید خارج از زندگی زناشویی بوده است. در حالی که در ایتالیا این میزان تنها ۷ درصد بود، در فرانسه به ۳۵ درصد، در دانمارک به ۴۷ درصد و در سوئد به ۵۰ درصد بالغ می‌شد. تعداد افرادی که تنها زندگی میکنند نیز افزایش یافته است. در بسیاری از کشورها فقط اقلیتی از کودکان اکنون در بافت سنتی پرورش می‌یابند که پدر و مادر ازدواج کرده‌اند و با کودکان‌شان در یک خانواده زندگی میکنند، که در آن پدر نان آور اقتصادی و مادر خانه دار است...خانواده نقطه‌ی تلاقی روندهای گوناگونی است که بر کل جامعه تأثیر می‌گذارند... بی پدری «زیان‌بارترین روند جمعیتی این نسل است.. و همچنین باعث مبرم‌ترین مسائل اجتماعی ماست، از تبه کاری گرفته تا آبستنی دختران نوجوان تا سوءاستفاده‌ی جنسی از کودکان تا خشونت خانگی علیه زنان» برای حفظ خانواده، طلاق گرفتن باید سخت‌تر شود. روابط خانوادگی نادرست، مانند روابط همجنس بازی نباید از حمایت دولت یا مراجع مذهبی برخوردار گردد، یا باید به طور جدی منع شود. ازدواج همجنس بازان باید همچنان از نظر قانونی ممنوع باشد. برنامه‌های رفاهی که مشوق خانواده‌های تک سرپرست هستند باید اصلاح شوند تا این اثرش برطرف گردد(گیدنز، ص۱۰۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۴-۳-۷. تناقض رقابت اقتصادی و توازن اجتماعی

رقابت اقتصادی و بازار رقابت کامل یکی دیگر از اصول نظام سرمایه‌داری است. اهمیت این اصل در این نظام به حدی است که آن را اقتصاد رقابتی و اقتصاد بازار می‌نامند. تردیدی در این وجود ندارد که اگر شرایط رقابت کامل (به عنوان وصف ساختار بازار) تحقق یابد و رقابت اقتصادی در چارچوب ارزشهای اخلاقی و اهداف اجتماعی صورت پذیرد، در پیشبرد جامعه و تامین منافع اجتماعی بسیار مفید خواهد بود و بالعکس رفتار انحصارگرانه و بازار انحصاری به زیان منافع اجتماع تمام خواهد شد. اما شعار رقابت اقتصادی در نظام سرمایه‌داری به چند دلیل در تناقض با توازن اجتماعی قرار دارد. **اول** این که، شرایط رقابت کامل (به عنوان وصف بازار) همانطور که اقتصاددانان خود این نظام نیز به آن اذعان نموده‌اند، عملا در عالم واقع تحقق ندارد. بنابراین شعار رقابت کامل خالی از محتوای واقعی است. **دوم** اینکه، ماهیت رقابت به دلیل تفاوت در استعدادها، توانایی‌ها، شرایط و امکانات افراد با یکدیگر، به گونه‌ای است که در نهایت عده‌ای برنده و عده‌ای بازنده می‌شوند و بر اساس قانون «برنده همه را می‌برد»، برنده نهایی این رقابت، انحصار بازار را از آن خود خواهد نمود و بدین ترتیب رقابت تبدیل به انحصار خواهد شد. **سوم** این که، رقابت در غیاب ارزشهای اخلاقی و اهداف سازنده اجتماعی و تنها با هدایت سود جویی وجاه طلبی شخصی، چنانکه ذاتی نظام سرمایه‌داری نیز هست، به جای اینکه فرآیند خلاق تامین منافع اجتماعی باشد، عامل تهدید کننده‌ای برای انسجام و توارن اجتماعی و محملی برای انواع مفاسد اخلاقی خواهد بود و **نکته آخر** این که نظام سرمایه‌داری با این ادعا که رقابت کامل منافع اجتماعی را به بهترین وجه تامین می‌کند از سیاست توزیع مجدد درآمد وثروت طفره می‌رود در حالیکه ایجاد نابرابری خصلت ذاتی بازاد آزاد است و با این وجود چاره‌ای جز سیاست‌های جبرانی نیست.

بدین ترتیب رقابت اقتصادی در نظام سرمایه‌داری به دلایلی که ذکر شد عامل نیرومندی در ساختار این نظام است که به طور مداوم در خلاف جهت توازن اجتماعی عمل می‌کند و چنانکه در تجارب عملی نظام سرمایه‌داری در قرن نوزدهم مشاهده شده است در تناقض آشکار با اهداف تامین اجتماعی قرار دارد (رک: نمازی، ۱۳۹۰، صص۱۵۱-۱۷۱ و گیدنز، همان، ص ۱۱۰)

۴-۴. ابهام و نقص در اهداف تامین اجتماعی

اگر بخواهیم اهداف تامین اجتماعی را با نگاه مبنایی‌تری مورد نقد و بررسی قرار دهیم، باید در درجه اول نوع نگاه الگوهای تامین اجتماعی معاصر به نیازهای انسان را مورد ارزیابی قرار دهیم. چرا که جوهره اصلی تامین اجتماعی به حمایت‌های اجتماعی از انسان‌هایی برمی‌گردد که از عهده تامین نیازهای خود بر نیامده‌اند. بنابراین مفهوم کانونی این مسئله نیازهای انسان است. از این منظر، یکی از مهمترین اشکالات

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تامین اجتماعی معاصر نوع تفسیری است که از نیازهای انسان ارائه داده‌اند. اگر از نظام‌های بیسمارکی که فقط حفظ درآمد برای افراد مرتبط با بازار کار را به عنوان هدف تامین اجتماعی دنبال می‌کنند بگذریم، در جامعترین الگوهای موجود، یعنی نظام‌های بِوِریجی که رفع نیاز انسان را دنبال می‌کنند، پنج معضل بزرگ زندگی انسان که نظام تامین اجتماعی برای مبارزه با آن برمی‌خیزد، عبارتند از؛ فقر، بیماری، جهل، محیط آلوده و کثیف و بیکاری (رک: موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص۷۰) در این گونه تفسیر از نیازها که نتیجه منطقی بینش ماتریالیستی و لیبرالیستی به انسان و جهان است، به وضوح، نیازهای معنوی و تربیتی انسان، به ویژه نیاز به تربیت دینی که بدون آن هیچ آرامش واقعی در زندگی انسان برقرار نخواهد شد[1]، نادیده گرفته شده است. از این رو یکی از خلأهای اساسی در الگوهای معاصر تامین اجتماعی خالی بودن آن‌ها از اهداف تربیتی و معنوی است.

صرف نظر از اشکال مبنایی فوق، اهداف مرسوم تامین اجتماعی مانند؛ حمایت از اقشار نیازمند، تامین سطح زندگی مناسب برای آحاد جامعه و ایجاد امنیت روانی برای آن‌ها در مقابل مخاطرات بزرگ زندگی، از گذشته مورد توجه ادیان آسمانی قرارداشته و امروزه نیز از مقبولیت همگانی برخوردار هستند و در کلیت این قضیه اختلافی نیست. با این حال اهداف برنامه‌های تامین اجتماعی معاصر از برخی جنبه‌های جزئی با ابهاماتی مواجه است که عدم توجه به آن‌ها این برنامه‌ها را با مشکلاتی مواجه ساخته است.

۴۴--۱. ابهام در تعیین محدوده کمی اهداف تامین اجتماعی

نظام سرمایه‌داری پس از آنکه در جهان‌بینی اقتصادی خود واجد پایگاه فلسفی مناسب برای تامین اجتماعی نبود و در اصول مسلم نظام اقتصادی آن نیز تناقضات زیادی با تامین اجتماعی وجود داشت و به دلیل پیامدهای نامطلوب این تفکر و برای تضمین بقای خود به ناچار ضرورت تامین اجتماعی را پذیرفت، باید تکلیف این مسئله را روشن می‌نمود که اکنون که گروههایی در جامعه باید مورد حمایت قرار گیرند، محدوده کمی این حمایت چیست؟ چنانکه در فصل سوم دیدیم در این زمینه حداقل سه رویکرد در نظام‌های سرمایه‌داری وجود داشت. رویکرد گزینشی، رویکرد محدود و رویکرد جامع. در رویکرد گزینشی، هدف، تضمین سطح زندگی پیشین افراد شاغل؛ در رویکرد محدود، تضمین حداقل معیشت؛ و در رویکرد جامع، تضمین سطحی معین از زندگی برای عموم آحاد جامعه است.

انتخاب هر یک از این اهداف نقش مهمی را در نوع منابع مالی و روشهای تامین آن، معیارها و نحوه تخصیص مزایا، محدوده افراد تحت پوشش، نهادهای مسئول و مجری و... ایفا می‌کند. ابهام در این زمینه،

---

۱ رک: فصل ششم، مبانی اعتقادی الگوی تامین اجتماعی اسلامی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

الگوهای تامین اجتماعی غربی را در معرض فراز و فرودها، آزمون و خطاها و مشکلات عدیده‌ای قرار داده است. نمونه این فراز و فرودها الگوی تامین اجتماعی انگلستان است که در طول یک و نیم قرن اخیر تمامی سطوح حداقلی تا حداکثری تامین اجتماعی را تجربه نموده وهنوز به نقطه مطمئنی نرسیده است. (رک: گیدنز، ۱۳۷۸ و موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک، ۱۳۷۹)

به نظر می‌رسد این ابهام از ابهام در منطق حاکم بر تعیین اهداف میانی در نظام سرمایه‌داری ریشه گرفته است. همانطور که در بررسی نظریه‌های عدالت اجتماعی در میان متفکران لیبرالیسم در فصل سوم و بررسی جهان‌بینی و هنجارهای حاکم بر نظام اقتصادی سرمایه‌داری در بالا مشاهده نمودیم، علیرغم تلاشی که امثال جان رالز برای آشتی دادن اصول لیبرالیسم با عدالت اجتماعی به خرج دادند در نهایت امر، مبنای تعیین ارزش‌ها در این نظام، رشد و تکاثر سرمایه است و میزان دخالت دولت برای اهداف تامین اجتماعی بستگی به مفید بودن آن برای رشد اقتصادی خواهد داشت. پروفسور گای سورمن، در کتاب اخیر خود؛ «اقتصاد دروغ نمی‌گوید» با اذعان به این مطلب، به عنوان یکی از اصول دهگانه اجماعی علم اقتصاد می‌گوید: «- بهترین معیار یک اقتصاد مناسب، رشد اقتصادی است. بر خلاف سایر معیارهای موجود (مثل خوشبختی)، رشد اقتصادی را می‌توان به صورت عینی تعریف کرد: یعنی نرخ افزایش تولید خالص داخلی یک کشور (GDP) در یک دوره معین... همه اقتصاددانان بر اهمیت رشد واقفند، در حالی که نرخ بالای رشد هر مشکلی را حل نمی‌کند، غیبت آن هیچ مشکلی را حل نمی‌کند... البته علم اقتصاد بین رشد بلندمدت و کوتاه‌مدت تفاوت قائل است. آن گونه که برنده جایزه نوبل اقتصاد، ادوارد پرسکات، نشان داده است، رشد سرانه بلندمدت در غرب طی قرن گذشته تقریبا دو درصد در سال بود که حاصل انباشت سرمایه و بالاتر از همه، ابداعات تکنولوژیک بوده که باعث شد نیروی کار بیش از گذشته مولّد شود... هنگامی که وارد عرصه رشد کوتاه‌مدت می‌شویم که در معرض نوسانات پیوسته است، دولت‌ها همچنین قابلیت دخالت و ایجاد برون‌دادهای ظاهرا مثبتی دارند. با این وجود، اثرات غایی چنین دخالت‌هایی، (که اغلب انگیزه‌های سیاسی دارد تا اقتصادی)، همیشه هزینه‌دار بوده و می‌تواند نهایتا از سرعت رشد اقتصاد بکاهد»(سورمن، ۲۰۰۹)

در نظامهای سرمایه‌داری غرب تا اواخر قرن نوزدهم که اقتصاد در حال رشد بود اراده‌ای برای برقراری تامین اجتماعی وجود نداشت. در اواخر این قرن پس از آنکه ادامه حیات سرمایه‌داری در معرض تهدید قرار گرفت، الگوهای محدود برقرار گردید. در جریان بحران دهه ۱۹۳۰ و به ویژه پس ازجنگ جهانی دوم، تامین اجتماعی برای ارتقاء رشد اقتصادی و خروج از بحران، مفید تشخیص داده شد و الگوهای تامین اجتماعی جامع در کشورهای اروپایی برقرار گردید. پس از رکود اقتصادی دهه ۱۹۷۰ الگوهای گزینشی مورد استقبال قرار گرفت و در بحران‌های مالی اخیر الگوهای محدود دوباره در دستور کار قرار گرفته‌اند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به نظر می‌رسد این فراز و فرود و افراط و تفریط‌ها از سردرگمی در کم و کیف اهداف تامین اجتماعی است.

۴-۴-۲. عدم شفافیت در اهداف توزیع درآمدی، جبرانی و پوشش ریسک

افراد تحت پوشش برنامه‌های تامین اجتماعی حداقل دارای سه نوع متمایز از هم هستند. گروه اول کسانی هستند که به دلیل عواملی از قبیل معلولیت‌های جسمی اصلا قادر به کار نیستند و یا درآمد مکفی برای امرار معاش ندارند و باید مورد حمایت جامعه قرار گیرند. گروه دوم کسانی هستند که قادر به کار هستند و ممکن است درآمد کافی برای گذران امور عادی زندگی را داشته باشند، ولی در جریان زندگی با حوادث غیر قابل پیش بینی مانند بیماری، بیکاری، حوادث طبیعی و...مواجه شده و نیازمند حمایت شده‌اند و دسته سوم کسانی هستند که به علت کوته‌بینی، برای دوران سالمندی و ازکارافتادگی خود پس‌انداز لازم را به عمل نیاورده ودچار فقر شده‌اند. حمایت از گروه اول به هدف انتقال درآمد از ثروتمندان به تهیدستان انجام می‌شود در حالیکه در گروه دوم هدف پوشش مخاطره(ریسک) و در گروه سوم جبران خدمت (از طریق پس‌انداز اجباری) است.

پیگیری هر یک از این اهداف مستلزم طراحی برنامه ویژه‌ای است، اما سیستم‌های تامین اجتماعی معاصر از این جهت شفافیت لازم را ندارند. مثلا در طرح‌های بازنشستگی، میان اهداف توزیعی و جبران خدمت (حفظ سطح معیشت قبلی از طریق پس‌انداز اجباری) شفافیت وجود ندارد. این طرح‌ها از طرفی پس‌انداز اجباری برای دوره سالمندی به حساب می‌آیند و از طرف دیگر متضمن انواع گوناگونی از توزیع درآمد مانند: انتقال درآمد از مجردها به متاهل‌ها، از خانواده‌های کم تعداد به پرتعداد، از یک نسل به نسل دیگر، از خانواده‌های زوجین شاغل به خانواده‌های تک شاغل و... می‌باشند. برنامه‌هایی که هدف توزیع درآمد را دنبال می‌کنند، در طرف درآمدها متناسب با شیوه‌های مالیاتی و در طرف مزایا مبتنی بر آزمون استطاعت بوده و از حیث نهاد اجرایی با نهادهای دولتی و یا بخش سوم تناسب خواهند داشت؛ در صورتی که برنامه پس‌انداز اجباری با کسور حق بیمه سازگار است، نیازی به آزمون استطاعت مالی نداشته و از طریق بخش خصوصی هم قابل اجرا است. استیگلیتز، در باره ضرورت شفافیت طرح‌های تامین اجتماعی می‌گوید: «پرداخت کنندگان مالیات باید بدانند، مثلا تا چه اندازه دلارهای مالیاتی یا حق بیمه تامین اجتماعی آنها، جهت توزیع مجدد درآمد از یک گروه به گروهی دیگر استفاده می‌شود. وقتی واقعیت و خیال با هم آمیخته شوند، فقدان شفافیت می‌تواند یکی از دلایل ایجاد مشکل در اصلاح تامین اجتماعی باشد. مثلا سالخوردگان در مقابل کاهش مزایا مقاومت می‌کنند با این اعتقاد که آن‌ها قبلا بواسطه حق

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیمه تامین اجتماعی، هزینه مزایای کنونی را پرداخت کرده‌اند. اگرچه ارزش مزایای آنها، به طور قابل توجهی بیش از ارزش سهام آن‌ها باشد». (استیگلیتز،۲۰۰۱، صص ۳۵۳-۳۸۴)

به هر حال وجود این گونه ابهامات در اهداف طرح‌های تامین اجتماعی، مشکلات زیادی را برای مدیریت این طرح‌ها به وجود می‌آورد. بدیهی است زمانی که درک افراد از مشارکت خود، کمک به هم نوعان باشد رفتار آن‌ها متفاوت از زمانی خواهد بود که حق بیمه را به عنوان پس‌انداز شخصی برای دوران سالمندی خود تلقی نمایند. در فرض دوم انگیزه خصوصی حاکم است، در حالیکه فرض اول با انگیزه خیرخواهی تناسب دارد.

به نظر می‌رسد آمیختگی الگوهای تامین اجتماعی معاصر با این گونه ابهامات تا حدودی به دلایل تاریخی شکل‌گیری و تحول برنامه‌های تامین اجتماعی و تا حدودی هم به مبانی توزیع درآمد در نظام سرمایه‌داری برگشت می‌کند که بیش از آن‌که به توزیع درآمد از ثروتمندان به فقیران اعتقاد داشته باشد به ایجاد فرصت‌های برابر معتقد است. (رک: فیتزپتریک، ص ۷۲ -۷۵) امروزه بسیاری از پیشنهادهای اصلاحی به لزوم باز تعریف برنامه‌های تامین اجتماعی در جهت ایجاد چنین شفافیت‌هایی تاکید می‌نمایند. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۲۶۴)

۴-۵- نقاط ضعف روش‌های تامین اجتماعی

برخورداری از یک الگوی تامین اجتماعی مطلوب علاوه بر این که مستلزم انتخاب کمیت و کیفیت مناسبی از اهداف است، طراحی روش‌های صحیحی را نیز طلب می‌نماید. ماهیت این روش‌ها هر چند تا حدود زیادی متأثر از نوع جهان بینی، اصول مبنایی نظام اقتصادی و اهداف مورد نظر جامعه است، با این حال مناسب بودن آن‌ها عمدتا با ملاک‌های عقلایی مانند کارآمدی، عادلانه بودن، سادگی، کم هزینه بودن، پایداری مالی، نداشتن عوارض جانبی و تولید مشکلات جدید و... قابل ارزیابی است. در این بخش روش‌های تامین اجتماعی مرسوم را از دو منظر تحلیل منطقی ویژگی‌ها و ارزیابی آثار و نتایج آن‌ها بررسی خواهیم نمود.

همانطور که در فصل سوم ملاحظه نمودیم مدل‌های تامین اجتماعی کشورهای مختلف علیرغم تفاوت‌های قابل توجهی که با یکدیگر دارند، در بسیاری از ویژگی‌ها نیز با هم مشترکند. مثلا راهبردهای سه گانه بیمه‌ای، حمایتی و امدادی در غالب آن‌ها وجود دارد و راهبردهای بیمه‌ای، با مدیریت دولتی و با مشارکت کارگر کارفرما و دولت؛ و همچنین طرح‌های بازنشستگی اجباری بی اندوخته، از مختصات غالب این روشهاست. این حوزه خاص از روشهای مزبور، علاوه بر این که به لحاظ حجمی، بخش عمده برنامه‌های تامین اجتماعی را تشکیل می‌دهد از نظر تاریخی نیز مقدم بر سایر روش‌هاست. از این رو در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مباحث انتقادی بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرند. پیش از پرداختن به بیان نقاط ضعف روشهای تامین اجتماعی، جهت درک روشن‌تر از ماهیت مباحث این بخش خلاصه‌ای از انتقادات هایک به روش‌های تامین اجتماعی مرسوم را بیان می‌نماییم.

هایک[1]، به روش‌های حمایت دولت به گونه‌ای که امروزه مرسوم است انتقادهایی را مطرح نموده است. او در مورد حقوق بازنشستگی معتقد است، این کار باید همانند بیمه اجباری اتومبیل‌ها، از طریق شرکت‌های بیمه تجاری صورت بگیرد و افراد، خود هزینه آن را بپردازند(مگر آن عده‌ای که حداقل‌های لازم را برای این کار نداشته باشند که باید دولت آن را تضمین کند) و ضرورتی ندارد که دولت تصّدی چنین کاری را به عهده بگیرد. دلیل اجباری کردن بیمه هم این است که در غیر اینصورت هزینه دوران پیری افراد به جامعه تحمیل خواهد شد.

به نظر هایک، گرچه تضمین حداقلی از خدمات درمانی به منظور پیشگیری از انتقال هزینه‌های آن به جامعه، منصفانه و ضروری است و به همین دلیل هم اجباری کردن بیمه درمانی توجیه می‌شود، امّا پایه‌گذاری خدمات درمان و بهداشت رایگان توسط دولت، به این ادعا که مراقبت‌های پزشکی از اهدافی هستند که باید به طور کامل برآورده شوند، کاملا اشتباه است.

پیشنهاد هایک برای حمایت از بیکاران، تکیه بر شرکتهای بیمه واقعی است که میزان مخاطرات بیکاری را در نرخ‌های بیمه منعکس کند و بدین ترتیب از گسترش صنایع رو به رکود جلوگیری نماید. او دلیلی برای ارائه خدمات بیمه بیکاری اجباری توسط بخش عمومی نمی‌بیند. در مورد ارائه خدمات آموزشی رایگان توسط دولت، او وجود حداقلی از سطح سواد را برای جامعه ضروری و برای عموم مفید می‌داند. اما راه حل عملی این کار را همان ایده بن‌های آموزشی «فریدمن» میداند که با اعطای آن به والدین، قدرت مانور آن‌ها در انتخاب مدرسه و معلم و استفاده از مزایای رقابت بازار محفوظ می‌ماند. او به کمک‌های دولت در برخی رشته‌های آموزش عالی که دارای آثار خارجی مثبت هستند، اشکالی وارد نمی‌کند، ولی با تعمیم آن به رشته‌هایی که خود دانشجو را بیشتر از دیگران منتفع می‌سازد، مخالف است. هزینه‌های مسکن یکی دیگر از مواردی است که دولت‌های غربی دخالت وسیعی در آن داشته‌اند. هایک برخی از شیوه‌های حمایت دولت، مانند کنترل اجاره‌بها را مورد انتقاد قرار می‌دهد و معتقد است

---

۱ دیدگاه‌هایک در باره تامین اجتماعی تا حدودی متناقض با دیدگاه او در باره عدالت اجتماعی است. او معتقد است به کاربست قوانین کلی بازار آزاد ممکن است موجب شود گروههایی از مردم مانند؛ بیماران، افراد ناقص العضو، بیوه‌ها، یتیمان و سالمندان نتوانند از طریق بازار به امرار معاش بپردازند. در این صورت، به عنوان یک استثنا باید حداقلی از درآمد برای همگان تضمین شود و دخالت دولت برای تامین آن ضرورت پیدا می‌کند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

این کار ضمن اینکه فرآیند بازار و نظم آزاد را مختل می‌کند، عملا نیز به زیان کسانی تمام می‌شود که فاقد مسکن هستند. (باتلر، همان، صص ۱۷۴-۱۷۸)

۴-۵-۱. عدم کفایت در امحاء فقر و تعدیل توزیع درآمد

برنامه‌های تامین اجتماعی اساسا به منظور حمایت از اقشار کم درآمد و پیشگیری از بروز فقر و در نتیجه بهبود توزیع درآمد طراحی می‌شوند. الگوهای تامین اجتماعی رایج اهداف توزیعی خود را در قالب دو راهبرد مشخص حمایتی و بیمه‌ای دنبال می‌کنند. افزون بر این، معمولا دولت‌ها برنامه‌های دیگری چون حمایت از قیمت محصولات کشاورزی، ارائه کالاهای اساسی به قیمت یارانه‌ای، اعطای یارانه‌های نقدی و غیر نقدی و...، نیز برای حمایت از فقرا اجرا می‌نمایند. در راهبردهای حمایتی معمولا به طور مستقیم مالیاتی از ثروتمندان اخذ و با روش‌هایی چون، پرداخت نقدی، تهیه مسکن، نگهداری کودکان بی سرپرست و سالمندان و... به فقیران پرداخت می‌شود، اما در راهبردهای بیمه‌ای با مشارکت خود افراد، از طریق اعطای مزایای بیکاری، مستمری بازنشستگی و... از بروز فقر پیشگیری می‌شود. به طور منطقی انتظار نمی‌رود که چنین برنامه‌هایی اثر منفی بر فقر و توزیع درآمد داشته باشند و چنان که در بیان نقاط قوت تامین اجتماعی بیان گردید، الگوهای مزبور در این زمینه کامیابی‌های نسبتا قابل توجهی نیز داشته‌اند. اما با این حال این سوال وجود دارد که این روش‌ها تا چه حدودی در امحای فقر موفق بوده‌اند؟ آیا روش‌های بهتری برای این منظور وجود دارد و اینکه در مجموع اثر این طرح‌ها بر توزیع درآمد چگونه است؟

۴-۵-۱-۱. عدم کامیابی در محو کامل فقر

فلسفه وجودی طرح‌های مساعدت اجتماعی این است که افرادی را که فاقد درآمد ناشی از کار و سرمایه هستند و از حمایت بیمه‌های اجتماعی نیز جا مانده‌اند، از افتادن در دام فقر نجات دهد، اما با این حال مطالعات و شواهد تجربی نشان می‌دهد که این طرح‌ها حتی در کشورهای پیشرفته صنعتی نیز نتوانسته‌اند بر مشکل فقر غلبه نمایند. «کریستینا برانت»(۱۳۸۳) اثر بخشی حمایت‌های اجتماعی در دولت‌های رفاه اروپایی بر کاهش فقر را مورد تحقیق قرار داد. طبق گزارش او در سال ۱۹۹۵ پس از اجرای مزایای مبتنی بر آزمون، که هدف مستقیم آن رفع فقر دهک‌های پایین جامعه می‌باشد، در بریتانیا و سوئد ۹/۵ درصد و در آلمان ۷/۷ درصد از جمعیت هنوز زیر خط فقر قرار داشتند. (برانت، ۱۳۸۳: ص ۵۳) همچنین بر اساس نتایج تحقیق بلکبورن که بر مبنای تعریف خط فقر رسمی آمریکا استخراج شده است، در سال ۱۹۹۸، ۲۰/۸ درصد مردم آمریکا زیر خط فقر قرار داشته‌اند و این عدد برای برخی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کشورهای صنعتی اروپایی حتی به بیش از دو برابر بالغ می‌گردد. (همان، ص ۱۰۷) وی در توجیه این پدیده معتقد است، موفقیت طرح‌های مساعدت مستلزم این است که **اولاً**: این طرح‌ها تمامی کسانی را که استحقاق دریافت کمک را دارند شامل شود (استحقاق)؛ **ثانیاً**: مزایا باید به میزانی باشد که نیازهای خانوار را برطرف کند (کفایت) و **ثالثاً**: خانوارهای مستحق عملا این کمک‌ها را دریافت نمایند (دریافت) وی با یک مطالعه تجربی در میان کشورهای آلمان، انگلیس و سوئد، ناکارآمدی طرحهای مساعدت را بیشتر، ناشی از مراحل استحقاق و دریافت می‌داند. به این معنی که در مرحله اول، مقررات استحقاق دریافت کمک، بسیاری از نیازمندان را از قلم می‌اندازد و در مرحله دریافت نیز به دلایلی چون عدم آگاهی از مزایای موجود، ترس از بدنامی و لکه دار شدن آبرو، پیچیدگی روند درخواست، شرایط دشوار آزمون استطاعت مالی و... بسیاری از نیازمندان از دریافت کمک چشم پوشی می‌کنند (رک: برانت، ۱۳۸۳: صص ۱۱۴-۱۳۰ و ۲۰۵-۲۶۶)

در مورد کارآیی روش‌های تامین اجتماعی در مقابله با فقر نیز تردیدهای جدی وجود دارد. آقای «یان رابرتسون» می‌گوید:

> «اگر پولی که در برنامه‌های دولتی فدرال در زمینه فقر هزینه می‌شود به جای دادن به سازمان‌های دولتی، مستقیما به فقرا داده می‌شد این مبلغ درآمد همه فقیران را به بالای خط فقر می‌رساند و هنوز مبالغ قابل توجهی هم اضافه می‌آمد» (رابرتسون، ۱۳۷۴، ص ۲۳۹)

میلتون فریدمن با ارائه یک مثال از مجموع اعتباراتی که در سال ۱۹۶۱ از طریق برنامه‌های مختلف رفاهی مانند طرح‌های کمک به سالمندان، مستمری‌های تامین اجتماعی، پرداخت‌های مستقیم رفاهی و ... برای کمک به فقرا اختصاص یافته بود، نشان داد اگر این کمک‌ها به صورت کمک‌های بلاعوض نقدی پرداخت می‌گردید، می‌توانست سطح زندگی ده درصد از فقیرترین اقشار را در بالای حد متوسط اجتماعی قرار دهد، یا هزینه کمک‌های سه هزار دلاری را در اختیاز ۲۰٪ از فقیرترین افراد قرار دهد و یا هزینه نیازهای اساسی یک سوم از جمعیت آمریکا را تامین نماید. وی می‌گوید: « اسراف در این برنامه‌ها به مراتب بیش از آن است که بتواند تخفیف فقر را توجیه کند، حتی اگر تخفیف فقر را سخاوتمندانه تعبیر کنیم، برنامه‌ای که درآمدهای بیست درصد واحدهای مصرف کننده دارای کمترین درآمدها را تکمیل کند تا آن‌ها را به سطح کمترین درآمد هشتاد درصد بقیه برساند، کمتر از نصف مخارج فعلی ما هزینه در بر خواهد داشت» (فریدمن، ۱۳۸۰، ص۲۳۷)

۴-۵-۱-۲. اختلالات ناموجه در توزیع درآمد

یکی از نتایج مورد انتظار از طرح‌های تامین اجتماعی این است که وضعیت نسبی فقرا در مقایسه با اقشار ثروتمند و متوسط را بهبود بخشد به این معنی که مخارج رفاهی بیشترین فایده را نصیب افراد فقیر

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نماید. اما در این مورد نیز تحقیقات خلاف این نتیجه را نشان می‌دهند. (رک: موسوی ومحمدی، ص۲۲۰) سورمن، می‌گوید:

«در فرانسه، نشان داده شده که طبقه متوسط ۲۰ درصد بیشتر از فقرا، سرانه بیشتری را برای بهداشت خود هزینه مینمایند. در نتیجه، برنامه مراقبتهای بهداشتی ملی سود بیشتری را عاید طبقه متوسط این کشور می‌سازد. در واقع حتی در دولت رفاه کوچک‌تر آمریکا نیز طبقه متوسط بیشتر از فقرا سود می‌برند؛ هر ساله ۲۴ میلیون آمریکایی طبقه متوسط از بابت خدمت درآمدی داخلی مبالغی را دریافت می‌کنند. افراد زیر خط فقر از این رهگذر هیچ‌گونه دریافتی ندارند. به عبارت دیگر دولت رفاه آمریکا به معنای پول نقد برای طبقه متوسط و برنامه‌های اجتماعی برای فقراست. این الگوی تبعیض‌آمیز را در مناطق دیگر و نیز در اروپای غربی می‌توان مشاهده کرد». (سورمن، ۲۰۱۲)

«ژولیان لوگران» با تمییز پنج نوع برابری در این بحث شرکت می‌کند: برابری هزینه‌های عمومی، برابری درآمد نهایی، برابری استفاده، برابری هزینه، برابری نتیجه. لوگران بر این عقیده است که دولت رفاه در تحقق یکایک هدف‌های فوق شکست خورده است. برای مثال وی تاکید می‌کند که در بریتانیا سهمی که از اعتبارات درمانی نصیب ثروتمندان می‌شود تا حدود ۴۰ درصد بیشتر از سهم فقیران است (رک: فیتز پتریک، ص ۷۲ -۷۵)

یکی از موضوعاتی که در این زمینه مورد توجه جدی محققان بوده است، جنبه‌های توزیعی طرح‌های بیمه‌ای تامین اجتماعی است. موافقان معتقدند، در این طرح‌ها بخشی از درآمد کارفرمایان اخذ و بین مزدبگیران سالمند یا آنهایی که دچار حوادث اجتماعی شده‌اند یا در معرض آن قرار دارند تقسیم می‌شود که خود نوعی توزیع مجدد درآمد عمودی محسوب می‌شود. ولی اکثر اقتصاددانان معاصر این را قبول ندارند و معتقدند، کارفرما از طریق افزایش قیمت کالا و یا خدمات، یا به عبارتی تحمیل هزینه‌های تأمین اجتماعی به مشتری ـ یا کاهش دستمزد مستقیم یا حداقل مخالفت با افزایش‌های بعدی دستمزد کارگر یا کاستن از میزان افزایش‌های بعدی، هزینه‌های خود را جبران می‌کند و کمتر امکان دارد که از درآمد سرمایه‌دار کاسته شود و درآمد واقعی کارگر افزایش یابد. (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۴۶)

علاوه بر این، طرح‌های بیمه‌ای موجب برخی انتقال‌های ناموجه درآمد نیز می‌باشند. استیگلیتز، معتقد است در این گونه طرح‌ها بعضی بی‌عدالتی‌ها وجود دارد. مثلا یک فرد متاهل، با این که سهام مشابهی نسبت به یک فرد مجرد پرداخت کرده است، صرفا به این دلیل که ازدواج کرده است، مزایای بیشتری دریافت می‌کند. همچنین برخی افراد ممکن است مزایای بیشتری نسبت به حق بیمه پرداختی خود کسب کنند. برای اکثر ناظران، این غیر منصفانه نیست به شرط اینکه آنهایی که این توزیع مجدد را دریافت می‌کنند به گونه‌ای استحقاقش را داشته باشند. اما تامین اجتماعی در تعیین مقدار توزیع مجدد،

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تنها به سهام تامین اجتماعی افراد توجه می‌کند نه به ثروت یا فاقد درآمد بودن آنها. (استیگلیتز، ۲۰۰۱) میلتون فریدمن نیز اشکال مشابهی را به جنبه‌های توزیعی طرح‌های بیمه‌ای تامین اجتماعی وارد کرده است. (فریدمن، ۱۳۸۰، صص ۲۲۳-۲۳۲)

نکته آخر در این زمینه که به عنوان ویژگی ذاتی طرح‌های بیمه‌ای بازنشستگی مورد اتفاق نظر عموم محققان است، انتقال درآمد بین نسلی است. نسلهایی که در دوره جوانی صندوقهای تامین اجتماعی(بی‌اندوخته)، به سن بازنشستگی می‌رسند برنده این بازی هستند اما با ورود صندوق به دوره میانسالی و پیری، نسلهای بعدی بازنشستگان، در هر دوره با شدت بیشتری بازنده خواهند بود. امروزه با ورشکستگی صندوق‌های بازنشستگی، این امر به یک معضل اساسی و تقریبا لا ینحل برای سیستم‌های تامین اجتماعی دنیا تبدیل شده است. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)،ص ۲۵۲)

۴-۵-۲. عوارض نامطلوب بر متغیرهای کلان اقتصادی

برنامه‌های تامین اجتماعی از این منظر که از مصادیق عدالت اجتماعی شمرده می‌شوند، از نظر سازگاری با لوازم رشد و توسعه اقتصادی تحت مناقشه معروف «مبادله کارایی و عدالت (برابری)» قرار می‌گیرند و تا آنجا که به این بحث مربوط می‌شود بر فرض این که در اثر اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی مقداری از کارایی کاسته شود، در واقع، این، هزینه‌ای خواهد بود که جامعه به خاطر عدالت پرداخت می‌کند و کاملا هم پذیرفتنی است. در این جا، منظور از عوارض تامین اجتماعی بر متغیرهای کلان، چنین بحثی نیست. بلکه بحث در این است که روش‌های خاصی که در الگوهای رایج تامین اجتماعی به کار می‌روند از نظر تاثیر بر متغیرهایی چون رشد و کارآیی اقتصادی چه آثاری دارند. بدیهی است هرگاه ثابت شود این الگوها مشتمل بر ویژگیهایی هستند که در دراز مدت، عواقب جبران ناپذیری بر پایداری و بالندگی اقتصاد جامعه به جای می‌گذارند و به تبع آن امکان پیگیری اهداف تامین اجتماعی را نیز عقیم می‌سازند، چنین پیامدی دیگر پذیرفتنی نخواهد بود.

در این جا لازم است پیش از ذکر موارد پیامدهای منفی، به چند نکته لازم الرعایه در ارزیابی اشکالات مطرح شده توجه داده شود. **نکته اول** در این زمینه این است که همانطور که در بررسی نقاط قوت تامین اجتماعی بیان شد، تردیدی در برخی کارکردهای مثبت برنامه‌های تامین اجتماعی در زمینه رشد و توسعه اقتصادی نیست؛ اما بحثی که هست این است که در کنار این آثار مثبت، آیا برخی نتایج منفی هم وجود دارد یا نه؟ **نکته دوم** این است که برخی از ایردات وارده شده بر نتایج اقتصادی الگوهای تامین اجتماعی، ناشی از مشکلاتی مانند جهانی شدن و تغییر اوضاع و شرایط جامعه و مسائل خارج از برنامه‌های تامین اجتماعی است که در بخش پایانی فصل سوم بیان گردید. بنابراین در ارزیابی انتقادات

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

باید به این نکته توجه شود. **نکته سوم** این که برخی از اشکالات مطرح شده بیش از آنکه به روش‌های تامین اجتماعی مربوط شود، به اصول و مبانی خاص نظام سرمایه‌داری مربوط می‌شود. بدیهی است وقتی اصول و عناصر یک نظام در جهت متضاد با تامین اجتماعی قرار داشته باشند، اتخاذ بهترین روشهای جبرانی نیز ممکن است با شکست مواجه شود. **نکته آخر** این که پی‌آمدهای کارآمدی روش‌های تامین اجتماعی، هم به لحاظ راهبردهای مختلف و هم به لحاظ ویژگی‌های جزئی‌تر این راهبردها، متفاوت است و اشکالات مطرح شده دراین بخش، عمدتا ناظر به طرح‌های توده وار(روش‌های عام گرا)، به خصوص طرح‌های بازنشستگی بیمه‌ای بدون اندوخته است. با نظر داشت این نکات، در ادامه، اشکالات وارد بر شیوه‌های تامین اجتماعی رایج را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۴-۵-۲-۱. تضعیف پس‌اندازهای خصوصی

مهمترین اشکال وارد شده به روش‌های تامین اجتماعی تضعیف پس‌اندازهای خصوصی افراد است. در این زمینه دو نوع مطالعه تحلیلی و تجربی وجود دارد. در مطالعات تحلیلی منتقدان می‌گویند، اثر نظام تأمین اجتماعی موازنه درآمد- هزینه بر پس‌انداز منفی است؛ زیرا در این حالت، از طرفی افراد به دلیل اطمینان از تامین نیازهای آینده توسط تامین اجتماعی، انگیزه چندانی برای پس‌انداز ندارند و از طرف دیگر نظام تأمین اجتماعی برنامهٔ پرداخت‌های انتقالی خالص بوده که به هیچ وجه پس‌انداز نمی‌کند و بدین ترتیب پس‌اندازکننده‌ای برای اقتصاد باقی نمی‌ماند. اما نظام تأمین اجتماعی از نوع خودمشارکتی کامل هیچ اثری بر کل پس‌اندازها و انباشت سرمایه ندارد، به این معنا که افزایش پس‌انداز تأمین اجتماعی، دقیقاً با کاهش پس‌انداز خصوصی به گونه‌ای خنثی می‌شود که پس‌اندازکل، با میزان قبلی برابر شود(پدیده برابری ریکاردویی) (بلانچارد و فیشر،۱۹۸۷، ص۲۲و ۱۱۵ ؛ ساموئلسن (۱۹۷۵)، استیگلیتز، همان)

در دسته مطالعات تجربی، مارتین فلد اشتاین (۱۹۷۴) ادعا می‌کند که تأمین اجتماعی ممکن است باعث کاهش۶۰ درصدی پس‌اندازهای خصوصی در ایالات متحده شود. فلد اشتاین و آنتونی پِلِ چیو (۱۹۷۹) با انجام یک تحقیق تجربی روی داده‌های اقتصادی آمریکا به این نتیجه رسیدند که تأمین اجتماعی به گونهٔ مؤثری باعث کاهش انباشت سرمایه بخش خصوصی می‌شود. ادوارد. ت. گالاسون و همکارانش (۱۹۹۳) با انجام یک پژوهش تکمیلی روی تحقیق فلد اشتاین و چیو، پدیده برابری ریکاردویی را دربارهٔ روابط میان افزایش تأمین اجتماعی و انباشت سرمایه بخش خصوصی به آزمون گذاشتند. تحقیق آن‌ها نشانگر آن است که اگر سرمایهٔ مربوط به طرح‌های بازنشستگی به صورت کامل اندوخته‌گذاری شوند، با فرض ثبات سایر شرایط، این پدیده به وقوع خواهد پیوست. در غیر این صورت تأمین اجتماعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

انباشت سرمایه خصوصی را به صورت معکوس متأثر خواهد کرد؛ اما نه به آن اندازه‌ای که دیگران گفته‌اند. . دنزیگر و همکارانش(۱۹۸۱) معتقدند که برنامه‌های در بر گیرندهٔ انتقال درآمد (از جمله تأمین اجتماعی) پس‌اندازهای خصوصی سالانه را بین ۰ تا ۲۰ درصد نسبت به وضعیت بدون این برنامه‌ها با رکود مواجه کرده‌اند.

در جمع‌بندی این مطالعات، به نظر می‌رسد صرف نظر از برخی دیدگهای نادر، مانند رابرت بارو (۱۹۷۸) که مدعی عدم تاثیر برنامه‌های تأمین اجتماعی بر پس‌اندازها هستند، اکثر اقتصاددانان تاثیر منفی نظام‌های موازنه سالانه بر پس‌اندازها را پذیرفته‌اند. از این رو این مورد را به عنوان یک نقطه ضعف برای این گونه نظام‌ها می‌توان پذیرفت. در عین حال این نکته نیز روشن است که شدت این اثر گذاری در جوامع سرمایه‌داری بیشتر است. زیرا تأمین اجتماعی دغدغه خاطر فرد نسبت به مخارج دوران پیری و بروز حادثه را از میان برمی‌دارد، و به دلیل تأکید بیش از حد این جوامع بر منافع شخصی و تضعیف انگیزه‌های نوع دوستی و ارث‌گذاری برای فرزندان، چندان انگیزهٔای برای پس‌انداز باقی نمی‌ماند. در جوامعی که چنین انگیزه‌های بدیلی وجود دارند، تاثیرات منفی مزبور از شدت کمتری برخودار خواهد بود.

۴-۵-۲-۲. تاثیر منفی بر میزان اشتغال

برنامه‌های تامین اجتماعی به دلیل بهبود سلامت، آموزش و تغذیه نیروی کار بر کیفیت نیروی کار تاثیر مثبت به جای می‌گذارند اما ممکن است از جهات مختلفی بر کمیت آن اثر منفی داشته باشند. **اولا:** به دلیل محددیت سنی کار (به خاطر بازنشستگی اجباری در سن مشخص)، تعدادی از نیروهایی که هنوز قادر به ادامه فعالیت هستند از بازار کار خارج می‌شوند. **ثانیا:** تامین اجتماعی به دلیل تضمین درآمد برای افراد بیکار و ایام بیماری و مانند آن، ممکن است انگیزه اشتغال به کار افراد را تضعیف کند و در مواردی هم موجب مخاطرات اخلاقی مانند تمارض و سند سازی برای بازنشستگی پیش از موعد شود. **ثالثا:** تحمل هزینه‌های سنگین تأمین اجتماعی توسط کارفرمایان و تلقی آن به عنوان مزد غیر مستقیم، آن‌ها را تشویق به جانشین کردن کارگر به وسیله ماشین می‌نماید. و قوانین حداقل دستمزد نیز می‌توانند تاثیر مشابهی داشته باشند. **رابعا:** در فرآیند جهانی شدن، افزایش هزینه نیروی کار موجب مهاجرت سرمایه به کشورهایی می‌شود که نیروی کار ارزان تری دارند. (رک: استیگلیتز، ۲۰۰۱)

۴-۵-۲-۳. اثرات متفاوت بر رشد اقتصادی

عوامل اصلی رشد اقتصادی؛ سرمایه، نیروی کار و بهره‌وری است. اثر تامین اجتماعی بر بهره‌وری نیروی کار، به دلایلی که در بالا ذکر گردید، مثبت است و از این جهت موافق رشد اقتصادی است ولی از آن جهت که بر اشتغال، پس‌انداز و تشکیل سرمایه تاثیر منفی دارد، به زیان رشد عمل می‌نماید. نتیجه

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نهایی این دو اثر بستگی به برآیند آن‌ها در تعامل با یکدیگر دارد. در این میان آنچه تعیین کننده است رعایت سطح بهینه مخارج و اتخاذ شیوه‌های صحیح برای تامین اجتماعی است. مثلا سیستم‌های اندوخته گذاری کامل نسبت به سیستم‌های موازنه سالانه اثر بهتری بر رشد دارند و چنانکه تجربه کشورهای اروپایی و آمریکا نشان می‌دهد برنامه‌های تامین اجتماعی در اوایل سالهای پس از جنگ جهانی دوم تاثیرات مثبت غیر قابل انکاری بر رشد و توسعه این دولت‌ها داشت و مشکلات از زمانی شروع شد که دولت‌های رفاه به توسعه بیش از حد فعالیت‌های خود پرداختند. (رک: موسوی و محمدی،۱۳۸۸، ص ۲۹۸-۲۹۵)

پروفسور ساموئل سون(۱۹۷۵)، در مقاله مشهور خود «رشد اقتصادی و تامین اجتماعی بهینه» برخی از جنبه‌های نظری این بهینه یابی را تبیین نموده است. در این زمینه، مطالعات تجربی و نظری متعددی هم صورت گرفته است که نتایج برخی از آن‌ها به زیان برنامه‌های تأمین اجتماعی رایج است. در این باره می‌توان به مطالعۀ مارتین فلد اشتاین(۱۹۸۵) با عنوان «سطح بهینۀ مزایای تأمین اجتماعی» و مطالعۀ تجربی پروفسور والتر گالن‌سون (۱۹۶۸) اشاره نمود. گالن سون، اطلاعات مقطع زمانی۴۰ کشور را به روش اقتصادسنجی تجزیه و تحلیل می‌کند. او متغیر نرخ رشد اقتصادی در یک دورۀ ۱۰ ساله را به عنوان متغیر مستقل و متغیرهای رشد محصول نیروی کار، تشکیل سرمایۀ ناخالص داخلی و هر کدام از شش متغیر تأمین اجتماعی را به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته است. گالن سون چنین نتیجه گرفته است که هزینه‌های تأمین اجتماعی در تضاد با نرخ رشد اقتصادی کشورها عمل می‌کند. در نقطه مقابل، برخی تحقیقات دیگر مانند تحقیق مشترک گیانکارلو مارنیا و پاسکال اسکارناموزینو (۱۹۹۷) حاکی از اثر مثبت مخارج تأمین اجتماعی بر رشد اقتصادی است.

۴-۵-۲-۴. سایر آثار

علاوه بر مواردی که ذکر شد، اشکالات دیگری نیز بر طرح‌های تامین اجتماعی وارد گردیده است. بانک جهانی در گزارش ۱۹۹۴ خود تحت عنوان گریز از بحران سالمندی، از طرحهای «بازنشستگی بی‌اندوخته» که توسط بخش عمومی به اجرا درمی‌آید بنا به دلایلی نظیر: نرخهای بالا و روبه افزایش مالیات بر درآمد، تخصیص نابجای منابع مالی عمومی، فرصتهای از دست رفته جهت افزایش پس‌اندازهای درازمدت، رشد زیاد و پنهان بدهی در نظام بازنشستگی عمومی، و سرانجام ناپایداری مالی انتقاد می‌کند (رک: لارنس تامپسن (۱۳۷۹)، ص۶ و ۱۲) همچنین گفته می‌شود، تامین اجتماعی به دلیل افزایش تقاضا، کاهش عرضه و سرمایه‌گذاری و افزایش میزان دستمزد یک جریان تورمی را لااقل در کوتاه‌مدت به وجود می‌آورند.

دسترسی به این مدرک بر پایۀ آیین‌نامۀ ثبت و اشاعۀ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارۀ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایۀ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۴-۵-۳. گسترش حجم دولت و تضعیف نهادهای مردمی(تمرکز گرایی)

یکی از ویژگیهای عمده الگوهای تامین اجتماعی معاصر دولتی بودن آنهاست. دخالت دولت در این عرصه در ابتدای امر بر منطق شکست بازار در برقراری بهینگی اجتماعی و لزوم دخالت دولت در امر پرداخت حقوق بیکاری و مستمری‌های سالمندی و مانند آن استوار گردید اما به مرور زمان، به مصداق قانون واگنر، دخالت دولت در این زمینه به گونه‌ای گسترش یافت که به یکی از زمینه‌های اصلی مبحث شکست دولت تبدیل گردید.

اهم انتقادهای وارده به این ویژگی و پیامدهای ناشی از اتّکا سیستم‌های تامین اجتماعی به دولت را می‌توان در سه محور به شرح ذیل بررسی نمود.

۴-۵-۳-۱. ناموجه بودن پاره‌ای از طرح‌های دولتی از منظر سلب آزادی‌های افراد

امروزه کلیت این قضیه که عملکرد بازار آزاد در برخی موارد ناقص است و دخالت دولت در آن زمینه‌ها منافع کل جامعه را بهبود می‌بخشد، مورد اتفاق نظر همه اقتصاددانان است، اما در این مطلب هم تردیدی نیست که توسعه بیش از حد دخالت‌های دولت موجب سلب آزادیهایی می‌شود که منبع ارزان و خود کار جوشش ثروت و پیشبرد اهداف جامعه شمرده می‌شوند. بنابراین حداکثر منافع اجتماعی وقتی حاصل خواهد شد که حد بهینه‌ای از دخالت دولت در امور مردم رعایت شود. یکی از ایرادهای وارد به تامین اجتماعی معاصر تجاوز از این حد بهینه در خصوص پاره‌ای از طرحهاست.

یکی از برنامه‌های اصلی تامین اجتماعی که از این منظر مورد انتقاد جدی قرار گرفته است، طرح‌های مستمری بازنشستگی است که به صورت ملی و اجباری اعمال می‌شوند. مبنای تئوریک این برنامه‌ها چنین است که افراد در صورت آزاد بودن، به دلیل عدم توان مالی و یا کوته بینی، پیش بینی لازم را برای ایام سالمندی خود به عمل نمی‌آورند و از این ناحیه، جامعه متحمل خسارات زیادی می‌شود. از این رو باید افراد را وادار نمود که در طرح‌های بازنشستگی دولتی شرکت نمایند. درستی این ادعا منوط به اثبات دو مقدمه است. اول این که افراد در صورت آزاد بودن پیش بینی لازم را انجام نخواهند داد، بنابراین اجبار لازم است؛ و دوم این که بخش خصوصی از عهده اجرای این برنامه عاجز است و دولت باید رأسا تصدی این امر را به عهده بگیرد. هر دوی این مقدمات ناتمام هستند. زیرا درستی مقدمه اول منوط به این است که مشاهده شود در صورت عدم اجبار، پدیده کوته بینی در میان اکثریت قابل توجهی از افراد وجود دارد و گرنه سلب آزادی اکثریت به جرم رفتار غیر عاقلانه اقلیت توجیهی نخواهد داشت، در حالیکه چنین چیزی در هیچ جا ثابت نشده است. (رک: فریدمن، ۱۳۸۰، صص ۲۲۳-۲۳۲) بلی، ممکن است اکثریت جامعه از نظر مالی از عهده چنین تدارکی ناتوان باشند، اما در این صورت باید دید مشکل از کجا ناشی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شده و به صورت ریشه‌ای آن را حل نمود؛ نه این که به خاطر حل یک مشکل (که بنا به دلایل آشکار، از عوارض مناسبات سرمایه‌داری غربی است) به مشکل بزرگتری تن داد. مقدمه دوم هم درست نیست و امروزه توسعه روزافزون مستمری‌های بازنشستگی خصوصی و گرایش دولت‌ها به خصوصی سازی این گونه طرح‌ها، خود، بهترین دلیل این امر است(رک: فریدمن، ۱۳۸۰، صص ۲۲۳-۲۳۲) تنها نکته‌ای که در این جا ممکن است برای لزوم دولتی بودن این طرح‌ها ذکر شود، اهداف توزیع درآمدی آنهاست که ناموجه بودن آن هم در مطالب پیشین تبیین گردید.

۴-۵-۳-۲. تعمیق وابستگی افراد به دولت و تضعیف کارکرد حمایتی خانواده و نهادهای خیریه

یکی از ویژگیهای یک تامین اجتماعی مطلوب این است که بتواند با ارائه خدمات مناسب، برای اکثریت افراد جامعه شرایطی را فراهم سازد که در دراز مدت بتوانند بدون دریافت حجم بالایی از کمک‌های دولتی، نیازهای عادی زندگی خود را تامین نمایند. چنین خصلتی در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام وجود داشت و چنانکه در فصل دوم ملاحظه نمودیم یکی از کارکردهای آن الگو، کاهش تدریجی تعداد نیازمندان به دریافت زکات تا حد نزدیک شدن آن‌ها به صفر بود. با این حال الگوهای تامین اجتماعی معاصر متکی بر روش‌هایی است که در جهت عکس چنین خصیصه‌ای عمل می‌کنند. امروزه مخارج تامین اجتماعی در دولت‌های رفاه اروپایی به طور میانگین نیمی از مخارج عمومی و تا حدود یک سوم تولید ناخالص ملی این کشورها را به خود اختصاص می‌دهد و علیرغم تمامی تلاشهایی که از سه دهه پیش تا کنون برای کاستن از دامنه خدمات رفاهی به عمل آورده‌اند، این نسبت، تمایلی به کاهش نشان نداده بلکه افزایش نیز داشته است (رک: بونولی و همکاران، ۱۳۸۰، ص۲۲۶)[1] این پدیده نشانگر وابستگی ساختاری مردم به سیستم‌های رفاهی این کشورهاست. وجود چنین حجم گسترده‌ای از برنامه‌های دولتی، دولت را در این جایگاه قرار داده است که به جای افراد تصمیم می‌گیرد که مصرف ویا تولید چه چیزی برای آن‌ها خوب است، چه مقدار پس‌انداز لازم است، چگونه باید سرمایه‌گذاری کرد و... این امر به مرور زمان احساس وابستگی، بی اختیاری و بی مسئولیتی را در وجود افراد نهادینه کرده است. وجود چنین احساسی برای کارکنان بخش دولتی که اکنون در برخی کشورهای اروپایی بیش از نیمی از

---

۱ . بر اساس جدیدترین آمارهای گزارش سالانه سازمان بین المللی کار در باره وضعیت تامین اجتماعی در کشورهای جهان، سهم مخارج تامین اجتماعی نسبت به تولید ناخالص ملی، در فرانسه ۲۹/۲، فنلاند ۲۶/۱، آلمان ۲۶/۷، ایتالیا ۲۵، سوئد ۲۹/٤، انگلستان ۲۱/۳، و آمریکا ۱۵/۹ درصد بوده است.۲۶۱-۲۵۹ p "Providing coverage in times of crisis ؛ ۱World Social Security Report ۲۰۱۰/۲۰۱۱۲

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بازار کار را به خود اختصاص داده‌اند، بسیار شدیدتر است. . (رک: موسوی ومحمدی، ص۲۲۰ و سورمن، ۲۰۱۲)

الگوهای رفاهی غربی همچنین موجب تضعیف نهادهای خیریه گردیده‌اند. زیرا علاوه بر این که مبانی اعتقادی و هنجاری این الگوها موجب مهجوریت نهادهای خیریه گردید، گسترش مسئولیت‌های دولت نیز به مرور زمان انگیزه‌های اقدامات خیرخواهانه افراد را، به این امید که حالا دیگر دولت از همه نیازمندان مراقبت می‌کند و دیگر موضوعی برای مسئولیت آن‌ها باقی نمانده است، تضعیف نموده است. فریدمن با اشاره به این واقعیت در کشورهای غربی می‌گوید: «یکی از خسارتهای عمده گسترش فعالیت‌های رفاهی دولت، کاهش فعالیت‌های خیریه خصوصی بوده است؛ در حالیکه در بحبوحه آزادی اقتصادی در اواسط سده نوزدهم، انگلستان و امریکا شاهد رشد فوق العاده سریع سازمان‌ها و نهادهای خیریه خصوصی بودند». (همان، ص ۲۳۳)

موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، در این زمینه می‌نویسد: «دولت رفاه موجب از میان رفتن نظامهای حمایتی شده است که قبلاً وجود داشت، نظیر کمکهای داوطلبانه پیشه‌وران به یکدیگر در شهرها؛ همچنین، در مراحل بعد، باعث سست شدن نهاد خانواده به عنوان واحد محوری جامعه گردید. شهروندانی که قبلاً فعال بودند، اکنون به واسطه دولت رفاه تبدیل به مشتریانی شده‌اند که نه اجازه دارند برای خود تصمیم بگیرند و نه برای مشکلاتشان خود راه حل بیابند. و نهایتاً آنکه، کسانی که می‌توانستند اعضای راضی و شادمان یک خانواده باشند، اکنون براثر مقررات رفاهی تبدیل به افرادی فاقد ریشه شده‌اند». (موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۴۶)

سیستم‌های تامین اجتماعی فراگیر دولتی از یک جهت دیگر نیز موجبات تضعیف خانواده و تعمیق وابستگی به دولت را فراهم نمودند. در سیستم‌های سنتی، زنان بسیاری از خدماتی را که امروزه دولت‌ها با هزینه‌های سنگین اداری و غیر اداری انجام می‌دهند، به سادگی و بعضا رایگان انجام می‌دادند و در عین حال حضورآن‌ها در خانه همانند اکسیر محبتی بود که موجبات انسجام، شادمانی و پایداری خانواده را فراهم می‌نمود. پس از آنکه دولت‌های رفاه برای جبران کمبود منابع مالی خود از طریق حق بیمه زنان و همچنین تامین نیروی کار برای مراکز خدماتی و درمانی دولتی، کانون خانواده را از وجود آن‌ها خالی کردند، این کار علاوه بر اینکه روش ارزان قیمت خدمات اجتماعی آن‌ها را با روش‌های پر هزینه دولتی جایگزین نمود، کارکردهای تربیتی خانواده را نیز به محاق برد (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۶۸- ۷۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۴-۵-۳-۳. پر هزینه بودن و دامن زدن به بحران‌های مالی دولت

مهمترین چالش سیستم‌های تامین اجتماعی که امروزه تقریبا به یک معضل غیر قابل حل برای اکثر دولت‌های رفاه تبدیل شده است کسری بودجه و بحران مالی این سیستم‌هاست. هر چند بروز این مشکل دلایل متعددی دارد که برخی از آن‌ها به عنوان مشکلات ناشی از تحولات پیرامونی، در آخر فصل سوم مورد بررسی قرار گرفت؛ اما به نظر می‌رسد عامل اصلی آن، شیوه‌های مورد استفاده در نظام‌های تامین اجتماعی معاصر است. پاره‌ای از مشکلات این روش‌ها مانند: گسترش بیکاری، تعمیق وابستگی روزافزون افراد، تضعیف نقش حمایتی خانواده و نهادهای خیریه و... که در مطالب بالا بررسی گردید، هر کدم به نوعی در تشدید این بحران‌ها نیز موثرند. افزون بر آن‌ها وجود دو ویژگی دیگر نیز این نظام‌ها را در معرض بحران‌های مالی قرار می‌دهد. **ویژگی اول** به روش تامین مالی این سیستم‌ها مربوط می‌شود. «کالیز» و «جونز» دلایل تئوریک این پدیده را توضیح داده‌اند. آن‌ها با تحلیل ریاضی و ارائه چند مثال عملی نشان می‌دهند که چگونه طبیعت روش تامین مالی موازنه سالانه (pay as you go) به طور فزاینده، لزوم وضع مالیات بیشتر برای حفظ سطح قبلی خدمات را ایجاب می‌نماید. (رک: کالیز و جونز، ۱۳۸۸، ج ۲،ص۸۶۲-۸۶۸) نکته حائز اهمیت در این باره این است که اگر به جای دولت یک شرکت خصوصی تصدی چنین خدمتی را به عهده می‌گرفت **اولاً**: با برآورد دقیق منابع از طریق محاسبات بیمه‌ای و تنظیم مزایا بر اساس آن، از بروز کسری بودجه جلوگیری می‌کرد و **ثانیاً**: در صورت بروز کسری مداوم، ورشکسته اعلام می‌گردید و از بازار خارج می‌شد. اما در سیستم‌های فعلی، کسری بودجه تامین اجتماعی، به دلیل وجود محدودیت در افزایش مالیات، از محل استقراض دولت تامین مالی می‌شود و این امر ممکن است تا چندین دهه صندوق تامین اجتماعی را بدون اعلام ورشکستگی سرپا نگه دارد.

ویژگی دوم به کارگیری شیوه‌های توده‌وار و عام‌گرایانه در تخصیص مزایای بسیاری از طرح‌های تامین اجتماعی مانند: مستمری بازنشستگی، بیکاری و بیماری است. توضیح مطلب این که در این گونه طرح‌ها تخصیص مزایا بر مبنای استحقاق افراد صورت نمی‌گیرد و به جای آن بر ملاک‌های عامی مانند رسیدن فرد به سن معین، داشتن همسر و فرزند و مانند آن‌ها تاکید می‌شود؛ اعم از آنکه فرد مورد نظر نیازمند کمک باشد و یا نباشد. این گونه روش‌ها علاوه بر این که به لحاظ اداری مستلزم دیوانسالاری گسترده‌ای است، از نظر مالی هم بسیار پرهزینه است. دولت‌های غربی برای حل مشکل تامین مالی این طرح‌ها و استمرار خدمات رفاهی، ابتدا سیاست‌هایی مانند: اشتغال زنان و کاهش موالید و کنترل جمعیت را طراحی نمودند که این امر، مشکلات دیگری مانند سالخوردگی جمعیت را باعث گردید و موجب تعمیق بیشتر بحران شد. اقدام بعدی، افزایش مالیات‌ها بود که آن هم علیرغم این که تا نهایت درجه ممکن اعمال گردید، افاقه‌ای نداشت و بالاخره مسئله‌ای به نام کسری بودجه و بحران مالی نظام‌های تامین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اجتماعی رقم زده شد. بر اساس گزارش خزانه داری کل آمریکا (در حدود یک دهه قبل)، سازمان تأمین خدمات درمانی سالخوردگان این کشور (علی‌رغم کوچکی حجم آن نسبت به سازمان‌های مشابه اروپایی) با رقم نجومی ۳۷۶۰۰ میلیارد دلار کسری بودجه انباشته مواجه گردیده بود که این رقم به طور مداوم در حال افزایش است (رک: نمازی، ۱۳۸۷، ص ۱۷ و استیگلیتز،۲۰۰۱، ص ۳۵۳-۳۸۴)

پس از طی این مراحل، دولت‌های رفاهی برای خواباندن مشکل به ناچار به سمت استقراض سوق داده شدند که در واقع به نوعی طفره رفتن از حل واقعی مشکل و انتقال آن به نسل بعدی محسوب می‌شود. اما این کار نیز به مرور زمان بدهی‌های انباشته دولت و معضل بزرگتری به نام بدهی دولت‌ها را پایه گذاری نمود؛ به گونه‌ای که هم اینک سالهاست که بدهی قریب به اتفاق دولت‌های رفاه از خط قرمز آن یعنی یک سوم تولید ناخالص داخلی فراتر رفته است. این پدیده، امروزه برخی از دولت‌های رفاهی را در آستانه ورشکستگی کامل و برخی دیگر را در باتلاق بحران بدهی‌ها فرو برده و موجبات کاهش مداوم رتبه اعتباری آن‌ها را فراهم نموده است و این نیز به معنای به پایان رسیدن دوره استقراض و انتقال مجدد مشکل به نسل‌های بعدی است(رک: سورمن، ۲۰۱۲) نمونه روشن این فرجام محتوم، دولت یونان است که هم اکنون بدهی آن، علی رغم به کار بست تمامی سیاست‌های ریاضتی، از رقم باور نکردنی ۱۶۰٪ GDP این کشور فراتر رفته است (رک: متساگانیس، ۲۰۱۱) چنین وضعیتی کم و بیش برای سایر دولت‌های اروپایی نیز صادق است. بنا به گزارش سال ۱۹۹۹ او ای سی دی در فاصله سالهای ۱۹۸۱ تا ۱۹۹۸ میزان بدهی دولت‌های اروپایی به شدت و به طور میانگین بیش از ۴۰٪ رشد یافت؛ به گونه‌ای که در پایان این دوره، بدهی دولت ایتالیا ۱۲۰٪، اسپانیا ۷۳٪، سوئد ۷۰٪، فرانسه ۶۷٪، آلمان ۶۳٪ و انگلستان به ۵۷٪ GDP این کشورها بالغ گردید (بونولی و همکاران، ۱۳۸۰، ص۲۴۳) و هم اینک، در مجموع، بدهی عمومی ۲۷ کشور اروپایی از مرز ۷۹/۳ درصد تولید ناخالص داخلی کشورهای عضو در سال ۲۰۰۹ به ۱/ ۸۵ درصد در سال ۲۰۱۰ رسیده است. (خوش آیند، ۱۳۹۱)

۴-۵-۴. افزایش مخاطرات اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی

تامین اجتماعی از یک دیدگاه کلی، از آن جهت که به هر حال اهدافی در زمینه رفع فقر و تعدیل توزیع درآمد را دنبال می‌نماید، به هر میزانی که در این زمینه‌ها موفق شود بر متغیرهای تربیتی و معنوی جامعه تأثیر مثبت خواهد داشت. اما با این حال الگوهای تامین اجتماعی معاصر علاوه بر این که در ناحیه اهداف، فاقد اهداف معنوی وتربیتی هستند، در ناحیه سازوکارهای اجرایی نیز مشتمل بر ویژگی‌هایی هستند که از جهات متعددی موجب دامن زدن به برخی مخاطرات اخلاقی و ناهنجاریهای فرهنگی می‌گردند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جهت اول تاثیر سازوکارهای بیمه‌ای بر افزایش مخاطرات اخلاقی است. توضیح مطلب این که در روش‌های بیمه‌ای از آن جا که ایجاد کننده خطر مستقیما هزینه ناشی از رفتار پر خطر خود را پرداخت نمی‌کند و این کار به عهده بیمه‌گر گذاشته می‌شود، انگیزه کافی برای کاهش مخاطرات ایجاد نمی‌شود. ارتکاب لذت‌های غیر قانونی، رفتارهای پرخطر رانندگی، سقط جنین و به تاخیر انداختن دوره باروری زنان به خاطر حفظ رضایت جنسی، تمارض و عدم تلاش جدی برای کاریابی و... نمونه‌های رایج این گونه رفتارهای غیر مسئولانه است (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۲۵۵) افزون بر این، سنگینی حق بیمه بر کارفرمایان و نارضایتی و یا ناتوانی آنان از پرداخت آن، گاهی موجب تهیه لیست‌های غیر واقعی از تعداد کارکنان و یا میزان حقوق و دستمزد آن‌ها (برای کاهش حق بیمه پرداختی و یا افزایش حقوق دوره بازنشستگی) میگردد.

جهت دوم آثار و پی‌آمدهای خارجی برقراری تامین اجتماعی در بازار رسمی بر بازار غیر رسمی کار است. حمایت از نیروی کار شاغل در بخش رسمی به صورت قوانین حداقل دستمزد و بیمه‌های اجتماعی، اگرچه وضعیت افراد موجود در این بازار را بهبود می‌بخشد، اما به دلیل بالا بردن هزینه‌های نیروی کار، انگیزه استخدام را تضعیف نموده و موجب بازماندن بخشی از افراد کار از ورود به این بازار می‌شود. چنین افرادی به جمعیت بیکاران اضافه می‌شوند و از آنجا که چتر حمایتی نظام تامین اجتماعی نیز به دلایل مختلف شرایط زندگی رضایتمندانه را برای آن‌ها فراهم نمی‌کند، به ناچار جذب مشاغل غیر قانونی و زیرزمینی گردیده و یا در مشاغل جزئی و غیر رسمی که بعضاً زمینه ساز برخی جرائم و ناهنجاری‌های اجتماعی و اخلاقی است، اشتغال می‌یابند.

جهت سوم به شیوه اعطای مساعدت‌های اجتماعی مربوط می‌شود. نظام‌های تامین اجتماعی به دلیل محدودیت منابع، پرداخت کمک‌های اجتماعی به نیازمندان را به احراز شرایط آزمون استطاعت مالی منوط می‌کنند. اما روشن است که اجرای چنین آزمونی با سازوکارهای دولتی کار آسانی نیست. سختی‌ها و هزینه‌های شرکت در چنین آزمونی گاهی به اندازه‌ای زیاد است که افراد نیازمند عطایش را به لقایش می‌بخشند و کسب درآمد از راههای غیر قانونی و ارتکاب جرائم را بر آن ترجیح می‌دهند. (رک: گیدنز، ص ۲۱)

جهت چهارم آثار فردی و اجتماعی ناشی از پدیده بازنشستگی است. تردیدی وجود ندارد که تکریم سالمندان و رسیدگی به نیازهای متنوع آنان از اهداف ارزشمند انسانی است که نظام‌های تامین اجتماعی رایج نیز تا حدود زیادی از طریق تامین استقلال مالی آنان، در این راستا عمل می‌نمایند. اما شیوه‌های کنونی تحقق این هدف- به این صورت که افراد به صرف رسیدن به سن ۶۵ سالگی به یک باره از جمعیت مولّد به جمعیت مستمری بگیر تبدیل می‌شوند و با توجه با افزایش امید به زندگی نزدیک به سی سال در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

این وضعیت ادامه حیات می‌دهند- همراه با عواض نامطلوبی است که با تغییر روش‌های کنونی می‌توان از آن‌ها اجتناب نمود. احساس مطرودیت اجتماعی و تبدیل شدن به یک عنصر مشکل ساز و سربار جامعه، یکی از این گونه عوارض است که دامنگیر افراد بازنشسته می‌شود. واقعیت این است که کار کردن احساس مفید بودن را به همراه می‌آورد و مایه عزت نفس آدمی است؛ بازنشستگی در بسیاری از موارد به خصوص در مورد بازنشستگان جوان‌تر موجب سلب این موهبت می‌شود.

گسست اجتماعی میان نسلها، یکی دیگر از عوارض شیوه کنونی رسیدگی به نیازهای سالمندان است. امروزه با نزدیک شدن میانگین طول زندگی افراد به صد سال، شرایطی به وجود آمده است که پنج نسل در کنار همدیگر زندگی می‌کنند. از میان این پنج نسل، نسل اول و دوم(سنین ۶۰ تا ۱۰۰ سال)، افرادی هستند که علیرغم ضعف قوای جسمانی، با ذخیره تجربیات گرانسنگ ادوار گذشته، در اوج خردمندی و پختگی هستند و حضور آن‌ها در محیط کار در کنار نسلهای سوم و چهارم، زمینه ساز ورزیدگی بیشتر و درس آموزی آن‌ها از این میراث گرانبهاست. شیوه‌های کنونی بازنشستگی چنین فرصتی را از جامعه سلب می‌کند. افزون بر این، شیوه‌های کنونی تامین مالی مستمری‌های بازنشستگی به گونه‌ای است که تنها منبع آن، حق بیمه دریافتی از نسل شاغل است و این به معنای وجود یک قرارداد میان نسلی یک طرفه میان آنهاست که در غیاب ارزشهای اخلاقی ممکن است به جای تکریم و احترام، نوعی تنفر و انزجار را نصیب بزرگسالان بنماید. (رک: گیدنز، ص ۱۳۳-۱۳۵و دینتینیانو، (۱۳۸۰)،ص ۲۵۲)

۴-۶. روند اصلاحات تامین اجتماعی در جهان

مجموعه مشکلات پیرامونی دولت‌های رفاه که در انتهای فصل سوم بررسی گردید و نیز اشکالات و نقاط ضعف درونی الگوهای تامین اجتماعی که در این فصل بیان نمودیم، انجام اصلاحات در سیستم‌های تامین اجتماعی پیشرو مانند اروپا و آمریکا را ایجاب نمود. در نظام‌های اروپایی این اصلاحات از دهه ۱۹۷۰ آغاز گردید و در دهه ۱۹۹۰ سرعت گرفت، امآ به دلیل ماهیت پیچیده تامین اجتماعی و ریشه دار بودن آن در زوایای زندگی چند نسل متوالی، با صعوبت و کندی همراه بوده است. نکات برجسته این روند را در چند محور زیر می‌توان بررسی نمود.

۴-۶-۱. پیشنهادهای اصلاحی در مباحثات نظری

امروزه مطالعات و مباحثات علمی فراوانی در باره بایسته‌های اصلاحات تامین اجتماعی و چگونگی برون رفت از مشکلات فعلی صورت می‌گیرد. نتایج برخی از این مباحثات پیشنهادهایی بوده است که به اصلاحات عملی منجر شده است؛ این دسته از نتایج را در محورهای بعدی این بخش مرور خواهیم نمود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اما در میان آن‌ها برخی پیشنهادها نیز دیده می‌شود که از جنبه نظری بسیار حائز اهمیت‌اند هرچند که ممکن است هنوز با مقام اجرا فاصله داشته باشند. در این جا برخی از مهمترین این پیشنهادها را بررسی می‌نماییم.

۴-۶-۱-۱. تجدید نظر در مفهوم و ماهیت رفاه: همانطور که در بررسی اهداف تامین اجتماعی ملاحظه نمودیم، سیستم‌های فعلی تامین اجتماعی عمدتا دارای رویکردی سلبی بوده و بر جنبه‌های اقتصادی رفاه متمرکز شده‌اند. در صورتیکه مفهوم و ماهیت رفاه در رشته‌های علمی گوناگون مانند: فلسفه، اخلاق، روانشناسی، جامعه شناسی و... مورد بحث و مداقه قرار گرفته و رویکردهای جدید و متنوعی در این باره مطرح گردیده است که با عملیاتی شدن آن‌ها انقلابی در برنامه‌های تامین اجتماعی روی خواهد داد. گیدنز، در تطبیق این مباحث بر برنامه‌های تامین اجتماعی می‌گوید:

«هنگامی که بوریج گزارش درباره ی بیمه‌ی اجتماعی و خدمات وابسته به آن را در سال ۱۹۴۲ نوشت، آشکارا علیه احتیاج، بیماری، جهل، فقر و نکبت و بیکارگی و تنبلی اعلام جنگ کرد. به سخن دیگر، دیدگاه او تقریباً به کلی منفی بود. امروز ما باید از رفاه مثبت سخن بگوییم، که خود افراد و سازمان‌های دیگر علاوه بر دولت به آن کمک میکنند- و برای ایجاد ثروت کارکرد مثبت دارد. رفاه در اصل یک مفهوم اقتصادی نیست، بلکه مفهومی روانی است، که درواقع با بهبود بخشی سروکار دارد. بنابراین، کمک‌ها یا مزایای اقتصادی هرگز به خودی خود برای ایجاد آن کافی نیستند. نه تنها شرایط وعوامل بسیاری غیر از دولت رفاه در ایجاد آن مؤثرند، بلکه مؤسسات رفاهی باید با ترویج مزایای روانی علاوه بر مزایای اقتصادی سروکار داشته باشند. مثال‌هایی کاملاً پیش پا افتاده می‌توان ارائه کرد: برای مثال، مشاوره و راهنمایی گاهی ممکن است مؤثرتر از کمک مستقیم اقتصادی باشد... رفاه مثبت عاملی مثبت را جانشین هر یک از عوامل منفی بوریج میکند: به جای احتیاج، استقلال؛ نه بیماری بلکه سلامت با نشاط؛ به جای جهل، آموزش به عنوان یک جزء مستمر و همیشگی زندگی؛ به جای پریشانی و نکبت، آسایش و به روزی؛ و به جای بطالت و بیهودگی، ابتکار (گیدنز، ص۱۲۶) . وی معتقد است در صورت اتخاذ چنین رویکردی پدیده بازنشستگی به شیوه امروزی آن به کلی از میان خواهد رفت و طبقه‌ی مستمری بگیر دیگر وجود نخواهد داشت. چرا که در جامعه رفاه مثبت سالخوردگی نباید به منزله‌ی یک دوران حقوق بدون مسئولیت در نظر گرفته شود. جامعه شراکتی است نه تنها میان کسانی که زنده‌اند، بلکه میان آن‌ها که زنده‌اند، آن‌ها که مرده‌اند و آن‌ها که متولد خواهند شد. (همان، ص۱۳۳-۱۳۵)

۴-۶-۱-۲. تمرکز زدایی؛ (جامعه رفاه به جای دولت رفاه): نظام‌های تامین اجتماعی کنونی در پاسخ به این سوال که مسئولیت برقراری تامین اجتماعی با چه کسی است؟ به طور عمده دولت را مسئول این امر می‌دانند و مفهوم دولت رفاه نیز بر همین عقیده استوار گردیده است. یکی از وجوه مورد مناقشه در مباحثات علمی جدید ناظر به همین مسئله است. منتقدین، تمرکزگرایی در مسئولیت تامین اجتماعی را منشأ بسیاری از مشکلات امروزی می‌دانند و معتقدند، موفقیت کامل در دستیابی به اهداف تامین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اجتماعی مستلزم مسئولیت توأمان آحاد جامعه، خانواده‌ها، بخش خصوصی، نهادهای خیریه و دولت درکنار همدیگر است و بر اساس چنین عقیده‌ای به جای مفهوم دولت رفاه باید از جامعه رفاه سخن به میان آورد. گیدنز، در تبیین این رویکرد می‌گوید:

«به طور خلاصه، دولت رفاهی که به نحو اساسی اصلاح شده باشد- یعنی دولت سرمایه‌گذاری اجتماعی در جامعه‌ی رفاه مثبت- چگونه خواهد بود؟ هزینه‌های رفاهی، که به عنوان رفاه مثبت گرفته میشود، به طور کامل از طریق دولت تولید و توزیع نخواهد شد، بلکه توسط دولتی که همراه با سازمان‌های دیگر، از جمله بخش خصوصی، فعالیت میکند تولید و توزیع می‌گردد. در جامعه‌ی رفاه مثبت، قرارداد بین فرد و دولت تغییر میکند، چون استقلال و رشد شخصیت فرد- وسیله گسترش مسئولیت فردی- به کانون اصلی توجه تبدیل می‌شود. رفاه به این مفهوم اساسی هم با ثروتمندان سروکار دارد و هم با فقرا» (گیدنز، ص۱۴۲و رک:صص۱۰۰-۱۰۹)

۴-۶-۱-۳. شفاف سازی جنبه‌های توزیعی و غیر توزیعی؛ همانطور که در بررسی اشکالات موجود در اهداف الگوهای تامین اجتماعی هم ذکر گردید، یکی از ایردات این الگوها عدم تمایز و شفافیت میان جنبه‌های توزیعی و غیر توزیعی آنهاست. یکی از پیشنهادهایی که در ارتباط با این اشکال طرح گردیده است لزوم تفکیک میان قلمرو همبستگی ملی و همبستگی صنفی است. همبستگی ملی در ارتباط با فقیرترین اقشار اجتماعی است[1]، تامین مالی آن از محل درآمدهای عمومی دولت و یا مالیات‌های عمومی است، مسئولیت نظارت بر آن به عهده دولت و نمایندگان مجلس است و توزیع مزایای آن باید به نهادهای مناسبی مانند انجمن‌ها و جماعات محلی واگذار شود. در مقابل، همبستگی صنفی ناظر به مشارکت کنندگان در بازار کار است، تامین مالی آن از حق بیمه‌های ذی نفعان است، نظارت بر آن به عهده طرف‌های اجتماعی مربوطه است و بر اساس اصل تعادل درآمدها و هزینه‌ها اداره می‌شود. دینتینیانو، با محاسبه بار مالی تامین اجتماعی فرانسه در سال ۱۹۹۰ نشان داد، در صورتی که چنین شفاف سازی‌ای به عمل آید هزینه‌های دولتی تامین اجتماعی را می‌توان تا حد ۲۲٪ وضعیت رایج، کاهش داد. به اعتقاد وی حتی هزینه‌های امر درمان را هم می‌توان به فهرست هزینه‌های همبستگی ملی منتقل نمود و با این کار از عوارض نامطلوب سنگینی هزینه حق بیمه بر بازار کار اجتناب کرد. در سیستم پیشنهادی او عمده مزایای بیکاری و مستمریهای بازنشستگی با منطق بیمه‌ای اداره خواهند شد و با مدیریت خصوصی این

---

۱ فهرست غرامت‌ها و کمکهای همبستگی معلوم است: حداقلهای اجتماعی (حداقل درآمد تعیین شده، مقرری والدین تنها، درآمد حداقل ورود به خدمت، و مقرری معلولان بالغ)، غرامتهای «مشروط به تأمین منابع» و بازنشستگی‌های استحقاقی بدون پرداخت کسور (خانواده‌های با بیش از سه فرزند، بازنشسته‌های پیش از موعد، نظامیان احتیاط یا نظامیان در جنگ، خانواده‌های در خانه مانده)، و بالاخره حق السهم بیکاران و کارگران معاف از کار است. به این فهرست باید مجموع پرداختهای خانوادگی یا حداقل پرداختهایی که به نسبت درآمد مالی (۳۲٪) و غرامت بیکاری مرتبط با بیکاری ساختاری (بیکاران طویل المدت یا بیکاری‌هایی که از ۵٪ تا ۷٪ فراتر میشود) را اضافه کنیم . (دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۲٦٤)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

امر، ابتکارات جدیدی در مقابله با مخاطرات اخلاقی بروز خواهد کرد. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)،ص ۲۶۴-۲۶۵)

یکی از پیامدهای مهم این شفاف سازی توسعه چتر حمایتی تامین اجتماعی است. در حال حاضر به دلیل غلبه راهبرد بیمه‌ای، گروههایی از فقیرترین اقشار جامعه که مرتبط با بازار کار نیستند در پشت دیوار حمایت‌های اجتماعی به حال خود رها شده‌اند. با وجود شفافیت، ضمن کوچک سازی حجم برنامه‌های رفاهی دولت، اثربخشی آن‌ها در جهت تحت پوشش قرار دادن این اقشار افزایش خواهد یافت و درآمدهای مالیاتی جای بخش عمده‌ای از حق بیمه‌ها را خواهد گرفت (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، ص۶۰) .

۴-۶-۲. اصلاحات پارامتریک

منظور از اصلاحات پارامتریک، اقداماتی است که کشورهای مختلف با حفظ ساختارهای موجود، در جهت تعادل بخشی به درآمدها و هزینه‌های تامین اجتماعی به عمل می‌آورند. این اقدامات در حالیکه آسان‌ترین و رایج‌ترین نوع اصلاحات تامین اجتماعی است، با این حال اجرای آن‌ها هیچ گاه خالی از تنش‌های اجتماعی نبوده است. تنش‌های مداوم سیاسی - اجتماعی در واکنش به اصلاحات تامین اجتماعی در فرانسه، نمونه روشنی از مشکلات این گونه اصلاحات است. [1]برخی از مهمترین اصلاحات پارامتریک عبارتند از:

یک- در بیشتر کشورهای عضوOECD ، اصلاح فرمول برای محاسبهٔ مستمری‌های سالمندی و دوره‌های مشارکت به همراه کاهش مزایای بازنشستگی در دستورکار قرار می‌گیرد . مثال : اتریش، فرانسه، لوکزامبورگ، نیوزیلند، اسپانیا و سوئد.

دو- افزایش سن بازنشستگی به علاوهٔ یکسان سازی سن بازنشستگی برای زنان و مردان . این رویکرد در اکثر کشورهایOECD بجز دانمارک که سن بازنشستگی را از ۶۷ به ۶۵ سال کاهش داد، انجام گردید

۱ در دهه ۱۹۸۰، مستمری‌ها تبدیل به یک چالش عمده در فرانسه گردید. پیش‌بینی‌ها نشان می‌داد که اگر هدف، حفظ یک سیستم بازنشستگی پایدار در سال ۲۰۲۵ باشد، باید حق بیمه‌ها ۱۷ درصد افزایش یابد یا مزایا به میزان ۵۰ درصد کاهش یابد. این گزارشات لزوم اصلاح فرمول محاسبه مستمری‌ها را گوشزد می‌نمود. اما با این حال، بنا به مصالح سیاسی، طی سالهای ۱۹۸۰ و اوایل دههٔ ۱۹۹۰ اصلاحاتی صورت نپذیرفت. در ۱۵ نوامبر ۱۹۹۵، نخست وزیر «جوپ» تسری اصلاحات «بالادور» دربخش خصوصی را به بخش دولتی (که سخاوتمندانه ترین مزایا را دریافت می‌نمودند) اعلام نمود . وی گمان می‌کرد که از حمایت سیاسی کافی دراین زمینه برخوردار خواهد بود، درحالیکه چنین نشد و در ۲۳ نوامبر کارکنان دولت تصمیم به اعتصاب گرفتند . این اعتصاب تا ۲۲ دسامبر ادامه یافت و به یکی از بزرگترین اعتصاباتی که فرانسه تا بدان روز دیده بود بدل شد. این اعتصابات وسیع در نهایت موجب شد که دولت، اصلاحات بازنشستگی را پس بگیرد. (جلیلی و قاسمی وانانی ۱۳۸۹، صص ۸-۱۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

. هماهنگی سن در میان زنان و مردان در اکثر کشورهای اتحادیهٔ اروپا بجز کشورهای تازه واردی نظیر لهستان و اسلونی نیز صورت گرفته است.

سه- کاهش حقوق و مزایای خاص برای زنان که سابقاً برای اطمینان از اینکه زنان مسن‌تر از استانداردهای زندگی مکفی در مقابل درآمدهای احتمالاً پایین‌تر طول عمر برخوردار خواهند گردید، اعطا می‌شد . مثال‌ها : اتریش، یونان، هلند، اسپانیا، انگلیس. در آلمان مستمری بازماندگان از ۶۰ ٪ به ۵۵ ٪ مستمری همسر متوفی کاهش یافت . در سوئد مستمری بازماندگان تدریجاً حذف و اخیراً در هلند مزایای بازماندگان به میزان ۵۰ ٪ کاهش یافته است.

چهار- محدود کردن بازنشستگی‌های زودرس و محدودیت‌های مرتبط با دسترسی به مزایای بیماری یا ازکارافتادگی . در آلمان، اتریش، بلژیک، لوکزامبورگ، اسپانیا، ایتالیا، دانمارک، هلند و سوئد بازدارنده‌های خاصی برای بازنشستگی زودرس در نظر گرفته شده است (جلیلی، ۱۳۸۷، ص۱۲)

پنج- تغییر حقوق مبنا که در تعیین میزان مستمری به کار می‌رود یا تغییر روش افزایش سالانه مزایا (جلیلی و قاسمی وانانی، ۱۸۹)

شش- تعدیل شاخص هزینه زندگی(تورم به جای رشد دستمزد)، اجرای آزمون استطاعت مالی، مشمول مالیات نمودن بیشتر مزایای تامین اجتماعی(استیگلیتز، ۲۰۰۱)

هفت- افزایش مالیات برای ارائه خدمات رفاهی؛کاهش ارزش نسبی پرداخت(نرخ جایگزینی) و شرایط شاغلان عمومی (موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص ۲۹۵-۲۹۸)

۴-۶-۳. اصلاحات ساختاری

اصلاحات ساختاری اقداماتی است که نسبت به اصلاحات روبنایی، بنیادی‌تر بوده، اعمال آن‌ها نیازمند فرصت زمانی طولانی تری است و با موانع اجرایی بیشتری همراه خواهد بود. با این حال تمامی اصلاحات ساختاری با حفظ چارچوب‌های کلی نظام اقتصادی موجود صورت می‌پذیرد. اهم این اصلاحات را به چهار گروه، به شرح ذیل، می‌توان تقسیم نمود.

۴-۶-۳-۱. انتقال از الگوهای رفاهی جامع به الگوهای محدود: الگوهای تامین اجتماعی به لحاظ دامنه کمی وکیفی ارائه خدمات، سطوح مختلفی دارند. دولت‌های اروپایی به خصوص در حوزه اسکاندیناوی، پس از جنگ جهانی دوم تا سالهای دهه ۱۹۷۰ از الگوی دولت رفاه جامع پیروی می‌کردند. اولین حرکت‌های اصلاحی کلان، بازگشت از چنین الگوهایی به سمت الگوهای محدود بود که در زمان تاچر از انگلستان آغاز گردید و به تدریج وکم و بیش به سایر دولت‌های اروپایی راه پیدا کرد. تشویق کارایی و اخلاق کار- تاکید بر فرصت‌های برابر(به جای توزیع مجدد)، برآوردن نیازهای مادی افراد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نیازمند(استحقاق محوری)، آزمون استطاعت مالی، نهادهای اجرایی دولتی، تاکید بیشتر بر مالیات(در مقایسه با حق بیمه)، استفاده از سیستم موازنه سالانه (PAYG)، تضمین حداقل معیشت برای همه و تاکید بر مسئولیت‌های فردی برای اقشار متوسط ازخصوصیات بارز الگوهای محدود است. (رک: موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک،ص ۱۲، ۱۰۴و ۱۶۲)

۴-۶-۳-۲. انتقال از نظام‌های بدون اندوخته به نظام‌های اندوخته گذاری: گسترده‌ترین ایرادات به الگوهای تامین اجتماعی، متوجه بازنشستگی‌های دولتی بدون اندوخته با مزایای معین است. اینگونه طرح‌ها علاوه برکسری بودجه متراکم و روزافزون، بنیادهای تشکیل سرمایه ملی را نیز سست کرده‌اند. نظر سنجی‌ها نیز نشان می‌دهند؛ مردم کشورهای غربی اعتماد خود به توانایی سیستم (PAYG) برای تضمین آینده آن‌ها را از دست داده‌اند (رک: جلیلی و قاسمی وانانی، ۱۳۸۹، صص ۸-۱۱ و استیگلیتز، ۲۰۰۱) طرفداران جایگزینی این طرح‌ها با طرح‌های اندوخته گذاری، معتقدند؛ با سرمایه‌گذاری وجوه امانی، تشکیل سرمایه ملی تقویت خواهد شد. با این حال، تحقق چنین امری بستگی به راهبردی دارد که برای پرداخت بدهیهای نظام قدیمی اتخاذ می‌شود، اگر دولت در امر تأمین مالی بدهیهای نظام بدون اندوخته متحمل هزینه‌های بالاتر تأدیه اقساط شود، منافع پیشگفته ممکن است به‌آسانی محو گردد.

افزون بر این، نقل و انتقالهایی از این نوع، کاری بسیار مشکل و در اغلب موارد تقریبا ناممکن است، زیرا یا باید بدهیهای نظام قدیمی و وعده‌های آن را تمام و کمال پرداخت کرد، یا آن را به نوعی بدهی عمومی آشکار مبدل ساخت و به طور همزمان مسئولیت اجرای نظام بازنشستگی را به مجموعه‌ای از نهادهای جدید انتقال داد (زاده غلام، ۱۳۸۹، ص۲ و رک: استیگلیتز، ۲۰۰۱) چالش اصلی در این جا یافتن منابع مورد نیاز برای پوشش بدهیهای جاری نظام بازنشستگی است. همزمان با انتقال کارگران به نظام جدید حسابهای انفرادی، درآمد مبتنی بر حق بیمه آن‌ها دیگر موجود نخواهد بود که مزایای فعلی کسانی را که قبلاً بازنشسته شده‌اند، بپردازد. همچنین پرداختهایی که در آینده باید به حساب مزایا ریخته شود و تا کنون به وسیله‌ی کارگران فعلی تعهد می‌شد، پشتوانه‌ای نخواهند داشت. بنابراین، منابع مالی جدیدی لازم خواهد بود تا این بدهی‌ها را تأدیه کند. دریک نظام تامین اجتماعی جا افتاده بدهیهای بازنشستگی که باید در این نوع اصلاحات تأمین مالی شوند، اغلب مازاد بر کل تولیدات ناخالص داخلی کشور و برابر کل بودجه دولتی است. (تامپسن (۱۳۷۹)، ص۱۷۲) در فرانسه از سال ۱۹۹۵ مباحثی در ارتباط با اصلاح سیستم (PAYG)در بخش دولتی مطرح گردید ولی علیرغم مذاکرت نفس‌گیر و پیگیری‌های بسیار، به دلیل مخالفت‌های سیاسی، موفقیت‌های بسیار کمی، آن هم به صورت توافق بر ایجاد سیستم‌های چند لایه‌ای حاصل شد. (جلیلی و قاسمی وانانی، صص۸ -۱۱) تا سال ۲۰۰۰ تنها ۵

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کشور قوانین لازم برای خروج از سیستم PAYGرا گذرانده‌اند؛ شیلی، سه کشور دیگر از امریکای لاتین و قزاقستان از آسیای میانه. (پالمر و فاکس، ۲۰۰۰، ص۶)

۴-۶-۳-۳. خصوصی سازی و ایجاد نظام‌های چند لایه: جسورانه‌ترین نوع اصلاحات، که به صورت روزافزونی موضوع بحث و بررسی است، خصوصی‌سازی می‌باشد (موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک: ص۱۶۲ و موسوی و محمدی، ۱۳۸۸، ص ۲۹۵-۲۹۸) الگوهای فعلی تامین اجتماعی غالبا متکی به دولت هستند و بسیاری از اشکالات تامین اجتماعی (همانطور که در بالا گفته شد) از همین ناحیه به وجود آمده‌اند. ایده خصوصی سازی مبتنی بر این استدلال است که بنگاه‌ها و شرکت‌های خصوصی سازماندهی بهتری دارند و با این کار، هزینه‌های اجرایی و اداری این فعالیت‌ها به نحو چشمگیری کاهش خواهد یافت. از این رو بهتر است برخی از مهمترین طرح‌های تامین اجتماعی مانند بیمه‌های بازنشستگی و بیکاری و حتی بخش‌هایی از درمان با مدیریت بخش خصوصی اداره شوند.

با این حال روشن است که بخش خصوصی با منطق کارآیی و سودآوری عمل می‌کند و سپردن چنین اموری به آن؛ **اولاً**: به معنای خالی کردن آن‌ها از اهداف توزیعی است؛ **ثانیاً**: عملکرد بازار در صورتی با کارآیی همراه خواهد بود که شرایط رقابت برقرار باشد و همانطور که می‌دانیم موضوع بیمه به دلیل مخاطرات اخلاقی و عدم تقارن اطلاعات فاقد چنین شرایطی است. بنابراین جایگزینی کامل بیمه‌های دولتی با بیمه‌های خصوصی به لحاظ نظری فاقد پشتوانه علمی است.

در صحنه عمل، تا کنون کشورهای معدودی مانند شیلی و آرژانتین توانسته‌اند تا حدود زیادی بیمه‌های اجتماعی خود را خصوصی نمایند. شیلی بدهی‌های سیستم قبلی را از محل واگذاری سهام شرکت‌های دولتی و همچنین ذخیره مالی حاصل از ۵/۵٪ مازاد رشدGDP قبل از اصلاحات تامین کرد. در ارزیابی تجربه این کشورگفته می‌شود؛ این کار میزان پس‌اندازها را به طور چشمگیری افزایش داده و زمینه نظارت و مدیریت مردم بر پس‌اندازهای خود را فراهم نموده است. شرکت‌های بیمه‌گذار نیز اکنون در فضای رقابتی تری عمل می‌کنند و این امر بازدهی پس‌اندازها را افزایش داده است. با این حال، علاوه بر اشکالات توزیع درآمدی، افت پوشش بیمه‌ای (به ویژه برای کارگران کم درآمد) به سطح ۵۵٪ نیروی کار و ناتوانی این سیستم در پوشش ریسک ناشی از رکود طولانی مدت اقتصاد و پایین آمدن نرخ بازدهی سرمایه از معایب این نوع خصوصی سازی بوده است. در جمع بندی نهایی، رجحان چنین کاری هنوز با تردیدهای جدی همراه است و کشورهای دیگر متقاعد به پیروی از آن نشده‌اند (رک: کرتیز، ۱۳۷۸؛ استیگلیتز، ۲۹۹۱ ؛ و دفتر برنامه‌ریزی سازمان تامین اجتماعی، بی تا)

اجرای چنین طرحی برای کشورهای اروپایی مشکل‌تر است. زیرا از طرفی همانطور که در بالا گفته شد، میزان تعهدات و بدهی‌های تامین اجتماعی در این کشورها به مراتب بیش از تولید ناخالص ملی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است (مثلا در سوئد بیش از ۳/۵ برابر GDP) و از طرف دیگر هر گونه اقدام اصلاحی که مزایای تعهد شده تامین اجتماعی را در معرض آسیب قرار دهد با عکس العمل شدید مردمی مواجه گردیده و پشتیبانی اقشار متوسط جامعه از دولت را سلب خواهد نمود. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص۲۶۱) موسسه تحقیقاتی اجتماعی دانمارک، با اشاره به این واقعیت می‌نویسد: «یکی از دلایل این امر آن است که در واقع نمی‌توان بخش بزرگی از نظام تأمین اجتماعی را، بی‌آنکه خطر شکست در میان باشد، به بیمه‌های خصوصی سپرد. در زمینه‌ی بیمه بهداشتی، که اساساً خطری برای کل نظام وجود ندارد، فقط آلمان، و تازه آن هم به میزانی محدود، از بیمه‌های خصوصی استفاده می‌کند. در بریتانیا، تلاشهایی برای تشویق استفاده از بیمه‌های خصوصی به عنوان جایگزینی برای طرحهای عمومی بازنشستگی دولتی صورت گرفته است، اما کشورهای دیگر، جملگی، طرحهای گروهی و خصوصی پرداخت به سالمندان را فقط به عنوان مکملی بر ترتیبات عمومی بازنشستگی تلقی می‌کنند». (موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک، ص۱۱)

اصلاحات مذکور در نهایت به برقراری نظامهای چند لایه تامین اجتماعی منتهی گردید که در آن‌ها یک لایه با حمایت دولت و عمدتا از طریق مالیاتهای عمومی، حداقل درآمد را برای اقشار ضعیف تضمین می‌کند؛ لایه‌ای اجباری با سیستم PAYG اصلاح شده و با حمایت دولت؛ لایه اجباری دیگر به صورت طرح‌های خصوصی مبتنی بر حسابهای انفرادی؛ و یک لایه تکمیلی اختیاری از نوع طرح‌های DC در نظر گرفته شده است (رک: تامپسن (۱۳۷۹)، ص۱۸۰؛ پالمر و فاکس ۲۰۰۰؛ جلیلی، ۱۳۸۹ب،دینتینیانو، ص ۲۶۴)

۴-۶-۳-۴. ایجاد طرح‌های بازنشستگی تدریجی(مرحله ای): بازنشستگی تدریجی از جمله اصلاحات ساختاری است که طی سالهای اخیر تا حدودی مورد توجه قرار گرفته است. انجمن مشاوره طرح‌های بازنشستگی و رفاه آمریکا در معرفی این طرح می‌گوید: «بازنشستگی مرحله ای، فرایند تغییر تدریجی در تنظیمات کاری یک فرد به منظور انتقال به بازنشستگی کامل می‌باشد . این فرایند می‌تواند شامل تغییر کارفرما (منجمله خویش فرمایی)، تغییر شغل یا کاهش ساعات کار باشد» (زاده غلام، ۱۳۸۹، ص۴)

امکان اشتغال به کار موقت یا پاره وقت و برخورداری از درآمد مکمل، تداوم حس ارزشمندی و حفظ غرور شخصی، حضور در موقعیت‌های اجتماعی، حفظ کارکنان ماهر و متخصص، فراهم آمدن امکان آموزش به کارکنان جدید، کنترل هزینه‌های بازنشستگی پیش از موعد، جلوگیری از فرار مغزها، کاهش هزینه‌های نگهداشت و استخدام افراد، حراست از فرهنگ و ارزشها، ثبات بیشتر نیروی کار (چرا که در صورت اعطاء این موقعیت به کارکنان، جابجائی‌های شغلی کاهش می‌یابد) و جایگزین کردن افراد مسن در جواب کاهش جمعیت جوان، از مزایای بازنشستگی تدریجی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

علیرغم مزایایی از این دست، به دلیل موانع نشأت گرفته از سیستم‌های فعلی بازنشستگی، استقرار طرح‌های بازنشستگی تدریجی، در عمل چندان قرین توفیق نبوده و در بهترین حالت، نتوانسته است بیش از ده درصد جمعیت بازنشستگان را جذب نماید. (رک: زاده غلام، ۱۳۸۹)

میزان اثر بخشی اصلاحات

تردیدی وجود ندارد که اصلاحات مذکور توانسته است تا حدودی از شدت وخامت اوضاع کاسته و از سرعت پیشرفت آن بکاهد، اما برخی از آن‌ها نیز به قیمت ایجاد بحرانی دیگر و در اغلب موارد انتقال بحران به نسلهای بعدی تمام شده است و با این همه، بحرانهای تامین اجتماعی به خصوص بحران مالی آن نه تنها هنوز حل نشده باقی مانده بلکه در برخی موارد (مانند مورد یونان) جامعه را به حد فروپاشی اجتماعی نزدیک نموده است. در مجموع، علی رغم گذشت بیش از سه دهه از آغاز دوره اصلاحات تامین اجتماعی، امروزه پیچیدگی این مسئله بیش از همیشه بر دست‌اندرکاران سیاست‌های رفاهی آشکار شده و هیچ کشوری تاکنون موفق نشده است که نظام تأمین اجتماعی ساده، عادلانه، تعاونی، و ارزانی را که غالباً در مباحث مربوط به دولت رفاه تبلیغ می‌شود برپا سازد.[۱]. موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک پس از انجام یک تحقیق جامع در باره روند تامین اجتماعی در هشت کشور مهم اروپایی، ضمن تشبیه تامین اجتماعی به یک بمب ساعتی که در داخل نظام سرمایه‌داری کار گذاشته شده است، می‌نویسد: «ساختار کنونی دولت رفاه با دست‌کاری در سازوکار بازار و تحریف آن تدوین شد. چیزی که کاملاً فوق‌العاده می‌نماید این است که، کم و بیش در همه‌ی کشورهای مورد مطالعه‌ی این پژوهش، نظامهای رفاهی بدون ارزیابی علمی و بررسی امکانات سازگارسازی آن با سازوکارهای بازار استقرار یافت و متحول شد. برای مثال، اساساً در این باره بحثی نشد که آیا نظامهای رفاهی از لحاظ کارآیی دستاوردی مثبت یا منفی خواهند داشت، یا آنکه مقررات رفاهی چه انگیزه‌های منفی یا مثبتی از لحاظ پس‌انداز یا تحرک اقتصادی درافراد ایجاد خواهد کرد. چنین ارزیابیهایی ظاهراً از آن رو به عمل نیامد که در زمانه‌ای که برای مقابله با بیکاری، بی عدالتیهای اجتماعی، و خطر فقر، عموم مردم به استقرار نظامهای رفاهی گرایش کامل داشتند، این‌گونه تأملات بی‌مورد قلمداد می‌شد» (موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک، ص۷۲)

---

۱ دینتینیانو، در باره روند اصلاحات در فرانسه می‌گوید: «سالهاست که مسئله اصلی زیر نقاب بحثهای بی سرانجام پنهان شده است. مردم از درک موضوع پیچیده و مشکل «تأمین اجتماعی» عاجزند و مجلس در پایان دوره، قانونی میگذارند که عنوانش اغلب «مقررات مختلف در زمینه ی اجتماعی» است و گزارش «کوشش اجتماعی ملت» که باید ضمیمه ی بودجه ی دولت باشد، دو سال بعد از آن موعد منتشر می‌شود و در نتیجه بی فایده می‌شود. وقت کارشناسان در تهیه ی گزارش‌ها و توصیه‌هایی صرف میشود که هرگز عملی نمی‌شود. مقررات بسیار مهم در مورد تأمین اجتماعی اکثراً با بخشنامه یا دستورالعمل دولتی که در تنگنای شدید مالی قرار گرفته است تنظیم می‌شود. مقرراتی که به نظر قطعی می‌آید مرتباً تغییر میکند یا به تأنی اجرا می‌شود» (دینتینیانو، ص ۲۶۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۴-۷. ارزیابی تامین اجتماعی معاصر با رویکرد انتقادی به نظام سرمایه‌داری

آخرین سخن در باره ارزیابی الگوهای تامین اجتماعی معاصر که به نوعی جمع بندی مباحث این فصل نیز می‌باشد، بررسی این مسئله از منظر انتقاد به نظام سرمایه‌داری است.

از نگاه منتقدان نظام سرمایه‌داری، تامین اجتماعی مرهمی بود که در بحبوحه بحرانهای این نظام بر زخم‌های عمیق آن گذاشته شد. اما از آنجا که اقتضای ذاتی این نظام در تضاد با اهداف تامین اجتماعی قرار داشت، این امر بدون آنکه مشکل را به صورت ریشه‌ای حل نماید، به مرور زمان، خود، موجب بحران‌های دیگری شد که امروزه بیش از هر زمان دیگری آن را به فروپاشی خود نزدیک کرده است.

«موریس آلیس» متخصص اقتصادی و برنده جایزه نوبل اقتصادی بر این اعتقاد است که سیستم‌های اقتصاد جهانی بر پایه‌ها، مفاهیم و قواعدی بنا شده است که در آینده موجب انهدام آن خواهد شد مگر این که در آن تغییرات و اصلاحاتی شکل بگیرد. «لستر تارو» استاد دانشگاه هاروارد و مشاور اقتصادی کلینتون، «گرو ینّر» اقتصاددان و دانشمند آلمانی و «لاژوژی» اندیشمند اقتصادی فرانسوی از افرادی هستند که بارها خطر فروریزی نظام اقتصاد سرمایه‌داری را متذکر شده‌اند به طوری که «جرح اکرلوف» استاد دانشگاه کالیفرنیا و برنده جایزه نوبل ۲۰۰۱ نگرانی عمیق خود را از آینده تاریک و شوم نظام سرمایه‌داری بالاخص در آمریکا مکرر اعلام کرده است. (خوش آیند، ۱۳۹۱)

لسترتارو در این باره چنین می‌گوید: «هیچ شگفت‌آور نیست که چون تهدید سوسیالیسم از بین می‌رود، سطح بیکاری قابل تحمل برای مقابله با تورم افزایش می‌یابد، بر نابرابری ثروت و درآمد به سرعت افزوده می‌شود و طبقه‌ی آس و پاس که دستش به هیچ‌جای نظام بند نیست روز به روز بزرگتر می‌شود. نظام اقتصاد سرمایه‌داری در بدو تولد خود این مسائل را داشت. این‌ها بخشی از این نظام هستند. همین مسائل بود که به پیدایش سوسیالیسم، کمونیسم و نظام تأمین اجتماعی انجامید. اگر این راه‌حل‌ها چاره‌ساز نباشد، که نیست، پس چیز دیگری باید به این نظام پیوند زد، اما این چیز کدام است؟»(نمازی، ۱۳۸۷، ص ۱۷)

دکتر نمازی، استاد برجسته نظامهای اقتصادی در این باره می‌نویسد: «پاسخ این سئوال که چرا نظام تأمین اجتماعی چاره‌ساز نیست روشن است؛ زیرا نمی‌شود از یک طرف مکانیسم‌های نابرابری توزیع درآمد و ثروت را به کار انداخت و از طرف دیگر با ابزارهای بسیار ضعیف‌تر به مقابله با آن برخاست. ناتوانی و بدهکاری نظام تأمین اجتماعی آمریکا از همین‌جا سرچشمه می‌گیرد». (همان)

نظام سرمایه‌داری یک نظام غیر الهی است که از اول بنیاد خود تدبیر و هدایت تکوینی و تشریعی خداوند در عالم خلقت را با قوانین مادی طبیعت، و اخلاق و معنویت را با لذت گرایی و سود محوری جایگزین نمود و انسان را موجودی این جهانی و خودخواه و جامعه را حاصل جمع ساده افراد به حساب

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آورد. (رک: حسینی، ۱۳۷۸) تفسیر ماتریالیستی این نظام از جهان و قوانین حاکم بر مناسبات اقتصادی، به همان اندازه که با تکاثر و انباشت سرمایه سازگار است، به همان میزان با توزیع عادلانه ثروت و درآمد و حمایت از منافع طبقات محروم ناسازگار است(رک: موسوی و محمدی ص ۱۴۷ -۱۵۳) بنابراین، تحلیل نظری ماهیت این نظام به ما می‌گوید انتظار تامین اجتماعی پایدار از این نظام انتظار بیهوده‌ای است. دستآوردهای عملی برنامه‌های تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری نیز صحت این تحلیل را به اثبات رسانده است.

دراین جا ممکن است گفته شود به هر حال نظام سرمایه‌داری علیرغم تمامی اشکالاتی که گفته شد، توانسته است بیش از هر نظام دیگری موجب رشد و توسعه اقتصادی کشورها شده و همزمان با آن وضعیت رفاهی بالنسبه بهتری را برای اکثریت افراد جامعه فراهم نماید. بنابراین در حال حاضر، نظام سرمایه‌داری بهترین نظام ممکن است.

در پاسخ این شبهه باید توجه شود که **اولاً**: سهم عمده‌ای از رشد اقتصادی این کشورها از طریق استثمار و چپاول ثروت ملت‌های دیگر بوده است. **ثانیاً**: بین المللی شدن پول ملی کشورهای غربی به خصوص دلار آمریکا و ارزهای مسلط اروپایی منافع زیادی را نصیب این کشورها نموده است. **ثالثاً**: کشورهای اروپایی و آمریکا پس از جنگ جهانی دوم به لحاظ امنیت داخلی و خارجی شرایط با ثبات‌تری داشته‌اند و در برخی موارد نیز بحرانهای خود را به سایر مناطق انتقال داده‌اند، از این رو در مقایسه با سایر کشورها شرایط مساعدتری برای رشد اقتصادی داشته‌اند. **رابعاً**: دولتهای غربی از طریق تسلط بر نهادهای بین المللی مانند سازمان ملل متحد، شورای امنیت، بانک جهانی، صندوق بین المللی پول و... با ایجاد موانع مختلف از پیشرفت کشورهای مستقل جلوگیری می‌کنند. نمونه آشکار این مورد، ظلم‌ها و موانع سازمان یافته‌ای است که پس از انقلاب اسلامی به طور روزافزونی برای جلوگیری از پیشرفت ملت ایران اعمال گردیده است. **خامساً**: علی رغم همه عوامل فوق، آنچه امروزه در مورد نظام سرمایه‌داری مطرح است، بیش از آنکه به عملکرد گذشته این نظام مربوط شود، ناظر بر توانایی آن برای تداوم بخشی به رشد اقتصادی و برقراری عدالت اجتماعی است که رکودها و بحرانهای اقتصادی و اجتماعی کنونی نظام‌های سرمایه‌داری در آمریکا و اروپا به وضوح شکست آن را به اثبات رسانده است.

از منظر سنت‌های الهی حاکم بر تمدن‌ها نیز نظام سرمایه‌داری محکوم به نابودی است. بر مبنای آموزه‌های قرآنی نظامهای غیر الهی مانند سرمایه‌داری به هیچ وجه قادر به تامین رفاه پایدار جامعه نبوده و اگر هم در ظاهر و برای مدتی محدود بتوانند نمادهایی از پیشرفت مادی را به نمایش بگذارند، سرانجامِ چنین پیشرفت‌هایی، چیزی جز سقوط و فروپاشی نخواهد بود. در برخی از آیات قرآن کریم از سرنوشت اقوامی یاد شده است که پس از فراموشی یاد خدا و دستورات دینی به آن چنان پیشرفتی از امکانات

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مادی نائل شدند که موجبات حیرت وشگفتی ناظران را بر انگیخت، اما به دلیل آنکه آن پیشرفت بر پایه‌های فاسدی بنا شده بود، دیری نپایید و با فروپاشی ناگهانی خود موجبات حسرت و ناامیدی صاحبان آن را فراهم ساخت. «فَلَمّا نَسُواْ مَا ذُكِّرُواْ بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتّى إِذَا فَرِحُواْ بِمَا أُوتُواْ أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ * فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الّذِينَ ظَلَمُواْ وَالْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»[1] (انعام: -۴۴-۴۵، و رک: حدید،۲۰) آیات ۲۰-۶ سوره مبارکه فجر، نمونه‌ای آموزنده از پایان هلاکت بار چنین پیشرفتی را بیان می‌کند که در ضمن آن به برخی خصیصه‌های اصلی نظام سرمایه‌داری یعنی استثمار، تکاثر و بی اعتنایی به اقشار فرودست جامعه نیز تصریح شده است[2].

برخی از اقتصاددانان مسلمان که حوادث و بحرانهای جاری آمریکا و اروپا، از جمله جنبش وال استریت و بحران بدهی دولت‌ها را رصد می‌کنند در تحلیل این حوادث به فروپاشی قریب الوقوع نظام سرمایه‌داری به عنوان مصداقی از این سنت الهی تصریح نموده‌اند. (رک: درخشان، ۱۳۹۰؛ خوش چهره، ۱۳۹۰؛ شهتاح، ۱۳۹۰) از دیدگاه این اقتصاددانان، تنها راه خروج از بحران‌های مزبور بازگشت به اصول و مقررات اقتصاد اسلامی است. چرا که جهان‌بینی اقتصادی سرمایه‌داری فقدان بنیادهای اعتقادی و اخلاقی مورد نیاز برای ایجاد سازگاری و ارتباط میان مصالح اجتماعی و منافع فردی است. این امر نیازمند تربیت اخلاقی انسان و تقویت احساسات وعواطف او در جهت فداکاری و نوعدوستی است و به گفته متفکر والامقام شهید صدر«ره» بینش‌های مادی و نظام‌های غیر الهی به هیچ وجه از عهده آن بر نخواهند آمد و این همان چیزی است که پیامبران الهی همواره به عنوان یکی از رسالت‌های اصلی خود قرن‌ها برای تحقق آن تلاش کرده‌اند. (رک: صدر، ۱۳۵۶، ص ۵۹ ـ ۵۶)

ممکن است تصور شود تجربه بیش از دو قرن حاکمیت سرمایه‌داری نشان داده است که بروز بحران و اصلاح و بازسازی عناصر نظام در جهت رفع اشکالات و حرکت به پیش، خصوصیت ذاتی نظام سرمایه‌داری است و ماندگاری آن در طول این مدت، ثبات بلند مدت آن را ثابت کرده است. اما چنین

---

۱. پس چون آنچه را که بدان پند داده شده بودند فراموش کردند درهای هر چیزی [از نعمتها] را بر آنان گشودیم تا هنگامی که به آنچه داده شده بودند شاد گردیدند ناگهان [گریبان] آنان را گرفتیم و یکباره نومید شدند. پس ریشه آن گروهی که ستم کردند برکنده شد و ستایش برای خداوند پروردگار جهانیان است.

۲ مگر ندانسته‌ای که پروردگارت با عاد چه کرد * با عمارات ستون‌دار ارم * که مانندش در شهرها ساخته نشده بود* و با ثمود همانان که در دره، تخته‌سنگ‌ها را می‌بریدند* و با فرعون صاحب خرگاه‌ها [و بناهای بلند] * همانان که در شهرها سر به طغیان برداشتند * و در آن‌ها بسیار تبهکاری کردند * [تا آنکه] پروردگارت بر سر آنان تازیانه عذاب را فرونواخت * زیرا پروردگار تو سخت در کمین است * اما انسان هنگامی که پروردگارش وی را می‌آزماید و عزیزش می‌دارد و نعمت فراوان به او می‌دهد می‌گوید پروردگارم مرا گرامی داشته است* و اما چون وی را می‌آزماید و روزی‌اش را بر او تنگ می‌گرداند می‌گوید پروردگارم مرا خوار کرده است* ولی نه بلکه یتیم را نمی‌نوازید * و بر خوراک[دادن] بینوا همدیگر را بر نمی‌انگیزید * و میراث [ضعیفان] را چپاولگرانه می‌خورید * و مال را دوست دارید دوست داشتنی بسیار (فجر: ٦-٢٠)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تصوری باطل است. زیرا بنا برتبیین دقیقی که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان از تفاوت مقیاس زمانی برای پدیده‌های اجتماعی و فردی ارائه نموده‌اند، دوره زمانی برای ظهور یک سنت الهی در باره پدیده‌های اجتماعی ممکن است قرن‌ها طول بکشد اما به هر حال وقوع آن قطعی است. (الطباطبائی، ج ۲، ص ۴۱۸ – ۴۲۱) بنابراین، ماندگاری و عدم فروپاشی نظام سرمایه‌داری در طول این دوره، دلیل عدم وقوع سنت‌های الهی در باره عاقبت سیستم‌های ربوی و تمدن‌های الحادی نیست. چنین اطاله‌ای را باید مقدمه ظهور حق برای عموم مردم دانست و گرنه برای انسانهای با بصیرتی مانند امام خمینی «ره» که صدای خرد شدن استخوانهای نظام کمونیستی شوروی را پیش از وقوع عینی آن، به گوش جان می‌شنیدند، فروپاشی نظام پوسیده سرمایه‌داری از هم اکنون قابل مشاهده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل پنجم: تامین اجتماعی در ایران

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه

موضوع این فصل به بررسی تجربه تامین اجتماعی در ایران اختصاص یافته است. این بررسی بنا به دلایلی برای طراحی الگوی پیشنهادی ضرورت دارد. زیرا **اولاً**: از نظر تاریخی، تمدن اسلامی در ایران پیشینه برجسته‌ای دارد و از این رو بافت اجتماعی و الگوهای رفتاری آن بیشترین تاثیر را از ارزشهای اسلامی گرفته و انتظار می‌رود تجربه تامین اجتماعی آن حاوی نکات سازنده‌ای باشد. **ثانیاً**: پس از انقلاب اسلامی، تلاش‌های زیادی برای استقرار یک الگوی تامین اجتماعی بر مبنای اصول و ارزش‌های اسلامی صورت گرفته است که باید نقاط قوت و ضعف آن شناخته شود. **ثالثاً**: درحال حاضر جمهوری اسلامی ایران تنها کشوری است که داعیه‌دار اداره جامعه بر مبنای ارزش‌های الهی است، از این رو مطالعه وضعیت فعلی تامین اجتماعی آن از نظر شناخت شرایط عینی کاربست الگوی پیشنهادی و انطباق پذیری آن با نمونه‌ای از اقتضائات و مناسبات امروز جوامع اسلامی حائز اهمیت خواهد بود. محورهای اصلی مباحث این فصل عبارتند از: پیشینه تامین اجتماعی قبل از انقلاب اسلامی؛ مبانی تامین اجتماعی در قانون اساسی جمهوری اسلامی؛ تامین اجتماعی در قوانین عادی و برنامه‌های پنج ساله توسعه؛ نهادها و سازمان‌های نظام تامین اجتماعی؛ و بررسی نقاط قوت و ضعف الگوی رایج.

۵-۱. پیشینه تامین اجتماعی قبل از انقلاب اسلامی

تامین اجتماعی (به مفهوم عام آن) در ایران سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. کشفیات باستان شناسی نشان می‌دهد، کارگران ایرانی دوره هخامنشی علاوه بر دریافت حقوق ماهیانه، از اقدامات تامینی متعددی چون کمک هزینه غذا، مسکن، لباس و مخارج دوران بارداری برخوردار بوده‌اند. (رک: وامقی، ۱۳۷۸، صص۷-۲۸) پس از ورود اسلام به ایران، دامنه حمایت‌های اجتماعی گستره وسیع تری پیدا نمود و علاوه بر پس‌اندازهای فردی که راه حل عمومی تحمل مخاطرات زندگی محسوب می‌گردید، اقدامات تامینی اجتماعی نظیرکمک به فقیران، بیماران، درراه ماندگان، ایتام، بدهکارن، ازکارافتادگان و ورشکستگان؛ توسط خانواده فرد، کارفرمایان، سایر افراد، اصناف، نهادهای مذهبی، موقوفات و امور خیریه و گاهی نیز دولت‌ها فراهم می‌گردید. (رک: طالب،۱۳۶۸، صص۲۱۶-۲۱۹)

اولین گامهای تامین اجتماعی به مفهوم امروزی آن در اواخر حکومت قاجار و در تقلید از اروپاییان برداشته شد و این در حالی بود که به دلیل وجود نوعی تامین اجتماعی سنتی و عدم سقوط دستمزدها و عدم بروز مشکلات جوامع صنعتی در ایران، زمینه پذیرش طرح‌های غربی چندان هموار نبود و در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بسیاری از موارد تقابل‌هایی را نیز ایجاد نمود. بر این اساس برای نخستین بار در سال ۱۲۸۷ قانون وظایف برای پرداخت حقوق وظیفه به بازماندگان صاحبان حقوق دیوانی (کارمندان دولت) به تصویب رسید و در سال ۱۳۰۱ دایره تقاعد وظایف ایجاد گردید. اداره تقاعد درسال ۱۳۱۴ به اداره کل بازنشستگی وزارت دارایی تبدیل و در سال ۱۳۴۵ منتزع و به سازمان امور اداری و استخدامی کشوری الحاق شد. در سال ۱۳۰۹ با تاسیس صندوق احتیاط کارگران طرق و شوارع، کلیه کارگران شاغل در راه سازی در برابر حوادث ناشی از کار تحت پوشش خدمات درمان، غرامت مقطوع ازکارافتادگی و غرامت فوت قرار گرفتند. دامنه این گونه اقدامات به تدریج گسترده‌تر می‌شد تا اینکه در سال ۱۳۲۵ با تشکیل وزارت کار، در کنار افزایش دامنه شمول بیمه اجباری کارگران از نظر پوشش و سطح تعهدات، مقرر شد در هر کارگاه برای انجام امور بیمه کارگران، دو صندوق جداگانه شامل «صندوق بهداشت» و «صندوق تعاون» ایجاد شود و برای نظارت وهماهنگ سازی صندوقهای مذکور نیز بنگاه رفاه اجتماعی از سال ۱۳۲۶ آغاز به فعالیت نمود. در سال ۱۳۳۱ قانون بیمه اجتماعی کارگران به تصویب رسید و سازمان بیمه اجتماعی کارگران مامور اجرای آن گردید و در سال‌های، ۱۳۴۹، ۱۳۴۲ و ۱۳۵۲، شمول این قانون به عموم جامعه (به جز کارکنان تابع استخدام کشوری با مقررات خاص بیمه‌ای) از جمله کارگران ساختمانی و بخش کشاورزی تسری یافت. در سال ۱۳۵۱ با تصویب قانون تأمین خدمات درمانی مستخدمان دولت، "سازمان تأمین خدمات درمانی" تشکیل شد. نقطه اوج این تحولات زمانی اتفاق افتاد که در سال ۱۳۵۴ قانون تامین اجتماعی به تصویب رسید و سازمان تامین اجتماعی موظف به اجرای آن گردید. این قانون هم اکنون نیز با لحاظ اصلاحات بعدی آن، پایه اصلی قانون تامین اجتماعی کشور محسوب می‌شود.

راهبردهای حمایتی تامین اجتماعی در ایران پیش از انقلاب اسلامی، در مقایسه با راهبردهای بیمه‌ای آن از نظم، قانون و سازمان قابل توجهی برخوردار نبوده است. مهم‌ترین فعالیت نظام حمایتی معطوف به خدمات اجتماعی توانبخشی، بازآموزی، بازپروری، پیشگیری و خدمات درمانی خاص است که توسط سازمانهای دولتی و غیر دولتی متعددی صورت می‌گرفت. در آغاز برنامه چهارم عمرانی کشور (سال ۱۳۴۷) که سرآغاز برنامه‌ریزی برای خدمات اجتماعی بهزیستی در کشور محسوب می‌شود، حدود شش دستگاه دولتی، دوازده سازمان عام المنفعه غیر دولتی و تعدادی موسسات خصوصی در سراسر کشور به ارائه خدمات اجتماعی اشتغال داشته‌اند. در سال دوم برنامه پنجم عمرانی کشور وزارت رفاه اجتماعی تاسیس شد و نظر بر این بود که کلیه سازمانهای خدمات اجتماعی کشور زیر چتر آن انجام وظیفه نمایند، ولی قبل از تشکیل این وزارت خانه، امور خدمات اجتماعی در وزارت بهداری وقت ادغام گردید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در حوزه امداد و نجات مهمترین سازمان امدادی کشور جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران بود که سابقه تاسیس آن به سال ۱۳۰۲ بر می‌گردد. پس از انقلاب، این سازمان به جمعیت هلال احمر تغییر نام یافت. (رک: پناهی، ۱۳۸۵، صص۲۰-۲۷)

۵-۲. مبانی تامین اجتماعی در قانون اساسی جمهوری اسلامی

انقلاب اسلامی به رهبری بنیانگذار فقید آن حضرت امام خمینی قدس «سره» در حالی به وقوع پیوست که طی قرون متمادی، تعالیم اسلامی از صحنه نظام سیاسی کشور غایب بود و در اثر جور حاکمان طاغوت و پیروی از الگوهای تامین اجتماعی بیگانه، فقر و محرومیت گسترده و شکاف طبقاتی عمیق میان شهر و روستا و مناطق فقیر و غنی، وضعیت بسیار نامطلوبی از رفاه و تامین اجتماعی را به وجود آورده بود. ازاین‌رو برقراری عدالت و رفع فقر و محرومیت از اقشار مختلف جامعه در زمره اهداف اصلی انقلاب اسلامی قرار گرفت و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به عنوان سند بنیادی تنظیم نهادها و مناسبات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه و طراحی خطوط اساسی نظام نوین حکومت اسلامی، در جهت عینیت بخشی به ارزشهای والا و جهان شمول اسلامی، با اهتمام ویژه‌ای خطوط کلی تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی را ترسیم نمود. اهم این مبانی را می‌توان در چند محور زیر بیان نمود.

۵-۲-۱. منابع کشف و طراحی الگوی تامین اجتماعی

قانون اساسی که خود، حاصل اجتهاد جمعی گروهی از مجتهدان آگاه به زمان و بهره گیری از نظرات نخبگان برجسته دانشگاهی بوده و در رفراندم عمومی به تایید قاطبه امت اسلامی رسیده است، نظام حکومتی کشور را نظامی برخاسته از جهان‌بینی اصیل اسلامی می‌داند که رسالت آن بر پایی جامعه نمونه (اسوه) بر مبنای موازین اسلامی است. در مقدمه قانون اساسی تصریح شده است، قانونگذاری که مبین ضابطه‌های مدیریت اجتماعی است، باید بر مدار قرآن و سنت، جریان یابد و برای تضمین این امر، نظارت دقیق و جدی از ناحیه اسلام شناسان عادل و پرهیزکار و متعهد (فقهای عادل)، امری محتوم و ضروری شمرده شده است. در اصل دوم این قانون: اعتقاد به «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توام با مسوولیت او دربرابر خدا» از پایه‌های نظام جمهوری اسلامی دانسته شده است که از راه اجتهاد مستمر فقهای جامع‌الشرایط براساس کتاب و سنت معصومین سلام‌الله علیهم اجمعین» تحقق یابد و در اصل سوم گفته شده: دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است برای نیل به اهداف مذکور در اصل دوم، همه امکانات خود را برای امور شانزده گانه ذیل این اصل از جمله «پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه برطبق

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه» به کار برد و بالاخره اصل چهارم به روشنی می‌گوید: «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزائی، مالی، اقتصادی،اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید براساس موازین‌اسلامی باشد».

نکته قابل توجه در این باره این است که قانون اساسی در حالیکه بر لزوم طراحی قوانین و نهادهای نظام بر مبنای ضوابط اسلامی تاکید دارد، بر «استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری» نیز توجه نموده است. تاکید بر استفاده از دستاوردهای علمی روز در کنار اسلامیت، بر این مبناست که اسلام به عنوان یک مکتب پویا و تئوری اداره کامل زندگی انسان، در بطن خود همواره براستفاده آگاهانه و هدفمند از علوم بشری تاکید می‌نماید. از این رو طراحی نهاد تامین اجتماعی در نظام اسلامی، در حالیکه باید مبتنی بر موازین و اصول برگرفته از متن کتاب و سنت باشد، استفاده از تمامی ظرفیت‌های علمی روز را نیز در جهت افزایش کارآمدی در خدمت خود خواهد داشت.

۵-۲-۲. مبانی و اهداف تامین اجتماعی

با توجه به آنچه که در مقدمه و برخی از اصول قانون اساسی آمده است، ضرورت تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی برخاسته از نگاه عمیق اسلام به سعادت و تکامل اجتماعی انسان و نقشی است که تامین اجتماعی در این زمینه ایفا می‌نماید. بر اساس مقدمه قانون اساسی، هدف نهایی زندگی انسان این است که با رشد وشکوفایی همه استعدادهای درونیش به مقام شایسته خود یعنی خداگونه شدن و مقام خلیفه اللهی نائل شود. از این رو در اصل دوم قانون اساسی «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توام با مسوولیت او در برابر خدا» به عنوان یکی از مبانی اعتقادی نظام جمهوری اسلامی مورد تاکید قرار گرفته است.

بر اساس چنین بینشی در اصل سوم قانون اساسی، دولت جمهوری اسلامی ایران موظف شده است به منظور نیل به هدف مذکور و «ایجاد محیط مساعد برای رشد فضایل اخلاقی براساس ایمان وتقوا و مبارزه با کلیه مظاهر فساد و تباهی»، همه امکانات خود را به کار برد. از این رو، هدف نهایی تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی فراهم کردن زمینه رشد فضایل اخلاقی و تکامل معنوی برای آحاد جامعه است و اجزا و عناصر نهاد تامین اجتماعی باید متناسب با تحقق چنین هدفی طراحی شوند. قانون اساسی در اصل ۲۹ و سایر اصول، حمایت از مخاطرات اجتماعی مشخصی چون: بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، درراه‌ماندگی، حوادث و سوانح، ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت، و نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبتهای پزشکی را که از جمله اهداف نظام تامین اجتماعی است، با صراحت بیان نموده

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است. افزون بر این، در راستای رسیدن به هدف نهایی مذکور موارد بدیعی را نیز در دایره اقدامات اجتماعی و عمومی قرار داده است که از آن جمله می‌توان به «توسعه و تحکیم برادری اسلامی و تعاون عمومی بین همه‌مردم»، «دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر»، «تامین شرایط و امکانات کار برای همه» «آموزش و پرورش رایگان برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه»، «داشتن مسکن متناسب با نیاز » (به ویژه برای روستائیان و کارگران) و «امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه» اشاره نمود.

۵-۲-۳. حاکمیت عدالت اجتماعی بر تامین اجتماعی

عدالت اجتماعی از جمله مهمترین اهداف و ارکان نظام جمهوری اسلامی است که در قانون اساسی مورد تاکید قرار گرفته است. از نگاه طراحان قانون اساسی، هدف نهایی همه انسان‌ها تکامل معنوی است، و لازمه آن تحقق قسط و عدل در تمام اجزا و عناصر جامعه و فراهم شدن وسایل و امکانات پیشرفت برای همه افراد است. از دیدگاه قانون اساسی ضابطه‌ای که باید در پرتو آن، آحاد جامعه هر یک سهم خود را از امکانات پیشرفت به دست آورند «عدالت اجتماعی» است و به همین جهت در ضمن اصول متعددی، معیارها و شاخص‌های عدالت اجتماعی را تبیین نموده است. رفع تبعیض، رعایت مساوات در اجرای قانون برای همه، ایجاد شرایط مساوی برای همگان جهت اشتغال به کار، رفع فقر و محرومیت و بالاخره رعایت حقوق اساسی و اکتسابی افراد از جمله حق برخورداری از تغذیه، آموزش، مسکن و... از این جمله‌اند.[۱]

اگر به طور خلاصه عدالت اجتماعی را به معنای رعایت حقوق متقابل افراد، گروه‌ها و دولت بدانیم، قانون اساسی در فصل سوم و اصول ذیل آن، به تفصیل اینگونه حقوق را بیان نموده است. در این راستا در اصل بیست و نهم قانون اساسی، تامین اجتماعی به عنوان یکی از حقوق اساسی ملت و یکی از راهبردهای

---

۱. در بندهای شانزده گانه اصل سوم و سایر اصول قانون اساسی، به برخی از اصول و معیارهای عدالت اجتماعی در نظام جمهوری اسلامی اشاره شده است: در **بند نهم اصل شانزدهم** « رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه، در تمام زمینه‌های مادی و معنوی»، در **بند دوازدهم**، « پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه برطبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه»»، در **بند چهاردهم**، «تامین حقوق همه جانبه افراد از زن و مرد و ایجاد امنیت‌قضائی عادلانه برای همه و تساوی عموم در برابر قانون « و در **بند شانزدهم**، « تعهدبرادرانه نسبت به همه مسلمانان و حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان» مورد تاکید قرار گرفته است. همچنین در **اصل بیست و هشتم** آمده است: «دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون برای همه افراد امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز شغل ایجاد کند». در **اصل سی ام**، «آموزش و پرورش رایگان برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه» و در **اصل سی و یکم**، «داشتن مسکن متناسب با نیاز را حق هر فرد و خانواده ایرانی» دانسته است (به ویژه برای روستائیان و کارگران) افزون بر این، در **اصل چهل و سوم** از فصل چهارم که مربوط به اقتصاد و امور مالی است، دوباره بحث از «ریشه کن کردن فقر و محرومیت، تأمین نیازهای اساسی، مسکن، خوراک و پوشاک، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه»، و «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل ...»، به میان آمده است و بالاخره در **اصل چهاردهم** قانون اساسی در باره لزوم رعایت عدالت نسبت به غیر مسلمانان سخن گفته شده است. (رک: توسلی،۱۳۸۲، ص ۸۱ – ۱۰۲)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مهم اجرای عدالت اجتماعی و شرط لازم برای نیل انسان به مقام شایسته خود، مورد تاکید قرار گرفته و آمده است: «برخورداری از تامین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، درراه‌ماندگی، حوادث و سوانح و نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبتهای پزشکی‌به صورت بیمه و غیره حقی است همگانی؛ دولت مکلّف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایتهای مالی فوق را برای یک‌یک افراد کشور تامین کند.

بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که از دیدگاه قانون اساسی، تامین اجتماعی یکی از پایه‌های عدالت اجتماعی و از جمله مهمترین راهبردهای عملی آن است که دولت موظف به برقراری آن گردیده است.

۵-۲-۴. راهکارهای کلی تحقق تامین اجتماعی

اهداف رفاهی مذکور در قانون اساسی در نگاه اول بسیار بلند پروازانه به نظر میرسند و خود به خود این سوال را به وجود می‌آورند که تحقق عینی این اهداف از چه راهی و چگونه امکان پذیر است؟ هر چند از قانون اساسی به خاطر کلیت آن، انتظار نمی‌رود که راه حل عملی جزئی در پاسخ این سوال ارائه دهد، بلکه این کار باید درضمن برنامه‌ها و قوانین عادی و به مرور زمان پیگیری شود، اما با این حال می‌توان گفت نویسندگان قانون اساسی تحقق این اهداف را در پرتو دو نوع عوامل مستقیم و غیر مستقیم امکان پذیر می‌دیده‌اند.

الف) راهکارها و عوامل غیر مستقیم: منظور از عوامل غیر مستقیم مجموعه نهادها و سازوکارهایی است که عملکرد آن‌ها در جلوگیری از پیدایش طبقه محروم و محتاج حمایت، نقش اساسی دارد و با طراحی مناسب آن‌ها دامنه نیاز به اقدامات مستقیم تامین اجتماعی به حداقل خود کاهش خواهد یافت. مثلا در نظامی که بر اساس سودجویی و انباشت سرمایه و تقسیم جامعه به دو طبقه کارگر و صاحب سرمایه و سلطه سرمایه‌دار بر نیروی کار پی‌ریزی شده است، پایین بودن سطح دستمزدها و جایگزینی ماشین به جای نیروی کار و در نتیجه بروز فقر و بیکاری امری طبیعی است و اصلاح آثار تخریبی چنین نظامی بر رفاه کارگران، مستلزم منابع مالی فراوان و دستگاه اجرایی گسترده تامین اجتماعی است. از این رو بخشی از تدابیر تامین اجتماعی در قانون اساسی را باید در راهکارهای غیر مستقیم و ویژگی سازوکارهای عادی نظام اقتصادی آن جستجو کرد.

در مقدمه قانون اساسی، به صراحت، نظامهای اقتصادی مبتنی بر «تمرکز و تکاثر ثروت و سودجویی که عامل تخریب و فساد و تباهی در مراحل رشد انسان» هستند نفی شده و برنامه اقتصاد اسلامی، فراهم‌کردن زمینه مناسب برای بروز خلاقیتهای متفاوت انسانی ذکر شده است. در بند دوازدهم از اصل سوم نیز در بیان وظایف دولت جمهوری اسلامی ایران برای نیل به اهداف مذکور در اصل دوم، بر:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

«پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه برطبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت» تاکید شده است. در بند سوم از اصل چهل و سوم نیز آمده است: «تنظیم برنامه اقتصادی کشور به صورتی که شکل و محتوا وساعات کار چنان باشد که هر فرد علاوه بر تلاش شغلی، فرصت وتوان کافی برای خودسازی معنوی، سیاسی و اجتماعی و شرکت‌فعال در رهبری کشور و افزایش مهارت و ابتکار داشته باشد».

به طور خلاصه راهکارهای غیر مستقیم قانون اساسی برای پیش‌گیری از مشکلات تامین اجتماعی عبارتند از: پی‌ریزی «نظام اقتصادی جمهوری اسلامی ایران بر پایه سه‌بخش دولتی، تعاونی و خصوصی با برنامه‌ریزی منظم و صحیح»، توزیع عادلانه فرصت‌ها و امکانات اولیه و عمومی کشور، تقویت و حمایت از تشکیل «خانواده که زمینه‌سازاصلی حرکت تکاملی و رشد یابنده انسان است»، «جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگری»، «تأکید بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای‌عمومی را تامین کند»، «منع اسراف و تبذیر در همه شؤون مربوط به اقتصاد، اعم از مصرف، سرمایه‌گذاری، تولید، توزیع و خدمات»، «جلوگیری از سلطه اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور» و «منع اضرار به غیر و انحصار و احتکار و ربا و دیگر معاملات‌باطل و حرام». انتظار می‌رود با پیاده کردن نظام اقتصادی مورد نظر قانون اساسی زمینه نیاز به اقدامات تامینی در نظام جمهوری اسلامی بسیار کمتر از نظامهای آزاد سرمایه‌داری باشد.

ب) عوامل و راهکارهای مستقیم: راهکارهای مستقیم تامین اجتماعی وقتی مطرح می‌شوند که سازوکارهای عادی نظام، آثار و کارکردهای خود را به جا گذاشته باشند با این حال وضعیت حاصله به صورتی باشد که برخی افرد وگروه‌ها بدون پوشش اقدامات خاص تامین اجتماعی قادر به تامین زندگی مناسب خود نباشند. در نظامهای اقتصادی معاصر دو راهکار عمده بیمه‌ای و حمایتی برای تامین اجتماعی وجود دارد. ملاحظه فرازهای مرتبط با تامین اجتماعی در قانون اساسی مانند متن اصل ۲۹، ذیل بند ۱۲ اصل سوم و بند ۴ اصل ۲۱ نشان می‌دهد راهکارهای بیمه‌ای تامین اجتماعی مورد قبول طراحان قانون اساسی بوده است. با این حال در بسیاری از موارد دیگر مانند صدر بند ۱۲ اصل سوم، بند ۲ اصل ۲۱، متن اصل ۲۹ و متن و بندهای اصل ۴۳، بر راهکارهای حمایتی اشاره شده است.

۵-۲-۵. منابع مالی تامین اجتماعی

ذیل اصل ۲۹ قانون اساسی در باره منابع مالی تامین اجتماعی می‌گوید: « دولت مکلّف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایتهای مالی فوق را برای یک‌یک افراد کشور تامین کند». عبارت «درآمدهای حاصل از مشارکت مردم»، هم، درآمدهای حق بیمه در راهکارهای بیمه‌ای، و هم درآمدهای ناشی از وجوه شرعی و کمک‌های خیریه مردم را شامل

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌شود. در اصل ۵۱، درآمدهای ناشی از مالیات مورد اشاره قرار گرفته است و در اصول چهل و پنجم و چهل و نهم این قانون، به برخی از درآمدهای عمومی دولت که از منابع مهم تامین اجتماعی در جمهوری اسلامی به حساب می‌آیند تصریح شده است.

دراصل چهل و پنجم آمده است: «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رها شده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی و کوه‌ها و دره‌ها، جنگل‌ها و نیزارها، بیشه‌های طبیعی و مراتعی که حریم نیست، ارث بدون وارث، اموال مجهول المالک و اموال عمومی که از غاصبین مسترد می‌شود، در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آن‌ها عمل نمایند ...» و در اصل چهل و نهم نیز گفته شده است دولت موظف است: «ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار، سوء استفاده از موقوفات، سوء استفاده از مقاطعه کاری‌ها و معاملات دولتی فروش زمین‌های موات ... را گرفته و به صاحب حق رد کند و در صورت معلوم نبودن به بیت المال بدهد»

با عنایت به مفاد اصل ۴۵ و وفور این منابع در اقتصاد ایران – از جمله درآمد نفت–، به نظر می‌رسد درآمدهای عمومی دولت در پشتیبانی مالی نظام تامین اجتماعی ایران نقش بی بدیلی داشته باشند. [۱]

۵-۳. تامین اجتماعی در قوانین عادی و برنامه‌های پنج ساله توسعه

در بررسی قانون اساسی با برخی از ویژگی‌های کلان الگوی تامین اجتماعی ایران مانند؛ مبانی و اهداف، منابع مالی و اصول راهبردی آن آشنا شدیم. گام بعدی، شناخت ابعاد دیگری از این الگو مانند؛ ساختار نهادی نظام جامع تامین اجتماعی و راهبردها و حوزه‌های اصلی آن است. به این منظور در این بخش، قوانین عادی و برنامه‌های پنج ساله توسعه کشور را بررسی خواهیم نمود.

۵-۳-۱. ساختار نهادهای نظام جامع تامین اجتماعی

امروزه در بیشتر کشورهای دنیا جهت جلوگیری از موازی کاری و پوشش ناقص خدمات تامین اجتماعی، وزارت‌خانه، موسسه و یا سازمان مشخصی مسئولیت ساماندهی و مدیریت یکپارچه نهادهای مرتبط با تامین اجتماعی را به عهده دارد. پیش از انقلاب اسلامی نهادهای تامین اجتماعی در ایران از سازمان یکپارچه‌ای برخوردار نبودند. در سالهای دهه اول انقلاب نیز علیرغم تاسیس نهادهای متعدد حمایتی مانند؛ کمیته امداد، بنیاد مستضعفان و... و اتخاذ سیاست‌های جدید حمایتی مانند؛ توزیع کوپنی

---

۱ پس از قانون اساسی، تامین اجتماعی در سند چشم‌انداز بیست ساله نظام نیز جایگاه ممتاز خود را به عنوان یکی از ویژگیهای اساسی جامعه ایرانی حفظ نموده است. بر اساس این سند، جامعه ایرانی در افق ۱۴۰۰ جامعه‌ای است :
«برخوردار از سلامت، رفاه، امنیت غذایی، تامین اجتماعی، فرصت‌های برابر، توزیع مناسب درآمد، نهاد مستحکم خانواده، به دور از فقر، تبعیض و بهره‌مند از محیط زیست مطلوب».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کالاهای اساسی، اعطای یارانه و... اقدام خاصی در این زمینه صورت نگرفت. به دلیل احساس چنین کمبودی، در بندهای ۵، ۶ و۷ اهداف برنامه پنج ساله اول توسعه، تهیه و تدوین چهارچوب نظام تأمین اجتماعی بر اساس اصل ۲۹ قانون اساسی و ایجاد زمینه‌های مناسب برای اجرای آن، مورد تاکید قرار گرفت، اما با این حال در طول سالهای اجرای این برنامه و برنامه دوم توسعه، تحولی در این زمینه اتفاق نیفتاد تا این که در ماده ۴۰ قانون برنامه سوم، دولت موظف گردید، حداکثر طی مدت شش ماه از تاریخ تصویب این قانون بنا به پیشنهاد مشترک سازمانهای برنامه و بودجه و امور اداری و استخدامی کشور طرحی برای نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی تهیه و جهت تصویب به مجلس شورای اسلامی تقدیم نماید.[۱]

به دنبال تصویب این قانون، لایحه قانونی ساختار نظام جامع رفاه وتامین اجتماعی توسط دولت تهیه گردید و در تاریخ ۸۳/۳/۲۱ در نوزده ماده و بیست و یک تبصره به تصویب مجلس شورای اسلام رسید. بر اساس ماده یک این قانون، اهم موارد تحت پوشش نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی کشور عبارتند از: بازنشستگی، ازکارافتادگی و فوت؛ بیکاری؛ پیری؛ در راه ماندگی، بی‌سرپرستی و آسیبهای اجتماعی؛ حوادث و سوانح؛ ناتوانی‌های جسمی، ذهنی و روانی؛ بیمه خدمات بهداشتی، درمانی و مراقبتهای پزشکی؛ حمایت از مادران به خصوص در دوران بارداری و حضانت فرزند؛ حمایت از آوارگان و زنان بی‌سرپرست؛ ایجاد بیمه خاص بیوگان، زنان سالخورده و خودسرپرست؛ کاهش نابرابری و فقر؛ امداد و نجات؛ و آثار و تبعات منفی احتمالی ناشی از اقدامات دولت.

در ماده ۲ این قانون نهادهای نظام جامع تامین اجتماعی برای پوشش موارد فوق به سه حوزه اصلی تقسیم شده است.

الف - حوزه بیمه ای: شامل بخش بیمه‌های اجتماعی از جمله بازنشستگی،بیکاری، حوادث و سوانح، ازکارافتادگی و بازماندگان و بخش بیمه‌های درمانی (بهداشت و درمان)؛[۲]

---

۱ اصول و ضوابطی که باید در طرح رعایت می‌گردید عبارت بودند از: رفع تداخل وظایف دستگاههای موجود و حذف و یا ادغام دستگاههای موازی؛ تأمین پوشش کامل جمعیتی از نظر ابعاد نظام تأمین اجتماعی و جامعیت نظام؛ افزایش کارآمدی و اثر بخشی سازمانهای مربوط وکاهش هزینه‌های اداری و پشتیبانی مجموعه نظام تأمین اجتماعی، پیش بینی سازوکار لازم برای برقراری هماهنگی بین سازمانهای ذیربط و اتخاذ سیاستهای واحد در بالاترین سطح تصمیم گیری اجرائی؛ استفاده مؤثر از مؤسسات خیریه امکانات مردمی و وقف و همچنین شوراهای اسلامی شهر و روستا و مراکز دینی و مذهبی؛ تأکید بر استفاده از سازمانهای موجود و پرهیزاز ایجاد سازمانهای جدید.

۲. خدمات بیمه‌های اجتماعی و درمانی به دو سطح همگانی و تکمیلی تقسیم می‌شود. بیمه‌های تکمیلی به آن دسته ازخدمات بیمه‌ای گفته می‌شود که علاوه بر سطح خدمات بیمه‌های همگانی، با انعقاد قراردادهای انفرادی یا گروهی فیمابین بیمه شده وبیمه‌گر و پرداخت حق بیمه توسط بیمه شده انجام می‌پذیرد و دولت در قبال آن تعهد مالی نداشته، اما مکلف به پشتیبانی حقوقی و قانونی لازم از این گونه بیمه‌ها می‌باشد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ب - حوزه حمایتی و توانبخشی: شامل ارائه خدمات حمایتی و توانبخشی واعطای یارانه و کمکهای مالی به افراد و خانواده‌های نیازمندی که به دلایل گوناگون قادر به کار نیستند و یا درآمد آنان تکافوی حداقل زندگی آنان را نمی‌نماید.[1]

ج - حوزه امدادی: شامل امداد و نجات در حوادث غیرمترقبه.

بر اساس بند الف - ماده ۷ قانون فوق، منابع مالی نظام تامین اجتماعی عبارتند از: منابع عمومی؛ منابع حاصل از هدفمند کردن یارانه‌ها؛ منابع بخش بیمه‌ای با مشارکت کارفرما، بیمه شده و دولت؛ منابع اختصاص داده شده برای جبران اجتماعی خسارتهای ناشی از سیاستهای اقتصادی و توسعه‌ای؛ منابع حاصل از کمکهای مردمی در قلمروهای نظام تأمین اجتماعی؛ منابع حاصل از وقف در قلمروهای نظام تأمین اجتماعی؛ استفاده از منابع حاصل از خمس، زکات و سایر وجوه شرعی در قلمروهای نظام تأمین اجتماعی با مجوز مراجع تقلید؛ استفاده از منابع حاصل از صدقات و نذورات در قلمروهای نظام تأمین اجتماعی؛ استفاده از منابع، اموال و دارائی‌های نهادها و بنیادهای انقلاب اسلامی در قلمروهای مختلف نظام تأمین اجتماعی با اذن مقام رهبری؛ درآمد ناشی از سرمایه گذاری‌ها و مدیریت وجوه و ذخائر دستگاههای اجرائی دولتی و عمومی، سازمانها، مؤسسات و صندوقهای فعال در قلمروهای مختلف نظام تأمین اجتماعی.

ساختار نهادها و ارکان چهارگانه نظام جامع تأمین اجتماعی در ماده ۱۲ ترسیم شده است که عبارتند از: شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی؛ وزارت رفاه و تأمین اجتماعی[2]؛ نهادها و صندوقهای اصلی هر یک

---

۱. بر اساس ماده ٤، اهداف و وظایف حوزه حمایتی و توانبخشی عبارتند از: سازماندهی و هدفمند کردن یارانه‌ها و منابع حمایتی؛ هماهنگی بخش‌های مختلف دولت در راستای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی؛ مشارکت در تعیین خط فقر (مطلق و نسبی)؛ حمایت از افراد جامعه در برابر رویدادهای اقتصادی، اجتماعی و پیامدهای سوء آن‌ها خصوصاً در زمینه بیکاری، بی سرپرستی، در راه ماندگی و پیری؛ تأمین حداقل زندگی برای همه افراد و خانواده‌هائی که درآمد کافی ندارند با اولویت افرادی که به دلایل جسمی و روانی قادر به کار نیستند؛ پرداخت مقرری به افراد جویای کار به شکل وام و برای مدت محدود؛ تحت پوشش قرار دادن خانواده‌های بی سرپرست و زنان خودسرپرست؛ فراهم سازی امکانات، آموزش بازتوانی و ایجاد مهارتهای شغلی خانوارهای نیازمند؛ حمایت از مادران به خصوص در دوران بارداری و حضانت فرزند؛ تأمین خدمات پیشگیری از بروز یا تشدید معلولیت‌ها و آسیب‌های اجتماعی در گروههای هدف و تحت پوشش قرار دادن آن‌ها در سه سطح پیشگیری، درمان وتوانبخشی؛ فراهم آوردن امکانات لازم به منظور بهبود وضع جسمی، ذهنی، اجتماعی واقتصادی معلولین برای ادامه زندگی و تلاش برای تأمین استقلال و خودکفائی معلولان، افراد محروم از فرصتهای برابر اجتماعی و آسیب دیدگان اجتماعی؛ آماده سازی محیط اجتماعی و فضای فیزیکی متناسب با ویژگی‌ها و توانائی‌های معلولان؛ ادامه روند حمایت از نیازمندان روستائی و عشایر.

۲. طبق مصوبه مورخه ۹۰/٤/۸ مجلس شورای اسلامی، با ادغام سه وزارتخانه تعاون، کار و امور اجتماعی و رفاه و تأمین اجتماعی، وزارتخانه تعاون، کار و رفاه اجتماعی تشکیل گردید و کلیه وظایف و اختیاراتی که طبق قوانین برعهده وزارتخانه‌ها و وزرای یادشده بود، به وزارتخانه جدید و وزیر آن منتقل گردید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

از قلمروهای «بیمه‌های اجتماعی»، « بیمه‌های خدمات درمانی»، «امور حمایتی» و «امور امدادی» که وظیفه مدیریت و ساماندهی منابع این نظام و یا تصدی وظایف اجرایی در قلمروهای مختلف بیمه‌های اجتماعی، بیمه‌های خدمات درمانی، امور حمایتی و امور امدادی را به نمایندگی از سوی دولت برعهده دارند؛ و مؤسسات کارگزاری مانند: شرکتهای بیمه تجاری، و نهادهای فعال در قالب بانک، صندوق، شرکت و بنگاههای خدماتی و نهادهای خیریه و مدنی که در سطح کارگزار اجرایی نظام جامع تأمین اجتماعی درقالب قراردادها و تفاهم نامه‌های منعقده فعالیت خواهند داشت.

در سالهای اخیر به دلیل مشکلات مالی صندوق‌های تامین اجتماعی و در جهت افزایش کارآمدی و اثر بخشی خدمات تامین اجتماعی، برخی مباحث علمی مبنی بر لزوم اصلاحاتی در جهت استقرار نظام تامین اجتماعی چند لایه‌ای به وجود آمده است. (رک: جلیلی، ۱۳۸۷ و عابدین‌خان، ۱۳۹۰) بر اساس این مباحث، در ماده ۲۷ قانون برنامه پنجم، به دولت اجازه داده شد نسبت به برقراری و استقرار نظام جامع تأمین اجتماعی چند لایه با لحاظ حداقل سه لایه: مساعدتهای اجتماعی شامل خدمات حمایتی و توانمندسازی؛ بیمه‌های اجتماعی پایه شامل مستمری‌های پایه و بیمه‌های درمانی پایه؛ و بیمه‌های مکمل بازنشستگی و درمان با رعایت یکپارچگی، انسجام ساختاری، همسویی و هماهنگی بین این لایه‌ها در کشور اقدام نماید. اجرای این سیاست نیازمند تدوین آئین‌نامه اجرائی است که باید به تصویب هیأت وزیران برسد.

۵-۳-۲. حوزه بیمه‌های اجتماعی (غیر درمانی)

راهبردهای بیمه‌ای در اکثر کشورهای جهان قسمت عمده و اصلی برنامه‌های تامین اجتماعی را تشکیل می‌دهند. در ایران نیز حوزه بیمه‌ای تامین اجتماعی از نظر قوانین و مقررات و گستره نهادهای اجرایی و منابع مالی از غنای بیشتری برخوردار است. تصویب قوانین بیمه‌های اجتماعی ایران از اواخر دوره قاجار شروع شد (رک: ملکوند، ۱۳۸۲) قوانین مربوط به بیمه‌های بازنشستگی، ازکارافتادگی و فوت کارمندان دولت تحت عنوان قوانین استخدامی کشوری طی مراحل متعدد مصوب گردیده و آخرین مورد آن قانون مدیریت خدمات کشوری است که در تاریخ ۸۶/۷/۸ مشتمل بر پانزده فصل، ۱۲۸ ماده و ۱۰۶ تبصره به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. فصل سیزده این قانون به تامین اجتماعی کارکنان دولت اختصاص یافته است. قانون تامین اجتماعی ایران پس از طی یک مسیر تکاملی، در تاریخ ۱۳۵۴/۳/۱۹، مصوب گردید. پس از انقلاب اسلامی نیز علیرغم اصلاحات پیاپی و متعدد، هنوز این قانون به عنوان قانون پایه ومرجع تامین اجتماعی، معتبر شناخته می‌شود. از جمله موارد تغییرات عمده این قانون، می‌توان به تصویب قانون بیمه بیکاری کارگران در ۶/۲۶/ ۱۳۶۶، پوشش بیمه تامین اجتماعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

قالیبافان خانگی فاقد کارفرما در سال ۱۳۷۶ و رانندگان حمل ونقل بار و مسافر بین شهری در سال ۱۳۷۹، اشاره نمود. (رک: دفتر قوانین و مقررات معاونت حقوقی وامور مجلس سازمان تأمین اجتماعی،۱۳۸۹، مجموعه کامل قوانین و مقررات تأمین اجتماعی)

در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه پس از انقلاب، توسعه بیمه‌های اجتماعی به خصوص در مورد روستاییان و عشایر و اقشار ضعیف جامعه همواره مورد توجه بوده و پوشش کامل بیمه‌های اجتماعی به خصوص بیمه‌های درمانی مورد تاکید قرار گرفته است.[1] در قانون برنامه سوم، فصل پنجم این قانون به «نظام تأمین اجتماعی و یارانه‌ها« اختصاص یافت و در ماده ۳۷ آن فعالیتهای بیمه ای به دو بخش همگانی و مکمل تقسیم گردید. «خدمات بیمه همگانی که با مشارکت بیمه شده، کارفرما(در صورت وجود کارفرما) و دولت (حسب تکالیف قانونی آن) تأمین می‌گردد، شامل بیمه درمان، بازنشستگی، از کارافتادگی، بازماندگان و بیکاری است که کلیه بیمه‌شدگان از آن بهره‌مند خواهند شد و حدود فعالیتهای آن متناسب با حق بیمه دریافتی و توان مالی سازمانهای بیمه ای و میزان کمک دولت طبق مصوبات هیأت وزیران تعیین می‌شود. بخش مکمل بیمه‌های تأمین اجتماعی شامل خدماتی است که سطح بالاتری از خدمات بیمه همگانی را دربرمی‌گیرد و یا خدمات جدیدی را ارائه می‌کند و یا هزینه بیشتری نسبت به تعهد بیمه همگانی تأمین می‌نماید. این بخش از خدمات بیمه‌ای براساس توافق بیمه شدگان و بیمه گر و با تعهد پرداخت هزینه توسط بیمه شده فعالیت نموده و گسترش می‌یابد.

بیمه‌های تکمیلی تامین اجتماعی، ضمن اینکه خدمات اجتماعی کامل‌تری را در اختیار متقاضیان اختیاری این خدمات قرار می‌دهد، به نوعی اصلاح سازمان بیمه‌های اجتماعی در جهت کاستن از بار مالی آن بر دوش دولت نیز محسوب می‌شود. چنین هدفی در خلال برنامه‌های سوم به بعد همواره مد نظر قوانین تامین اجتماعی بوده است. در همین راستا در ماده ۴۵ قانون برنامه سوم به کلیه شرکتهای بیمه‌ای تجاری اجازه داده شد، با رعایت قوانین و مقررات مربوطه، نسبت به ارائه خدمات بیمه‌ای همگانی و مکمّل

---

۱ در بندهای ۵، ٦ و۷ اهداف برنامه پنج ساله اول توسعه، «تعمیم بیمه‌های اجتماعی با اولویت روستاییان، عشایر و گروههای آسیب پذیر»، و در اهداف برنامه و خط مشی‌های اساسی برنامه دوم توسعه: «تلاش در جهت تحقق عدالت اجتماعی از طریق:... تعمیم، توسعه بیمه‌های اجتماعی و قرار دادن همه اقشار مردم تحت پوشش بیمه خدمات درمانی تا آخر برنامه دوم و پرداخت‌سهم سرانه دولت مطابق ضوابط قانون بیمه خدمات درمانی.... و تأمین بهداشت عمومی و گسترش بیمه همگانی، مورد تاکید قرار گرفته است. در ماده ۹٦ قانون برنامه چهارم دولت نسبت به موارد زیر مکلف شده است.

الف ـ افزایش پوشش بیمه‌های اجتماعی با توجه خاص به روستائیان و عشایر و شاغلین شهری که تاکنون تحت پوشش نبوده‌اند، به‌نحوی که برنامه بیمه‌های اجتماعی روستائیان و عشایر، با مشارکت دولت و روستائیان و عشایر پس از تهیه و تصویب دولت از سال دوم برنامه چهارم، به اجرا گذاشته شود.

ب ـ پوشش کامل (صددرصد) جمعیتی از بیمه همگانی پایه خدمات درمانی.

ج ـ تأمین بیمه خاص (در قالب فعالیتهای حمایتی) برای حمایت از زنان سرپرست خانوار و افراد بی‌سرپرست با اولویت کودکان بی‌سرپرست.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تأمین اجتماعی اقدام کنند. ماده ۳۹ این قانون، به صراحت، اقدامات خاصی را به منظور جلوگیری از بروز بحران مالی در سازمانهای بیمه‌ای و تقویت بنیه مالی آن‌ها مورد تصویب قرار داد. روند این هدف‌گذاری در قانون برنامه پنجم با صراحت بیشتری تداوم یافت[1] به گونه‌ای که در ماده ۲۸ آن، به تمامی صندوقهای بازنشستگی اعم از خصوصی، عمومی، تعاونی و یا دولتی اجازه داده شد نسبت به ایجاد صندوقهای بازنشستگی خصوصی، با مشارکت فرد بیمه‌شده و افتتاح حسابهای انفرادی خصوصی، اقدام نمایند. اتخاذ این سیاست‌ها در حالی است که قوانین بازنشستگی پیش از موعد بیمه‌شدگان تامین اجتماعی مصوب ۶۸/۲/۲۸ و بازنشستگی پیش از موعد کارکنان دولت در ۸۶/۶/۵ آثار معکوسی را بر پایداری صندوق‌های بیمه اجتماعی به جا گذاشته است.

در حال حاضر نرخ حق بیمه در مورد بیمه‌شدگان تحت پوشش سازمان تامین اجتماعی بر اساس ماده ۲۸ قانون تامین اجتماعی مصوب سال ۱۳۵۴ و قانون بیمه بیکاری مصوب ۱۳۶۶ جمعا برابر با ۳۳٪ حقوق بیمه‌شده است که ۷٪ آن توسط خود بیمه‌شده، ۲۳٪ توسط کارفرما و ۳٪ توسط دولت پرداخت می‌شود. سازمان تأمین اجتماعی، خدمات درمانی، مزایای بازنشستگی، ازکارافتادگی کلی و جزئی، بازماندگی، بیکاری، مزایای مربوط به همسر و فرزندان، ازدواج، استراحت و حقوق بابت بیماری و بارداری را ارائه می‌نماید. نرخ کسور در صندوق بازنشستگی کشوری عبارتست از ۹٪ حقوق توسط بیمه شده و ۱۲/۵ ٪ توسط کارفرما (دستگاه‌های اجرایی) که جهت ارائهٔ پوشش بازنشستگی، بازماندگی و ازکارافتادگی اخذ می‌گردد، جهت درمان، حق بیمهٔ جداگانه‌ای اخذ میگردد، بیمه بیکاری شامل کارمندان دولت نمی‌شود و مزایای مربوط به همسر، فرزندان و فوت توسط کارفرما پرداخت می‌گردد.

---

۱ در ماده۲۶قانون برنامه پنجم آمده است: به دولت اجازه داده می‌شود در راستای ایجاد ثبات، پایداری و تعادل بین منابع و مصارف صندوقهای بازنشستگی نسبت به اصلاح ساختار این صندوق‌ها بر اساس اصول زیر اقدام قانونی را به عمل آورد.

الف ـ ۱ـ کاهش وابستگی این صندوق‌ها به کمک از محل بودجه عمومی دولت به استثناء سهم قانونی دولت در حق بیمه در طول برنامه از طرق مختلف از جمله تنظیم عوامل مؤثر بر منابع و مصارف صندوق‌ها منطبق بر محاسبات بیمه‌ای، کاهش حمایتهای غیربیمه‌ای صندوق‌ها و انتقال آن به نهادهای حمایتی، تقویت سازوکارهای وصول به موقع حق بیمه‌ها و تقویت فعالیتهای اقتصادی و سرمایه‌گذاری سودآور با اولویت سرمایه‌گذاری در بازار پول و سرمایه، به نحوی که سود سرمایه‌گذاری موردنظر کمتر از سود اوراق مشارکت بانکی نباشد.

۲ـ انجام هرگونه فعالیت بنگاه‌داری جدید برای صندوقهای دولتی ممنوع است و موارد قبلی و موجود و نیز سهام مدیریتی که در ازاء مطالبات به صندوق‌ها واگذار می‌شود باید طی برنامه زمانبندی‌شده‌ای که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد تا پایان اجرای برنامه با رعایت مقررات به بخشهای خصوصی و تعاونی واگذار شود.

۳ـ همچنین ایجاد هرگونه تعهد بیمه‌ای و بار مالی خارج از ارقام مقرر در جداول قوانین بودجه سنواتی برای صندوق‌ها ممنوع است. تعهدات تکلیف‌شده فقط در حدود ارقام مذکور قابل اجراء است.

ب ـ استفاده از روشهای نوین در اداره و ارائه خدمات این صندوق‌ها از طرق مختلف از جمله تجدیدنظر در ساختار بیمه‌های اجتماعی، سازمان تأمین اجتماعی و صندوقهای تابعه به ویژه صندوق بازنشستگی کشوری و اصلاح ساختار و تجهیز سایر صندوقهای وابسته به دستگاههای اجرائی بر اساس اساسنامه دولت به نحوی که بر کاهش هزینه‌های سرباری نیروی انسانی از منابع بیمه و کاهش تصدی‌گری تأکید نماید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بر اساس ماده ۱۱۳ - قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۸۶/۶/۸ مجلس شورای اسلامی، دولت مکلف است تا پایان قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در خصوص تجمیع کلیه صندوقهای بازنشستگی اعم از کشوری و تأمین اجتماعی در سازمان تامین اجتماعی اقدامات قانونی لازم را به عمل آورد.

۵-۳-۳. حوزه بهداشت و درمان

سابقه ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به شیوه تامین اجتماعی جدید، با کمی تاخیر نسبت به بیمه‌های بازنشستگی و از کارافتادگی، به اوایل دوره پهلوی بازگشت می‌کند[1] (رک: حسن زاده ۱۳۸۲) در ابتدای امر، خدمات درمانی شامل بخش کوچکی از کارگران می‌گردید، اما به مرور زمان دامنه شمول آن ابتدا به همه کارگران کارخانجات و سپس به کارکنان دولت، روستاییان و صاحبان مشاغل آزاد تعمیم یافت. امروزه قانون تامین اجتماعی مصوب ۱۳۵۴ و اصلاحات بعدی آن و قانون بیمه همگانی خدمات درمانی مصوب سال ۱۳۷۳، دو مرجع اصلی بیمه‌های درمانی در بخش‌های کارگری و کارمندی است. خدمات درمانی تامین اجتماعی به دو روش کلی درمان مستقیم از طریق تاسیس بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها و روش خرید خدمت با اعمال فرانشیز ارائه می‌گردد. نرخ حق بیمه خدمات درمانی طبق مواد ۹ تا ۱۴ قانون خدمات بیمه همگانی مصوب سال ۷۳[2] و نرخ بیمه درمانی تامین اجتماعی طبق قانون تامین اجتماعی تعیین می‌شود.

---

۱ در سال ۱۳۰۹ برای اولین بار در باب بیمه‌های اجتماعی مقرراتی به تصویب دولت می‌رسد و در ضمن آن به امر درمان کارگران راه آهن سراسری توجه می‌شود و متعاقب آن در سالهای ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ کارگران ساختمانی، مستخدمان کارخانجات و بنگاه‌ها ی صنعتی و معدنی مشمول مزایای درمانی قرار می‌گیرند. به موجب قانون سال ۱۳۳۱، «سازمان بیمه اجتماعی کارگران» تاسیس، و مسئولیت بیمه درمان کارگران و خانواده آنان، به روش‌هایی چون درمان مستقیم از طریق تاسیس بیمارستان، درمانگاه و آسایشگاه و... را به عهده گرفت. نام این سازمان در مصوبه سال ۱۳۴۲ به «سازمان بیمه‌های اجتماعی» تغییر می‌یابد و زیر مجموعه وزارت کار و خدمات اجتماعی وقت قرار می‌گیرد. در سال ۱۳۵۱ قانون تامین خدمات درمانی مستخدمان دولت تصویب می‌شود و بر اساس آن «سازمان تامین خدمات درمانی» وابسته به وزارت بهداری تشکیل می‌شود. پس از تصویب قانون تامین اجتماعی در سال ۱۳۵٤، سازمان بیمه اجتماعی نیز در این سازمان ادغام می‌شود. تشکیلات اداری خدمات درمانی فراز و فرودهای زیادی را طی می‌کند و هم اکنون نیز با اینکه «سازمان تامین اجتماعی» در بخش بیمه درمانی کارگران و «سازمان خدمات درمانی »در بخش کارکنان دولت و روستاییان متمرکز شده‌اند این تغییرات کماکان ادامه دارد.

۲. قانون بیمه همگانی درمانی مصوب ۷۳- **ماده ۹:** حق بیمه سرانه خدمات درمانی برای گروههای تحت پوشش بیمه خدمات درمانی و میزان فرانشیز قابل پرداخت توسط بیمه شوندگان با درنظر داشتن سطح درآمد گروههای بیمه شونده و وضعیت اقتصادی و اجتماعی کشور به پیشنهاد مشترک سازمان برنامه و بودجه و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و تأیید شورای‌عالی به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

تبصره۱ مابه التفاوت سهم درمان مشمولین قانون تأمین اجتماعی تا حق سرانه موضوع این ماده همه ساله در بودجه کل کشور منظور و به سازمان تأمین اجتماعی پرداخت خواهد شد.

ماده ۱۲ ارایه خدمات درمانی به روستاییان از طریق شبکه‌های بهداشتی، درمانی وسیستم ارجاع بوده و میزان حق بیمه سرانه خدمات درمانی روستاییا ن در شروع برنامه معادل ٤٠ ٪ حق سرانه تعیین شده شهرنشینان خواهد بود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط دندنی است.

صنعت بهداشت و درمان در ایران در میان موارد تحت پوشش تامین اجتماعی دارای خصوصیات منحصر به فردی است. زیرا در حالیکه مواردی مانند بیکاری و بازنشستگی منحصرا توسط راهکارهای بیمه‌ای پوشش داده می‌شوند، در بخش بهداشت و درمان حضور مستقیم دولت از طریق تاسیس و اداره مراکز بهداشتی و ارائه خدمات درمانی (رایگان و یا ارزان‌تر) بسیار پررنگ است و علاوه بر آن بخش مهم دیگری - خارج از چارچوبهای بیمه‌ای و دولتی – توسط خود مردم و یا بخش خیریه ارائه می‌شود. به همین دلیل رهیافت دولت به موضوع بهداشت و درمان در برنامه‌های توسعه نیز، آمیزه‌ای از سیاست‌های بیمه‌ای و غیر بیمه‌ای بوده است.

در چارچوب این رهیافت در برنامه‌های پنج ساله توسعه پس از انقلاب، بخش سلامت همواره مورد تاکید بوده است. در تبصره ۱۸ قانون برنامه دوم و خط مشی‌های مربوط به آن، پوشش بیمه خدمات درمانی نسبت به همه مردم تا آخر برنامه و سهیم شدن دولت در تامین مخارج سرانه درمان به صورت پرداخت مابه‌التفاوت هزینه درمان بیمه‌شوندگان پس از کسر سرانه سهم بیمه شده و فرانشیز پرداختی مورد تاکید قرار گرفت. فصل ۲۵- قانون برنامه سوم به امر بهداشت و درمان اختصاص یافت. بر اساس بند الف - ماده ۱۹۲ این قانون، به منظور افزایش کارآیی و توسعهٔ خدمات بهداشتی درمانی در کشور و ایجاد تسهیلات جهت دسترسی آحاد مردم به این خدمات و تعیین حدود تصدی بخش دولتی و غیردولتی مقرر گردید: کلیه خدمات بهداشتی اعم از شهری و روستائی به صورت رایگان توسط دولت ارائه گردد؛ خدمات درمان سرپایی روستاییان در واحدهای موجود توسط دولت ارائه شود؛ توسعهٔ مراکز درمان روستایی در مناطقی که امکان سرمایه گذاری بخش خصوصی و تعاونی وجود ندارد توسط دولت انجام شود؛ درمان سرپایی شهری در مراکز بهداشت و درمان شهری موجود به عهده دولت و توسعهٔ آن با مشارکت بخش خصوصی و تعاونی باشد؛ ضمن استمرار تصدی دولت در درمان بستری برای مناطق توسعه نیافته یا کمتر توسعه یافته و شهرهای کوچک (کمتر از یکصد هزارنفر جمعیت) و تأمین تختهای آموزشی متناسب با تعداد دانشجویان دانشگاههای علوم پزشکی، توسعهٔ مراکز درمان بستری در شهرهای بزرگ (بیشتر از یکصد هزار نفر جمعیت) برعهدهٔ بخش غیردولتی قرار داده شد؛ و سازمان بهزیستی کشور مکلف گردید

ماده ۱۳ سهم مشمولان این قانون از حق بیمه سرانه خدمات درمانی برحسب گروههای شغلی به ترتیب زیر خواهد بود.:۱ کارکنان دولت : یک پنجم تا یک سوم حق بیمه سرانه که متناسب با حقوق ومزایا با تصویب هیأت وزیران تعیین می شود. ۲ – مشمولان قانون تأمین اجتماعی: بر طبق مقررات قانون تأمین اجتماعی.۳- روستاییان: براساس مصوبات هیأت وزیران.٤ – صاحبان حرف و مشاغل آزاد : تا ۱۰۰ ٪ حق بیمه سرانه، به پیشنهاد شورای عالی و تصویب هیأت وزیران.۵- سایر اقشاری که در این قانون ذکری از آن‌ها به عمل نیامده است، براساس پیشنهاد شورای عالی و تصویب هیأت وزیران.

ماده ١٤ تأمین حق بیمه سرانه خدمات درمانی افراد نیازمند جامعه که فاقد توانایی‌پرداخت هستند به پیشنهاد مشترک کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان برنامه وبودجه توسط دولت تعهد شده و به صورت ردیفی مستقل در قانون بودجه هر سال منظور و در اختیار کمیته یاد شده قرار می گیرد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در جهت سازماندهی و توانبخشی بیماران روانی مزمن و سالمندان در سال اول برنامه نسبت به تهیه، تدوین و اجرای طرح ساماندهی بیماران یاد شده اقدام نماید. در مواد ۳۶، ۳۷، ۳۸و ۴۵ از فصل پنجم این قانون که مربوط به تامین اجتماعی و یارانه‌هاست، مواردی مانند تقسیم بیمه‌های درمانی به بیمه‌های پایه و مکمل و اجازه فعالیت (در هر دو بخش) به بیمه‌های تجاری و تکلیف دولت به پرداخت حق بیمه سرانه اقشار نیازمند اشاره شده است.

در سند برنامه چهارم، بخش سوم برنامه به «توسعه سلامت، امنیت انسانی و عدالت اجتماعی»، و فصل هفتم این بخش به «ارتقاء سلامت و بهبود کیفیت زندگی» اختصاص یافت. بر اساس ماده ۸۴ این سند، دولت مکلف گردید به منظور نهادینه کردن مدیریت، سیاستگذاری، ارزشیابی و هماهنگی قلمرو سلامت، بهبود کیفیت زندگی، کاهش بیماریهای ناشی از سوء تغذیه و گسترش سلامت همگانی در کشور، اقدام‌های‌متعددی از جمله: تشکیل «شورای عالی سلامت و امنیت غذائی» را انجام دهد.[1] اصلاح ساختاری دیگری که بر اساس ماده ۹۱ این برنامه به تصویب رسید این بود که شورای عالی بیمه خدمات درمانی موظف گردید تمهیدات لازم جهت استقرار «بیمه سلامت» با محوریت پزشک خانواده و نظام ارجاع را تا پایان برنامه چهارم فراهم نماید.

جهت گیری و اهداف کلان بخش سلامت در ماده ۹۰ این قانون بیان گردید. بر اساس این ماده ـ به‌منظور ارتقاء عدالت توزیعی در دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی و درمانی و در جهت کاهش سهم خانوارهای کم‌درآمد و آسیب‌پذیر از هزینه‌های بهداشتی ودرمانی آنها، توزیع منابع و امکانات بهداشتی و درمانی باید به نحوی صورت گیرد که«شاخص مشارکت عادلانه مالی مردم» به نود درصد (۹۰٪) ارتقاء یابد و سهم مردم از هزینه‌های سلامت حداکثر از سی درصد (۳۰٪) افزایش نیابد و میزان خانوارهای آسیب‌پذیر از هزینه‌های غیرقابل تحمل سلامت به یک درصد (۱٪) کاهش یابد. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موظف گردید با مشارکت سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور آئین‌نامه چگونگی متعادل نمودن سهم مردم در تأمین منابع بهداشت و درمان برای تحقق اهداف مذکور را ظرف مدت شش ماه پس از تصویب این قانون تهیه و برای تصویب به هیأت وزیران ارائه نماید.

بر اساس ماده ۹۲ ـ وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مکلف گردید: نسبت به درمان فوری و بدون قید و شرط مصدومین حوادث و سوانح رانندگی، در مراکز خدمات بهداشتی و درمانی اقدام کند. منابع لازم برای ارائه خدمات فوق، از محل ده درصد (۱۰٪) حق بیمه شخص ثالث، سرنشین و مازاد، توسط شرکتهای بیمه تجاری تامین گردید. در ماده ۹۶ دولت مکلف گردید: پوشش کامل (صددرصد)

---

۱. ادامه این مصوبه در بند الف – ماده ۳۲ـ برنامه پنجم نیز مورد تاکید قرار گرفت.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جمعیتی از بیمه همگانی پایه خدمات درمانی را به اجرا بگذارد. استمرار این قانون در ماده۳۷ برنامه پنجم نیز مورد تاکید قرار گرفت.

قانون برنامه پنجم در حالی به تصویب نمایندگان مجلس رسید که تجربه چهار برنامه پیشین توسعه - به ویژه برنامه‌های سوم و چهارم که حاوی مطالب مهمی در بخش بهداشت و درمان و نظام تامین اجتماعی بودند - و قانون هدفمندی یارانه‌ها - که در ماده ۷ آن به صراحت به جواز اختصاص بخشی از وجوه حاصل از اصلاح قیمت‌های حامل‌های انرژی تصریح شده بود – زمینه مناسبی را برای یک گام بلند در جهت اصلاح نظام درمان و بهداشت کشور مهیا کرده بود.

با وجود چنین زمینه ای، در ماده ۳۸ این قانون، دولت مکلف گردید به منظور توسعه کمی و کیفی بیمه‌های سلامت سازوکارهای لازم برای بیمه همگانی و اجباری پایه سلامت را تا پایان سال اول برنامه تعیین و ابلاغ نموده و زمینه‌های لازم را در قالب بودجه‌های سنواتی برای تحت پوشش قرار دادن آحاد جامعه فراهم نماید. بر اساس بند ب این ماده ـ به دولت اجازه داده شد: بخشهای بیمه درمانی کلیه صندوقهای موضوع ماده (۵) قانون مدیریت خدمات کشوری و ماده (۵) قانون محاسبات عمومی کشور را در سازمان بیمه خدمات درمانی ادغام نماید.[1] تشکیلات جدید «سازمان بیمه سلامت ایران» نامیده شد و مقرر گردیدکلیه امور مربوط به بیمه سلامت در این سازمان متمرکز شود. در بند ج ـ این ماده به دولت اجازه داده شد متناسب با استقرار نظام ارجاع و پزشک خانواده خدمات بیمه پایه سلامت را برای عموم افراد کشور به صورت یکسان تعریف و تا پایان برنامه به تدریج اجراء نماید. حق بیمه پایه سلامت خانوار در بند (د) این ماده مشخص گردید. [2]

---

۱. تبصره۲ـ بیمارستان‌ها و مراکز ملکی صندوق تأمین اجتماعی که درمان مستقیم را بر عهده دارند با حفظ مالکیت در اختیار صندوق مذکور باقی مانده و مطابق مقررات به سازمان بیمه سلامت ایران فروش خدمت خواهند نمود.
تبصره٤ـ دارائیها، تعهدات، اموال منقول و غیرمنقول، منابع انسانی، مالی و اعتباری، امکانات، ساختمان و تجهیزات مربوط به بخش بیمه‌های درمان به استثناء صندوق تأمین اجتماعی با تشخیص معاونت به سازمان بیمه سلامت ایران منتقل می‌گردد. اعتبارات مربوط به حوزه درمان نیز بر اساس عملکرد در قبال ارائه خدمات و محاسبه به عنوان بخشی از تعرفه استحقاقی در قالب بودجه سنواتی پیش‌بینی می‌گردد.

۲ ۱ـ خانوارهای روستائیان و عشایر و اقشار نیازمند تحت پوشش نهادهای حمایتی و مؤسسات خیریه معادل پنج درصد (۵٪) حداقل حقوق و دستمزد مشمولان قانون کار در سالهای اول، دوم و سوم برنامه و شش درصد (٦٪) حداقل حقوق و دستمزد مشمولان قانون کار در سالهای چهارم و پنجم برنامه صددرصد (۱۰۰٪) حق بیمه اقشار نیازمند از بودجه عمومی دولت تأمین می‌شود.
۲ـ خانوارهای کارکنان کشوری و لشکری شاغل و بازنشسته معادل پنج درصد (۵٪) حقوق و مزایای مستمر در سالهای اول، دوم و سوم برنامه و شش درصد (٦٪) حقوق و مزایای مستمر در سالهای چهارم و پنجم برنامه مشروط بر این که حداکثر آن از دو برابر حق بیمه مشمولین جزء (۱) این بند تجاوز نکند. بخشی از حق بیمه مشمولین این جزء از بودجه عمومی دولت تأمین خواهد شد.
۳ـ مشمولین تأمین اجتماعی مطابق قانون تأمین اجتماعی.
٤ـ سهم خانوارهای سایر اقشار متناسب با گروههای درآمدی به پیشنهاد شورای عالی بیمه سلامت و تصویب هیأت‌وزیران.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بر پایه بند ج ـ ماده ۳۲، وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی موظف است در سال اول برنامه پنجم، سامانه « خدمات جامع و همگانی سلامت» مبتنی بر مراقبتهای اولیه سلامت، محوریت پزشک خانواده در نظام ارجاع، سطح‌بندی خدمات، خرید راهبردی خدمات و واگذاری امور تصدی‌گری را طراحی، تکمیل و مصوب نماید. سامانه مصوب باید از سال دوم اجرای برنامه عملیاتی گردد. در بند (د) این ماده نیز وزارت مزبور مکلف گردید: حداکثر تا پایان سال اول برنامه، نظام درمانی کشور را در چهارچوب یکپارچگی بیمه پایه درمان، پزشک خانواده، نظام ارجاع، راهنماهای درمانی، اورژانس‌های پزشکی، تشکیل هیأتهای امناء در بیمارستان‌های آموزشی و تمام وقتی جغرافیایی هیأتهای علمی و تعرفه‌های مربوطه و کلینیک‌های ویژه و بیمه‌های تکمیلی تهیه و جهت تصویب به هیأت‌وزیران ارائه نماید. بهره مندی ارائه‌کنندگان خدمات بهداشتی و درمانی از یارانه‌ها و منابع عمومی کشور منوط به همکاری با سامانه مزبور خواهد بود.

و بالاخره ماده۳۴ـ این برنامه، قانون بسیار مهمی را بیان می‌دارد که با اجرای آن انقلاب مهمی در وضعیت بهداشت ودرمان کشور به وقوع خواهد پیوست. این ماده می‌گوید: «به منظور تحقق شاخص عدالت در سلامت و کاهش سهم هزینه‌های مستقیم مردم به حداکثر معادل سی‌درصد (۳۰٪) هزینه‌های سلامت، ایجاد دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی درمانی، کمک به تأمین هزینه‌های تحمل‌ناپذیر درمان، پوشش دارو، درمان بیماران خاص و صعب‌العلاج، تقلیل وابستگی گردش امور واحدهای بهداشتی درمانی به درآمد اختصاصی و کمک به تربیت، تأمین و پایداری نیروی انسانی متخصص موردنیاز، ده درصد (۱۰٪) خالص کل وجوه حاصل از اجرای قانون هدفمندکردن یارانه‌ها علاوه بر اعتبارات بخش سلامت افزوده می‌شود. دولت موظف‌است اعتبار مزبور را هر سال برآورد و در ردیف خاص در لایحه بودجه ذیل وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی منظور نماید تا برای موارد فوق‌الذکر هزینه گردد».

۵-۳-۴. حوزه حمایتی و توانمند سازی

حمایت از اقشار پذیر به شیوه پرداخت‌های انتقالی و برنامه‌های توانمند سازی در اندیشه رهبران انقلاب اسلامی از شاخه‌های مهم و اساسی تامین اجتماعی بوده و همواره مطمح نظر سیاست‌های اجتماعی نظام بوده است. با این حال بر خلاف حوزه بیمه‌ای که قوانین معین و پردامنه‌ای دارد، حوزه فقرزدایی عمدتا در ضمن برنامه‌های توسعه و قوانین عام اقتصادی- اجتماعی مانند: قانون هدفمندسازی یارانه‌ها، قانون اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی، قانون ساختار نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی و مانند آن مورد توجه قرار گرفته و قانون مشخصی درخصوص فقرزدایی مصوب نگردیده است. در دهه‌های اول و دوم انقلاب، بارها لایحه فقر و فقرزدایی در دستور کار دولت قرار گرفت و در سال ۱۳۷۵

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

لایحه‌ای که توسط سازمان برنامه و بودجه وقت به این منظور آماده گردیده بود در همایش بررسی فقر و فقرزدایی ارائه گردید (رک: مجموعه مقالات همایش مذکور، ۱۳۷۵، ج۱،صص۵۴۷-۶۵۰) ولی این لوایح هیچگاه به مرحله تصویب قانون در مجلس نرسید. از این رو جایگاه حوزه حمایتی و توانمند سازی در قوانین عادی نظام را باید در چنین سطحی مورد بررسی قرار داد.

بر این اساس، در بند ۶ اهداف برنامه پنج ساله اول توسعه و خط مشی‌های مربوط به آن، تأمین حداقل نیازهای حیاتی و در صورت امکان تأمین آن‌ها در حد کفایت و نیز تأمین نیازهای ضروری با توجه به امکانات کشور، مورد تاکید قرار گرفت. در برنامه دوم (ماده واحده - تبصره ۱۲) مقرر گردید: از محل اعتبارات فصل تأمین اجتماعی، معادل چهار هزار و هشتصد میلیارد ریال برای پرداخت مستقیم کمک‌معاش ماهانه به اقشار کم درآمد شامل خانواده‌ها، زنان و کودکان بی‌سرپرست، خانواده‌هائی که سرپرست آن‌ها ازکارافتاده و... تخصیص یابد. در ماده ۳۸ قانون برنامه سوم، علاوه بر خدمات ویژه‌ای که در برنامه‌های بخش اشتغال، مسکن و آموزش برای گروههای نیازمند در نظر گرفته شده بود، برنامه‌های متنوع دیگری نیز در دستور کار دولت قرار داده شد که اهم آن‌ها عبارتنداز: پیشگیری از بروز آسیبهای اجتماعی و معلولیتهای جسمی و روانی برای آحاد جامعه؛ پرداخت سرانه بیمه درمان در چارچوب نظام بیمه همگانی خدمات درمانی؛ فراهم آوردن تسهیلات لازم برای نگهداری افرادی که نیاز به سرپرستی و یا نگهداری دارند و فراهم آوردن زمینه بازتوانی و خود اتکایی آنان؛ پرداخت مستمری به نیازمندانی که توان کار و فعالیت ندارند؛ و ارائه تمام خدمات حمایتی کمیته امداد امام خمینی (ره) برای کلیه نیازمندانی که برای تأمین معاش خود توان کار و فعالیت ندارند.

در تبصره ۱- ماده ۴۳ - قانون برنامه سوم مقرر گردید: به منظور بهبود ارائه خدمات به محرومین و اقشار آسیب پذیر و ساماندهی متمرکز خدمات قابل ارائه به آنان، کلیه خدمات حمایتی به محرومین و اقشار آسیب پذیر توسط کمیته امداد امام خمینی (ره) و کلیه خدمات توانبخشی به معلولین توسط سازمان بهزیستی انجام شود.

بر اساس ماده ۹۵، قانون برنامه چهارم: مقرر گردید دولت- به منظور کاهش فقر و محرومیت و توانمند سازی فقرا، ازطریق تخصیص کارآمد و هدفمند منابع تأمین اجتماعی و یارانه‌ای پرداختی- برنامه‌های جامع فقرزدایی و عدالت اجتماعی را تهیه و به اجرا بگذارد. اهم محورهایی که در تهیه این برنامه‌ها می‌بایست مورد توجه قرار می‌گرفت عبارت بود از: گسترش و تعمیق نظام جامع تأمین اجتماعی، در ابعاد جامعیت، فراگیری و اثربخشی؛ اعمال سیاستهای مالیاتی با هدف باز توزیع عادلانه درآمدها؛ تعیین خط فقر و تبیین برنامه‌های توانمندسازی متناسب و ساماندهی نظام خدمات حمایتهای اجتماعی، برای پوشش کامل جمعیت زیر خط فقر مطلق و نظام تأمین اجتماعی، برای پوشش جمعیت بین خط فقر

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مطلق و خط فقر نسبی و پیگیری و ثبت مستمر آثار برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی بر وضعیت خط فقر، جمعیت زیر خط فقر، همچنین میزان درآمد سه دهک پائین درآمدی و شکاف فقر و جبران آثار برنامه‌های اقتصادی، اجتماعی به سه دهک پائین درآمدی ازطریق افزایش قدرت خرید آنان. دولت موظف گردید کلیه خانوارهای زیر خط فقر مطلق را حداکثر تا پایان سال دوم برنامه به‌صورت کامل توسط دستگاه‌ها و نهادهای متولی نظام تأمین اجتماعی شناسائی و تحت پوشش قرار دهد.

یکی از سیاست‌هایی که بر اساس بندهای (ه) و (ح) این ماده و نیز بندهای (ی) و(ک) ماده ۹۷، باید در تهیه این برنامه‌ها مد نظر قرار می‌گرفت استفاده از مشارکت نهادهای غیر دولتی و مؤسسات خیریه، در برنامه‌های فقرزدایی و شناسائی کودکان یتیم و خانواده‌های زیر خط فقر، در کلیه مناطق کشور توسط مدیریت‌های منطقه‌ای و اعمال حمایتهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برای افراد یادشده توسط آنان و دستگاه‌ها و نهادهای مسؤول در نظام تأمین اجتماعی بود.

یکی از ویژگی‌های بسیار مهم برنامه‌های حمایتی در قانون برنامه چهارم توجه خاص به معضل اعتیاد و پیش بینی تکالیف قانونی برای حمایت از معتادان و بیماران روانی بود که در ماده ۹۷ این قانون به تفصیل بیان گردیده بود. [1] در بندهای (ط) و (ل) ذیل این ماده، تداوم اجرای طرح ساماندهی و توانبخشی سالمندان با پوشش حداقل بیست و پنج درصد (۲۵٪) جمعیت هدف و افزایش مستمری ماهیانه خانواده‌های نیازمند و بی‌سرپرست و زنان سرپرست خانواده تحت پوشش دستگاههای حمایتی بر مبنای چهل درصد (۴۰٪) حداقل حقوق و دستمزد در سال اول برنامه هدف گذاری شده بود.

---

۱. ماده ۹۷- دولت مکلف است به‌منظور پیشگیری و کاهش آسیبهای اجتماعی، نسبت‌به تهیه طرح جامع کنترل کاهش آسیبهای اجتماعی،با تأکید بر پیشگیری از اعتیاد به مواد مخدر، مشتمل بر محورهای ذیل اقدام نماید:

الف ـ ارتقای سطح بهداشت روان، گسترش خدمات مددکاری اجتماعی، تقویت بنیان خانواده و توانمندسازی افراد و گروههای در معرض آسیب....

ز ـ تهیه طرح ملی مبارزه با مواد مخدر و روانگردان براساس محورهای ذیل:

۱ـ پیشگیری از اعتیاد به مواد مخدر و قاچاق آن با استفاده از تمامی امکانات و توانمندیهای ملی.

۲ـ در اولویت قراردادن استراتژی کاهش آسیب و خطر، کار درمانی، آموزش مهارتهای زندگی سالم، روان‌درمانی، درمان اجتماع‌مدار معتادان و بهره‌گیری از سایر یافته‌های علمی و تجارت جهانی در اقدام‌ها و برنامه ریزیهای عملی.

۳ـ جلوگیری از تغییر الگوی مصرف مواد مخدر به داروهای شیمیائی و صنعتی.

٤ـ جلوگیری از هرگونه تطهیر عواید ناشی از فعالیتهای مجرمانه مواد مخدر و روانگردانها.

۵ـ به کارگرفتن تمام امکانات و توانمندیهای ملی برای مقابله با حمل و نقل و ترانزیت مواد مخدر و همچنین عرضه و فروش آن در سراسر کشور.

٦ـ تقویت نقش مردم و سازمانهای غیردولتی در امر پیشگیری و مبارزه با اعتیاد.

ح ـ تداوم اجرای طرح ساماندهی و توانبخشی بیماران روانی مزمن با پوشش حداقل هفتاد و پنج درصد (۷۵٪) جمعیت هدف در پایان برنامه.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در برنامه پنجم، بخش حمایتی سر فصل مستقلی را به خود اختصاص داده است. در مواد ۳۹ و ۴۰ این بخش از برنامه، ادامه روند برنامه‌های گذشته با استفاده از درآمدهای عمومی و مردمی مورد تاکید قرار گرفت و مقرر گردید: نظام سطح‌بندی خدمات حمایتی و توانمندسازی متناسب با شرایط بومی، منطقه‌ای و گروههای هدف حداکثر تا پایان سال اول برنامه طراحی و ظرفیتهای لازم برای استقرار نظام مذکور در طول برنامه فراهم شود. توانمندسازی حداقل سالانه ده درصد (۱۰٪) خانوارهای تحت پوشش دستگاههای حمایتی و خروج آنان از پوشش حمایتهای مستقیم، تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار نیازمند، افراد بی‌سرپرست و معلولین نیازمند در طول سالهای اجرای برنامه و معافیت افراد تحت پوشش سازمان‌ها و نهادهای حمایتی از پرداخت هزینه‌های صدور پروانه ساختمانی، عوارض شهرداری و هزینه‌های انشعاب آب، فاضلاب، برق و گاز برای کلیه واحدهای مسکونی اختصاص یافته به آن‌ها فقط برای یک بار، از رئوس برنامه‌های حمایتی این برنامه است.

بر اساس ماده ۲ قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی، حوزه حمایتی در کنار حوزه‌های بیمه‌ای و امدادی، به عنوان یکی از ارکان نظام جامع تامین اجتماعی کشور به رسمیت شناخته شد و در ماده ۴ آن، اهداف و وظایف این حوزه در سیزده بند به تفصیل بیان گردید. همچنین در ماده ۷ قانون مزبور منابع مالی نظام تامین اجتماعی بیان شده است که منابع حاصل از هدفمند سازی یارانه‌ها دومین مورد آن است.

متعاقب تصویب قانون فوق، آیین‌نامه چتر حمایتی در مورخه ۸۴/۳/۲۲ در دولت تهیه و توسط معاون رئیس جمهور به دستگاههای ذی ربط (به ویژه وزارت رفاه و تامین اجتماعی) ابلاغ گردید. مطابق ماده ۲ این آیین‌نامه، کسانی که زیر خط فقر شدید[۱] و یا بالاتر از آن و زیر خط فقر مطلق[۲] قرار دارند، باید تحت اقدامات جبرانی دولت قرار داده شوند و برای جمعیت بالاتر از آن (جامعه سالم) اقدامات ارتقایی و پیشگیرانه انجام گیرد. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مرجع تعیین سبد مطلوب غذایی شناخته شد و وزارت رفاه مکلف گردید بر مبنای سبد یاد شده، معادل درآمدی خط فقر شدید خانوار را سالانه محاسبه و اعلام نماید. همچنین وزارت رفاه مکلف گردید، در نیمه اول هر سال معادل درآمدی خط فقر مطلق را با استفاده از آمارهای مرکز آمار ایران و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران محاسبه و پس از تأیید شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی اعلام نماید و مبنای اجرای این آیین‌نامه قرار دهد.

---

۱ فقر شدید: وضعیتی است که در آن اگر تمامی درآمد خانوار صرف تهیه غذ ا شود سرپرست خانوار قادر به تأمین (۲۰۰۰) کیلو کالری روزانه برای هر فرد بر مبنای سبد مطلوب غذایی نباشد.

۲ فقر مطلق: وضعیتی است که در آن خانوار به لحاظ درآمدی قادر به تأمین حداقل نیازهای اساسی خوراکی و غیرخوراکی (مسکن، پوشاک، درمان و آموزش) خود نباشد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بر اساس مواد۳ و ۴ این آیین نامه، خانوارهای دارای فقر شدید به صورت کامل تحت پوشش چتر ایمنی رفاه اجتماعی قرار می‌گیرند. خانوارهای دارای فقر مطلق به ترتیب اولویت ارائه خدمات، عبارتند از: کودکان بی‌سرپرست؛ زنان سرپرست خانوار و خودسرپرست؛ سالمندان؛ معلولان؛ و سایرین (بیکاران، معتادان، بیماران مزمن جسمی و روانی و...) اقدامات و برنامه‌های حمایتی موضوع این آیین‌نامه عبارتند از امنیت، تغذیه، بهداشت و درمان پایه، اشتغال مولد، توانمندسازی، ارتقای آگاهی عمومی، مسکن و مدیریت مخاطرات[1].

به دنبال تصویب آیین‌نامه مزبور، هیئت دولت در مورخه ۸۴/۵/۵ سند کاهش فقر و هدفمند کردن یارانه‌ها را در ۱۴ ماده به تصویب رسانید. در این سند ضمن تاکید مجدد بر مفاد آیین‌نامه چتر حمایتی، بر موارد خاصی مانند پیش بینی ارائه لایحه‌ای به منظور وضع مالیات ویژه رفاه اجتماعی و اختصاص سهمی از حساب هدفمندسازی یارانه‌ها به این امر تصریح گردیده بود.

در قانون هدفمند کردن یارانه‌ها مصوب ۸۸/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی به دولت اجازه داده شد از محل پنجاه درصد خالص وجوه حاصل از اجرای این قانون، برای اجرای نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی از جمله توانمندسازی و اجراء برنامه‌های حمایت اجتماعی هزینه نماید.

در سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام در سال ۱۳۸۴، یکی از اهداف این سیاست‌ها »گسترش مالکیت در سطح عموم مردم به منظور تأمین عدالت اجتماعی»، اعلام گردید و در بند (۱۱) «سیاست‌های کلی بخش تعاونی»، «تأسیس تعاونی‌های فراگیر ملی برای تحت پوشش قرار دادن سه دهک اول جامعه به منظور فقرزدایی» مورد تاکید قرار گرفت و در بند (۲) «سیاست‌های کلی واگذاری»، بخشی از مصارف درآمدهای حاصل از واگذاری به «ایجاد خوداتکایی برای خانواده‌های مستضعف و محروم و تقویت تأمین اجتماعی» و«۳۰٪ از درآمدهای حاصل از واگذاری به تعاونی‌های فراگیر ملی به منظور فقرزدایی» اختصاص یافت. قانون اجرای این سیاست‌ها که در تاریخ ۸۶/۱۱/۸ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و سپس مورد تصویب مجمع تشخیص مصلت نیز قرار گرفت، در بند الف ماده ۳۲ به دولت اجازه داد از محل واگذاری ۴۰٪ سهام موضوع گروه (۲) این سیاست‌ها، دو دهک پایین درآمدی جامعه را مشمول ۵۰٪ تخفیف در قیمت سهام با دوره تقسیط ده ساله قرار دهد و در تبصره ۳ این ماده، وزارت اقتصاد و دارایی موظف گردید با همکاری وزارت رفاه و

---

۱. **مدیریت مخاطرات**: استفاده از سازوکارهای مناسب جهت پیگیری و جبران خسارات ناشی از رویدادهای نامطلوب اجتماعی، اقتصادی که منجر به کاهش سطح زندگی افراد می شود

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تامین اجتماعی و سایر نهادهای ذی ربط، حد اکثر ظرف مدت یک سال، افرد مشمول این سیاست را با ابزارهای علمی دقیق مورد شناسایی قرار داده و شرایط واگذری سهام به آنان را فراهم آورد.

۵-۳-۵. حوزه امداد و نجات

حوزه امداد و نجات بر اساس قانون ساختار نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی یکی از حوزه‌های سه گانه تامین اجتماعی است که حدود فعالیت آن بر اساس ماده ۲ قانون فوق، شامل امداد و نجات در حوادث غیرمترقبه می‌باشد. بر اساس ماده ۴۴ قانون برنامه سوم، مقرر گردید به منظور پیشگیری و کاهش اثرات بلایای طبیعی و ایجاد آمادگی لازم در مردم و تعیین دقیق نقش و وظایف دستگاههای اجرائی، برای مقابله با حوادث و سوانح طبیعی جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران، با هماهنگی وزارت کشور و نیروی مقاومت بسیج درسال اول برنامه، طرح جامع امداد و نجات را با همکاری دستگاههای ذیربط تهیه و به تصویب هیأت وزیران برساند.

طرح مزبور در جلسه مورخ ۱/۱۷/ ۱۳۸۲ هیئت وزیران تحت عنوان «طرح جامع امداد و نجات کشور» به تصویب رسید. این طرح بعدها در تاریخ ۱۳۸۷/۲/۱، پس از اصلاح و تکمیل، منجر به تصویب «قانون تشکیل سازمان مدیریت بحران[1] کشور» در مجلس شورای اسلامی گردید. بر اساس این قانون، مدیریت بحران شامل چهار مرحله: پیشگیری، آمادگی، مقابله،[2] بازسازی و بازتوانی۳ است. در ماده ۱۱ قانون مزبور به سازمان اجازه داده شده است، هر ساله درصدی از اعتبارات موضوع ماده (۱۰) قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت مصوب ۱۳۸۰ را در این خصوص هزینه نماید. افزون بر این، در ماده ۱۲ به دولت اجازه داده شده در صورت وقوع حوادث طبیعی وسوانح پیش بینی نشده معادل یک و دو دهم درصد از بودجه عمومی هر سال را از محل افزایش تنخواه گردان خزانه تامین کند تا به صورت اعتبارات خارج از شمول با پیشنهاد شورای عالی و تایید رئیس جمهور هزینه گردد. در همین راستا در ماده ۱۳

---

۱. **بحران** : شرایطی است که در اثرحوادث، رخدادها و عملکردهای طبیعی و انسانی (به جز موارد موضوعه در حوزه‌های امنیتی و اجتماعی) به طور ناگهانی یا غیر قابل کنترل به وجود می‌آید و موجب ایجاد مشقت و سختی به یک مجموعه یا جامعه انسانی می‌گردد و برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اضطراری، فوری و فوق العاده دارد .

۲. **مقابله** : انجام اقدامات و ارائه خدمات اضطراری به دنبال وقوع بحران است که با هدف نجات جان ومال انسان‌ها، تامین رفاه نسبی برای آن‌ها و جلوگیری از گسترش خسارات انجام می‌شود . عملیات مقابله شامل اطلاع رسانی، هشدار، جست و جو، نجات و امداد، بهداشت، درمان، تامین امنیت، ترابری، ارتباطات، فوریتهای پزشکی، تدفین، دفع پسماندها، مهار آتش، کنترل مواد خطرناک، سوخت رسانی، برقراری شریانهای حیاتی و سایر خدمات اضطراری ذی ربط است.

۳. **بازسازی و بازتوانی** : بازسازی شامل کلیه اقدامات لازم و ضروری پس از وقوع بحران است که برای بازگرداندن وضعیت عادی به مناطق آسیب دیده با در نظر گرفتن ویژگیهای توسعه پایدار، ضوابط ایمنی، مشارکتهای مردمی و مسائل فرهنگی، تاریخی، اجتماعی منطقه
آسیب دیده انجام می‌گیرد . بازتوانی نیز شامل مجموعه اقداماتی است که جهت بازگرداندن شرایط جسمی، روحی و روانی و اجتماعی آسیب دیدگان به حالت طبیعی به انجام می‌رسد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دولت (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران) موظف گردیده از محل منابع قرض الحسنه و سایر منابع بانکی، تسهیلات مورد نیاز آسیب دیدگان (به ویژه اقشار محروم) را با نرخهای ترجیحی مصوب از طریق سیستم بانکی در اختیار آنان قرار دهد و ما به التفاوت نرخهای ترجیحی را جهت بازپرداخت به بانک‌ها در لوایح سالانه بودجه کل کشور لحاظ نماید.

بر اساس ماده۴۰ـ قانون برنامه پنجم جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران مکلف است به منظور تقویت، توسعه و آمادگی شبکه امداد و نجات کشور با همکاری دستگاههای اجرائی مرتبط، اقلام امدادی مورد نیاز آسیب‌دیدگان، تجهیزات ارتباطی و مخابراتی و تجهیزات امداد و نجات اعم از زمینی، هوایی، دریایی به میزان استانداردهای تعیین‌شده توسط مراجع ذی‌صلاح کشور را آماده نماید.

۵-۳-۶. حوزه یارانه‌ها[1]

پرداخت یارانه یکی از شیوه‌های رایج حمایت دولت‌ها از مصرف کنندگان و تولید کنندگان است که به شیوه‌های مختلفی چون: پرداخت نقدی، توزیع کالا، پرداخت کالابرگی، یارانه قیمتی (عمومی- تبعیضی) و اعطای سهام و اوراق بهادار انجام می‌شود. یارانه حامل‌های انرژی، کالاهای اساسی و نهاده‌های کشاورزی اصلی‌ترین حوزه پرداخت یارانه در ایران بوده است. پس از انقلاب اسلامی، ابتدا به دلیل گرایش‌های عدالت خواهانه نظام و سپس به دلیل شرایط جنگ تحمیلی، حمایت یارانه‌ای از اقشار مختلف، در سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی نظام قوت پیدا کرد و به تدریج در قوانین و برنامه‌های توسعه مورد توجه قرار گرفت. در تبصره ۱۶ قانون برنامه دوم، دولت موظف گردید، سوبسید دارو، شیرخشک و کالاهای اساسی شامل گندم، برنج، روغن نباتی، قند و شکر، و پنیر را بر مبنای اعتبار ارزی مصوب در سال ۱۳۷۲ پرداخت نماید. در تبصره ۱۷ نیز مقرر گردید، دولت سوبسید پرداختی به کالاهای اساسی را با حفظ کوپن و مقدار ارز سال ۱۳۷۲ در طول برنامه به صورت ارزی و ریالی در بودجه سالانه منظور نماید. با این حال در اهداف برنامه و خط مشی‌های اساسی این برنامه جهت دادن کمک‌های انتقالی دولت در بودجه عمومی و حتی‌الامکان علنی کردن بخشی از سوبسیدهای پنهان و همزمان با آن تقویت نظام تأمین اجتماعی و بیمه و امداد و برقراری و تأمین کمک‌های مستقیم در موارد لازم مورد تاکید قرار گرفت.

در ماده ۴۶ برنامه سوم نیز بر ادامه سیاست پرداخت یارانه کالاهای اساسی تاکید گردید. در آخرین سال اجرای برنامه سوم، قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی مصوب گردید و سیاستهای یارانه‌ای

---

۱. یارانه عبارت است از پرداخت مستقیم و یا غیرمستقیم دولت به تولیدکنندگان و یا مصرف‌کنندگان جهت جبران یا پرداخت قسمتی از قیمت واقعی کالاها یا خدمات؛ که به منظور افزایش قدرت خرید مصرف‌کننده و یا افزایش توان تولیدکننده انجام می‌پذیرد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دولت را به سمت هدفمند سازی هدایت نمود. در ماده ۱۰ این قانون که به طور مشخص به اصول و سیاست‌های یارانه‌ای اختصاص یافته، آمده است: «اتخاذ سیاستهای یارانه‌ای درچارچوب قانون و براساس سیاستهای کلی نظام به منظور هدفمند کردن یارانه‌ها، با استفاده از نظامهای اطلاعاتی جامع و منسجم کشور مانند طرح کد ملی و یا نظام مالیاتی کشور صورت می‌گیرد، به نحوی که به تدریج یارانه اعطائی به خانواده‌های پردرآمد کاهش یافته و یا حذف گردد و میزان یارانه اعطایی به خانواده‌های کم درآمد افزایش یابد. منابع حاصل از حذف یا کاهش یارانه خانواده‌های پردرآمد برای تأمین منابع مورد نیاز نظام جامع تأمین اجتماعی منظور خواهد شد».

در مواد ۳۳، ۹۵ و ۹۶ قانون برنامه چهارم نیز دولت مکلف گردید اقدامات لازم را برای هدفمند سازی فعالیتهای حمایتی جهت توانمندسازی افراد تحت پوشش مؤسسات و نهادهای حمایتی و ساماندهی یارانه‌ها به عمل آورد. به دنبال این تاکیدات، سرانجام لایحه هدفمند سازی یارانه‌ها در دولت نهم تهیه و در مورخه ۸۸/۱۰/۱۵ با اعمال اصلاحاتی به تصویب نمایندگان مجلس شورای اسلامی رسید. بر اساس مواد ۱و ۴ این قانون، دولت مکلف گردید: تا پایان برنامه پنجم نسبت به اصلاح قیمت حاملهای انرژی و هدفمند کردن یارانه گندم، برنج، روغن، شیر، شکر، خدمات پستی، خدمات هواپیمایی و خدمات ریلی (مسافری) اقدام نماید. وجوه حاصل از اجرای قانون بر اساس مواد ۷، ۸ و۱۱ می‌بایست: ۵۰٪ صرف حمایت از خانواده‌ها، ۳۰٪ صرف حمایت ازتولید کننده‌ها و بهینه سازی تولید و ۲۰٪ به جبران آثار اجرای این قانون بر هزینه‌های دولت اختصاص پیدا کند. در ماده ۱۵ این قانون به دولت اجازه داده شد ظرف مدت یک ماه پس از لازم الاجراء شدن این قانون، سازمانی با ماهیت شرکت دولتی به نام سازمان هدفمندسازی یارانه‌ها، جهت اجراء این قانون ایجاد کرده یا با اصلاح ساختار و ادغام شرکتهای موجود تأسیس نماید. با تصویب این قانون اعطای یارانه اقلام مزبور از شیوه یارانه قیمتی به یارانه نقدی تحول پیدا نمود.

یکی دیگر از موارد یارانه‌های حمایتی در سیاست اجتماعی کشور، سهام شرکت‌های موضوع اصل ۴۴ قانون اساسی موسوم به سهام عدالت است که در ماده ۳۲ قانون مصوب ۸۶/۱۱/۸ مجلس شورای اسلامی و ماده ۶ «آیین‌نامه اجرایی توزیع سهام عدالت» تصویب‌نامه ۱۳۸۸/۱/۲۹ « شورای عالی اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم قانون اساسی» مطرح شده است و بر اساس آن، سهام مورد واگذاری به دو دهک پایین درآمدی مشمول احتساب پنجاه درصد تخفیف در بهای واگذاری و به صورت اقساط ده ساله خواهد بود و مشمولین دهک‌های سوم الی ششم نیز صرفاً از مزایای تقسیط حداکثر ده ساله واگذاری سهام برخوردار می‌شوند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۴. نهادها و سازمان‌های نظام تامین اجتماعی

نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی در ایران از سازمان‌ها و نهادهای متعددی مانند: سازمان تأمین اجتماعی، صندوق بازنشستگی کشوری، صندوقهای بیمه و بازنشستگی نیروهای مسلح، سازمان بهزیستی، کمیته امداد امام خمینی ره، جمعیت هلال احمر، آستان قدس رضوی و بیمارستان‌های خیریه، تشکیل گردیده است. در این بخش، برخی از مهمترین این سازمان‌ها را در دو محور بیمه‌ای و حمایتی بررسی خواهیم نمود.

۵-۴-۱. سازمان‌های بیمه‌ای

راهبردهای بیمه‌ای ازمهمترین اولویتهای اجرائی قانون ساختار نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی است. در حال حاضر سازمان‌ها و صندوق‌های متعددی در حوزه بیمه‌های اجتماعی کشور فعالیت دارند. سازمانهای بزرگی همچون سازمان تامین اجتماعی با پوشش حدود۳۰ میلون نفر، سازمان بازنشستگی کشوری با پوشش حدود ۶ میلیون نفر، سازمان تامین اجتماعی نیروهای مسلح با پوشش بیش از۴/۵ میلیون نفر، صندوق بیمه اجتماعی روستائیان و عشایر با پوشش حدود ۲/۵ میلیون نفر و چهارده صندوق بازنشستگی خاص دیگر با پوششی درحدود ۲ میلیون نفر، بیش از نیمی از جمعیت کشور(بیمه شده اصلی وتبعی) را تحت پوشش قرار داده‌اند. در ذیل وضعیت موجود دو نهاد مهم سازمان تامین اجتماعی و سازمان بازنشستگی کشوری را بررسی می‌نماییم.

۵-۴-۱-۱. سازمان تامین اجتماعی

سازمان تامین اجتماعی بزرگترین سازمان بیمه‌گر اجتماعی است که ماموریت اصلی آن حمایت از کارگران مزد و حقوق بگیر به صورت اجباری و صاحبان مشاغل آزاد به صورت اختیاری است. بر اساس قانون، سازمان تامین اجتماعی یک سازمان عمومی غیر دولتی است که عمده منابع آن از محل حق بیمه (با مشارکت بیمه‌شده، کارفرما و دولت) و بر اساس سازوکارهای بیمه‌ای تامین می‌شود و متکی به منابع دولتی نیست. مهمترین خدمات و تعهدات سازمان تامین اجتماعی بر اساس قانون تامین اجتماعی و مقررات مربوط به آن عبارت است از: حمایت در برابر حوادث، بیماری‌ها و بارداری، مستمری بازنشستگی، مستمری از کارافتادگی، مستمری بازماندگان، مقرری بیکاری، غرامت ایام بیماری، غرامت ایام بارداری، پرداخت هزینه وسایل کمک پزشکی، کمک هزینه ازدواج وکمک هزینه کفن و دفن. (رک: سالنامه آماری سازمان تامین اجتماعی در سال ۱۳۸۷، پیشگفتار)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۵-۱: وضعیت شاخصهای بیمه‌ای درسازمان تامین اجتماعی

شاخص	سال واحد	۸۲	۸۳	۸۴	۸۵	۸۶	*۸۷	**۸۸
جمعیت تحت پوشش(اصلی وتبعی)	نفر	۲۷۴۹۹۴۷۸	۲۷۵۴۰۶۹۸	۲۷۸۵۰۴۰۳	۲۷۷۷۶۲۵۶	۲۷۸۳۰۹۱۶	۲۹۰۴۰۶۷۸	۲۹۹۹۱۷۴۹
تعداد کل بیمه شدگان اصلی	نفر	۶۸۸۸۱۵۴	۷۱۶۱۸۶۷	۷۴۷۴۷۲۶	۷۵۱۲۰۲۴	۸۴۴۲۴۹۲	۹۱۵۲۲۴۳	۹۶۶۵۸۴۵
تعداد کل مستمری بگیران اصلی	پرونده	۹۱۷۵۶۹	۹۵۷۰۵۸	۱۰۵۸۸۵۳	۱۱۴۴۵۸۲	۱۲۴۷۰۹۱	۱۷۷۰۳۱۱	۱۸۶۳۸۱۷
نسبت وابستگی (نسبت پشتیبانی)	-	۷/۵۱	۷/۴۸	۷/۰۶	۶/۵۶	۶/۷۷	۵/۱۷	۵/۱۸
نسبت مصارف به منابع[1](بیمه‌ای و درمان)	درصد	۰/۹۲	۰/۹۲	۰/۹۹	۱/۰۱	۱/۰۶	-	-

منبع: وزارت رفاه و تامین اجتماعی، مطالعات توجیهی تدوین برنامه پنجم توسعه.

*منبع این ستون سالنامه آماری سازمان تامین اجتماعی در سال ۱۳۸۷ است.

** منبع این ستون گزیده آماری شش ماهه ۱۳۸۸ سازمان تامین اجتماعی است.

شاخص‌های بیمه‌ای سازمان: مطالعه وضعیت موجود و عملکرد۷ ساله سازمان طی سالهای ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۸ نشان می‌دهد که تعداد بیمه شدگان اصلی سازمان با متوسط رشد سالیانه ۵/۲ درصد طی این دوره از رقم ۶۸۸۸۱۵۴ نفردر سال ۸۲ به رقم ۹۶۶۵۸۴۵ نفردر سال ۸۸ افزایش یافته است. تعداد بیمه شدگان اصلی و تبعی نیز طی این دوره از ۲۷۴۹۹۴۷۸ نفر به ۲۹۹۹۱۷۴۹ نفر بالغ گردیده است. تعداد مستمری بگیران (پرونده) با رشد متوسط ۸/۴ درصداز ۹۱۷۵۶۹ نفردرسال ۱۳۸۲ به ۱۸۶۳۸۱۷ نفردرسال ۱۳۸۸ بالغ گردیده است.

میزان شاخص نسبت وابستگی(نسبت پشتیبانی) که از نسبت تعداد بیمه شدگان به تعداد مستمری بگیران حاصل می‌گردد و در تعادل منابع و مصرف سازمان نقش اساسی دارد، درسال ۱۳۸۲ معادل ۷/۵۱ بوده و درسال ۱۳۸۸ به ۵/۱۸ تنزل پیدا کرده است. میزان این شاخص در صندوق‌های بیمه‌گر اجتماعی رابطه معکوسی با سن صندوق دارد. با رسیدن صندوق‌ها به دوران میانسالی و کهنسالی، میزان شاخص روند نزولی می‌گیرد.

یکی دیگر از شاخص‌های مربوط به ورودی و خروجی صندوق، نسبت منابع به مصارف سازمان است که بیانگر جریان مالی ورودی و خروجی سازمان تامین اجتماعی می‌باشد. نسبت مصارف به منابع از ۰/۹۲

۱: توضیح اینکه شاخص نسبت مصارف به منابع درسازمان تامین اجتماعی تن‌ها براساس موارد بیمه‌ای ودرمانی محاسبه گردیده و سایر درآمدهای سازمان اعم کمکها، سرمایه‌گذاری‌ها و... دراین محاسبه اعمال نگردیده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در سال ۱۳۸۱ به ۱/۰۶ در سال ۱۳۸۶ افزایش یافته و شکاف در حال تزایدی را تجربه می‌نماید. بر اساس ارقام فوق سازمان در حال عبور از نقطه سربه‌سری منابع و مصارف خود قرار دارد.

منابع مالی سازمان: براساس ماده ۲۸ قانون تامین اجتماعی منابع مالی سازمان بطور عمده شامل درآمدهای حاصل از حق بیمه، درآمدهای حاصل از سرمایه گذاری، درآمدهای اختصاصی، خسارات و جرایم، کمک‌ها و هدایا می‌باشد. نظام تأمین مالی سازمان تأمین اجتماعی ایران از این جهت که میزان مستمری دریافتی افراد در آن ارتباط مستقیم با میزان حق بیمه‌های پرداختی آن‌ها ندارد و بر اساس دریافتی دو سال آخر سال‌های بیمه‌پردازی تعیین می‌شود، شبیه نظام‌های ارزیابی سالانه است و از این جهت که حق بیمه پرداختی در آن همواره ثابت است شبیه نظام‌های اندوخته گذاری کامل است. فقدان حساب‌های انفرادی و توجه به عدالت و توزیع درآمد، این سازمان را از نظام اندوخته گذاری دور می‌کند و با عنایت به این که سرمایه‌گذاری وجوه مازاد در سازمان جایگاه مهمی دارد، می‌توان گفت نظام تامین مالی این سازمان از نوع اندوخته گذاری جزئی است.

جدول ۵-۲: میزان منابع کلان سازمان اجتماعی بر حسب نوع در آمد ۱۳۸۳-۱۳۷۵

سال	جمع کل منابع	درآمد حاصل از حق بیمه		درآمد حاصل از سرمایه گذاریها		درآمد جرائم و خسارت ها	تملک ها و سایردرآمدها
		مبلغ	درصد	مبلغ	درصد		
۱۳۷۵	۴،۶۹۲،۳۴۱	۴،۰۵۵،۳۸۵	۸۶،۴۳	۴۹۳،۱۶۷	۱۰،۵۱	۶۲،۵۰۴	۸۱،۴۱۲
۱۳۷۶	۵،۸۸۹،۶۰۸	۵،۱۸۷،۵۴۳	۸۸،۰۸	۵۲۹،۴۵۷	۸،۹۸	۶۶،۷۹۰	۱۰،۵۸۱۸
۱۳۷۷	۷،۴۰۸،۰۴۵	۶،۵۱۰،۷۲۶	۸۷،۸۹	۶۹۰،۹۲۴	۹،۳۲	۷۵،۷۹۶	۱۳۰،۵۹۹
۱۳۷۸	۹،۴۷۴،۴۲۰	۸،۳۲۶،۰۶۵	۸۷،۸۸	۸۰۴،۷۰۴	۸،۵	۱۳۰،۱۲۱	۲۱۳،۵۳۰
۱۳۷۹	۱۴،۱۱۴،۵۸۶	۱۲،۰۴۹،۱۵۱	۸۵،۳۷	۱،۶۱۰،۳۵۸	۱۱،۴	۱۴۸،۱۴۸	۳۰۶،۹۲۹
۱۳۸۰	۱۹،۵۲۳،۷۶۶	۱۷،۵۸۱،۲۱۲	۹۰،۰۵	۱،۵۷۱،۳۱۸	۸،۰۴	۳۳۰،۵۰۶	۴۰،۷۳۰
۱۳۸۱	۲۲،۱۸۹،۶۱۶	۱۹،۸۴۴،۳۲۴	۸۹،۴۳	۱،۸۸۷،۷۱۴	۸،۵	۴۳۶،۲۰۴	۲۱،۳۷۴
۱۳۸۲	۳۱،۴۶۱،۹۹۱	۲۹،۲۹۸،۵۸۹	۹۳،۱۲	۱،۴۳۲،۵۶۱	۴،۵۵	۵۴۳،۶۴۰	۱۷۷،۲۰۱
۱۳۸۳	۳۳،۷۸۸،۹۲۷	۳۱،۹۳۷،۱۳۶	۹۴،۵۲	۱،۰۱۴،۲۴۴	۳	۶۸۳،۵۷۷	۱۵۳،۹۷۰

منبع : پایگاه اینترتی سازمان تأمین اجتماعی- ارقام به میلیون ریال

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ملاحظه می‌شود که از سال ۱۳۷۵ همواره بخشی از منابع سازمان از محل درآمدهای حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها بوده است. هر چند که سهم این درآمدها در غالب سال‌ها کمتر از ۱۰٪ بوده و پرداخت مزایای سازمان عمدتاً متکی بر درآمد حاصل از حق بیمه‌های دریافتی بوده است.

مصارف سازمان: مصارف سازمان تامین اجتماعی در یک دسته بندی کلی به چهار دسته: مصارف کوتاه مدت، مصارف بلند مدت، مخارج درمان و مخارج پرسنلی تقسیم می‌شود. با توجه به آمار تفصیلی مخارج در جدول شماره ۳-۳، مخارج کوتاه مدت سازمان نسبت به مخارج بلند مدت، درصد بسیار کمی را به خود اختصاص داده و روند صعودی ملایمی را طی کرده است. در مقابل، مصارف بلند مدت که عمدتا شامل مزایای بازنشستگی، ازکارافتادگی و بازماندگان می‌شود، همواره بیش از نصف مصارف سازمان را به خود اختصاص داده و روند صعودی نیز داشته است. مخارج درمان نیز معمولا در حدود یک سوم کل مصارف را تشکیل می‌دهد و از حدود ۳۵ درصد در سال ۱۳۷۵ به ۲۹/۴۳ درصد در سال ۱۳۸۳ رسیده است که کاهش قابل توجهی را نشان می‌دهد.

جدول ۵-۳: مصارف انجام شده سازمان به تفکیک از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۳

سال	میلیون ریال					نسبت هزینه کوتاه مدت به کل مصارف	نسبت هزینه بلندمدت به کل مصارف	نسبت هزینه درمان به کل مصارف	نسبت هزینه پرسنلی واداری به کل مصارف
	کوتاه مدت	بلند مدت	درمان	پرسنلی و اداری	جمع				
۱۳۷۵	٤٦٩٨٠	١٩٥٠٥٤٢	١٢٠٩٧٥٣	٢٥٣٩٩٠	٣٤٦١٢٦٥	١,٣٦	٥٦,٣٥	٣٤,٩٥	٧,٣٤
۱۳۷۶	٦٧٢١٨	٢٦٤٧٩٠٥	١٥٦٠٣٤٤	٢٩٩٦١٠	٤٥٧٥٠٧٧	١,٤٧	٥٧,٨٨	٣٤,١١	٦,٥٥
۱۳۷۷	٩١٣٣٠	٣٥٤٥٧٤٨	٢٠٩١٨٩٤	٣٥٣٨١٧	٦٠٨٢٧٨٩	١,٥	٥٨,٢٩	٣٤,٣٩	٥,٨٢
۱۳۷۸	١٠٩٠٠٦	٤٥٢٢٤٥٥	٢٤٢١٠١٤	٤٦٨٧٨٩	٧٥٢١٢٦٤	١,٤٥	٦٠,١٣	٣٢,١٩	٦,٢٣
۱۳۷۹	١٣٨١٠٧	٥٨١٨٤١٠	٣١٩٣٦٣٣	٧٤٤٩٢٦	٩٨٩٥٠٧٦	١,٣٩	٥٨,٨	٣٢,٢٧	٧,٥٣
۱۳۸۰	١٨٤٩٤٤	٦٧٤٧٧٨٧	٤٣١٨٥١٤	١١٨٣٩٢٠	١٢٤٣٥١٦٥	١,٤٩	٥٤,٢٦	٣٤,٧٣	٩,٥٢
۱۳۸۱	٢٩٦٥٨٢	٩٨٩٣٠٤٣	٥٤٤٠٤٢٧	١٥٣٨٢١٥	١٧١٦٨٢٦٧	١,٧٣	٥٧,٦٢	٣١,٦٩	٨,٩٦
۱۳۸۲	٣٩٤١٨٧	١٣٥٠٤٠٢٨	٧١٣٩٨٢٦	١٦٣٤٩٥٩	٢٢٦٧٣٠٠٠	١,٧٤	٥٩,٥٦	٣١,٤٩	٧,٢١
۱۳۸۳	٤٨٤٧٦٤	١٨١٩٣٤٤٣	٨٤٠٩٦٩٢	١٤٨٥١٢٧	٢٨٥٧٣٠٢٦	١,٦٩	٦٣,٦٧	٢٩,٤٣	٥,٢

منبع: سایت سازمان تامین اجتماعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۴-۱-۲. سازمان بازنشستگی کشوری

سازمان بازنشستگی کشوری یکی از قدیمی‌ترین سازمانهای بیمه ای در رسیدگی به امور بازنشستگی کارکنان دولت است. این سازمان حقوق بازنشستگی و ازکارافتادگی را به بازنشستگان تحت پوشش و کسانی که طبق ماده ۷۹ قانون استخدام کشوری ازکارافتاده محسوب می‌شوند و نیز وراث مستخدمان متوفی بر اساس ماده ۸۶ قانون مزبور پرداخت می‌نماید. اجرای بیمه تکمیلی درمان، بیمه عمر و حوادث بازنشستگان با کمک دولت، پرداخت وام و کمک‌های بلاعوض به بازنشستگان، ازکارافتادگان و بازماندگان آن‌ها ازحمایت‌های جنبی سازمان محسوب می‌شود. منابع درآمدی سازمان عبارتند از: کسور بازنشستگی شاغلان تحت پوشش (برابر ۹ درصد حقوق و مزایای آنان و ۱۳/۵ درصد سهم دولت)، درآمد حاصل از سرمایه‌گذاری‌ها و فعالیت‌های سازمان، اولین حقوق وفوق العاده شغل مستخدمان آزمایشی که به صورت استخدام رسمی پذیرفته می‌شوند، تفاوت تطبیقی حقوق و فوق العاده شغل اولین ماه مستخدمان غیر رسمی که به رسمی تبدیل می‌شوند و وجوه حاصل از جرایم و سایر کمک‌ها. مصارف سازمان بازنشستگی کشوری صرفا شامل پرداخت حقوق بازنشستگان، ازکارافتادگان و و وراث مستخدمان متوفی است. (رک: پناهی، ۱۳۸۵، صص ۱۵۳-۱۵۷)

تعداد شاغلین این سازمان در سال ۱۳۶۵برابر با ۱۰۱۷۸۳۴ نفر و تعداد مستمری بگیران آن برابر با ۱۵۷۲۵۷ نفر بوده است، در حالیکه در سال ۱۳۸۹، تعداد شاغلان به ۱۰۵۶۳۰۰ نفر و تعداد مسمری بگیران به ۱۰۹۶۸۵۲ نفر رسیده است. این روند نشان می‌دهد که در طول این مدت در حالیکه بیمه‌پردازن سازمان افزایش چندانی نداشته است، تعداد مستمری بگیران آن به حدود هفت برابر رسیده است. (رک: عطاریان،۱۳۹۰، ص۱)

در پایان سال ۱۳۷۶ اندوخته‌های مشترکین صندوق بازنشستگی کشوری از توان پرداخت حداقل ۸ سال حقوق مستمری بگیران برخوردار بود در حالی که این میزان در پایان سال ۱۳۸۸ به کمتر از یک سال کاهش یافت. ضمن اینکه بخش عمده‌ای از اندوخته مشترکین فوق مربوط به بدهی دولت به صندوق می‌باشد که تنها در چارچوب انتقال سهام شرکت‌هایی قابل تصفیه می‌باشد که از قابلیت تبدیل به نقدینگی بسیار کمی برخوردارند. (همان، ص۶)

۵-۴-۱-۳. سازمان بیمه خدمات درمانی

سازمان بیمه خدمات درمانی براساس قانون بیمه همگانی خدمات درمانی، مصوب آبان ماه ۱۳۷۳ مجلس شورای اسلامی تشکیل گردیده است. این سازمان دارای شخصیت حقوقی مستقل است که تحت

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نظارت وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی انجام وظیفه می‌نماید. طبق ماده ۵ اساسنامه، ماموریت سازمان، تامین موجبات و امکانات پوشش بیمه خدمات درمانی کارکنان دولت، افراد نیازمند، روستاییان و سایر گروههای اجتماعی درسطح کل کشور است. منابع درآمدی سازمان به موجب ماده ۲۵ اساسنامه عبارت است از: حق سرانه دریافتی از دستگاهها، سازمانها، وزارتخانه‌ها و همچنین بیمه‌شوندگان؛ درآمد حاصله از وجوه اموال و داراییهای سازمان؛ کمک‌ها و هدایایی که به سازمان اعطا می‌شود؛ منابع حاصل از درآمدهای متفرقه و درآمد حاصل از ارائه خدمات درمانی به روستاییان از طریق شبکه‌های بهداشتی ودرمانی. بودجه دولتی مصوب این سازمان در قانون بودجه سال ۱۳۹۱ کل کل کشور برابر با ۱۹۸۸۶ میلیارد ریال می‌باشد.

میزان پرداخت از جیب [۱]بیمه شدگان در دو بخش خصوصی و دولتی طرف قرار داد به شرح ذیل است:. میزان پرداخت از جیب بیمه‌شدگان در بخش دولتی بر اساس تعرفه مصوب در قسمت سرپایی، ۳۰٪ و در قسمت بستری ۱۰٪ می‌باشد. در حالیکه در بخش خصوصی و براساس تعرفه اعلام شده از سوی سازمان نظام پزشکی، در قسمت سرپایی ۷۵- ۵۵٪ و در قسمت بستری ۹۰- ۷۵٪ می‌باشد.

جدول ۵-۴: جمعیت بیمه‌شدگان سازمان بیمه خدمات درمانی به تفکیک صندوق

صندوق	تعداد (میلیون نفر)	درصد
کارکنان دولت	۷	۱۸/۸
خویش فرمایان	۰/۳	۰/۸
سایر اقشار	۱/۹	۵/۱
روستائیان	۲۰/۲	۵۴/۳
اقشار بیمه‌شده شهری	۷/۸	۲۱
جمـــــــع کل	۳۷/۲	۱۰۰

منبع: وزارت رفاه و تامین اجتماعی، مطالعات توجیهی تدوین برنامه پنجم توسعه

۱. آن بخش از هزینه‌های خدمات سلامت که مردم هنگام مراجعه به ارائه کنندگان و دریافت خدمات،مستقیماً از جیب خود پرداخت می‌کنند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۴-۲. سازمان‌های حمایتی و امدادی

سازمان‌های حمایتی بازوهای اجرایی راهبردهای مساعدت و خدمات اجتماعی نظام جامع تامین اجتماعی محسوب می‌شوند. وظیفه این سازمان‌ها عمدتا معطوف به کمک جهت تامین معاش خانواده‌های فقیر و اقشار آسیب پذیر اجتماعی نظیر خانواده‌های بی سرپرست و ایتام و ارائه خدمات توانبخشی به معلولان ذهنی، جسمی و روانی و حمایت و مراقبت از سالمندان و نظایر آن است. اهم سازمان‌های حمایتی و امدادی کشور در حال حاضر عبارتند از: کمیته امداد امام خمینی «ره» سازمان بهزیستی، بنیاد پانزده خرداد، جمعیت هلال احمر، بنیاد مستضعفان، بنیاد شهید و امور ایثارگران انقلاب اسلامی، ستاد (دیه ستاد مردمی رسیدگی به امور دیه و کمک به زندانیان نیازمند)، صندوقهای قرض الحسنه، سازمان اوقاف و امور خیریه، آستان قدس رضوی، بیمارستانهای خیریه، موسسات خیریه مستقل و...

در پایان سال ۱۳۸۸ قریب ۶/۱۶ میلیون نفر(۴ / ۸ درصد جمعیت کشور) مورد حمایت مستمر و سازمان یافته خدمات حمایتی کشور قرار داشته‌اند (کمیته امداد امام خمینی ۴۶۲۵ هزار نفر، سازمان بهزیستی ۵۲۰ هزار نفر، بنیاد شهید و امور ایثارگران ۱۰۱۸ هزار نفر شامل (۴۸۴ هزار نفر افراد خانواده محترم شهداء و ۵۳۴ هزار نفر جانبازان عزیز) و علاوه بر آنها، حداقل۲/۱ میلیون نفر بصورت موردی یا مقطعی، از خدمات و حمایتهای اجتماعی مقرر استفاده نموده‌اند. (مرکز برنامه‌ریزی و فن آوری اطلاعات کمیته امداد امام خمینی، ۱۳۹۰،ص ۳۵۷) در ادامه دو مورد از مهمترین این سازمان‌ها که عمده فعالیت‌های حمایتی و توانبخشی را به خود اختصاص داده‌اند بررسی می‌نماییم.

۵-۴-۲-۱. کمیته امداد امام خمینی «ره»

کمیته امداد امام یکی از نهادهای انقلابی است که به منظور تحقق بخشیدن به اهداف عالیه نظام جمهوری اسلامی ایران و ولایت فقیه، در حمایت و امداد محرومان و مستضعفان و خودکفا کردن آنان در تاریخ ۱۴ اسفند ماه ۱۳۵۷ با صدور حکم امام خمینی (ره) برای مدت نامحدود تأسیس گردید. منابع مالی این نهاد برای امور فقرزدایی و کمک به محرومان جامعه عبارتست از : کمک‌های مقام معظم رهبری، اعتبارات و کمکهای دولت، هدایا و کمکهای مردمی، مؤسسات، سازمان‌ها و نهادهای داخل و خارج از کشور، دریافت صدقات، نذورات و زکوات و درآمد حاصل از فعالیتهای اقتصادی امداد امام. ارزش ریالی کل کمک‌ها و خدمات ۳۱ ساله امداد تا پایان ۱۳۸۸ سالانه ۱۵۴/۶ هزار میلیارد ریال بوده است. (گزارش آماری ۸۸ امداد، ص ۱۰)تعداد کل مددجویان امداد در پایان ۸۸ برابر با ۱/۹ میلیون خانوار و معادل ۴/۶ میلیون نفر بوده است. در پایان سال ۱۳۸۹ تعداد ۲۷۴۰۳۲۵ خانوار با جمعیت ۶۸۶۲۲۹۱ نفر شامل ۱۸۶۵۳۱۱ خانوار با جمعیت ۴۳۱۱۵۶۷ نفر کمک معیشت بگیر امداد (۱۱۵۷۷۶۲ خانوار با

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جمعیت ۲۸۱۲۲۵۰ نفر مددجویان طرح مددجویی، ۷۰۷۵۴۹ خانوار با جمعیت ۱۴۹۹۳۱۷ نفر مددجویان طرح شهید رجایی) و تعداد ۸۷۵۰۱۴ خانوار با جمعیت ۲۵۵۰۷۲۴ نفر مددجویان موردی از خدمات و کمکهای متنوع این نهاد برخوردار بوده‌اند (گزارش آماری ۸۹ امداد، ص۵۹)

در قانون بودجه سال ۱۳۹۱ برای کمیته امداد امام به میزان ۲۴۳۲۷۲۰۱ میلیون ریال بودجه دولتی در نظر گرفته شده است و پیش بینی شده است که میزان درآمدهای مردمی این نهاد در این سال به حدود ۱۰۰۰۰ میلیون ریال بالغ گردد.[1]

هزینه‌های امداد به طور عمده عبارت‌اند از: طرح مددجویی(حمایت ایتام، بی‌سرپرستان، ازکارافتادگان، معلولین و...)، طرح شهید رجایی(حمایت از سالمندان روستایی و عشایری)، حمایت از خانواده زندانیان، کمک به محکومین نیازمند و جبران دیه، اشتغال و خودکفایی مددجویان، ارائه خدمات فرهنگی و آموزشی، امور بیمه و خدمات بهداشتی و درمانی، خدمات مسکن، تامین جهیزیه و کمک ازدواج، پرداخت قرض الحسنه، امداد آسیب دیدگان، حمایت از محرومان خارج از کشور (افغانستان، عراق، آذربایجان، سوریه، تاجیکستان و...)

حسب موافقت‌نامه بودجه، در سال ۱۳۸۹ مستمری مددجویان یک نفره، دونفره، سه نفره، چارنفره و پنج نفر به بالا به ترتیب ۳۲ هزارتومان، ۳۷ هزار تومان، ۴۴ هزار تومان، ۵۰ هزار تومان و ۶۰ هزار تومان بوده است که در سال ۱۳۹۰ با افزایش ۲۳ درصدی به ترتیب به ۴۰ هزار تومان، ۴۵هزار تومان، ۵۵ هزار تومان، ۶۰ هزار تومان و ۷۵ هزار تومان رسیده است. خانواده‌های مددجو به جز مستمری از تمام خدمات دیگر این نهاد در زمینه‌های مختلف از جمله اشتغال جوانان از طریق پرداخت وام، مسکن، بهداشت، درمان، فرهنگی و آموزش استفاده می‌کنند.

۵-۴-۲-۲. سازمان بهزیستی کشور

سازمان بهزیستی کشور، سازمانی است دولتی وابسته به وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی که در بهمن ۱۳۵۹ بر اساس مصوبه مجلس شورای اسلامی تشکیل شده است. بر پایه ماده واحده قانون مزبور، فلسفه وجودی این سازمان عبارت است از: تأمین موجبات برنامه ریزی، هماهنگی، نظارت و ارزشیابی و تهیه هنجارها و استانداردهای خدماتی و توسعه دامنه اجرای برنامه‌های بهزیستی در زمینه حمایت خانواده‌های بی سرپرست و نیازمند و ارائه خدمات مختلف به کودکان و تدارک امکانات پیشگیری و درمانی و توانبخشی حرفه‌ای و اجتماعی معلولین جسمی و روانی و تجدید تربیت منحرفین اجتماعی و

---

۱ – به نقل از خبرگزاری مهر، کد خبر: ۲٤۷۱۱٤، تاریخ انتشار: ۰٤ خرداد ۱۳۹۱، مصاحبه خبری سرپرست کمیته امداد امام خمینی(ره) .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حمایت و نگهداری از کودکان و اطفال بی سرپرست و معلولین غیرقابل توانبخشی و سالمندان نیازمند و آموزش نیروی انسانی خدمات بهزیستی و توانبخشی و تأمین موجبات تشویق، جلب مشارکت و فعالیت‌های گروه‌های داوطلب و موسسات غیردولتی.

بر اساس تبصره ۶ این قانون، منابع مالی این سازمان در خصوص هزینه‌های ستاد مرکزی و ستادهای سازمانی بهزیستی استان‌ها منحصراً از بودجه عمومی دولت، ولی اعتبارات کمک به واحدهای خدماتی، از محل اعتبارات بودجه عمومی دولت و کمک‌ها و اعانات مردم تأمین خواهد شد. مجموع هدایای نقدی و غیر نقدی مردم به این سازمان در سال ۸۸ برابر با ۲۷۳ میلیارد تومان و در سال ۸۹ بربر با ۳۰۱ میلیارد تومان بوده است که ۱۱٪ رشد را نشان می‌دهد. (رک: سازمان بهزیستی، ۱۳۹۰، ص ۳۸) بودجه دولتی این سازمان در سال ۱۳۸۹ برابر با ۵۱۹ میلیارد تومان و در سال ۹۱ به حدود ۸۶۱ میلیارد تومان افزایش پیدا کرده است.

۵-۵. بررسی نقاط قوت و ضعف تامین اجتماعی در ایران

الگوی تامین اجتماعی فعلی ایران ازجهات متعددی مانند: شرایط پیرامونی الگو، اصول و عوامل تاثیر گذار نظام اقتصادی بر تامین اجتماعی، مبانی، اهداف، راهبردها، آثار و کارکردها، ابعاد فقهی - حقوقی و... قابل ارزیابی است.

جدول ۵-۵: نسبت درآمد ۱۰درصد ثروتمندترین به ۱۰ درصد فقیرترین (بدون واحد) از سالهای ۹۱-۵۷

سال	۱۳۵۷	۱۳۵۸	۱۳۵۹	۱۳۶۰	۱۳۶۱	۱۳۶۲	۱۳۶۳	۱۳۶۴	۱۳۶۵	۱۳۶۶	۱۳۶۷	۱۳۶۸
نسبت	۱۹,۶۰	۲۶,۶۰	۱۷,۹۰	NA	۲۲,۲۰	۲۵,۵۰	۱۸,۵۰	۱۶,۱۰	۱۷,۰۰	۱۷,۴۰	۱۷,۳۰	۱۷,۶۰
سال	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	۱۳۷۸	۱۳۷۹	۱۳۸۰
نسبت	۱۵,۹۰	۱۶,۳	۱۵,۹۰	۱۶,۰۰	۱۵,۷۰	۱۶,۱۰	۱۴,۵۰	۱۵,۷۰	۱۴,۲۰	۱۵,۴۰	۱۵,۰۰	۱۴,۴۰
سال	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	
نسبت	۱۶,۹۰	۱۶,۲۰	۱۴,۶۰	۱۴,۵۰	۱۷/۴۰	۱۷/۵۰	۱۵/۷۹	۱۵/۹۷	۱۴/۷۱	۱۱/۰۹	۱۰/۶	

منبع: مرکز آمار ایران. (آمارهای سال ۸۵ به بعد بر اساس آمار بازنگری شده ایست که اخیرا منتشر شده است).

با توجه به وجوه اشتراک تامین اجتماعی در ایران و جهان، به خصوص در بخش راهبردهای بیمه‌ای و شیوه تامین مالی آنها، بسیاری از مشکلات و نقاط ضعف رفاه و تامین اجتماعی در کشورهای غربی که در فصل چهارم و انتهای فصل سوم مورد بررسی قرار گرفت در این جا نیز تا حدود زیادی صادق است. از این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

رو از طرح مجدد آن‌ها برای ایران خودداری می‌کنیم و صرفا به اهم مواردی که اختصاصی الگوی تامین اجتماعی ایران هستند خواهیم پرداخت.

۵-۵-۱. دستاوردهای نظام تامین اجتماعی ایران: از دیدگاه نظری، مهمترین نقطه قوت تامین اجتماعی در ایران جایگاه مستحکم آن در قانون اساسی است. بر خلاف الگوهای تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری که جایگاه تعریف شده‌ای در جهان‌بینی نظام سرمایه‌داری نداشت و عمدتا در پاسخ به تنگناهای سیاسی و اجتماعی به وجود آمده بودند، در اصول متعددی از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (از جمله اصول دوم، سوم، بیست و نهم و...)، تامین اجتماعی به عنوان یکی از مبانی اعتقادی نظام جمهوری اسلامی و حقوق همگانی افراد مورد تاکید قرار گرفته و دولت موظف شده است تمامی امکانات خود را جهت ایجاد رفاه و برطرف ساختن هر نوع فقر محرومیت به کار ببرد. از این رو مبارزه با فقر و تحقق عدالت اجتماعی همواره در زمره محوری ترین اهداف انقلاب اسلامی و ارکان اصلی برنامه‌های توسعه کشور مورد توجه قرار گرفته است. (رک: واعظ مهدوی، راغفر و ارایی، ۱۳۸۶)

از دیدگاه عملی ده‌ها اقدام اساسی مانند طرح‌های عمران روستایی، اعمال طرح‌های متعدد توازن منطقه ای و کمک به جلوگیری از عقب ماندگی استان‌های کمتر توسعه یافته و محروم کشور، اصلاح نظام قیمت گذاری و خرید تضمینی محصولات کشاورزی، توزیع گسترده و همگانی کالاهای اساسی یارانه‌ای در شهر و روستا، تسهیلات ازدواج جوانان، سهام عدالت، مسکن مهر، هدفمندسازی یارانه‌ها، تاسیس نهادهای حمایتی متعدد، توسعه راهبردهای بیمه‌ای و... در حوزه‌های رفاه اجتماعی به عمل آمده است که در نتیجه اجرای آنها، علیرغم شرایط ناشی از ویرانی‌های قبل از انقلاب، جنگ تحمیلی، توطئه‌های داخلی و تحریم‌های مستمر اقتصادی، شاخص‌های توسعه اجتماعی روند رو به بهبودی را طی نموده است؛ به نحوی که درصد جمعیت زیر خط فقر[1] و میزان نابرابری، مستمراً کاهش یافته؛ کیفیت زندگی، وضعیت بهداشتی و سطح سلامت و آموزش‌های عمومی بهبود یافته است. (رک: همان و (ارضروم چیلر، ۱۳۸۴، صص ۷۰-۷۲))

بر اساس گزارش جدید سازمان ملل(ص۱۲۶ و ۱۲۸)، نمره شاخص توسعه انسانی ایران در سال ۱۹۸۰ برابر با ۴۳۷/ بوده است و در سال ۲۰۱۱ معادل ۰/۷۰۷ ارزیابی شده (رتبه ۸۸ در میان ۱۸۷

۱. نتایج تحقیق باقری و همکاران که بر اساس داده‌های خام طرح هزینه و درآمد خانوار انجام شده، نشان می‌دهد که درصد افراد فقیر (با توجه به روش ۲۳۰۰ کالری در روز برای مناطق شهری و روستایی) طی دوره ی (۱۳۷۵-۱۳۸۵) کاهش یافته و درمناطق شهری از ۱٤/۱ درصد در سال ۷۵ به ۱۲/٦ درصد در سال ۸۵ و در مناطق روستایی از ۲۲/٤ درصد در سال ۷۵ به ۱۱/٤ درصد در سال ۸۵ رسیده است». (باقری، دانش پرور وکاوند، ۱۳۸٦، صص۷۱-۸۲)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کشور جهان) که نشان می‌دهد رتبه ایران طی سه دهه گذشته از کشورهای دارای توسعه انسانی پایین به گروه کشورهای دارای توسعه انسانی بالا ارتقا یافته است.

در بعد توزیع درآمد، در حالیکه ضریب جینی ایران در سال ۱۳۵۸ برابر با ۰/۴۶۱۸ بوده است.گزارش اخیر سازمان ملل(ص ۱۳۶) این ضریب را برابر با ۰/۳۸۳ اعلام کرده است که حاکی از بهبود توزیع درآمد بوده و نشان می‌دهد ایران در میان ۱۳۱ کشوری که در این گزارش مورد بررسی قرار گرفته‌اند از نظر میزان ضریب جینی در رتبه ۵۴ قرار گرفته است. رییس مرکز آمار ایران این ضریب را برای سال ۹۰ در مناطق شهری، ۰,۳۵۶ و در مناطق روستایی ۰,۳۳۹ اعلام نمود که وضعیت بهتری را نشان می‌دهد (خبرگزاری ایسنا، ۹۱/۸/۱، کد خبر: ۹۱۰۸۰۱۰۰۴۹۳) در زمینه سهم دهک‌های درآمدی، چنانکه جدول ۵-۵ نشان می‌دهد سهم درآمد۱۰ درصد ثروتمندترین به ۱۰ درصد فقیرترین از رقم ۱۹/۶۰ در سال ۵۷ به ۱۰/۶ در سال ۱۳۹۱ کاهش یافته است.

در زمینه روند فقر و محرومیت تحقیقات متعددی در کشور انجام شده است که نتیجه اکثر آن‌ها حاکی از کاهش درصد افراد زیر خط فقر پس از انقلاب بوده است. نتایج تحقیق باقری و همکاران که بر اساس داده‌های خام طرح هزینه و درآمد خانوار انجام شده، نشان می‌دهد که درصد افراد فقیر (با توجه به روش ۲۳۰۰ کالری در روز برای مناطق شهری و روستایی) طی دوره ی (۱۳۷۵-۱۳۸۵) کاهش یافته و درمناطق شهری از ۱۴/۱ درصد در سال ۷۵ به ۱۲/۶ درصد در سال ۸۵ و در مناطق روستایی از ۲۲/۴ درصد در سال ۷۵ به ۱۱/۴ درصد در سال ۸۵ رسیده است». (باقری، دانش پرور وکاوند، ۱۳۸۶، صص۷۱-۸۲) بر اساس تحقیق قاسمیان، (۱۳۸۴)، در سال ۱۳۵۱ حدود ۴۷/۵ درصد از کل جمعیت کشور دچار فقر و محرومیت بوده‌اند که این رقم درسال ۱۳۶۷ به حدود ۲۸ درصد کاهش یافته است. درصد خانوارهای زیر خط فقر که با درآمد کمتر از یک دلار در روز بر حسب برابری قدرت خرید (PPP: Purchase Power Parity) زندگی می‌کنند از ۲/۲۴ درصد در سال ۱۳۷۴ به ۰/۶۲ درصد در سال ۱۳۸۱ کاهش یافته است. همچنین براساس اطلاعات این تحقیق خط فقر غذایی به عنوان جانشینی برای خط فقر ملی، از۱۲/۷۵ درصد در سال ۱۳۷۴ به ۸/۹۹ درصد در سال ۱۳۸۱ کاهش یافته است. وی با استناد به سایر تحقیقات به عمل آمده در این زمینه از جمله تحقیق دکتر حسین عظیمی و دکتر جمشید پژویان می‌گوید: ماحصل پژوهش‌های انجام شده مبین روند کاهنده حجم فقر بوده است.

در زمینه آثار کلان برنامه‌های تامین اجتماعی نیز تحقیقات متعددی صورت گرفته است که نشان دهنده تاثیر مثبت این برنامه‌ها بر متغیرهای کلان اقتصادی کشور است. مقاله نیکوپور و ریاضی (۱۳۸۴) و حسینی (۱۳۸۸)، حاکی از تاثیر مثبت مخارج سازمان تامین اجتماعی بر ارتقاء سطح رشد و توسعه اقتصادی است. عبدالله گیلانی (۱۳۷۹) با استفاده از آمارهای هزینه خانوار مرکز آمار ایران به بررسی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقایسه‌ای وضعیت توزیع درآمد در میان بازنشستگان و کل جامعه شهری پرداخته و نشان داده است که درصد فقر در میان بازنشستگان نسبت به کل جامعه شهری کمتر و هزینه سرانه افراد در خانواده‌های با سرپرست بازنشسته، بالاتر از جامعه شهری است.

عباسیان (۱۳۸۷، صص ۱۱۱-۱۳۹) با استفاده از روش‌های اقتصاد سنجی و در نظر گرفتن متغیرهای هزینه‌های تامین اجتماعی، تأثیر مثبت این متغیرها برکاهش نابرابری را نشان داده است. سوری و بصیری نیا نیز چنین نتیجه‌ای را با تحقیق در زمینه اثر مخارج آموزش عمومی و آموزش عالی و مخارج تأمین اجتماعی و بهزیستی بر کاهش نابرابری به اثبات رسانده‌اند (سوری و بصیری نیا، ۱۳۸۷، صص ۱۳۹-۱۷۱).

سلیمی‌فر و خزاعی (۱۳۸۴) با استفاده از روش همگرایی انگل - گرنجر نشان داده‌اند که افزایش هزینه‌های دولت در فصل تامین اجتماعی و بهزیستی، موجب کاهش معنادار درصد خانوارهای زیر خط فقر مطلق می‌شود».

۵-۵-۲. فاصله وضعیت موجود تامین اجتماعی با وضعیت مطلوب

اگر رفع فقر، تعدیل توزیع درآمد و برخورداری از بهداشت مناسب را به عنوان سه شاخص موفقیت برنامه‌های تامین اجتماعی بدانیم، علیرغم دستاوردهای مثبتی که در بالا ذکر گردید، باید گفت وضعیت موجود تامین اجتماعی با وضعیت مطلوب آن هنور فاصله بسیار زیادی دارد. در این زمینه چند نکته قابل ذکر است.

یکم: در ماده چهار قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی و ماده ۹۵ قانون برنامه چهارم و آیین‌نامه چتر حمایتی مصوب۱۳۸۴/۳/۲۲ وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مرجع تعیین سبد مطلوب غذایی شناخته شد و وزارت رفاه مکلف گردید بر مبنای سبد یاد شده، معادل درآمدی خط فقر شدید خانوار را سالانه محاسبه و اعلام نماید. همچنین وزارت رفاه مکلف گردید، در نیمه اول هر سال معادل درآمدی خط فقر مطلق را با استفاده از آمارهای مرکز آمار ایران و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران محاسبه و پس از تأیید شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی اعلام نماید. متأسفانه نهادهای مسئول تاکنون به وظایف قانونی خود در این زمینه عمل ننموده‌اند و به دلیل طبیعت چند بعدی فقر و تعدد تعاریف و روشهای اندازه گیری آن، برآورد میزان فقر در کشور به موضوع بحث برانگیزی تبدیل شده است، بطوریکه این میزان در تحقیقات کارشناسان، با ارقامی از کمتر از ۱۸ درصد جمعیت تا بالای ۷۰ درصد آن تخمین زده شده است. (خدادادکاشی، فرهاد؛ باقری، فریده؛ حیدری، خلیل و خدادادکاشی، امید(۱۳۸۱)، صص۷-۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دوم: بر اساس ماده ۴۶ قانون برنامه سوم و ماده ۹۵ قانون برنامه چهارم و ماده ۳۴ اولویت‌های برنامه پنجم دولت موظف گردیده بود نسبت به تکمیل بانک اطلاعات مربوط به اقشار دو دهک پایین درآمدی و به هنگام کردن مداوم آن اقدام نماید و در مواد۳ و ۴ آیین‌نامه چتر حمایتی مصوب ۱۳۸۴ مقرر گردیده بود، خانوارهای دارای فقر شدید به صورت کامل تحت پوشش چتر ایمنی رفاه اجتماعی قرار گیرند. متاسفانه در این زمینه نیز تا کنون اقدام موثری صورت نگرفته است.

سوم: گرچه به دلیل اختلاف‌هایی که در بالا ذکر گردید برآورد دقیقی از میزان جمعیت زیر خط فقر نمی‌توان ارائه نمود ولی شواهد متعدد حاکی از قرار داشتن بخش قابل توجهی از مردم ایران در زیر خط فقر است. به عنوان مثال بر اساس بررسی هزینه و درآمد خانوارهای ساکن در مناطق شهری ایران در سال ۱۳۸۹، متوسط هزینه ناخالص سالانه یک خانوار شهری حدود ۱۴۱۶۶۱۷۷۴ ریال بود. حال اگر برای خط فقر، شاخص ۵۰ درصد میانگین مخارج را در نظر بگیریم، رقم خط فقر معادل ۷۰،۸۳۰،۸۸۷ ریال خواهد بود (معادل ماهانه ۵،۶۰۵،۹۶۷ برای هر خانواده) در حالیکه در همین سال میانگین مخارج سالانه دهک‌های اول تا سوم برای خانواده‌های شهری به ترتیب معادل۳۱۲۸٤۵۹۸ ، ۵۱۵۹۰۰۹۸، و ٦۷۵۷۲۱۲۳ بوده است که همه آن‌ها پایین‌تر از خط فقر مزبور می‌باشد. همچنین حسب موافقت‌نامه بودجه، در سال ۱۳۸۹، مستمری مددجویان کمیته امداد امام خمینی «ره» برای یک خانواده چهار نفره برابر با ۵۰ هزار تومان بوده است که کمتر از یک دهم خط فقر مزبور است و از وجود فاصله زیاد میان سطح زندگی این مددجویان با خط فقر حکایت می‌کند.

این در حالیست که در سایر برآوردها، خط فقر با رقم‌های بالاتری برآورد شده است. مثلا دکتر دادگر و همکاران(۱۳۹۰) حد کفایت شرعی ماهیانه در سال ۱۳۸۷ برای یک خانوار چهارنفره در روستاهای قم را با دو روش جودهارت و کیل پاتریک مابین ۴۷۹۵۲۱ و ۵۱۲۶۱۹ تومان و در مناطق شهری مابین ۶۹۴۸۰۹ و ۷۲۴۳۴۷ تومان برآورد نموده‌اند. دکتر جمشید پژویان(۱۳۹۱) که از محققان برجسته کشور در زمینه مسائل مربوط به فقر و رفاه اجتماعی است، خط فقر برآورد شده در مطالعات کارشناسی برای سال ۱۳۸۹ برای خانوارهای شهری را ماهانه ۹۴۶ هزار تومان و برای خانوارهای روستایی۵۸۰ هزار تومان اعلام نمود. بر اساس برآورد سالنامه آماری شهرداری تهران که همه ساله کیفیت زندگی در پایتخت و همچنین وضعیت متغیرهای کلان اقتصادی در این شهر را بررسی می‌کند، حداقل هزینه ماهانه خانوارهای ساکن تهران در سال ۱۳۸۹، رقمی معادل یک میلیون و ۲۱۶ هزار تومان بوده است. مقایسه این ارقام با دریافتی ماهانه مددجویان کمیته امداد و حداقل حقوق و دستمزد کارگران در سال ۱۳۸۹ که ۳۰۳ هزار و ۴۸ تومان تعیین شده بود، حاکی از شدت بیشتر وضعیت فقر می‌باشد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

چهارم: در زمینه توزیع درآمد نیز علیرغم پیشرفت‌های خوبی که بعد از انقلاب اسلامی صورت گرفته است، وضعیت موجود هنوز با وضعیت مطلوب فاصله زیادی دارد به گونه‌ای که بر اساس گزارش سال ۲۰۱۱ سازمان ملل، ایران در میان ۱۳۱ کشوری که مورد بررسی قرار گرفته‌اند از نظر میزان ضریب جینی در رتبه ۵۴ قرار گرفته است. به عبارت دیگر ۷۷ کشور جهان شکاف درآمدی کمتری از ایران دارند. در این گزارش، در حالیکه ایران از این نظر نسبت به کشورهایی همچون آمریکا (با ضریب جینی ۰/۴۰۸)، قطر (با ضریب جینی ۰/۴۱۱) و ترکیه (با ضریب جینی ۰/۳۹۷) وضع بهتری دارد ولی نسبت به بسیاری از کشورهای منطقه مانند: آذربایجان با ۳۳/۷، اردن با ۳۷/۷، مصر با ۳۲/۱، ازبکستان با ۳۶/۷، سوریه با ۳۵/۸، اندونزی با ۳۶/۸، تاجیکستان با ۲۹/۴، هند با ۳۶/۸، پاکستان با ۳۲/۷، یمن با ۳۷/۷، قزاقستان و ارمنستان با ۳۰/۹، وضعیت بدتری دارد.

در سال ۱۳۸۶، شاخص‌های مربوط به توزیع درآمد در مناطق شهری کشور حاکی از تشدید نابرابری‌ها بود؛ به طوری که سهم درآمد ۱۰ درصد فقیرترین افراد جامعه ۲ درصد و سهم درآمد ۱۰ درصد ثروتمندترین افراد ۳۰/۶ درصد از درآمد جامعه بود. عدم تغییر سهم ۱۰ درصد فقیرترین و افزایش ۱/۷ درصدی سهم۱۰ درصد ثروتمندترین افراد در سال ۱۳۸۶ موید توزیع ثروت به نفع ثروتمندان می‌باشد.

جدول ۵-۶: شاخص‌های نابرابری توزیع درآمد در مناطق شهری

	۱۳۸۶	۱۳۸۵	۱۳۸۴
ضریب جینی	/۴۰۴۵	/۴۰۰۴	/۴۰۲۳
سهم ۴۰ درصد خانوارهای کم درآمد(درصد)	۵/۸	۱۵/۶	۱۵/۴
سهم ۴۰ درصد خانوارهای با درآمد متوسط(درصد)	۳۶/۹	۳۷/۵	۳۷/۴
سهم ۲۰ درصد خانوارهای با درآمد بالا(درصد)	۴۷/۴	۴۶/۸	۴۷/۲
نسبت۱۰درصد ثروتمندترین به ۱۰درصد فقیرترین خانوارها	۱۴/۵	۱۴/۹	۱۵/۲

منبع: گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۸۶ بانک مرکزی

در سال مذکور، ضریب جینی نیز به رقم ۴۰۴۵/ رسید که نسبت به سال گذشته یک درصد افزایش نشان می‌دهد۰ علاوه بر این، نسبت سهم درآمدی ۱۰ درصد ثروتمندترین به ۱۰ درصد فقیرترین افراد با ۳/ واحد درصد افزایش از ۹ / ۱۴ برابر در سال ۱۳۸۵ به ۲ /۱۵ برابر در سال ۱۳۸۶ افزایش یافت. علی رغم اتخاذ سیاست‌های معطوف به بهبود توزیع درآمد، رشد شاخص قیمت‌ها در سال ۱۳۸۶ در تشدید نابرابری‌ها به نفع گروه‌های ثروتمند موثر بوده است، ضمن اینکه توزیع درآمد اساساً فرآیندی بطئی است و انتظار نمی‌رود سیاست‌های اقتصادی ناظر بر بهبود نابرابری، در کوتاه مدت موجب تغییر معنی داری در توزیع درآمد شود. (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران۱۳۹۰، ص ۷۳) از سال ۱۳۸۹ به بعد اجرای

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

برنامه هدفمندسازی یارانه‌ها و پرداخت نقدی آن به مردم ضریب جینی را به صورت چشمگیری بهبود بخشید. اما با توجه به تورم زایی این برنامه و مقرون شدن آن با تورم ناشی از گرانی ارز و تحریم‌های اقتصادی، افزایش مجدد ضریب جینی دور از انتظار نخواهد بود.

در زمینه تأثیر برنامه‌های تامین اجتماعی بر توزیع درآمد، تحقیق قاسمی(۱۳۸۸) نشان می‌دهد که اغلب مستمری بگیران (به طور متوسط بیش از ۸۵ درصد آنان)، تا سال ۸۶ در سه دهک پایینی هزینه ای جای داشته‌اند که عملاً فرصت هیچ گونه پس‌اندازی را نداشته‌اند. وضعیت رفاهی و معیشتی این افراد نامطلوب بوده و حتی افراد حاضر در دو دهک پایین هزینه ای فقیر محسوب می‌شوند.

پنجم: در زمینه بهداشت و درمان نیز علی رغم این که کشور ما به لحاظ برخورداری از پزشکان عمومی و متخصص، مراکز درمانی، سطح نسبی دانش پزشکی و تولیدات علمی در مقایسه با سایر کشورها از وضعیت مناسبی برخوردار است، اما متاسفانه نظام سلامت کشور با مشکلات و نقاط ضعف فراوانی مواجه است. مثلاً در حالیکه متوسط پرداخت از جیب مردم در کشورهای دنیا ۱۸ درصد است و به طور متوسط ۳۴ درصد هزینه‌های سلامت را دولت، ۲۵ درصد را بیمه‌ها، ۱۸ درصد را بیمه‌های خصوصی و ۴/۵ درصد از منابع دیگر پرداخت می‌شود. در کشور ما، ۲۰ درصد هزینه‌ها را دولت، ۱۸ درصد بیمه‌ها، ۸ درصد بیمه‌های خصوصی و ۵۴/۸ درصد را مردم پرداخت می‌کنند که با احتساب حق بیمه‌های پرداختی مردم این رقم بیشتر از ۶۰ تا ۷۰ درصد می‌شود. بر اساس گزارش ۲۰۱۲ سازمان جهانی بهداشت (ص۵۲)، شاخص امید به زندگی در بدو تولد در ایران در سال ۲۰۰۹ برابر با ۷۳ سال بوده است که از بسیاری از کشورهای منطقه مانند عمان، لبنان و بحرین، ۷۴؛ امارات و قطر ۷۸ و ترکیه ۷۵ پایین‌تر است. همچنین بر اساس این گزارش سهم دولت از کل مخارج بهداشتی در ایران در سال ۲۰۰۹ برابر با ۴۱/۱ درصد بوده است در حالیکه این رقم برای کشورهای کویت، ۸۵/۴؛ عمان، ۷۸/۸؛ قطر، ۷۸/۴؛ عراق، ۷۸/۱؛ امارات، ۷۶/۹؛ ترکیه، ۷۵/۱؛ بحرین، ۷۰/۱؛ عربستان سعودی، ۶۱/۹؛ و بسیاری از دیگرکشورهای منطقه بالاتر از ایران بوده است. (گزارش سازمان بهداشت جهانی ۲۰۱۲، ص۱۳۳)

علی رغم این که در قانون برنامه پنجم تصویب گردیده بود که همه مردم تحت پوشش بیمه قرار گیرند، بر اساس گزارش‌های مختلفی که وزیر وقت بهداشت در سال ۹۱ اعلام نمود،، بین ۱۰ الی ۱۷ درصد مردم هنوز تحت پوشش هیچ گونه بیمه‌ای نیستند و در حالیکه سهم بیمار از پرداخت هزینه درمان در ایران برای مراجعات غیر بیمارستانی بالغ بر دو سوم است و بیمه‌ها حداکثر یک سوم آن را پرداخت می‌کنند، خدمات موسسات بیمه‌ای بسیار ناقص است به گونه‌ای که بیش از ۱۷۰۰ نوع خدمات از شمول بیمه خارج‌اند و نابسامانی در پرداخت صورت حساب مراکز درمانی توسط بیمه‌ها، مقبولیت دفترچه‌های بیمه را به شدت تضعیف کرده است. عدم رعایت تعرفه‌های مصوب، خصوصا در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیمارستان‌های خصوصی و شیوع پدیده غیر اخلاقی زیرمیزی از دیگر مشکلات نظام سلامت کشور است و تاسف‌بارتر از همه اینکه به گفته مقامات مسئول، بیماری‌های صعب‌العلاج نیز سالانه ۷,۵ درصد مردم (معادل ۵/۵ میلیون نفر) را به زیر خط فقر می‌کشند.

برای ساماندهی بهداشت و درمان کشور در قوانین برنامه چهارم و پنجم توسعه مقرر گردید سهم پرداخت از جیب مردم به ۳۰ درصد کاهش یابد و در این راستا تشکیل سازمان بیمه سلامت و طرح پزشک خانواه به مرحله تصویب رسید که در صورت اجرای موفق آن انتظار می‌رفت تا حدود زیادی از دامنه مشکلات فعلی کاسته شود ولی متاسفانه شواهد نشان می‌دهند که هم‌اکنون علیرغم گذشت نزدیک به دو سال از آغاز برنامه پنجم، طرح پزشک خانواده و نظام ارجاع با مشکلات عدیده‌ای از جمله کسر بودجه شدید مواجه گردیده و چشم انداز روشنی در برابر آن دیده نمی‌شود. (رک: سایت همشهری آنلاین: ۹۱/۳/۲۵؛ تابناک: ۹۱/۳/۲۲؛ خبرگزاری خانه ملت: ۹۱/۳/۲۱)

۵-۵-۳. عوامل ناسازگار با تامین اجتماعی در محیط پیرامونی تامین اجتماعی ایران

همانطور که در بررسی مبانی الگوی تامین اجتماعی در قانون اساسی ملاحظه نمودیم، عوامل و راهکارهای اهداف مترقی قانون اساسی در زمینه رفاه و تامین اجتماعی از دو بخش؛ عوامل مستقیم و غیر مستقیم تشکیل می‌گردید. به نظر می‌رسد برخی از علل ناکامی‌های نظام تامین اجتماعی که در بالا ذکر گردید؛ به عوامل غیر مستقیم مانند تورم و بیکاری ساختاری، فساد مالی و اداری، تضعیف نهاد خانواده، ناکارآمدی سیستم بانکداری و عدم تخصیص مناسب یارانه‌ها، مربوط می‌شود. در این بخش برخی از مهمترین این عوامل را بررسی خواهیم نمود.

۵-۵-۳-۱. تورم

تورم یکی از پدیده‌های نامطلوب اقتصاد ایران است که از سالهای دهه ۵۰ قبل از انقلاب آغاز گردید و در طول اکثر سالهای پس از انقلاب با نرخ‌های بالای ده درصد و گاه نزدیک به پنجاه درصد ادامه یافت. این پدیده از جهات مختلفی به زیان برنامه‌های تامین اجتماعی عمل می‌کند. **اولاً**: در جریان تورم، حقوق و دستمزد -که عمده درآمد اقشار کم درآمد را تشکیل می‌دهد- به مراتب کمتر از افزایش سطح عمومی قیمت‌ها افزایش می‌یابد و این به معنای کاهش قدرت خرید طبقه کارگر و حقوق بگیر و گسترش فقر و افزایش فاصله طبقاتی است. **ثانیاً**: اگر منشأ تورم کسری بودجه دولت و جبران آن از طریق استقراض از بانک مرکزی و گسترش حجم نقدینگی باشد، این عمل به معنای یک نوع مالیات خاموش برای تامین منابع هزینه‌های دولت است که سنگینی بار آن را به دلیلی که در بالا ذکر گردید جماعت حقوق بگیر و صاحبان درآمدهای ثابت بیش از دیگران حس خواهند نمود. **ثالثاً**: در شرایط تورمی صاحبان سرمایه

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نقدی به جای سرمایه‌گذاری در بخش تولید و ایجاد اشتغال، به سمت فعالیت‌های مخرب مانند بورس بازی و احتکار سوق پیدا می‌کنند و این به گسترش بیکاری و تشدید تورم دامن می‌زند که به ضرر نیروی کار و طبقه حقوق بگیر تمام می‌شود. **رابعاً:** تورم موجب کاهش ارزش پول می‌شود و انگیزه قرض‌های خیرخواهانه را - که اهمیت آن چه بسا از صدقه دادن هم بیشتر باشد – تضعیف می‌کند. **خامساً:** در شرایطی همانند اقتصاد ایران که معمولا نرخ تورم بالاتر از نرخ تسهیلات بانکی است، تورم موجب انتقال درآمد از صاحبان سپرده‌های بانکی - که اغلب خانواده‌های دارای پس‌اندازهای خُرد هستد- به گیرندگان تسهیلات – که معمولا از اقشار ثروتمند هستند- می‌گردد. به بیان دیگر تورم به سود بدهکاران و صاحبان معوقات نظام بانکی که اغلب از ثروتمندان هستند و به زیان طلب کاران آن تمام می‌شود.

خلاصه اینکه تورم به طرق مختلف به زیان فقرا عمل می‌کند و ساختاری شدن تورم در اقتصاد ایران بسیاری از خدمات صادقانه و برنامه‌های عدالت خواهانه نظام را خنثی نموده است. بنابراین یکی از پیش شرط‌های اصلی نظام تامین اجتماعی ایران کنترل تورم است.

۵-۵-۳-۲. بیکاری و فضای نامناسب کسب و کار

وجود نرخ‌های بالای بیکاری و تداوم آن طی سالیان متمادی یکی دیگر از مشخصه‌های اقتصاد ایران است که آثار بسیار زیان‌باری بر وضعیت تامین اجتماعی به جای گذاشته است. در سالهای پس از انقلاب به خصوص دو دهه اخیردولت‌ها برنامه‌های متنوعی برای مقابله با این معضل به عمل آورده‌اند. در دولت اصلاحات طرح اعطای وام برای خود اشتغالی اجرا شد که در عمل سود چندانی نداشت. قانون معافیت کارگاههای کوچک از شمول قوانین تامین اجتماعی اجباری و قانون بازنشستگی زودتر از موعد کارگران هم از جمله این موارد بود که باز هم چاره ساز نبود. در دولت دهم طرح ایجاد ۲/۵ شغل مطرح شد که پشتوانه عملی و برنامه اجرایی خاصی برای آن معرفی نشد. همچنین در این دولت کاهش نرخ سود بانکی برای تقویت بخش تولید دنبال گردید ولی تا کنون مسئله بیکاری حل نشده باقی مانده است. اصلاح نظام آموزش و پرورش در جهت کاستن از محتوای نظری و تقویت رشته‌های علمی -کاربردی و فنی- حرفه‌ای و گسترش مراکز آموزش فنی- حرفه‌ای وزارت کار و امور اجتماعی و ابلاغ سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی نیز از جمله سیاستهای نظام در جهت تقویت اشتغال و تولید بوده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۵-۷: نرخ بیکاری در جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر

مناطق شهری به تفکیک فصول(۱۳۹۰-۱۳۸۰)

سال	بهار	تابستان	پاییز	زمستان	
۱۳۸۰	۱۵,۴	۱۵,۴	۱۴,۸	۱۵,۱	
۱۳۸۱	۱۴,۷	۱۴,۱	۱۴,۳	۱۳,۱	
۱۳۸۲	۱۲,۸	۱۲,۷	۱۲,۸	۱۲,۱	
۱۳۸۳(۱)	۱۱,۹	-	۱۲,۳	-	
۱۳۸۴	۱۴,۶	۱۳,۷	۱۳,۰	۱۳,۸	
۱۳۸۵	۱۳,۳	۱۲,۹	۱۳,۵	۱۳,۸	
۱۳۸۶	۱۳,۲	۱۲,۳	۱۱,۴	۱۳,۱	
۱۳۸۷	۱۱,۳	۱۲,۰	۱۰,۸	۱۳,۷	
۱۳۸۸	۱۲,۹	۱۳,۱	۱۲,۸	۱۵,۳	
۱۳۸۹	۱۵,۵	۱۵,۸	۱۳,۸	۱۶,۰	
۱۳۹۰	۱۴,۲	۱۲,۵	۱۲,۸	۱۵,۱	

(۱) در این سال در دوفصل تابستان و زمستان طرح اجرا نشده‌است.

ماخذ: مرکز آمار ایران

علیرغم اعمال سیاست‌های مزبور متاسفانه همانطور که جدول ۵-۷ نشان می‌دهد طی سالهای دهه ۸۰ نرخ بیکاری مناطق شهری کشور همواره بالای ده درصد بوده و گاهی تا ۱۶ درصد هم رسیده است. اخیرا مرکز آمار ایران نرخ بیکاری کشور برای تابستان ۹۱ را معادل ۱۲,۴ درصد و تعداد بیکاران کل کشور را بیش از ۳ میلیون و ۲۳ هزارنفر اعلام کرد. طبق این گزارش نرخ بیکاری در گروه سنی ۲۰ تا ۲۴ ساله ۲۹,۸ درصد بوده است(سایت تابناک: تاریخ انتشار: ۱۳۹/۱۰/۱، کد خبر: ۲۹۲۷۵۵) با توجه به این که تنها ۳۸,۲ درصد از جمعیتِ در سن کار از نظر اقتصادی فعال به شمار می‌آیند و طبق تعریف، کسانی که در طول هفته بیشتر از یک ساعت به کار اشتغال داشته باشند، بیکار محسوب نمی‌شوند، می‌توان گفت وخامت اوضاع بیکاری بسیار بیشتر از آن چیزی است که ارقام رسمی بیکاری نشان می‌دهند.

بی گمان، سلامت اقتصاد کشور شرط اساسی موفقیت یک نظام تامین اجتماعی است و وجود این سطح گسترده از بیکاری پایدار حاکی از عدم سلامت آن می‌باشد. مشکلات مربوط به فضای کسب و کار از جمله مهمترین موانع اشتغال در کشور است. بر اساس برآورد بانک جهانی (Doing Business)، رتبه سهولت کسب و کار ایران در میان ۱۷۸ کشور جهان برای سال ۲۰۰۷ برابر ۱۳۱ و برای سال ۲۰۰۸ برابر با ۱۳۵ بوده است(رک: احمدی، ۱۳۸۷، ص ۸۶) عامل دیگر معضل بیکاری در اقتصاد ایران دولتی بودن

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

شدید اقتصاد است که افزایش رانت و گرایش دادن افراد به سمت رانت خواری (به جای کارآفرینی) از ویژگی‌های مسلط آن به شمار می‌رود.

درسال ۱۳۸۴ منابع کل بودجه کشور نسبت به GDP برابر با ۸۹/۴۷ درصد و منابع بودجه شرکت‌های دولتی به GDP برابر با ۶۳/۰۶ درصد بوده است که حاکی از دخالت گسترده دولت در عرصه تصدی گری است(رک: بازمحمدی و چشمی، ۱۳۸۵، شماره ۲۹، ص ۸۶)

بیکاری از جهات متعددی برنامه‌های تامین اجتماعی را با مشکل مواجه می‌کند. **اولاً**: بیکاری در اغلب موارد (به ویژه در غیاب سیستم بیمه بیکاری کارآمد) موجب قطع درآمد خانواده و گرفتاری آن در دایره فقر می‌شود. **ثانیاً**: بیکاری موجب کاهش منابع نظام تامین اجتماعی و افزایش هزینه‌های آن می‌شود و به بحران مالی نظام دامن می‌زند. **ثالثاً**: افراد بیکار، به مرور زمان غیر متخصص تلقی می‌شوند و ضمن از دست دادن سابقه تخصصی خود، شانس به دست آوردن شغل در آینده را به شدت از دست می‌دهند. **رابعاً**: همبستگی بالایی میان میزان بیکاری و افزایش جرم و جنایت و آسیب‌های اجتماعی- اعم از جرایم اقتصادی، جنایی و حتی سیاسی، افزایش فحشا و رشد طلاق و از هم گسیختگی خانواده ـ وجود دارد.

۵-۵-۳-۳. فساد مالی و اداری [۱]

فساد اداری و اقتصادی یکی دیگر از عوامل تهدید کننده اهداف تامین اجتماعی است. فساد منجر به تبعیض، بی‌عدالتی و از هم گسیختگی اجتماعی و اختلال در عملکرد نظام اقتصادی می‌گردد. تبعیض در برخورداری از خدمات دولتی ودر نتیجه نقض حقوق انسان‌ها و به ویژه فقرا از نتایج حتمی فساد است. به همین دلیل برنامه توسعه سازمان ملل اقدامات خود در حوزه مبارزه با فساد را به عنوان یک فعالیت ضروری در جهت پشتیبانی از ریشه کنی فقر و حمایت از حقوق بشر در نظر گرفته است (رک: موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد، ۱۳۸۸، ص۱-۶) ملاحظه رتبه کشورها در گزارش سازمان بین المللی شفافیت نیز نشان می‌دهد که رابطه مستقیمی میان میزان فساد اقتصادی و سطح رفاه اجتماعی و اقتصادی کشورها وجود دارد.

فساد اقتصادی در ایران سابقه درازی دارد. از دهه ۴۰ و با وابستگی بیشتر دولت به درآمدهای نفتی، فساد اداری رو به گسترش نهاد. در بررسی اصول و مبانی تامین اجتماعی در قانون اساسی ملاحظه نمودیم، مبارزه با فساد و تبعیض و پی‌ریزی اقتصاد صحیح عادلانه از جمله اهداف اولیه انقلاب و

۱ درتعریف جهانی فساد مالی گفته شده «سوء استفاده از قدرت، امکانات و تسهیلات و مناصب دولتی و عمومی برای تامین منافع شخصی»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

راهکارهای برقراری عدالت اجتماعی به شمار آمده است. مقام معظم رهبری نیز در این باره می‌فرمایند: «تکلیف ما این است که عدالت را در جامعه مستقر کنیم و این هم جز با مبارزه علیه فساد و افزون طلبی انسان‌های مفت خوار وسوء استفاده کن امکان پذیر نیست. بخشی از کار عدالت اینجا تنظیم می‌شود(بیانات معظم له در تاریخ ۸۲/۶/۵)

در دهه اول سالهای پس از انقلاب اسلامی در سایه ارزشهای انقلاب مظاهر فساد رو به کاهش نهاد اما متاسفانه با گذشت زمان بار دیگر این پدیده چهره شوم خود را آشکار نمود تا اینکه به صدور فرمان ۸ ماده‌ای رهبر معظم انقلاب منجر گردید.

بر اساس گزارش‌های سازمان بین المللی شفافیت، متاسفانه طی یک دهه اخیر رتبه جهانی فساد در ایران به طور مداوم افزایش یافته و از ردیف ۷۷ در سال ۲۰۰۳، به ردیف ۱۶۸ درسال ۲۰۰۹ رسیده است (رک: توکلی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۷) این سازمان در گزارش سال ۲۰۱۲ خود رتبه ایران را در میان ۱۷۴ کشور جهان برابر با ۱۳۳ و مقدار عددی آن را ۲۸ اعلام نموده است. این رقم اگر چه نسبت به سالهای قبل از آن اندکی بهبود را نشان می‌دهد اما همچنان وضعیت بسیار نامطلوبی از این پدیده زشت را نشان می‌دهد.

فساد موانع عمده‌ای در مسیر دست یابی به اهداف تامین اجتماعی به وجود می‌آورد. فساد، از طرفی انگیزه‌های تولید و فعالیت مفید اقتصادی را تباه می‌سازد و به رشد بیکاری وتورم (که مهمترین عوامل فقر به شمار می‌روند)، دامن می‌زند و از طرف دیگر سلامت نظام تامین اجتماعی و شرکت‌های وابسته به آن (که بزرگترین واحدهای عمومی اقتصادی کشور به حساب می‌آیند) را شدیدا در معرض آسیب قرار می‌دهد.

۵-۵-۳-۴. ناکارآمدی نظام مالیاتی و عدم توازن در درآمدهای دولت

نظام مالیاتی و منابع درآمدی دولت از جمله مهمترین اجزاء نظام اقتصادی و ابزار تحقق عدالت اجتماعی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول۵-۸: ترکیب درآمدهای دولت در ایران و جهان

ترکیب درآمدهای دولت	ایران	جهان
کل درآمد دولت نسبت به GDP	۳۱/۹	۲۴/۳
سهم مالیاتهای مستقیم از درآمد دولت	۱۹	۲۳
سهم مالیات بر مصرف کالاها و خدمات از درآمد دولت	۳	۳۲
سهم مالیات بر واردات از درآمد دولت	۶	۵
سهم مالیاتهای متفرقه از درآمد دولت	۱	۲
سهم درآمدهای کسورات بازنشستگی و تامین اجتماعی از درآمد دولت	۱۹	۲۱
سهم درآمدهای ناشی از مالکیت‌های دولتی از درآمد دولت	۵۲	۱۷

ماخذ: دانش جعفری، ۱۳۹۰، www.hamshahrionline.ir/details/۱۴۶۷۰۵

در وضعیت مطلوب انتظار می‌رود نظام مالیاتی با هدایت اریب‌های تخصیص منابع و توزیع درآمد بازار، جریان امور اقتصادی را به وضعیت عادلانه و کارآمد خود سوق دهد. اما به دلیل آنکه دخالت دولت در اقتصاد همواره با آثار جانبی متفاوتی همراه است، حاکمیت یک ساختار و الگوی نامتناسب از مالیات‌ها و درآمدهای دولت می‌تواند آسیب‌های جبران ناپذیری را بر اقتصاد تحمیل نماید. نظام مالیاتی و ساختار درآمدهای دولت در اقتصاد ایران با اشکالات متعددی مواجه است.

چنانکه جدول ۵-۸ نشان می‌دهد، درآمدهای دولت در مجموع در حدود ۳۲ درصد از کل تولید ناخالص کشور را تشکیل می‌دهد که بسیار بالاتر از متوسط جهانی آن است و از حجم گسترده دخالت دولت در اقتصاد حکایت می‌کند. با این حال در ترکیب درآمدهای دولت سهم انواع مالیات‌ها به خصوص مالیات بر مصرف کالاها و خدمات بسیار کمتر و سهم درآمدهای ناشی از مالکیت‌های دولتی (ازجمله درآمد نفت و گاز) بسیار بیشتر از متوسط جهانی آن است. همچنین بر اساس گزارش ارزیابی عملکرد بودجه عمومی دولت طی سالهای ۸۶-۱۳۸۱ سهم مالیات‌ها از تولید ناخالص ملی در ایران درسال ۱۳۸۵ به ۷/۴ درصد رسید که بازهم کمتر از نرم جهانی آن است(بانک مرکزی ایران، ۱۳۸۷، ص۹) در ماده ۱۱۷ قانون برنامه پنجم مقرر گردید این رقم با گسترش پایه‌های مالیاتی به ۱۰ درصد افزایش یابد.

پایین بودن درآمد مالیاتی و سنگینی آن در طرف مالیات‌های مستقیم حاکی از ناکارآمدی نظام مالیاتی در شناسایی دقیق پایه‌های مالیاتی واخذ مالیات از طبقه ثروتمند و صاحبان مشاغل آزاد و در نتیجه تمرکز فشار مالیاتی بر حقوق و دستمزد است که این نیز به نوبه خود عاملی برای نهادینه کردن شکاف طبقاتی و سخت کردن شرایط برای نظام تامین اجتماعی است (رک: پرخیده، و تاجیک، ۱۳۹۱) .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

افزون بر این در ناحیه مصارف مالیات‌ها نیز در حال حاضر ارتباط تعریف شده‌ای میان مصارف مالیات‌ها و نیازهای نظام تامین اجتماعی وجود ندارد و تامین مالی هزینه‌های تامین اجتماعی عمدتا متکی بر منابع بیمه‌ای است که موجب تحمیل فشار مضاعف بر حقوق و دستمزد می‌شود. در نظام اقتصادی صدر اسلام چنانکه در فصل دوم ملاحظه نمودیم میان منابع تامین اجتماعی و منابع مالیاتی دوگانگی وجود نداشت و مالیاتهای شرعی نظیر خمس و زکات در حالیکه کارکردهای نظام مالیاتی را به خوبی ایفا می‌کردند، در همان حال وظیفه برآورده کردن نیازهای تامین اجتماعی را نیز به عهده داشتند. یکی از عواقب ناگوار دوگانگی امروزی تحمیل فشار مضاعف بر اقشار متدین است که علاوه بر مالیات و کسورات حق بیمه تامین اجتماعی، خود را ملزم به پرداخت مالیاتهای شرعی نیز می‌دانند.

اشکال مهم دیگر در ساختار درآمدهای دولت اتکاء بیش از حد آن بر درآمدهای ناشی از مالکیت‌های دولتی است که در ایران عمده آن را درآمد نفت و گاز تشکیل می‌دهد (۵۲ درصد در مقابل نرم جهانی که ۱۷ درصد است) که این امر از طرفی به طور مداوم موجب گسترش حجم نقدینگی و تورم و در نتیجه کاهش قدرت خرید صاحبان درآمد ثابت و تعمیق فقر آنان می‌شود و از طرف دیگر موجبات افزایش واردات و ترویج الگوی مصرف وابسته به بیگانه و افزایش مخارج زندگی به سطحی فراتر از توان تولید ملی(بدون نفت و گاز) را فراهم می‌کند که پیامدهای آن برای تعادل دخل و خرج زندگی مردم (به خصوص اقشار پذیر) به هنگام کاهش و یا قطع درآمدهای نفتی، بسیار ویرانگر است.

۵-۵-۳-۵. شکاف ساختاری در الگوی درآمد – مصرف اکثریت خانوارها

متوازن بودن وضعیت عمومی حاکم بر دخل و خرج زندگی مردم یکی از پیش‌شرط‌های اساسی موفقیت نظام تامین اجتماعی است. در وضعیتی که سطح زندگی و الگوی مصرف حاکم بر اکثریت خانوارها به گونه‌ای شکل گرفته باشد که فراتر از ظرفیت درآمدی آن‌ها باشد هیچ نظام تامین اجتماعی قادر به پر کردن شکاف ساختاری میان هزینه‌ها و درآمدهای آنان نخواهد بود، زیرا در این صورت نسبت کسانی که دارای مازاد درآمد باشند و امکان تامین کسری درآمد اکثریت نیازمند از درآمد آنان وجود داشته باشد بسیار کم بوده و به ناچار نظام تامین اجتماعی باید برای تامین درآمد به سراغ همان کسانی برود که خود دچار کسری و نیازمند کمک هستند و چنین امری به وضوح نقض غرض به حساب می‌آید و نامعقول خواهد بود.

بر اساس گزارش مرکز آمار ایران از نتایج طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارهای شهری و روستایی طی سالهای۱۳۸۹- ۱۳۵۳ در تمامی سالهای این دوره، متوسط هزینه خانوارها بیش از درآمد آن‌ها بوده است. همچنین بر اساس این گزارش درآمد پولی و غیر پولی خانوارهای دهک ششم در سال

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱۳۸۹ ماهانه کمتر از یک میلیون تومان بوده است. گزارش بانک مرکزی از نتایج بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران در سال ۱۳۸۹ نیز نشان می‌دهد هر خانوار شهری در این سال برای تامین هزینه‌های ناخالص خود با کسری ۴ میلیون و ۱۷۹ هزار تومانی درآمد پولی مواجه بوده است. مطالعه گیلک حکیم آبادی (۱۳۷۹) نیز نشان می‌دهد که تمامی خانوارهای واقع در دهک ششم و پایین‌تر از آن فاقد درآمدی هستند که مازاد بر مخارج زندگی آن‌ها باشد به گونه‌ای که مستحق خمس شمرده شوند.

گزارش دیگری که به طور تلویحی عدم تعادل درآمد – هزینه بخش اعظم خانوارهای ایرانی را نشان می‌دهد، مطالعات صورت گرفته برای خوشه بندی خانوارها در طرح هدفمندی یارانه‌هاست که اگرچه به دلایل مختلف (از جمله عدم دقت در برآورد درآمد خانواده‌ها) اجرایی نگردید اما اجمالا حاکی از وجود چنین پدیده‌ای است. در این گزارش که بر اساس اطلاعات اقتصادی خانوار تنظیم شده است جمعیت کشور به سه خوشه با ۱۰ دهک تقسیم‌بندی شده است. خوشه اول، دهک اول تا چهارم با ۳۰ میلیون نفر؛ خوشه دوم، دهک پنجم تا هفتم با بیش از ۱۷میلیون و ۶۰۰ هزار نفر جمعیت و خوشه سوم، دهک هشتم تا دهم با ۱۴میلیون نفر جمعیت را شامل می‌شود. یعنی خوشه‌های اول و دوم جمعیتی کشور شامل ۴۷میلیون و ۷۰۰ هزار نفر می‌شوند. بر اساس این طرح

درآمد خانواده شش‌نفری در خوشه یک، کمتر از ۴۷۳ هزار تومان است، خانوار شش‌نفره‌ای که درآمدش بین ۴۷۳ هزار تومان تا ۷۸۸ هزار تومان است، در خوشه دوم قرار می‌گیرد و خانوار شش‌نفره‌ای که بیش از ۷۸۸هزار تومان درآمد داشته باشد در خوشه سوم قرار می‌گیرد(محمدی، ۱۳۹۰) .

برخی از محققان با مقایسه ارقام این گزارش‌ها با ارقام خطوط فقر برآورد شده توسط کارشناسان که در بالا مورد اشاره قرار گرفته بود، بر قرار گرفتن بیش از ۷۰ درصد مردم ایران در زیر خط فقر اشاره می‌کنند. اما صرف نظر از درستی و یا نادرستی این تحلیل‌ها، نکته مهمی که در این جا باید مورد تاکید قرار گیرد این است که اصولا وجود چنین وضعیتی حاکی از این واقعیت است که الگوی مصرف خانواده‌های ایرانی به دلایل تاریخی که ریشه‌های آن عمدتا به دهه پنجاه قبل از انقلاب و افزایش ناگهانی درآمدهای نفتی و شکل گیری الگوی مصرف وابسته و تقلید از کشورهای غربی در ترویج مصرف گرایی افراطی برمی‌گردد، به طور غیر واقعی و بسیار فراتر از ظرفیت‌های درآمدی آنان توسعه پیدا کرده است. در چنین شرایطی انتظار برآورده ساختن این سطح از نیازهای مردم از نظام تامین اجتماعی انتظار بیهوده‌ای است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۵-۳-۶. روند تهدیدآمیز ساختار جمعیت و خانواده

خانواده مطمئن‌ترین، کم هزینه‌ترین و سالم‌ترین نهاد موثر در تامین اهداف تامین اجتماعی در راستای ارزشهای اسلامی است و به همین جهت در قانون اساسی فراهم نمودن «امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه» مورد تاکید قرار گرفته است. در بررسی الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام مشاهده نمودیم که این نهاد نقش چشمگیری در حمایت از سالمندن و کودکان و پوشش نیازهای افراد وابسته به آن ایفا می‌نمود و در نقطه مقابل، چنانکه در فصل چهارم ملاحظه گردید یکی از آسیب‌های جدی الگوی تامین اجتماعی در کشورهای غربی فروپاشی بنیان خانواده است.

نهاد خانواده در ایران به دلیل رسوخ ارزشهای اسلامی در فرهنگ عمومی جامعه از دیرباز دارای جایگاه مستحکمی بوده است و پس از انقلاب نیز با سیاست‌های متعددی چون تبلیغ و ترویج ازدواج‌های آسان، اعطای وام‌های ازدواج، تشویق ازدواج‌های دانشجویی و...

مورد تشویق و حمایت قرار گرفته است. اما علیرغم

جدول ۵-۹: میانگین سن در اولین ازدواج به تفکیک جنس ۱۳۵۵ ۱۳۹۰

جنس	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
مرد	۲۴,۱	۲۳,۸	۲۵,۶	۲۶,۲	۲۶,۷
زن	۱۹,۷	۱۹,۹	۲۲,۴	۲۳,۳	۲۳,۴

منبع: مرکز آمار ایران- www.amar.org.ir

این حمایت‌ها، متأسفانه آمارها و شواهد عینی حاکی از روند نگران کننده رشد جمعیت و جایگاه خانواده در دهه‌های اخیر می‌باشد.

مطابق گزیده سرشماری عمومی نفوس و مسکن (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰، ص۳۵) : طی سه دهه اخیر سن ازدواج برای مردان و زنان به طور مداوم افزایش یافته و به گفته رئیس سازمان ثبت احوال در سال۱۳۹۱ برای مردان به بالای ۲۷ سال و برای زنان به حدود ۲۳ سال بالغ گردیده است. به گونه‌ای که حدود ۱۰/۲ میلیون نفر از مردان ۲۰تا ۳۴ ساله و زنان ۱۵ تا ۲۹ که در سن ازدواج هستند هرگز ازدواج نکرده‌اند. (سایت تابناک، کد خبر: ۲۸۴۱۴۳؛ ۱۳۹۱/۸/۲۰)

همچنین بر اساس گزیده سرشماری فوق در باره جمعیت ۱۰ ساله و بالاتر کشور بر حسب وضع

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

زناشویی در دوره ۱۳۸۵ -۱۳۹۰، درصد زنان بی همسر از ۰/۹ به ۱/۴ و درصد مردان بی همسر به دلیل طلاق از ۰/۵ به ۰/۹درصد رسیده است. (همان: ص۳۴)

جدول ۵-۱۰: درصد خانوار بر حسب جنس سرپرست

خانوار ۱۳۵۵-۱۳۹۰

جنس	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵
مرد	۸۷,۹	۹۰,۵	۹۱,۶	۹۲,۹	۹۲,۷
زن	۱۲,۱	۹,۵	۸,۴	۷,۱	۷,۳

منبع: مرکز آمار ایران www.amar.org.ir

در همین راستا چنانکه جدول ۵-۱۰ نشان می‌دهد در دوره سالهای ۱۳۵۵- ۱۳۹۰ تعداد زنان سرپرست خانوار از ۷/۳ درصد در سال ۱۳۵۵ به ۱۲/۱ درصد در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است. (همان، ص۲۹) درصد خانوارهای یک نفره نیز در خلال سالهای ۱۳۸۵-۱۳۹۰ از ۵/۲ به ۷/۱ درصد افزایش پیدا نمود(همان، ص۲۸) بدون تردید بروز چنین وضعیتی نشانه زنگ خطری برای تجرد قطعی، افزایش زنان سرپرست خانوار و حرکت جامعه به سمت سستی بنیان خانواده است. از نظر نرخ رشد جمعیت نیز ایران در میان ۲۶ کشور منطقه رتبه ۲۳ و از نظر نرخ باروری نیز رتبه ۲۵ را در سال ۲۰۱۰ میلادی داشته است. به گونه‌ای که گفته می‌شود ایران در سرعت رسیدن به مرزهای سالمندی سومین رتبه‌ی جهانی را دارد (سایت تابناک، کد خبر: ۲۸۴۱۴۳؛ ۱۳۹۱/۸/۲۰)

با در نظر گرفتن این که وجود نسل جوان و مولد به مثابه منبع تامین هزینه‌های تامین اجتماعی؛ و سالمندان و زنان بی سرپرست به منزله مصارف آن به شمار می‌روند، می‌توان گفت ادامه روند مزبور پیامد زیان باری برای تامین اجتماعی کشور رقم خواهد زد.

۵-۵-۳-۷. عدم هدفمندی یارانه‌ها

اقتصاد ایران به دلیل برخورداری از منابع سرشار طبیعی به خصوص نفت و گاز، از ظرفیت کم نظیری برای پرداخت یارانه برخوردار است به گونه‌ای که طبق گزارش‌های سازمان بین المللی انرژی، ایران دومین رتبه پرداخت یارانه انرژی در میان کشورهای غیر عضو OECD را پس از روسیه به خود اختصاص داده است. بر اساس آمارهای بانک مرکزی در سال ۱۳۸۶ میزان یارانه انرژی در ایران حدود ۸۷/۸ میلیارد دلار بوده است که ۲۶/۷ درصد تولید ناخالص داخلی را تشکیل داده و به تنهایی معادل ۹۱/۶ درصد کل هزینه‌های دولت بوده است. چنانچه معادل ریالی این حجم عظیم یارانه‌ها و سایر یارانه‌های دولتی مانند

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

یارانه اختصاص یافته به دارو، مواد غذایی، سموم و نهاده‌های کشاورزی و... و برخی یارانه‌های غیر مستقیم مانند مابه التفاوت نرخ دولتی و آزاد ارز و... را محاسبه نماییم، به ارقام بسیار حیرت آوری به اندازه ده‌ها برابر بودجه سالانه نهادهای حمایتی مانند کمیته امداد و بهزیستی و حتی چندین برابر بودجه کل سازمان تامین اجتماعی و صندوق بازنشستگی کشوری و مانند آن خواهیم رسید. با عنایت به این که تامین اجتماعی از مهمترین اهداف اعطای یارانه است که در قوانین برنامه‌های پنج ساله سوم، چهارم و پنجم، قانون هدفمندی یارانه‌ها، سند کاهش فقر و هدفمندی یارانه‌ها و... بارها به آن تصریح گردیده است، بدون تردید چنانچه این یارانه‌ها به طور هدفمند و در راستای اهداف تامین اجتماعی تخصیص یابند به طور منطقی نظام تامین اجتماعی ایران نباید شاهد کمبود منابع و یا فقر گسترده باشد.

به دنبال حصول اجماع ملی نسبت به لزوم هدفمندسازی یارانه‌ها، از اواخر سال ۱۳۸۹ مرحله اول قانون هدفمندی یارانه‌ها به اجرا درآمد، اما شیوه اجرای این قانون به گونه‌ای بود که به دلایل متعدد اهداف هدفمندی را محقق ننموده است. زیرا **اولاً**: هدفمندی، همانطور که در قوانین مربوطه بیان شده بود، به معنای حذف تدریجی یارانه پرداختی به اقشار ثروتمند و رسیدگی بیشتر به گروههای کم درآمد است ولی آنچه در عمل اتفاق افتاد تبدیل بخشی از یارانه‌های قیمتی به یارانه نقدی و پرداخت سرانه و مساوی آن به همه دهک‌های درآمدی بود. **ثانیاً**: به دلیل افزایش چند برابری نرخ ارز در سالهای ۹۰ و ۹۱، و به دنبال آن بروز مجدد شکاف قیمت‌های حامل‌های انرژی، معادل ریالی یارانه قیمتی حامل‌های انرژی و مابه‌التفاوت نرخ ارز دولتی و بازار آزاد، به تدریج رو به افزایش گذاشت و به وضعیت قبل از هدفمندی و احتمالا بالاتر از آن بازگشت نمود. **ثالثاً**: به دلیل تعیین مقدار معین برای پرداخت نقدی سرانه و وجود کسری منابع نسبت به درآمدهای حاصل از اصلاح قیمت‌ها، تامین منابع یارانه نقدی همواره با مشکل مواجه بوده و به افزایش حجم نقدینگی و تشدید تورم منجر گردید که پیامدهای زیانباری بر جامعه‌ی هدف یعنی فقرا تحمیل نموده است. **رابعاً**: عدم پرداخت سهم بخش تولید از یارانه‌های نقدی موجب بروز مشکلات عدیده وآثار منفی بر بازار کار و اشتغال شد که این هم به زیان برنامه‌های تامین اجتماعی تمام گردید. با توجه به این دلایل، آثار مثبت اولیه؛ مانند کاهش قاچاق سوخت، بهینه سازی مصرف انرژی و یا کاهش ضریب جینی و نسبت سهم درآمد دهک بالا به پایین که در ابتدای اجرای این قانون از آن‌ها یاد می‌گردید، دیگر محلی از اعراب نخواهند داشت.

تخصیص صحیح یارانه‌ها در درجه اول مستلزم تعریف دقیق و عملیاتی از عدالت اجتماعی و طراحی سیاست‌های مناسب با آن است و گرنه با اجرای سیاستهایی که به یک باره منافع بادآورده‌ای را نصیب صاحبان سرمایه و ثروت نموده و به تعمیق فقر منجر شود و آنگاه با پرداخت یارانه به دنبال جبران اندکی از زیانهای وارد شده برآییم راه به جایی نخواهیم برد. در حال حاضر به دلیل آنکه دهک‌های درآمدی بالا

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به نسبت بیشتری از یارانه‌ها بهره مند می‌شوند، طبق تمامی نظریه‌های عدالت، چنین تخصیصی ظالمانه است و هیچگونه توجیهی ندارد. برای هدفمندی واقعی یارانه‌ها لازم است اقشار هدف بر اساس یک نظام جامع اطلاعاتی دقیق شناسایی شوند، امری که سالهاست به عنوان تکلیف وزارت رفاه معین شده است اما مع الأسف اقدام موثری برای آن صورت نگرفته و در نتیجه بسیاری از نیازمندان واقعی جامعه هنوز به دلایلی چون عدم اطلاع از چگونگی استفاده از حمایت‌های موجود، عدم وجود نهادهای اجرایی مناسب و یا حفظ عزت نفس خود، فاقد پوشش حمایتی کافی هستند. نکته مهم دیگر برخورداری از یک نظام اداری و اجرایی سالم و کارآمد برای تخصیص صحیح یارانه‌ها به مستحقان واقعی آن است و در حال حاضر چنانکه در مطالب پیشین بررسی گردید وضعیت ایران به لحاظ سلامت اداری تناسبی با این مهم ندارد.

۵-۵-۳-۸. سایر عوامل

در نظام اقتصادی و محیط پیرامونی نظام تامین اجتماعی ایران، علاوه بر مواردی که ذکر شد مشکلات و آسیب‌های دیگری نیز وجود دارد که دسترسی به اهداف تامین اجتماعی را با مانع ایجاد کرده است. از جمله مهمترین این موارد می‌توان به نظام بانکداری اشاره کرد. چنانکه در بررسی الگوهای تامین اجتماعی نظام‌های سرمایه‌داری اشاره کردیم، بانکداری ربوی یکی از عوامل عمده ایجاد شکاف طبقاتی در جوامع غربی بود. قانون بانکی ایران پس از انقلاب اسلامی به قانون بانکداری بدون ربا تغییر یافت و انتظار می‌رفت با استقرار عملی آن، با گسترش تسهیلات قرض الحسنه بخشی از نیازمندیهای مردم از این طریق مرتفع شود و جایگزینی عقود مشارکتی به جای عقود ربوی، کارکرد تجهیز و تخصیص منابع در نظام بانکی را در جهت برخورداری بیشترصاحبان نیروی کار، مناطق محروم و طبقات کم درآمد اصلاح نماید، اما با این وجود به دلیل صوری شدن عقود بانکی، نظام بانکی ایران نیز به ناچار در همان مسیر بانکداری متعارف قرار گرفت و جریان گردش ثروت در درون آن در مسیر ناسازگار با اهداف تامین اجتماعی شکل گرفت.

عامل دیگری که در هر نظام اقتصادی وجود آن پیش شرط اساسی موفقیت تامین اجتماعی است، برقراری ثبات و امنیت اقتصادی در بازار است به گونه‌ای که فعالان اقتصادی انگیزه و امکان فعالیت مفید اقتصادی و تامین زندگی خود را داشته باشند. اگر شرایط عمومی اقتصاد در وضعیت سلامت خود قرار داشته باشد باید اکثریت خانواده‌ها بدون نیاز به حمایت‌های دولت و دیگران، بتوانند زندگی عادی خود را اداره نمایند و در اینصورت است که دخالت‌های نظام تامین اجتماعی در جایگاه درست خود قرار خواهد گرفت و به طور منطقی این امکان وجود خواهد داشت که از مازاد درآمد طبقه پردرآمد کمبودهای اقلیت

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نیازمند تامین شود. متاسفانه اقتصاد ایران به دلایل مختلف مانند گستردگی تصدی‌گری دولت، تغییرات مداوم قوانین و سیاست‌های اقتصادی، تورم ساختاری و... فاقد چنین شرایطی است.

افزون بر موارد فوق به لحاظ شرایط سیاسی و مناسبات بین المللی نیز شرایط پیرامونی نظام تامین اجتماعی مناسب نبوده است. تردیدی در این نیست که در یک فضای مساعدی از مناسبات بین المللی که امکان بهره برداری از مزیت‌های اقتصاد ملی و مبادله آسان و حدالامکان منصفانه آن با مزیت‌های خارجی وجود داشته باشد، زمینه اشتغال بهبود می‌یابد و به دلیل رونق تولید و تجارت خارجی تهیه مایحتاج زندگی آسان‌تر و ارزان‌تر خواهد بود. در این زمینه نیز اقتصاد ایران پس از انقلاب اسلامی به دلیل پایداری بر مواضع حق طلبانه و آرمان‌های مقدس انقلاب اسلامی همواره با شدیدترین تضییقات و توطئه‌های بین المللی و تحمیل جنگ خانمان‌سوز هشت ساله همراه بوده است. تا آنجا که رهبر معظم انقلاب در سالهای اخیر برای مقابله با چنین وضعیتی ایده اقتصاد مقاومتی را مطرح نموده‌اند. وقوع دو جنگ عراق و افغانستان و تحمل بار ناشی از آوارگان جنگی آنها، قرار گرفتن در همسایگی بزرگترین تولید کننده مواد مخدر در جهان و گرفتار شدن بسیاری از جوانان و خانواده‌ها در فجایع و بلایای ناشی از مواد مخدر و... از دیگر عوامل فشار بر نظام تامین اجتماعی ایران بوده است.

۵-۵-۴. نقاط ضعف الگوی تامین اجتماعی ایران

الگوی تامین اجتماعی ایران به لحاظ ویژگی‌ها و ساختار درونی نیز با اشکالات متعددی مواجه است که در این بخش به مواردی از اهم آن‌ها اشاره خواهیم نمود.

۵-۵-۴-۱. خلأ تئوریک نظریه تامین اجتماعی ایرانی – اسلامی

چنانچه این واقعیت را در نظر بگیریم که تامین اجتماعی جزئی از یک نظام اجتماعی – اقتصادی کل است و ساختار آن لاجرم باید متناسب با اقتضائات عمومی آن نظام تعریف شود و با توجه به ماهیت انقلاب اسلامی و تاکید قانون اساسی جمهوری اسلامی به لزوم ابتنای زیر نظامها، عناصر و نهادهای نظام بر مبنای مکتب و اندیشه اسلامی، انتظار منطقی این است که الگوی تامین اجتماعی آن برگرفته از آموزه‌های اسلامی باشد. واقعیت دیگر در این زمینه این است که همانطور که در بررسی الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام ملاحظه نمودیم، اسلام به عنوان یک اندیشه سیاسی که عهده دار راهبری زندگی انسان در تمامی عرصه‌ها به خصوص برقراری عدالت اجتماعی است، در متن خود حاوی عقاید، احکام و ارزشهای فراوانی در زمینه تامین اجتماعی است که با استفاده از آن‌ها و بهره گیری از تجربه‌های نوین علمی می‌توان الگوی مستقلی از تامین اجتماعی را طراحی نمود. با این وجود به دلیل آنکه در عصر جدید الگویی عملیاتی از نظامات و نهادهای اسلامی برای اداره جامعه طراحی و ارائه نشده بود، به ناچار نظام

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جمهوری اسلامی برای رفع نیازهای عملی خود به الگوهای موجود تامین اجتماعی که در بستر مکاتب سکولار غربی شکل گرفته بود اعتماد نمود. اگرچه در خلال سالهای گذشته تلاش‌های فراوانی- چون تاسیس نهادهای حمایتی مردمی مانند کمیته امداد امام خمینی و تصویب برخی قوانین حمایتی و قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی و مانند آن- در جهت اسلامی کردن نظام تامین اجتماعی صورت گرفت اما با این حال چارچوب کلی الگوی موجود تفاوت‌های اساسی با الگوهای رایج در کشورهای غربی ندارد و از این رو علاوه بر این که این الگو دارای اصالت اسلامی نیست در مقام عمل هم کم و بیش با همان چالشهایی که الگوهای غربی مواجه بودند، دست و پنجه نرم می‌کند.

به اعتقاد ما مسیر منطقی حل مشکل تامین اجتماعی در نظام جمهوری اسلامی همان راهی است که شهید والامقام سید محمد باقر صدر«ه» در کتاب ارزشمند «اقتصادنا» ارائه می‌نمایند. متاسفانه نظام تامین اجتماعی ایران بر پایه یک چنین پشتوانه نظری منسجمی بنا نشده است و به همین دلیل رویکردهای نظام به تامین اجتماعی روند بی‌ثباتی را طی نموده است. صرف نظر از دوران هشت ساله جنگ تحمیلی که شرایط فوق‌العاده‌ای بر کشور حاکم بود، در دوران هشت ساله سازندگی مرتبه عدالت اجتماعی فرع بر توسعه اقتصادی و در طول آن قرار گرفت، در دولت اصلاحات گرچه قوانین نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی، سند کاهش فقر و هدفمندی یارانه‌ها و آیین‌نامه چتر حمایتی مصوب گردید و از جهت نظری گام خوبی برداشته شد، ولی به دلیل آنکه اولویت اول این دولت به اصلاحات سیاسی اختصاص یافته بود، این مصوبات در سال‌های آخر این دولت به ثمر رسید و در مقام عمل اقدام موثری اتخاذ نگردید و بالاخره دولت‌های نهم و دهم شعار عدالت اجتماعی را دوباره در صدر شعارهای خود قرار دادند اما در این دوره نیز علیرغم افزایش بی سابقه درآمدهای نفتی، به دلیل آنکه اقدامات دولت با رویکردهای عمل گرایانه و فاقد مبانی نظری و علمی حساب شده، اتخاذ گردید و حتی با قوانین و آیین نامه‌های مصوب دوره‌های قبلی و فعلی نیز به طور سلیقه‌ای برخورد شد، تحولی در ساختار نظام تامین اجتماعی کشور و دستاوردهای عملی آن به وجود نیامد. ملاحظه این روند نشان می‌دهد که مسئله تامین اجتماعی در ایران همچنان در سطح نظریه پردازی علمی نیازمند تحقیق است. در فصل بعدی به این مهم خواهیم پرداخت.

۵-۵-۴-۲. عدم سازماندهی مناسب مشارکت‌های مردمی

الگوی تامین اجتماعی ایران به دلایل مختلف از جمله جهت گیری کلی قانون اساسی و فضای حاکم بر الگوهای رایج تامین اجتماعی در کشورهای اروپایی در دهه‌های گذشته، از نظر قوانین و مقررات موجود، منابع مالی و سازوکارهای اجرایی عمدتا دولت محور است در حالیکه در الگوی تامین اجتماعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

صدر اسلام مشارکت‌های مردمی یکی از ارکان اصلی نظام تامین اجتماعی به شمار می‌آمد و تجربه تامین اجتماعی در عصر جدید نیز- همانطور که در فصل چهارم بیان گردید- نشان می‌دهد که امروزه فائق آمدن بر مشکل تامین اجتماعی بدون استفاده روزآمد از مشارکت بخش سوم و نهادهای خیریه امکان پذیر نیست. در سالهای نخستین پیروزی انقلاب اسلامی در راستای استفاده از ظرفیت امور خیریه در جهت حل مشکل تامین اجتماعی، دستور تاسیس کمیته امداد امام خمینی(ره) به منظور ساماندهی کمک‌های مردمی توسط ایشان صادر گردید و خدمات زیادی را به مستمندان ارائه نمود اما به مرور زمان اتکا این نهاد به بودجه دولتی رو به فزونی گذاشت به صورتی که اکنون بیش از دوسوم منابع مالی آن از طریق دولت تامین می‌شود. همچنین در بندهایی از مواد ۶ و ۷ قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی بر لزوم استفاده از مشارکت‌های مردمی و ساماندهی اوقاف، نذورات، صدقات و سایر وجوه شرعیه در جهت حل مشکلات تامین اجتماعی تاکید گردید اما با این حال ایده‌هایی از این دست تا کنون در درون نظام تامین اجتماعی در مقایسه با راهبردهای بیمه‌ای و اقدامات حمایتی دولتی جایگاه شایسته‌ای پیدا ننموده است.

به دلیل رسوخ باورهای مذهبی درجامعه و برخورداری مردم ایران از روحیه خیرخواهی، هم اکنون بسیاری از نهادهای خودجوش خیریه وجود دارند که با ارتقاء و ساماندهی مناسب آن‌ها می‌توان گره‌های زیادی از مشکلات موجود را باز نمود. «موسسه خیریه حمایت از مستمندان تبریز» که با الهام از ارزشهای اسلامی، این شهر را به الگویی از یک «شهر بدون گدا» تبدیل کرده است، «مؤسسه خیریه صدیقین» که با ابتکارات جدید خود اقدامات موثری در توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و ایجاد زمینه‌های خوداشتغالی و خودکفایی آن‌ها را فراهم نموده است، «انجمن خیرین مدرسه ساز ایران» که همانند شجره مبارکه‌ای هر سال پرثمرتر از سالهای پیش خدمات شایان توجهی را به نهاد آموزش و پرورش کشور ارائه می‌کند و در سال ۱۳۹۰ به تنهایی بیش از هزار میلیارد تومان و دو برابر دولت در امر مدرسه‌سازی سرمایه‌گذاری کرده است، «مجمع خیرین بخش سلامت»، صندوقهای قرض الحسنه مردمی، امور خیریه فراوان مانند: اوقاف، نذورات، صدقات، سنت قربانی، اطعام و... گواه روشن برخورداری کشور ما از ظرفیت بی بدیل منابع مردمی تامین اجتماعی است.

نهادهای مردمی بر خلاف نهادهای دولتی، خالی از بوروکراسی اداری هستند؛ زمینه فساد در آن‌ها خیلی کم است؛ شناسایی جامعه هدف و گردش اطلاعات در آن‌ها بسیار آسان، دقیق و کم هزینه است و به لحاظ تجهیز منابع و ایجاد انگیزه مشارکت بسیار موثر هستند و بدون تردید با استفاده از فنآوری نوین اطلاعات و به کار بستن ابتکارات جدید، شبکه‌ای مردمی از تجهیز و تخصیص منابع «تکافل اجتماعی» را

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌توان طراحی نمود که بتوان تمامی نیازمندان واقعی کشور را با اختصاص یک کد اختصاصی به آن معرفی نمود و هر گونه کمکی را در درون آن شبکه و با مدیریت خود کمک کنندگان انجام داد.

۵-۵-۴-۳. عدم جامعیت، کفایت و قانونمندی راهبردهای حمایتی

در نظام فعلی تامین اجتماعی ایران علیرغم صرف مبالغ هنگفت از طریق یارانه‌ها و بودجه سازمانهای متعدد حمایتی و با وجود این که در ادبیات گفتمانی پس از انقلاب اسلامی حمایت از نیازمندان همواره مورد تاکید بوده است، راهبردهای حمایتی تامین اجتماعی در مقایسه با راهبردهای بیمه‌ای آن از جایگاه مناسبی برخوردار نبوده است، به گونه‌ای که هم اکنون از نظر قوانین و مقررات، اقدامات حمایتی فاقد جایگاهی قابل توجه است و مقررات اندکی مانند آیین‌نامه چتر حمایتی نیز که در این زمینه وجود دارد هیچگاه در مقام اجرا جدی گرفته نشده‌اند تا آنجا که با قوانین فعلی، حتی چنانچه کسی در اثر بی خانمانی و گرسنگی در آستانه مرگ قرار گیرد نمی‌تواند در دادگاهی اقامه دعوی نموده و در صورت فوت او نیز هیچ مرجعی را نمی‌توان مواخذه نمود. همچنین به دلایلی که در مطالب پیشین گفته شد کمک‌های نهادهای حمایتی هیچ تناسبی با میزان نیازهای معیشتی نیازمندان ندارد و با این حال بسیاری از نیازمندان واقعی نیز وجود دارند که تحت پوشش هیچ نهاد حمایتی قرار نگرفته‌اند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول۵-۱۱: پیش‌بینی منابع ومصارف صندوق بازنشستگی کشوری تاپایان برنامه پنجم(ارقام به میلیاردریال)		
سال	درآمد(منابع)	هزینه(مصارف)
۱۳۸۶	۱۵۱۵۷	۲۷۶۰۸
۱۳۸۷	۱۶۱۷۲	۴۸۹۴۷
۱۳۸۸	۱۸۰۴۶	۵۷۶۸۶
۱۳۸۹	۱۹۸۸۹	۶۹۶۴۵
۱۳۹۰	۲۱۶۹۹	۸۲۵۳۰
۱۳۹۱	۲۳۴۷۸	۹۶۳۴۱
۱۳۹۲	۲۵۲۲۵	۱۱۱۰۷۹
۱۳۹۳	۲۶۹۴۰	۱۲۶۷۴۴
منبع: مطالعات توجیهی برنامه پنجم توسعه		

۵-۵-۴-۴. مشکلات مالی صندوقهای بیمه اجتماعی

همانطور که در بررسی مشکلات راهبردهای بیمه‌ای در سایر کشورها بیان گردید، ماهیت عملکرد سازمانهای بیمه‌ای(به ویژه در روش‌های (PAYG) به گونه‌ای است که با عبور از مرحله میانسالی، با بحران مالی مواجه می‌شوند. صندوقهای تامین اجتماعی ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در حال حاضر بسیاری از آن‌ها به ویژه صندوق بازنشستگی کشوری در چنین بحرانی گرفتار شده‌اند. به عنوان مثال صندوق مزبور که ماهانه مبلغی را به عنوان حق بیمه بازنشستگی از حقوق کارکنان دولت دریافت می‌نماید، متقابلا متعهد می‌شود که پس از بازنشستگی افراد، حقوق مستمری آن‌ها را پرداخت نماید. بنابراین اگر این صندوق بخواهد با روش بیمه‌ای به تعهدات خود عمل نماید قاعدتا باید در هر زمانی به اندازه‌ای دارایی در اختیار داشته باشد که در صورت قطع استمرار ورودی حق بیمه‌ها، به تعهدات درازمدت خود عمل نماید، در حالیکه وضعیت کنونی آن چنین اقتضائی ندارد. در پایان سال ۱۳۷۶ اندوخته‌های مشترکین صندوق بازنشستگی کشوری از توان پرداخت حداقل ۸ سال حقوق مستمری بگیران برخوردار بود در حالی که این میزان در پایان سال ۱۳۸۸ به کمتر از یک سال کاهش یافت ضمن اینکه بخش عمده‌ای از اندوخته مشترکین فوق مربوط به بدهی دولت به صندوق می‌باشد که تنها در چارچوب انتقال سهام شرکت‌هایی قابل تصفیه می‌باشد که از قابلیت تبدیل به نقد بسیار کمی برخوردارند(عطاریان، ۱۳۹۰) هم‌اکنون همانطور که جدول ۵-۱۱ نشان می‌دهد روند جریان منابع و مصارف جاری صندوق به گونه‌ای است که نه تنها مازاد درآمدی برای سرمایه‌گذاری جهت تضمین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تعهدات آینده وجود ندارد، بلکه بیش از نیمی از مصارف جاری آن از محل بودجه دولت تامین می‌شود و برای تامین این مصارف از منابع بیمه‌ای لازم است حق بیمه‌ها به بالای ۷۵٪ حقوق ماهانه کارکنان افزایش پیدا کند.

محاسبات اکجوئری با اعمال نرخ‌های مختلف برای بازدهی سرمایه‌گذاری‌های صندوق، روند رشد جمعیت شاغلین و افزایش حقوق کارکنان و بازنشستگان نشان می‌دهد که بر اساس همه فروض، دارائیهای فعلی صندوق نسبت به تعهدات آن (برحسب کسورات حق بیمه) بین ۴۶۸٪ تا ۱۶۹۳٪ با کسری مواجه است(بهزادی و شکوری، ۱۳۸۸)

چنین وضعیتی به دلیل آنکه از سرشت بیمه‌های اجتماعی ناشی می‌شود، سرنوشت محتوم تمامی صندوق‌های بیمه اجتماعی است و اگر برخی از آن‌ها مانند سازمان تامین اجتماعی هنوز به این مراحل حاد نرسیده‌اند به دلایل خاصی مانند روند رو به رشد جمعیت بیمه‌شدگان، جوان‌سالی صندوق و... است وگرنه دیر یا زود همه آن‌ها با مشکل عدم پایداری مالی مواجه خواهند بود.

۵-۵-۴-۵. مشکلات ناشی از مدیریت سرمایه‌های متمرکز

یکی از ویژگیهای راهبردهای بیمه‌ای تامین اجتماعی در ایران روش تامین مالی آنهاست که به دلیل تاکید بر اندوخته گذاری جزئی موجب انباشت سرمایه انبوه و بروز مشکلات عدیده مدیریتی، اقتصادی، سیاسی و... ناشی از آن گردیده است. وضعیت سازمان تامین اجتماعی از این ناحیه جالب توجه است که در اینجا به اختصار به آن می‌پردازیم.

بر اساس ماده ۱ قانون تأمین اجتماعی، سرمایه‌گذاری و بهره برداری از ذخایر، در حد فلسفه وجودی این سازمان مورد توجه قرار گرفته است. در مواد ۵۲ و ۵۳ این قانون نیز به بهره برداری از ذخایر سازمان توجه شده است. ماده ۵۲ می‌گوید : مانده درآمد پس از وضع مخارج و کلیه در آمدهای حاصل از خسارات و زیان دیرکرد و بهره سپرده‌ها و سود اوراق بهادار و سود سرمایه‌گذاری‌ها و درآمد حاصل از فروش و یا واگذاری و یا بهره برداری از اموال سازمان کلاً به حساب ذخایر منظور خواهد شد. بر این اساس سازمان تامین اجتماعی بخشی از درآمدهای مازاد خود را به امر سرمایه‌گذاری اختصاص داده است.

فعالیت‌های سرمایه‌گذاری سازمان به طور جدی از سال ۱۳۶۵ با تأسیس شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی (شستا) آغاز گردید(رک: پیوست فصل) در شرایط کنونی گستره فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری سازمان تأمین اجتماعی، طیف وسیعی را شامل می‌شود. حضور در عرصه تولید از طریق اداره و مدیریت شرکت‌های صنعتی، دارویی، ساختمانی و بازرگانی ... حضور فعال در بازار بورس به عنوان بزرگترین سرمایه گذار، (بین ۱۱ الی ۱۶ در صد از کل سهام بازار بورس متعلق به تأمین اجتماعی است) اعطای تسهیلات مالی، خرید اوراق مشارکت جهت تأمین مالی طرحهای عمرانی دولت و سپرده‌گذاری در شبکه بانکی از اهم این فعالیت‌هاست. سازمان با اعطای تسهیلات مالی به بخش‌های مختلف اقتصادی مانند صنعت، معدن و ساختمان و با در اختیار قرار دادن نقدینگی لازم به بخش‌های تولیدی، حضوری

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فعال در این عرصه دارد. در عرصه خدمات بانکی نیز حدود ۹۴٪ از سهام بانک رفاه کارگران متعلق به این سازمان است. بانک رفاه کارگران علاوه بر دریافت و پرداخت تسهیلات مالی در قالب وجوه اداره شده، وظیفه نگهداری سهم عمده‌ای از حساب‌های بانکی سازمان و شرکت‌های متعلق به سازمان را بر عهده دارد. (یزدانی ۱۳۸۲،ص ۲۵۱)

هم اکنون سازمان تامین اجتماعی به دلیل گستردگی دامنه فعالیت‌های بیمه‌ای و وارد شدن در عرصه تصدّی‌گری بنگاه‌های اقتصادی به یکی از بزرگترین نهادهای اقتصادی کشور تبدیل شده است. به گونه‌ای که بر اساس گزارش« سالنامه آماری »۱۳۹۰ این سازمان، منابع درآمدی آن در سال ۱۳۹۰ بالغ بر ۲۷هزار میلیارد تومان بوده است که معادل ۱۸٪ کل منابع بودجه عمومی دولت در این سال است و به تنهایی از بودجه چندین وزارت خانه فراتر می‌رود. مطابق جدول ۵-۱۳، مجموعه دارائیهای بورسی و غیر بورسی این سازمان نیز در سال ۱۳۸۹ بیش از۶/۳ هزار میلیارد تومان و درآمد ناشی از سرمایه‌گذاریهای آن بیش از ۴۷۰ میلیارد تومان برآورد گردیده است. بی‌تردید اداره چنین سازمان گسترده‌ای با پیچیدگی‌ها و مشکلات زیادی همراه خواهد بود و اطمینان از سلامت و کارآمدی آن به کارگیری روش‌های مدیریتی و نظارتی دقیقی را طلب می‌نماید. در این خصوص چند نکته کلی قابل توجه است.

نکته اول این است که با وجود این که آمار و اطلاعات صحیح پیش شرط هر گونه ارزیابی عملکرد سازمان است، اما متأسفانه نظام آمار و اطلاعات در سازمان تأمین اجتماعی بسیار ضعیف است به گونه‌ای که حتی آمارهای مختلفی که در زمانهای مختلف و حتی گاهی در یک زمان واحد در پایگاه اطلاع رسانی آن منتشر می‌شود متغایر و بعضا نادرست به نظر می‌رسند(برای نمونه می‌توان ارقام مربوط به جمع هزینه‌ها، جمع درآمدها و مازاد درآمد بر هزینه در گزارش سالنامه آماری ۱۳۹۰ سازمان را با یکدیگر مقایسه نمود)

نکته دوم سازگاری تمرکز چنین سرمایه عظیمی تحت مدیریت یک نهاد، با شاخص‌های شفافیت و سلامت اداری کشور است که در مطالب قبلی این فصل مورد اشاره قرار گرفت. در این خصوص گرچه گزارش قابل استنادی در دست نیست و گزارش تحقیق و تفحص مجلس شورای اسلامی که در آن به احراز ۱۰۰۰ میلیارد تومان تخلف و احتمال کشف یک تخلف ۲۰۰۰ میلیاردی دیگر، در صورت ادامه کار اشاره شده بود ناتمام ماند و علیرغم اهمیت امر و بزرگی تخلفات احتمالی، هیچگاه به صحن علنی مجلس راه نیافت، اما همین گزارش ناتمام و عدم پیگیری صحت و سقم دعاوی مطرح شده در آن می‌تواند شاهدی بر عدم وجود شفافیت و سلامت اداری در این سازمان باشد(رک: http://www.shafaf.ir، کد خبر: ۸۲۰۳۴، دانلود شده در تاریخ: ۹۰/۱۲/۱۷) شاهد دیگر این مطلب ناپایداری مدیریت عالی سازمان تامین اجتماعی و وجود عزل و نصب‌های پی در پی در آن است که آخرین مورد آن منجر به استیضاح وزیرتعاون، کار و رفاه اجتماعی در جلسه ۹۱/۱۱/۱۵ مجلس شورای اسلامی گردید که به دلیل عمق مفاسد اخلاقی و مالی مطرح شده در آن به یکشنبه سیاه مجلس نام گرفت. حال سوالی که در این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جا مطرح است این است که آیا در چنین شرایطی تمرکز چنین سرمایه انبوهی تحت چنین مدیریتی زمینه ساز فساد اداری و مالی و سوء استفاده‌های احتمالی سیاسی و... نیست؟

نکته سوم نقش و سهم درآمدهای ناشی از سرمایه‌گذاری در درآمدها و تامین هزینه‌های تامین اجتماعی است. براساس ارقام جداول ۵-۱۲ و ۵-۱۳ سهم درآمد سرمایه‌گذاریهای سازمان در تامین هزینه‌های آن در خلال سالهای مختلف بین ۵ الی ۱۰ درصد بوده است. همچنین بر اساس جدول ۵-۱۲ در سال ۱۳۸۹ بیش از ۹۳٪ درآمدهای سازمان از محل حق بیمه‌ها تامین شده است که نشان می‌دهد سهم سایر درآمدها از جمله درآمد سرمایه‌گذاری‌ها کمتر از ۷٪ بوده است. نکته جالب توجه دیگر در همین زمینه مقایسه آمار مربوط به جمع دارائیهای سازمان با هزینه‌های حقوق و مستمری آن است. در سال ۱۳۸۹ دارائیهای سرمایه‌ای و جاری سازمان برابر با ۶۳،۶۲۰،۴۴۶ میلیون ریال و حقوق و مستمری پرداختی آن برابر با ۹۵،۴۳۳،۲۱۵ بوده است. مقایسه این دو رقم نشان می‌دهد که مجموع دارائیهای سازمان علیرغم تمامی سرمایه‌گذاری‌ها و سودهای انباشته آن حتی کفاف پرداخت یکسال حقوق و مستمری‌ها را هم نمی‌دهد. در حالیکه سرمایه‌های سازمان باید انعکاس پس‌اندازی باشد که جمعیت بیمه‌شدگان(با پرداخت حدود ۳۰٪ دستمزد طی سالهای اشتغال خود) اندوخته‌اند و باید مایه اتکاء مستمری بازنشستگی آنان برای تمامی سالهای بازنشستگی باشد. سوال جدی این است که آیا چنانچه مدیریت پس‌اندازهای مزبور به خود صاحبان آن‌ها واگذار می‌گردید شاهد وضعیت سالمتر و بهتری نبودیم؟

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۵- ۱۲: درآمدها و هزینه‌های سازمان تامین اجتماعی ارقام: میلیون ریال

سال	جمع درآمدها	جمع هزینه‌ها	درآمدهای حق بیمه	درآمدهای سرمایه‌گذاری‌و..	حقوق و مستمری‌پرداختی	مازاد درآمد بر هزینه
۱۳۸۷	۱۱۶،۶۱۶،۱۶۶	۹۱،۴۲۳،۶۲۵	۱۰۴،۵۰۵،۸۲۸	۱،۶۰۰،۳۵۳	۶۰،۷۹۴،۵۶۰	۱۰،۳۰۰،۴۲۴
۱۳۸۸	۱۴۷،۷۷۹،۴۲۱	۱۱۵،۸۰۸،۷۴۲	۱۳۴،۰۵۶،۹۶۳	۲،۱۵۳،۲۲۹	۸۰،۶۵۹،۵۵۸	۱۱،۳۵۳،۷۱۷
۱۳۸۹	۲۱۰،۳۹۳،۳۶۳	۱۳۷،۹۰۹،۸۳۶	۱۹۶،۹۷۸،۱۴۸	۳،۰۲۷،۴۶۳	۹۵،۴۳۳،۲۱۵	۱۰،۰۰۶،۳۸۰
۱۳۹۰	۲۷۷،۴۳۵،۴۲۰	۱۵۹،۴۲۵،۴۴۱	۲۴۹،۵۸۶،۶۸۳	۴،۰۶۱،۹۷۳	۱۱۱،۱۴۰،۷۷۶	۲۳،۲۹۱،۴۳۵

منبع: سالنامه آماری ۱۳۹۰ سازمان تامین اجتماعی

جدول۵- ۱۳: شاخص‌های مالی شرکت سرمایه‌گذاری تامین اجتماعی(شستا) ارقام: میلیون ریال

	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹
سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت	۲۳،۰۹۶،۴۹۷	۲۶،۴۱۹،۰۱۲	۳۷،۸۶۸،۶۹۱	۴۲،۸۸۴،۷۵۶	۴۷،۵۴۱،۲۶۰
درآمد سرمایه‌گذاریها	۸،۱۸۰،۰۰۰	۶،۷۳۳،۱۴۱	۸،۵۲۳،۰۰۰	۱۰،۶۸۷،۲۶۶	۷،۳۰۹،۲۰۱
جمع دارائیها	۳۴،۹۳۲،۷۲۰	۳۹،۶۷۰،۵۳۲	۵۴،۰۱۱،۴۴۳	۶۰،۵۸۴،۷۶۰	۶۳،۶۲۰،۴۴۶
سود خالص	۵،۷۶۹،۲۷۷	۶،۶۱۳،۷۱۴	۷،۲۸۵،۲۸۵	۱۰،۵۷۴،۱۸۰	-
بازده کل دارائیها	٪۱۶,۵	٪۱۶,۲	٪۱۴,۵	٪۱۷,۴۵	-
سود کل سرمایه‌گذاریها	٪۲۲,۸	٪۲۳,۶	٪۱۸,۱	٪۲۳	-

منبع: گزارش‌های مالی شستا(در موارد اختلاف آمار، آمار موجود در گزارشهای متاخر درج شده است)

نکته آخر چگونگی سود و زیان فعالیتهای اقتصادی سازمان است. در این زمینه گفتنی است، به دلیل بزرگ بودن حجم مالکیت سهام توسط سازمان نسبت به وسعت بازار بورس ایران، عملا امکان کسب سود از عملیات خرید و فروش سهام توسط سازمان محدود است. در خصوص کیفیت سود آوری فعالیت بنگاه‌داری سازمان نیز اگرچه آمار دقیقی در دست نیست، اما ارقام جدول ۵-۱۴ حاکی از پایین بودن نرخ سود برخی از فعالیت‌های سازمان مانند هتلداری، صنایع غذایی و فولاد و محصولات جانبی از نرخ تورم است که این نیز به نوعی وارد شدن زیان به منافع ذی نفعان آن و عدم محافظت از ارزش اندوخته‌های آنان است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جدول ۵-۱۴: توزیع سرمایه‌گذاری‌های شستا در مقطع ۱۳۸۵/۳/۳۱

بازده خالص سهم سود(درصد)	سهم سود			قیمت تمام شده			رشته فعالیت
	سهم از کل ۸۴ (درصد)	سهم از کل ۸۵ (درصد)	مبلغ (میلیارد ریال)	سهم از کل ۸۴ (درصد)	سهم از کل ۸۵ (درصد)	مبلغ میلیارد(ریال)	
۱۴،۱	۲۴،۶	۲۰	۱۱۲۶	۲۸	۳۱،۹	۷۹۶۸	پتروشیمی
۱۹،۵	۲۳،۶	۱۸	۱۰۱۰	۲۲	۲۰،۷	۵۱۶۹	صنایع کانی غیر فلزی
۶۴،۷	۱۴،۶	۱۷،۵	۹۸۳	۸	۶،۱	۱۵۲۰	خودرو
۴،۴	۰،۱۸	۰،۶	۳۲	۴	۲،۹	۷۲۹	هتلداری
۱،۹	۰،۲۹	۰،۲	۸،۵	۲	۱،۸	۴۵۹	غذایی
۲۵،۹	۲،۹	۵،۴	۳۰۴	۷	۴،۷	۱۱۷۲	نفت و گاز و انرژی
۲۳،۵	۷،۹	۷	۳۹۳	۸	۶،۷	۱۶۶۹	دارو
۵،۴	۱،۲	۰،۹	۵۱	۲	۳،۸	۹۴۶	فولاد و محصولات جانبی
۹۲،۵	۱۵،۹	۲۰،۱	۱۱۳۰	۴	۴،۹	۱۲۲۱	حمل و نقل
۲۳،۴	۷،۵	۷،۹	۴۴۵	۹	۷،۶	۱۸۹۸	واسطه گری مالی
۶	۱،۲	۲،۴	۱۳۴	۶	۸،۹	۲۲۲۱	سایر
۲۲،۵	۱۰۰	۱۰۰	۵۶۱۶	۱۰۰	۱۰۰	۲۴۹۷۲	جمع تخصیص‌دارایی‌های شستا در صنایع مختلف

منبع: پایگاه اینترنتی سازمان تأمین اجتماعی

ششم) عدم سازگاری پرداخت مستمری‌ها با محاسبات بیمه‌ای

یکی از اشکالات بیمه‌های اجتماعی ایران عدم تناسب مستمری‌ها با حق بیمه‌های دریافتی است. مثلا در سازمان تامین اجتماعی، مجموع حق بیمه‌های دریافت شده از فرد طی سالهای ۱۳۸۵-۱۳۵۵ به علاوه ۱۸/۵٪ سود سرمایه‌گذاری متعلق به آن بر اساس حداقل دستمزدهای مصوب، معادل ۶۵ میلیون ریال است. در حالی‌که این شخص(یا بازماندگانش) بین ۲۶ الی ۳۸ سال از سازمان مستمری دریافت می‌کنند و مبلغ مزبور حتی کفاف مستمری ۳ سال او را هم نخواهد داد. این در حالی است که به دلیل اجرای چندین مرحله طرح بازنشستگی پیش از موعد، هر سال مصارف سازمان در بخش مستمری بازنشستگان افزایش و منابع آن کاهش می‌یابد. وجود این وضعیت و تغییر در ترکیب هرم جمعیتی و ورود سازمان به

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دوران پیری، موجب کسری بودجه روز افزون سازمان گردیده و تجدید نظر در روش‌های تأمین مالی آن را الزامی نموده است(پایگاه اینترنتی سازمان)

۵-۵-۵. اشکالات و ابهامات فقهی - حقوقی

از آن جا که الگوی تامین اجتماعی ایران برگرفته از الگوهای تامین اجتماعی متعارف است که در بستر فلسفه سیاسی و مبانی فکری جوامع سرمایه‌داری شکل گرفته و در بطن خود حاوی روابط مالی و جنبه‌های حقوقی و ارزشی متعددی است، ضرورت دارد صحت و سقم محتوای این الگو از منظر فقه اسلامی نیز مورد ارزیابی قرار گیرد. با این حال و علیرغم اهمیت کم نظیر موضوع و گستردگی ابتلای به آن‌که به نوعی تمامی آحاد جامعه را در برگرفته است، این مسئله در فقه اسلامی به ویژه در فقه امامیه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با عنایت به این که بخش عمده برنامه‌های تامین اجتماعی رایج در قالب راهبردهای بیمه‌ای است در این قسمت اشکالات و ابهامات فقهی الگوی تامین اجتماعی رایج را با تاکید بر «تامین اجتماعی بیمه‌ای» مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۵-۵-۵-۱. ابهام در ماهیت فقهی- حقوقی تامین اجتماعی بیمه‌ای و توجیه مشروعیت آن

ماهیت فقهی- حقوقی تامین اجتماعی بیمه‌ای از این جهت که آیا همانند بیمه‌های تجاری عقد مستقلی است که باید تابع ضوابط حاکم بر صحت عقود باشد و یا اینکه نوعی حمایت تبرّعی از ناحیه دولت، الزامات قانونی و یا شروط ضمن عقد قراردادهای استخدامی است که احراز مشروعیت و عدم فساد شرط در آن کفایت می‌کند، محل اختلاف است. گروهی معتقدند که تامین اجتماعی یکی از انواع بیمه‌های متعارف است که حقیقت و جوهره آن با بیمه‌های تجاری تفاوتی ندارد. بنابراین حکم بیمه‌های تجاری را به تامین اجتماعی بیمه‌ای هم تعمیم داده‌اند. در حالیکه گروه دیگری رویکرد اختلاف ماهوی میان این دو را برگزیده وحکم متفاوتی برای تامین اجتماعی بدست آورده‌اند.

الف) رویکرد عقد انگاری بیمه‌های تامین اجتماعی و یکسان انگاری آن با بیمه‌های تجاری: در فقه شیعه، بیمه‌های تجاری به طور مفصل مورد بحث قرار گرفته و اکثریت قریب به اتفاق فقیهان مشروعیت آن‌ها را به عنوان مصداقی از عقود معهود شرعی و یا یک عقد مستقل جدید، پذیرفته‌اند و تنها در مورد بیمه عمر و زندگی قائل به عدم مشروعیت شده‌اند. با این حال آن‌ها عموماً نسبت به مشروعیت تامین اجتماعی بیمه‌ای سکوت کرده‌اند و ظاهراً به نظر می‌رسد دلیل این سکوت، تلقی وحدت ماهیت میان بیمه‌های تجاری و تامین اجتماعی بیمه‌ای بوده است. احمد قابل(۱۳۸۳) در کتاب «اسلام و تامین اجتماعی»،صص ۴۴۴-۳۶۴، پس از بررسی دیدگاه فقهای شیعه در باره بیمه‌های تجاری می‌نویسد:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

« تامین اجتماعی به عنوان یک سیاست عمومی حکومتی می‌تواند با الزامات قانونی همراه باشد بدون آن‌که از نظر شرعی اصل قرارداد بیمه را تحت تاثیر قرار دهد و آن را از شمار عقود مشروعه خارج گرداند. سازمان‌های بیمه‌گر باید در تنظیم قراردادهای بیمه‌ای شروط لازمه را رعایت کنند و با عنوان «عدم تفاوت الفاظ» موجب پدید آمدن اشکالاتی از قبیل «تعلیق در عقد» یا «مجهول بودن زمان» یا «غیر منطقی بودن نسبتِ حق بیمه» نشوند تا احتمال سود جویی غیر معقول، غبن، غرر و امثال آن تضعیف شده از بین برود».

در فقه اهل سنت اکثریت فقیهان، بیمه‌های تجاری را به دلیل اشتمال آن‌ها بر محظورات شرعی مانند غرر، قمار، ربا و اکل المال بالباطل نامشروع می‌دانند و از این رو اتخاذ این رویکرد در میان آنها، منجر به قول به عدم مشروعیت تامین اجتماعی بیمه‌ای به دلیل ابتلا به همان محظورات گشته است.

سلیمان بن ابراهیم(۱۴۲۳ق)، در کتاب «التامین و احکامه» ص ۲۶۱، در این باره می‌گوید:

«نظام بازنشستگی فرقی با بیمه تجاری ندارد و تمامی محظورات آن مانند ابتناء بر احتمال و قانون اعداد بزرگ و علم آمار و اطلاعات، ابتلا به ربا، قمار، غرر و عدم رعایت حقوق ارث و سایر محظورات شرعی را دارد. تامین اجتماعی هم در واقع فروش وجه نقد مجهول المقدار به وجه نقد مجهول المقدار است که گاهی کمتر و گاهی بیشتر از آن است واین همان ربای فضل است و یکی از عوضین در آن برای مدت نامعینی مؤجل است که این موجب ربای نسیه هم می‌شود. پس، ربا به هر دو نوعش در آن وجود دارد و سهیم بودن دولت در آن نقشی در نفی ربا از آن نخواهد داشت و مشارکت دولت تاثیری در نفی ربا از آن ندارد. تامین اجتماعی قمار است زیرا معامله‌ای مبتنی بر شانس است گاهی اقساط کمی پرداخت شده ولی منافع زیادی گرفته می‌شود و برعکس گاهی به مدت ۳۰ سال و بیشتر قسط پرداخت شده ولی مزایایی دریافت نمی‌شود. غرری هم هست زیرا مانند بقیه عقود بیمه، مبتنی بر احتمال است. مخالف حقوق ارث هم هست زیرا مزایا بر حسب قانون ارث به بازماندگان نمی‌رسد بلکه بر اساس قانون تامین اجتماعی تخصیص می‌یابد».

در چارچوب این رویکرد یکی از مشکلاتی که باید پاسخ داده شود توجیه تمایز میان بیمه‌های عمر و زندگی با بیمه‌های بازنشستگی دولتی است که اکثریت قریب به اتفاق فقهای شیعه و سنی در اولی قائل به تحریم هستند ولی دومی را مشروع تلقی کرده‌اند. سوالی که مطرح شده این است که با توجه به اینکه هر دوی این موارد (طبق این رویکرد) از عقود هستند و محتوای اصلی آن‌ها هم(چنانکه در بالا ذکر گردید) یکی است، آیا به راستی وجوه اختلاف مذکور مانند اینکه بیمه‌های بازنشستگی الزامی و اجرای آن‌ها دولتی است و سهمی از حق بیمه را هم دولت می‌پردازد و... را می‌توان توجیه کننده اشکالاتی دانست که به بیمه‌های عمر و زندگی وارد شده است؟!(رک: عبدالهادی الحکیم(۱۴۲۴ق)، ص ۴۹۱)

ب) رویکرد دوگانگی بیمه‌های تجاری و تامین اجتماعی: این رویکرد بیشتر از ناحیه کسانی که قائل به مشروعیت تامین اجتماعی بیمه‌ای هستند و به جهت تبرئه آن از اشکالاتی که اهل سنت به بیمه‌های تجاری وارد کرده‌اند اتخاذ گردیده است. عبدالهادی حکیم به این منظور به شش وجه تمایز میان تامین اجتماعی و بیمه‌های تجاری اشاره کرده است:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱. هدف بیمه‌های تجاری کسب حداکثر سود برای شرکت سهامی بیمه است و تعیین مقدار قسطی که بیمه‌گذار باید به شرکت بیمه بپردازد مبتنی بر محاسبات آماری دقیق است. در حالیکه هدف تامین اجتماعی حمایت ازطبقات ضعیف در مقابل مخاطرات و بهبود وضع کسانی است که قادر به حمایت از خود نیستند.

۲. مشخصه بیمه تجاری در این است که هزینه بیمه در آن صرفا به عهده بیمه‌شده است و مقدار آن بر اساس درجه احتمال خطر و ارزش و شدت آن‌که در حالات مختلف متفاوت می‌شود تعیین می‌شود. از این رو در بیمه تجاری، قسط بیمه جنبه شخصی دارد که متناسب با خصوصیت هر موردی، جدای از سایر موارد و رعایت تعادل میان اقساط پرداخت شده و درآمد سرمایه‌گذاری آن با مبلغ پرداختی شرکت بیمه وسایر هزینه‌های آن تنظیم می‌شود در حالیکه در تامین اجتماعی دولت و کارفرما نیز با بیمه‌شده مشارکت می‌کنند؛ اقساط تامین اجتماعی مبتنی بر تضامن اجتماعی است و از این رو جنبه شخصی وخصوصی ندارد.

۳. بیمه‌های تجاری به اراده آزاد طرفهای آن واگذار شده و بیمه‌گذاران نسبت به انعقاد و یا ترک آن، تعیین شرکت بیمه طرف قرارداد، نوع خطری که باید پوشش داده شود و... مخیر هستند و شرکت بیمه‌گر نیز نسبت به قبول و یا رد پوشش و تعیین شروط و قیمت آن بر حسب محاسبات و معیارهای خودش آزاد است، اما تامین اجتماعی بیمه‌ای اجباری است که در آن استفاده‌کنندگان، شروط استفاده، ضوابط استحقاق و... به حکم قانون مشخص می‌شوند و این از شؤون و خصوصیات آن شمرده می‌شود.

۴. در بیمه‌های تجاری تعیین مبلغی که باید به بیمه‌شده و یا استفاده کننده از بیمه پرداخت شود به عهده بیمه‌گر است که بر حسب میزان قسط و شدت خسارت وارده تعیین و در قالب وجوه نقد و بر حسب مفاد ثبت شده در متن قرارداد فیمابین پرداخت می‌شود. اما در تامین اجتماعی تعیین مقدار استحقاق، شروط آن، ضوابط و روش پرداخت و... بر حسب قانون تعیین و به صورت نقدی و یا ارائه خدمات مانند معالجه بیماری و... پرداخت می‌شود و متناسب با سطح عمومی قیمت‌ها و قدرت خرید مردم قابل تغییر است.

۵. موارد تحت پوشش بیمه‌های تجاری نسبت به تامین اجتماعی مجال وسیعتری دارد و مواردی را که تامین اجتماعی قادر به پوشش آن نیست را شامل می‌گردد.

۶. اداره و تصدی بیمه‌های تجاری اکثرا به عهده شرکت‌های سهامی بیمه است در حالیکه تامین اجتماعی غالبا توسط دولت‌ها ارائه می‌شود (عبدالهادی الحکیم، همان، ص ۲۱۸)

وی در نتیجه گیری خود از این بحث با تاکید بر این نکته که بیمه تجاری منوط به اراده دو طرف معامله است و چنین چیزی در تامین اجتماعی وجود ندارد و همین امر موجب عدم صدق عقد بر آن می‌شود، در باره بیمه‌های بازنشستگی می‌گوید:

«بازنشستگی در واقع عقد نیست بلکه نظامی است که در آن بیمه‌شده سهمی را همانند مالیات‌هایی که دولت به جهت رعایت مصالح عمومی وضع می‌کند، می‌پردازد و اقدام دولت به این کار از باب انعقاد قرارداد نیست بلکه یک نوع تدبیر اجتماعی و در سِلک اموری است که دولت موظف به انجام آن در جهت برقراری نظم و تدبیر وسایل و رفاهیات زندگی برای افراد است».

مجمع علمای جهان اسلام نیز علیرغم این که به صراحت بیمه‌های تجاری را نامشروع اعلام کرده است، در نشست دوم خود در محرم وصفر سال ۱۳۸۵ق. در قاهره ضمن تاکید بر این رویکرد اظهار

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

داشت« نظام‌های معاش زندگی و مانند آن از جمله؛ «نظام ضمان اجتماعی» که در بعضی دولت‌ها مرسوم است و «نظام تامین اجتماعی» که در برخی دیگر از آن‌ها رواج دارد همگی آن‌ها از جمله امور مجاز هستند. این مجمع در ۱۳۸۶ق، در اجلاس سوم خود با صراحت بیشتری به مشروعیت تامین اجتماعی پرداخته است.

یکی از جنبه‌های بحث انگیزی که در بیان برخی طرفداران این رویکرد به منظور اثبات و یا تایید مشروعیت تامین اجتماعی به چشم می‌خورد استناد به آیه شریفه « وَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده: ۲) و مانند آن است، در حالیکه برخی دیگر استفاده از اینگونه آیات ارزشی قرآنی را در مورد تامین اجتماعی- که هر بیمه شده‌ای به وجدان خود خنثایی آن نسبت به انگیزه‌های خیرخواهی را درک می‌کند- نوعی استخفاف آیات الهی می‌دانند که مستوجب عقاب الهی است و باید شدیداً نسبت به آن هشدار داده شود (رک: سلیمان بن ابراهیم، همان، ص ۲۷۱)

برخی از کسانی که بیمه‌های تجاری را نامشروع تلقی نموده‌اند، با اینکه تامین اجتماعی را هم نوعی عقد مالی مشترک می‌دانند، به دلیل وجود برخی تمایزاتی که میان این دو ذکر نموده‌اند، قائل به مشروعیت تامین اجتماعی شده‌اند. محمود آل محمود می‌نویسد:

«تامین اجتماعی یکی از عقود مالی مشترک و عقود تبرّعیّه‌ی اجباری و موقوف به جهت استفاده ذی نفعان بر اساس قوانین موضوعه است. و این که بیمه‌شدگان حق بیمه پرداختی را به معنای نوعی معاوضه تلقی می‌کنند، آن را از وقف تبرّعی بودن خارج نمی‌کند زیرا مهم نحوه تصرف در این اموال است. و این که مزایای نقدی بر اساس دستمزد و سنوات بیمه‌پردازی تعیین می‌شود نیز موجب خروج آن از تبرّع نمی‌شود، زیرا اموال آن وقف بر بیمه‌شدگان و خانواده‌هایشان است و اختلاف میزان مزایا، نوعی جبران بر اساس مشارکت است نه به معنای معاوضه. عدم رضایت برخی از بیمه‌شدگان و یا کارفرمایان نیز موجب حرمت آن نمی‌شود زیرا حق بیمه‌های مأخوذه نوعی تبرّع برای مصالح عمومی است که لازم است در حد نیاز و به قدر ضرورت گرفته شود. و این که این عقد در گذشته ناشناخته بوده است، مادام که در غایت، وسیله و نوع تصرفات آن مانع شرعی وجود نداشته باشد، موجب عدم جواز ذاتی آن نمی‌شود (عبدالطیف محمود، ۱۴۱۴ق، ص ۳۵۶)

تلاش برای تبرعی جلوه دادن تامین اجتماعی در بیان ایشان و سایر نویسندگان اهل سنت، به خاطر توجیه معافیت آن از محظوراتی است که در عقد بیمه تجاری به وجود آن‌ها اعتراف شده است ولی به نظر می‌رسد این گونه استدلال‌ها چه در ترسیم ماهیت تامین اجتماعی و چه در توجیه مشروعیت آن، آکنده از تکلّف‌ها و توجیهات ناروا است و نشان می‌دهد که مسئله، به لحاظ فقهی به خصوص در فقه امامیه نیازمند تحقیق بیشتری است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۵-۵-۵-۲. ناسازگاری با عدالت اجتماعی از منظر اسلامی

ناسازگاری با عدالت اجتماعی، هم در ناحیه تجهیز منابع و هم در ناحیه تخصیص آن، در سطوح درون نسلی و میان نسلی، از اشکالات اساسی تامین اجتماعی بیمه‌ای است. تامین اجتماعی اسلامی، تحمل بار نهایی ناشی از مخاطرات زندگی فقرا را بر گردن اغنیا قرار می‌دهد حال آنکه در تامین اجتماعی بیمه‌ای فقرا باید خودشان این هزینه را تحمل کنند. نمونه آشکار این حقیقت، تحمل مستقیم و غیر مستقیم حق بیمه تامین اجتماعی توسط کارگرانی است که دستمزد آن‌ها کمتر از نصف خط فقر است. کسی که اجبارا کسری از حقوقش برداشت می‌شود به خصوص در اوایل کار که نیازهای او به مسکن، همسر، وسیله سواری و... بیشتر است این کسورات بر خلاف ایجاد گشایش در زندگی اوست و ممکن است این وجوه هیچ وقت به او برنگردد و یا وقتی برگردد که نیاز کمتری دارد و یا به بازماندگان او برگردد که خداوند کفیل روزی آنهاست. در ناحیه تخصیص مزایا نیز تامین اجتماعی به وضوح استحقاق افراد و خصوصیات فردی آن‌ها را نادیده می‌انگارد و صرفا بر اساس فرمول غیر منعطف مزایای قانونی عمل می‌نماید.

نکته دیگر در این زمینه که به عنوان ویژگی ذاتی طرح‌های بیمه‌ای بازنشستگی مورد اتفاق نظر عموم محققان است، انتقال درآمد بین نسلی است. نسلهایی که در دوره جوانی صندوقهای تامین اجتماعی(بی‌اندوخته)، به سن بازنشستگی می‌رسند برنده این بازی هستند اما با ورود صندوق به دوره میانسالی و پیری، نسلهای بعدی بازنشستگان، در هر دوره با شدت بیشتری بازنده خواهند بود. به بیان دیگر بیمه‌های اجتماعی بازنشستگی از این جهت شبیه شرکت‌های هرمی هستند که در گستره وسیعی از زمان و افرادِ تحت پوشش عمل می‌نمایند. اولین نسلهایی که به سن بازنشستگی می‌رسند به منزله سرشاخه‌ها(افراد برنده و نسلهای متاخرتر به منزله زیر شاخه‌ها(افراد بازنده) هستند. امروزه با ورشکستگی صندوق‌های بازنشستگی، این امر به یک معضل اساسی و تقریبا لا ینحل برای سیستم‌های تامین اجتماعی دنیا تبدیل شده است. (رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)،ص ۲۵۲)

۵-۵-۵-۳. ابهام در حد و حدود حق تامین اجتماعی

بر اساس اصل ۲۹ قانون اساسی وماده ۱ و بند الف ماده ۳ قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی، تامین اجتماعی به عنوان یک حق همگانی مطرح شده است. باید راجع به امکان استفاده و یا اسقاط این حق بحث شود[1]آیا اگر کسی(مانند خانواده‌های ثروتمند، زوجین کارمندو...) تامین اجتماعی را به ضرر خود ببیند و یا به هر دلیل دیگری(مانند نارضایتی از خدمات تامین جتماعی) نخواهد از آن استفاده کند

۱. (در حال حاضر در برخی موارد مانند ماده ٦٤ و تبصره یک ماده ۱۲۰ و ماده ۷٤ قانون استخدام کشوری و ماده ۳۹ قانون استخدام اعضای هیات علمی دانشگاه، در مواردی مانند اخراج و استعفای دائمی، استرداد کسور پرداختی تامین اجتماعی پیش بینی شده است)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اختیار این کار را خواهد داشت؟ در راهبردهای بیمه‌ای عمدتا شاغلان بخش رسمی تحت بیمه اجباری قرار می‌گیرند و برای شاغلان روستایی و خویش فرمایان اختیاری است. درمورد گروه اخیر این سوال مطرح است که اگر آن‌ها نتوانند و یا نخواهند خود را بیمه کنند حقشان چگونه استیفا خواهد شد؟

نکته بعدی این است که اگر تامین اجتماعی یک حق باشد باید دید این حق بر چه کسی است؛ خودش، کارفرما، جامعه، نسل بعدی و یا دولت؟ حد و حدود این حق چیست؟ حد کفاف، حد کفایت، یا مزایای تعیین شده مقطوع توسط سازمان؟ در حال حاضر در این خصوص ابهام وجود دارد؟ غیر قابل مصالحه واسقاط بودن و اجباری بودن و نقش آن در تامین معاش خانواده حاکی از این واقعیت است که تامین اجتماعی یک حکم است و نه حق. با این حال قانون معافیت کارگاههای زیر پنج نفر از شمول قانون کار درطول برنامه سوم، مصوب ۸۷/۱۲/۸ و تبصره یک ماده واحده آن‌که تعیین سهم حق بیمه تامین اجتماعی را به توافق کارگر و کارفرما واگذار نموده است، دلالت بر نادیده گرفتن این حق و یا حکم دارد.

بحث دیگر این است که چه کسانی این حق را دارند: فقرا، شاغلان در بخش رسمی، همه شاغلان، عموم افراد، و یا ...؟ در حال حاضر گفته می‌شود عموم افراد(اصل فراگیری)، ولی این محل تامل است. مثلا کسی که به طور کامل از عهده زندگی خودش برمی‌آید چرا باید حقی هم بر دیگران داشته باشد که او را تامین کنند؟ نظام فعلی تامین اجتماعی در بخش بیمه‌ای که عمده حجم برنامه‌های آن را تشکیل می‌دهد شغل محور است و این سوال پیش می‌آید که گروههای فاقد شغل مانند زنان خانه دار و زنان سرپرست خانواده که فاقد درآمد هستند چگونه باید بیمه شوند؟(رک: بادینی، ۱۳۸۷، ص ۵۷-۸۸)

۵-۵-۵-۴. ناسازگاری تخصیص مزایای بازماندگان با احکام فقهی ارث

اگر تامین اجتماعی را به عنوان یک نوع پس‌انداز اجباری در نظر بگیریم که کسری از درآمد فعلی فرد را برای تامین نیازهای آتی وی و بازماندگانش ذخیره می‌کند، فرد بیمه‌شده در اثر پرداخت حق بیمه مالک عین مال و یا نوعی استحقاق می‌گردد که به لحاظ فقهی دارای مالیت است و در هر صورت نحوه انتقال آن به وارث باید از منظر سازگاری با قوانین ارث اسلامی مورد ارزیابی قرار گیرد. قوانین فعلی تامین اجتماعی از این نظر ابهام دارند. مثلا در ماده ۸۳ قانون تامین اجتماعی برای هر یک از بازماندگان سهمی متفاوت از مستمری تعیین شده است. همسر بیمه‌شده متوفی پنجاه درصد و هر فرزند متوفی بیست و پنج درصد، و هریک از پدر و مادر بیمه‌شده متوفی بیست درصد مستمری استحقاقی. علی رغم صراحت ذیل بند ۳ ماده ۸۳ قانون تامین اجتماعی طبق رویه سازمان تامین اجتماعی در صورت فوت یک یا چند نفر از مستمری بگیران مستمری سایر مستمری بگیران افزایش نمی‌یابد و آنان کماکان سهم خود

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

را دریافت می‌کنند. در حالیکه مطابق ماده ۸۷ قانون استخدام کشوری حقوق وظیفه به تساوی بین وراث قانونی تقسیم می‌شود و در صورت فوت یک یا چند نفر از وراث سهم آنان به بقیه وراث داده می‌شود و اگر تنها یکی از وراث واجد شرایط باشد تمام مبلغ حقوق وظیفه را دریافت می‌کند(رک: همان، ص ۷۴) ضوابط استحقاق بازماندگان ذکور و اناث متوفی هم از این منظر محل تامل است.

۵-۵-۵-۵. ابهام در شخصیت حقوقی سازمان تامین اجتماعی

بر اساس ماده ۱ قانون سازمان تامین اجتماعی،سازمان دارای شخصیت حقوقی و استقلال مالی و اداری است که امور آن منحصراً طبق اساسنامه‌ای که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد، اداره خواهد شد. بند لام ماده ۶ قانون نظام جامع نیز می‌گوید: «سازمانها، مؤسسات و صندوقهای فعال در قلمرو بیمه‌های نظام، دارای شخصیت حقوقی و استقلال مالی و اداری بوده و طبق ضوابط و مقررات مورد عمل خود، درچارچوب این نظام فعالیت می‌نمایند». ظاهر عبارات فوق استقلال شخصیت حقوقی سازمان می‌باشد با این حال با عنایت به ظواهر برخی مواد قانونی دیگر استقلال این سازمان از دولت محل تامل است.

- ماده ۱۷ قانون جامع، وزارت رفاه و تأمین اجتماعی را مکلف داشته است که نسبت به بررسی و اصلاح اساس نامه‌های کلیه دستگاههای اجرایی، صندوق‌ها و نهادهای دولتی و عمومی فعال در قلمروهای بیمه ای، حمایتی و امدادی (در چارچوب طرح جامع امداد و نجات کشور) نظام و سایر دستگاههائی که شمول قانون برآن‌ها مستلزم ذکر نام است، اقدام و مراتب را پس از تأیید شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی به تصویب هیأت وزیران برساند. این ماده با بسیاری از مواد دیگر این قانون که بر استقلال مالی و اداری صندوق‌های بیمه‌ای و رعایت اصل بنگاه داری و رقابت پذیری آن‌ها تاکید نموده‌اند منافات دارد.

بند الف این ماده در باره اعضای- شورا یا مجمع و یا هیأت امناء می‌گوید: «نصف به علاوه یک اعضاء با پیشنهاد وزیر رفاه و تأمین اجتماعی و تأیید شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی و تصویب هیأت وزیران انتخاب خواهند شد. مابقی اعضاء به تناسب تعداد افراد تحت پوشش توسط «خدمت گیرندگان متشکل و سازمان یافته» آن‌ها براساس آئین‌نامه‌ای که به تصویب هیأت وزیران میرسد، تعیین خواهند شد» این بند نیز با استقلال مالی و اداری صندوق‌ها منافات دارد.

۵-۵-۵-۶. شبهه مالکیت وجوه تامین اجتماعی

مالکیت اموال مؤسسه تامین اجتماعی متعلق به چه کسی است؟ در بیمه‌های تجاری مالکیت اموال متعلق به صاحبان شرکت بیمه است ولی در تامین اجتماعی معلوم نیست.آیا می‌توان مالکیت اموال را به مالکیت زمین‌های خراجیه تشبیه کرد. زمین‌های خراجیه از نوع اموال غیر منقول متصرفه بوده‌اند ولی اموال تامین اجتماعی منقول‌اند و از حق بیمه‌های بیمه‌شدگان تشکیل شده است. چگونه می‌توان در این

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جا یک جهت عامی مانند «عموم بیمه‌شدگان و خانواده‌های آنان» درست کرد و گفت اموال متعلق به آنهاست؟ اگر چنین باشد زیان تامین اجتماعی و ورشکستگی آن به عهده چه کسی است؟ اگر تامین اجتماعی منحل شود تکلیف اموال آن چه می‌شود؟ مسائلی از این دست از نظر فقهی نیازمند بحث و بررسی است.

۵-۵-۵-۷. سایر اشکالات

مبنای دخالت دولت در تامین اجتماعی چیست؟ عدالت اجتماعی، مصلحت یا ...؟ دخالت دولت با قاعده الناس مسلطون علی اموالهم- لایحل مال امرء مسلم الا بطیب نفسه- اصل عدم ولایت و... چگونه سازگار است؟- دلیل اجبار کارفرما به پرداخت حق بیمه کارگران چیست؟ آیا او می‌تواند این را به مصرف کننده و یا دیگری منتقل نماید؟ آیا برای برقراری تامین اجتماعی می‌توان به سیستم مالیاتی تکیه نمود؟ در اینصورت حکم مالیاتهای حکومتی چیست؟ و آیا جمع میان مالیات تامین اجتماعی و مالیات عمومی و وجوه شرعی فشار مضاعف بر مردم به خصوص متدینین وارد نمی‌کند؟

بر اساس روایات زکات، کسی که شاغل است ولی درآمد او کفاف خرجش را نمی‌دهد، مستحق زکات است ولی در سیستم تامین اجتماعی بر عکس از او حق بیمه هم گرفته می‌شود. همچنین بر اساس این روایات دادن زکات به کسی که قدرت و امکان اشتغال به کار دارد جایز نیست اما در تامین اجتماعی، عموم کسانی که به سن بازنشستگی می‌رسند، مستحق تامین اجتماعی به شمار می‌آیند.

از این گونه سوالات در باره تامین اجتماعی متعارف- به خصوص بخش بیمه‌ای آن- فراوان است که در علم فقه باید مورد بررسی قرار داده شوند، اما به اعتقاد ما اگر الگوی تامین اجتماعی به طور اصولی بر اساس مبانی اسلامی طراحی شود، اساساً موضوعی برای این گونه سوالات و یا توجیهات تکلف‌باری که برای مشروعیت آن گفته شده نخواهد ماند. در فصل بعدی به این مهم خواهیم پرداخت.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پیوست فصل پنجم: ماهیت و ساختار شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی(شستا)

((در اجرای تبصره ۵۰ قانون بودجه سال ۱۳۵۷ کل کشور و به منظور سرمایه‌گذاری و مشارکت از محل ذخایر سازمان تأمین اجتماعی و تحصیل سود به نحوی که با توجه به نرخ تورم، حداقل ارزش واقعی ذخایر سازمان حفظ شود و همچنین تسهیل در تصمیم گیری و ایجاد منابع مالی جدید در قالب بازده سرمایه‌گذاری جهت تأمین امکانات مورد نیاز برای ایفای تعهدات بیمه‌ای و حقوق مستمری بگیران سازمان، شرکت سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی در تاریخ ۱۳۶۵/۱/۶ به شکل شرکت سهامی خاص تأسیس شد.

از سال ۱۳۶۵ تاکنون، شستا چهار دوره تحول را پشت سر گذاشته است. دوره اول سالهای ۱۳۷۰-۱۳۶۵ که عمده سرمایه‌گذاری‌ها در طرح‌ها انجام شده است که اگر چه میزان سرمایه‌گذاری‌ها قابل توجه نیستند اما برخی سرمایه‌گذاری‌های آن همچون مس باهنر در زمره شرکت‌های خوب شستا قرار دارند. سال ۱۳۷۱ همراه با بازگشایی بورس اوراق بهادار، استراتژی شستا معطوف به این بازار شد. حجم این سرمایه‌گذاری‌ها نیز به دلیل کاهش شدید ارزش دارایی‌های سازمان (سپرده گذاری بلند مدت) تحت تأثیر سیاست‌های تعدیل و اهمیت یافتن سرمایه‌گذاری در سهام شرکت‌ها افزایش یافت. در خلال این سال‌ها سازمان تامین اجتماعی خود به طور مستقل در کنار شستا اقدام به سرمایه گذاری می‌نمود که حجم آن در سال ۷۶ دو برابر سرمایه‌گذاری‌های شستا بوده است. تا این سال هنوز شستا به عنوان یک بنگاه بزرگ شکل نگرفته بود. از سال‌های ۷۶ تا ۸۳ دوره جدیدی از تحولات شستا آغاز شد. در این دوره با واگذاری وکالت اداره سهام سازمان به شستا اولین حرکت این بنگاه به سمت یک بنگاه بزرگ شکل گرفت. موضوع دیگری که این بزرگ شدن شستا را شدت بخشید واگذاری‌های دولتی بود. از سال ۸۳ چهارمین مرحله تحولات شستا صورت گرفت و ساختار آن دچار یک دگرگونی شد، سهام وکالتی سازمان تبدیل به سهام مالکیتی شستا شد و بدین ترتیب شستا به بزرگ‌ترین شرکت سرمایه‌گذاری ایران تبدیل گردید که عمده و مهم‌ترین بخش سرمایه‌گذاری‌های سازمان تأمین اجتماعی به ویژه در حوزه سهام شرکت‌ها را در درون خود جای داده است.

به لحاظ ساختاری، به منظور ارتقاء کیفیت مدیریت شرکت‌ها از سال ۱۳۸۰ شستا در اثر تغییر ساختار از وضعیت بنگاه داری به سوی هلدینگ تخصصی تغییر جهت داده و از موضع اداره کننده ۱۲۲ شرکت به کنترل کننده ۷ هلدینگ تخصصی به شرح ذیل تغییر جهت داده است.

۱. شرکت‌های گروه سرمایه‌گذاری دارویی تأمین (۳۰ شرکت)، ۲. هلدینگ سیمان(۱۴ شرکت)، ۳. هلدینگ صنایع پتروشیمیایی (۲۴ شرکت)،۴. گروه سرمایه‌گذاری هتل‌های پارس (۷ شرکت)، ۵. شرکت‌های گروه سرمایه‌گذاری صدر تأمین (۲۲ شرکت)،۶. شرکت‌های سرمایه‌گذاری نفت و گاز تأمین (

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱۱ شرکت)، ۷.شرکت‌های گروه سرمایه‌گذاری غذایی تأمین (۱۴ شرکت) افزون بر این هفت هلدینگ تخصصی تعداد ۳۴ شرکت نیز به طور مستقیم تحت مدیریت شستا فعالیت می‌کنند.

سرمایه شستا در ابتدای تأسیس ۲۰ میلیارد ریال بوده است که به مروز زمان افزایش چشمگیری داشته است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل ششم: الگوی تامین اجتماعی سازگار با نگرش اسلامی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه:

در فصل‌های دوم تا پنجم الگوهای تامین اجتماعی صدر اسلام، کشورهای غربی و ایران را بررسی نمودیم. آنچه از مجموعه مطالب آن فصول به طور خلاصه حاصل می‌شود این است که امروزه گرچه پس از فراز و فرودهای فراوان ضرورت تامین اجتماعی به عنوان یکی از حقوق اساسی افراد مورد پذیرش همگان قرار گرفته و اجرای آن در کشورهای مختلف به خصوص دولتهای اروپایی آثار مثبتی فراوانی نیز به جا گذاشته است، اما با این حال الگوهای متعارف تامین اجتماعی با چالشهای نظری و عملی فراوانی (به ویژه از منظر فقه و مبانی اسلامی) نیز مواجه هستند که تحقیق برای یافتن الگوی متمایزی که نقاط ضعف الگوهای فعلی را نداشته باشد را در صدر اولویت‌های پژوهشی کشورهای مختلف قرار داده است. در این فصل برآنیم که با مراجعه به منابع اسلامی و با استفاده از دیدگاههای متفکران اجتماعی مسلمان و بهره‌گیری از تجارب مثبت الگوهای مزبور، الگویی سازگار با نگرش اسلامی کشف و ارائه نماییم. همانند فصول پیشین در این جا نیز تاکید ما بر مسائل اصلی تامین اجتماعی مانند؛ اهداف، مبانی، موارد تحت پوشش، راهکارهای اصلی و منابع مالی آن خواهد بود و در خلال مباحث نیز ویژگی‌های متمایز الگوی پیشنهادی در مقایسه با الگوهای متعارف را تحلیل خواهیم نمود. پیش از ورود به مباحث این فصل لازم است چند نکته را یادآوری نماییم.

یکم) برنامهٔ تامین اجتماعی اسلام تمامی نیازهای دنیوی و اخروی و مادی و معنوی افراد از جمله؛ نیازهای معیشتی، نیازهای عبادی، نیازهای تربیتی و عاطفی، نیازهای فرهنگی و علمی، نیازهای سیاسی و امنیتی و... را شامل می‌شود. اما از آنجا که آنچه امروزه در نظام‌های تامین اجتماعی مطرح است غالبا محدود به نیازهای معیشتی است، بحث ما نیز در این قسمت محدود به همین جنبه از تامین اجتماعی اسلامی خواهد بود. بنابراین تعریف ما از تامین اجتماعی همانند تعریف مشهور «حمایتی است که جامعه ازتامین نیازهای معیشتی افراد به ویژه در مواقعی چون فقر، بیماری، بیکاری، حوادث، فوت سرپرست، سالمندی و ازکارافتادگی، ورشکستگی، بدهکاری و... به عمل می‌آورد».

دوم) تامین اجتماعی، گرچه با عنوان امروزی آن در نصوص اسلامی وارد نگردیده است ولی محتوای آن در بسیاری ازآموزه‌های اسلامی مانند؛ ابواب فقهی زکات، خمس، جزیه، خراج، انفال، فیء، صدقات، اوقاف، نذورات، کفارات، وصیت، دیه عاقله، ضمان جریره و... به طور مستقیم؛ و در بسیاری دیگر از احکام مانند؛ حرمت ربا، حرمت احتکار، حقوق مالکیت، احکام عقود و معاملات، احکام خانواده، و آموزه‌های اخلاقی چون؛ نفی تکاثر، اسراف، اتراف، حرص و تکدی‌گری؛ و فضیلت زهد، قناعت، کار و تولید، اخوت، نوعدوستی، اعتدال و...، به طور غیر مستقیم مورد توجه قرار گرفته و برای استخراج الگوی پیشنهادی باید

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مجموعه آن‌ها را در کنار هم مورد توجه قرار داد. به اعتقاد برخی از نویسندگان مسلمان، نهاد زکات در اسلام به لحاظ اهدف، منابع مالی و موارد مصرف آن، شاکله اصلی و هسته مرکزی سیاست اجتماعی اسلام در باب تامین اجتماعی را تشکیل می‌دهد که بر اساس آن به ضمیمه سایر ابواب و احکام مزبور می‌توان الگوی کاملی از تامین اجتماعی اسلامی را، بدون نیاز به روشهای متعارف تامین اجتماعی، طراحی نمود(رک: صدر، ۱۳۸۷: ۶۷۸ ـ ۶۷۲ و قرضاوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۸۸۰) ما نیز در این فصل چنین رویکردی خواهیم داشت هر چند که تلاش خواهیم نمود از تمامی نقاط مثبت الگوهای رایج در حد امکان استفاده ببریم.

سوم) رویکرد ما به تامین اجتماعی در این فصل نیز همانند فصول پیشین رویکرد سیستمی است. به این معنا که تامین اجتماعی فقط به عنوان یکی از عناصر خُرد نظام اقتصادی که در قالب سازمان‌های حمایتی و بیمه‌ای مشخصی به ارائه خدمات به گروههای خاصی از جامعه می‌پردازند در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه تامین اجتماعی در درجه اول به عنوان هدفی که در طراحی کل سیستم اقتصادی و نظام اجتماعی باید ملاحظه شود و سپس به عنوان یک سازوکار فرعی که به معالجه موارد به جا مانده از عملکرد طبیعی سیستم اقدام می‌نماید، مورد توجه قرار خواهد گرفت. دلیل این جهت گیری آن است که اولاً: نهاد تامین اجتماعی متعلق به یک نظام کل است که بدون توجه به شاکله کلی نظام دلایل توجیهی عناصرآن فهیمده نخواهدشد (همانگونه که مثلا برای درک حکم دیه زنان در اسلام حتما باید نظام مالکیت و احکام و روابط حقوقی خانواده و... اسلامی نیز ملاحظه شوند تا چرایی حکم نصف بودن دیه زنان روشن شود) ثانیا: بدون هماهنگی بقیه عناصر نظام با هدف تامین اجتماعی و احیاناً متضاد بودن آن‌ها انتظار موفقیت از نهاد تامین اجتماعی، انتظار بیهوده‌ای است.

۶-۱. ماهیت کلی مسئله تامین اجتماعی در منابع اسلامی

یکی از نکاتی که در شیوه ورود به مسئله تامین اجتماعی از دیدگاه اسلام باید روشن شود چگونگی تلقی ما از ماهیت این مسئله و جایگاه آن در میان مفاهیم اجتماعی است. در دیدگاه رایج، تامین اجتماعی به عنوان یکی از «حقوق اساسی انسان» در نظر گرفته می‌شود که در چارچوب کلی مقوله «عدالت اجتماعی» باید به آن پرداخته شود و چنین نگرشی از سوی برخی اندیشمندان مسلمان نیز مورد قبول واقع شده است.

شهید صدر در کتاب المدرسه الاسلامیه، تامین اجتماعی را یکی از حقوق انسان می‌داند و در باره آن می‌فرماید:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

«تامین اجتماعی در اسلام حقی از حقوق انسان است که خدای متعال آن را واجب کرده است و این حق به عنوان یک حق انسانی، با اختلاف سطح تمدن و ظروف مختلف(زمانی، مکانی و اجتماعی) متفاوت نمی‌شود... و اختصاصی به گروهی بدون گروه دیگر ندارد و حتی شامل کسانی که مشارکتی در تولید کل نداشته‌اند نیز می‌شود و همه آن‌ها تحت کفالت جامعه اسلامی هستند و بر دولت واجب است که وسایل زندگی آن‌ها را تهیه کند (الصدر، ۱۴۲۱، ص ۱۱۰-۱۰۷)

در این بیان، تامین اجتماعی در حد یکی از حقوق لازم الرعایه انسان مطرح شده است. در بیان دیگری از ایشان محتوای عدالت اجتماعی مشتمل بر دو پایه‌ی «تامین اجتماعی» و «توازن اجتماعی» معرفی شده و مقایسه توضیحات ایشان از دو اصل مزبور نیز نشان می‌دهد که تامین اجتماعی علاوه بر این که خود، یک پایه مستقل عدالت اجتماعی است، تاروپود توازن اجتماعی هم از همین اصل نشأت گرفته است(رک: حسینی ۱۳۸۷ و حسینی ۱۳۸۹) طبق این بیان، تامین اجتماعی فراتر از یک حق خاص است و بخش اصلی درونمایه عدالت اجتماعی را تشکیل می‌دهد.

ایشان در باره تفسیر اسلام از محتوای عدالت اجتماعی نیز می‌نویسند:

«اسلام بدون اینکه از دیدگاه خودش مفاهیم عدل و ظلم و حقوقی که تجاوز از آن را نهی کرده است مشخص کرده باشد، نهی از ظلم نکرده و مردم را به عدل و پرهیز از تجاوز به حقوق دیگران نصیحت نکرده است. اسلام همانند واعظان، مفاهیم عدل، ظلم و حق را به صورت غامض و مبهم رها نکرده که تفسیر آن‌ها را به دیگران واگذار کرده باشد. بلکه به صورت مشخص تعریف عدالت و قواعد عمومی زندگی در عرصه‌های تولید، توزیع و گردش ثروت را برای مردم معین کرده و هر گونه انحراف و تخلف نسبت به این قواعد تعریف شده و شکلی که برای عدالت تعریف کرده را ظلم و تجاوز به حقوق دیگران معرفی کرده است.

اما این که اسلام ثروتمندان را به کمک برادران و همسایگان فقیر خود ترغیب نموده مطلب صحیحی است ولی اسلام به این ترغیب و تربیت اخلاقی اکتفا نکرده بلکه در این کار میان عدل و ظلم تمییز ایجاد کرده و این تفاوت موضع یک واعظ و یک مکتب اقتصادی است. واعظ نصیحت به عدل می‌کند و از ظلم پرهیز می‌دهد ولی معیاری برای عدل و ظلم معرفی نمی‌کند و این امور را به پیروی از عرف عامی که خود و شنوندگانش پیرو آن هستند واگذار می‌کند. اما مکتب اقتصادی در صدد معرفی این معیارها برمی‌آید و آن‌ها را در قالب یک نظام اقتصادی برنامه‌ریزی شده که به تنظیم امور اقتصادی می‌پردازد مجسم می‌سازد.... و خودش روش عادلانه را مشخص می‌نماید. مثلا می‌گوید تملک زمین با زور و بدون احیاء ظلم است و اختصاص آن به واسطه کار و احیاء عدل است، واین که منتفع شدن سرمایه از بخشی از محصول تولیدی به نام فایده(مقطوع) ظلم است و اگر به صورت سود باشد عدل است... تا بسیاری از انواع روابط و رفتارهای که اسلام میان عدل و ظلم تفاوت قائل شده است» (الصدر، ۱۴۲۱، ص ۱۵۰)

بر این اساس ایشان در کتاب گرانسنگ اقتصادنا با استفاده از تمام ظرفیت‌های فقه اسلامی (اعم از شیعه و سنی)، محتوای واقعی عدالت اجتماعی یعنی حقوق توزیع درآمد و ثروت در مراحل قبل از تولید، پس از تولید و توزیع مجدد ثروت و درآمد را در قالب اصول و قواعد معین تبیین می‌نمایند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ظاهر عبارت شهید صدر در تبیین عدالت اجتماعی نشان می‌دهد که ایشان از مفهوم حق در تعریف عدالت اجتماعی و نیز حقِّ تامین اجتماعی، «حق» به معنای فقهی- حقوقی آن را مورد توجه قرار داده‌اند و خلاصه دیدگاه ایشان چنین است که تامین اجتماعی از مقوله عدالت اجتماعی و عدالت اجتماعی نیز به معنای اعطای حقوق لازم‌الرعایه افراد است[1] که در متون اسلامی به تفصیل بیان شده است. نتیجه اتخاذ چنین رویکردی در باره تامین اجتماعی این است که اگر بخواهیم آموزه‌های اسلام در باره این موضوع را بررسی نماییم، مشخصا باید به دنبال یافتن بخشی از احکام و اعتبارات شرعی باشیم که جبنه الزامی و حقوقی داشته باشند. چنانکه خود آن مرحوم نیز در تبیین تامین اجتماعی اسلامی به همین روش عمل نموده‌اند.

به نظر می‌رسد این رویکرد برای تاکید بر استحکام جایگاه تامین اجتماعی در منابع اسلامی اتخاذ گردیده است، اما به اعتقاد ما اشکالات و ابهاماتی که در فصل پنجم در باره چگونگی توجیه حق بودن تامین اجتماعی متعارف بیان گردید، در این رویکرد نیز صادق است و منشأ آن‌ها در هر دو مورد به تلقی ناقص از ماهیت مسئله تامین اجتماعی برمیگردد.

توضیح مطلب این که، «حق»، در اصطلاح حقوقی آن، به معنای سلطه و امتیازی است که برای فرد (اعم از حقیقی یا حقوقی) قرار داده می‌شود، ظرف ثبوت آن عالم اعتبار است، زمام امر آن به دست صاحب آن است اگر بخواهد آن را اعمال و یا اسقاط می‌کند، رعایت آن برای دیگران الزامی و دارای ضمانت اجرای دولتی و قانونی است(رک: موحد،۱۳۸۱، ص ۴۲) در اصطلاح فقهی نیز «حق» نوعی رابطه حقوقی به معنای سلطنت بر چیزی است (رک: حسینی ۱۳۹۰) برای کسانی که با حوزه مفاهیم مربوط به تامین اجتماعی در منابع اسلامی آشنایی دارند روشن است که مفاهیم اسلامی در باره این موضوع مشتمل بر مجموعه‌ای از احکام وضعی و تکلیفی، حقوقی، اخلاقی، تکالیف الزامی و غیر الزامی و... است که عنوان حق - به معنایی که در عدالت اجتماعی اخذ شده است- برای اشاره به همه آن مفاهیم ناکافی است. بنابراین استخدام چنین واژه‌ای برای نمایندگی تمامی آن مفاهیم مناسب به نظر نمی‌رسد.

به نظر می‌رسد اگر بخواهیم متناسب با محتوای آموزه‌های اسلامی در باب تامین اجتماعی، عنوانی برای این مسئله انتخاب نماییم، باید بگوییم تامین اجتماعی در اسلام یک «هدف» و «مقصد» شرعی است که جهت دستیابی به آن مجموعه‌ای از راهکارهای مستقیم و غیر مستقیم تربیتی، حقوقی و اخلاقی

---

۱. مفهوم عدالت در زمینه روابط اجتماعی چنانکه شهید مطهری (۱۳٦۸: ص ۵۹) بیان نموده‌اند، «اعطاء کل ذی حق حقّه» است. بنابراین منظور از عدالت اجتماعی کیفیتی از توزیع درآمدها، شغل‌ها، فرصت‌ها، آزادی‌های اقتصادی، فراغت، حقوق و امتیازات و به طور کلی توزیع بهره‌مندی‌های اقتصادی و اجتماعی میان افراد و گروه‌ها است که بر اساس حق صورت گرفته و هر کسی به حق خود رسیده باشد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و تکالیف و احکام الزامی و غیرالزامی در نظر گرفته شده است. بنابراین اگر بخواهیم به الگویی از تامین اجتماعی که بیانگر تمامی محتوای آموزه‌های اسلامی و همه مقاصد شریعت و باید و نبایدهای آن در زمینه تامین اجتماعی باشد باید محدوده جستجوی خود را به افق‌هایی فراتر از مفاهیم حق و عدالت اجتماعی (به معنای قانونی آن) تعمیم دهیم.

۶-۲. اهداف تامین اجتماعی

در باره اهداف تامین اجتماعی در الگوهای مختلف در فصول پیشین بحث نمودیم. در این زمینه صرف نظر از برخی اختلافات جزئی که در شیوه بیان و کمّ و کیف اهداف در الگوهای مختلف وجود داشت، قدر مشترک همه الگوها به «تامین نیازهای معیشتی افراد و فراهم نمودن سطح زندگی مناسب برای آنان» بازگشت می‌نمود. گرچه در این سطح از بیان، چنین هدفی برای تامین اجتماعی اسلامی نیز پذیرفتنی است اما جهت درک بهتر ویژگی اهداف تامین اجتماعی در نگرش اسلامی توجه به دو نکته ذیل را لازم می‌دانیم.

یک) تامین نیازهای معیشتی افراد در الگوی اسلامی صرفا هدفی مقطعی در راستای رفع معضلات و چالشهای سیاسی- اجتماعی نیست، بلکه همانگونه که در اصل دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز به آن تصریح شده است برخاسته از اعتقاد راسخ اسلامی به «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توام با مسوولیت او در برابر خدا»[1] است.

دو) تامین نیازهای معیشتی در نظام‌های فکری مختلف به تناسب نوع نگرش آن‌ها به اهداف نهایی و فلسفه زندگی انسان ماهیتی متفاوت پیدا می‌کند و به تبع آن عناصر الگوی تامین اجتماعی مانند کیفیّت تامین نیازها، نوع نیازهای تحت پوشش، راهبردهای رفع نیاز، منابع مالی و... الگوها، متفاوت می‌شوند. مثلا از آنجا که غایت جامعه مدنی امروزی در جوامع سکولار عبارت است از لذت بردن از ماده(رک: الطباطبایی، ۱۳۹۴ق، ج ۴، ص۱۵۳)، با چنین نگرشی حداکثر کردن لذت ناشی از مصرف کالاها و خدمات و لو از کالاهای حرام و غیر طیّب و تبلیغات اغواکننده، تامین نیازهای جنسی افراد و لو از راههای

---

۱. قرضاوی، ۱۳۹۰، ص ٤٣١ در این باره می‌گوید: هر گاه انسانی مالکیت اشیایی را در اختیار بگیرد بیشتر به منزلت خویش پی می‌برد و کرامت و سیادت و قدرت را در خود احساس می‌نماید . اما چنانچه مشاهده نماید که دیگری همه چیز را در اختیار دارد و او از همه چیز محروم است آن احساس به کرامت و منزلت انسانی خویش را از دست می‌دهد و بالعکس احساس کمبود و سرافکندگی و ناتوانی و خواری در مقابل ثروتمندان در او ایجاد می‌گردد... قرآن با رساترین و شیواترین بیان مالکیت را در کنار کرامت و سیادت و قدرت قرار داده و فقر و ناداری را زمینه‌ساز بردگی و سرافکندگی و ناتوانی دانسته و در قالب مثالی این موضوع را بیان نموده و فرماید: ضَرَبَ اللّهُ مَثَلاً عَبْدًا مَّمْلُوكًا لاَّ يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَن رَّزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ (النحل، ۷۵)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

غیر مشروع و بی‌اعتنایی به حمایت از تشکیل خانواده، اعتماد بر روش‌های کمّی و محاسبات آماری در تامین منابع مالی و تخصیص مزایا بدون توجه به مبانی عدالت و استحقاق شرعی و... کاملا منطقی محسوب می‌شوند. اما در نگرش الهی به زندگی، برای این که تامین نیازهای معیشتی در راستای تکامل معنوی افراد قرار داشته باشد، نیازهای مصرفی صرفا در چارچوب کالاهای حلال و طیب، همراه با قناعت و به دور از اسراف و اتراف برآورده می‌شوند، ارضاء نیازهای جنسی حتما باید از طرق مشروع و اهتمام به تشکیل خانواده صورت پذیرد و...

یکی از جلوه‌های مهم تاثیر جهت‌گیری الهیِ تامین نیازهای معیشتی در الگوی تامین اجتماعی اسلامی، تاکید بر روشهایی چون زکات و انفاق است که علاوه بر نقش اقتصادی که در رفع نیاز فقرا ایفا می‌کنند، از برترین انواع عبادات خداوند و راه تقرب به او نیز به حساب می‌آیند. درحالیکه در روشهای مرسوم تامین اجتماعی به ویژه روشهای بیمه‌ای چنین اثری بر شیوه مشارکت افراد در تامین اجتماعی بار نمی‌شود.[1]

۶-۳. مبانی تامین اجتماعی

پس از اهداف، مهمترین عامل در تعیین ماهیت یک نظام تامین اجتماعی زیربناهای بینشی و ارزشی، مبانی اجتماعی، منطق حاکم بر تعیین روابط فیمابین طرفهای ذی‌ربط و حق و حقوق متقابل افراد و به طور کلی زمینه‌ای است که نهاد تامین اجتماعی در درون آن شکل می‌گیرد. در این بخش به بررسی این مبانی از منظر اسلام خواهیم پرداخت.

۶-۳-۱. مبانی اعتقادی

پایه‌های اعتقادی تامین اجتماعی در نظام الهی، علاوه بر آنچه که در ضمن اهداف تامین اجتماعی بیان گردید شامل برخی گزاره‌های اساسی در باره حقایق عالم هستی است که در شکل دهی به الگوی تامین اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌نمایند، اهم این عقاید عبارتند از:

---

۱. مثلا در آیه زکات «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِها وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلاَتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ وَاللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: ۱۰۳) به وضوح بر تاثیر زکات بر پاک شدن مال از آلودگی و طهارت و تزکیه نفس انسان اشاره شده و این اثر در آیات انفاق وضوح و تاکید بیشتری بیان شده است که از آن جمله می‌توان به آیات زیر اشاره نمود.
«لَن تَنَالُواْ الْبِرَّ حَتَّى تُنفِقُواْ مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيْءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ» (آل عمران:۹۲)- «وَأَنفِقُواْ فِي سَبِيلِ اللّهِ وَلاَ تُلْقُواْ بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةَ وَأَحْسِنُوَاْ إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره: ۱۹۵) - «مَّثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِّئَةُ حَبَّةٍ وَاللّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاء وَاللّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۶۱) - «وَمِنَ الأَعْرَابِ مَن يُؤْمِنُ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنفِقُ قُرُبَاتٍ عِندَ اللّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَّهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ» (توبه: ۹۹) - «وَمَا أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ اللّهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ» (بقره: ۲۷۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۳-۱-۱. آرامش‌دهنده حقیقی خداست: دستیابی به اهداف تأمین اجتماعی از این منظر که به دنبال برقراری آرامش و امنیت روانی برای افراد و رفع نگرانی‌های آن‌ها نسبت به آینده است مستلزم درک صحیح از حقیقت آرامش و امنیت انسان و عوامل زمینه ساز آن است. بر اساس تعالیم قرآنی آرامش دهنده حقیقی انسان خدای متعال است.«هُوَ اللّهُ الّذِی لَا إِلَهَ إِلّا هُوَ الْمَلِکُ الْقُدّوسُ السّلَامُ الْمُؤْمِنُ» (حشر، ۲۳) خداوند را از آن جهت مؤمن نامیم که به بندگان خود امان می‌دهد. چنان که در سورهٔ قریش می‌فرماید: «الّذِی أَطْعَمَهُم مِّن جُوعٍ وَآمَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ» [قریش، ۴]. و نیز می‌فرماید: «هُوَ الّذِی أَنزَلَ السّکِینَةَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِینَ لِیَزْدَادُوا إِیمَانًا مّعَ إِیمَانِهِمْ»[1] (فتح: ۴) از این رو قرآن کریم امنیت و آرامش خاطر واقعی انسان را در گرو ایمان به خدا و یاد او می‌داند. «الّذِینَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنّ قُلُوبُهُمْ بِذِکْرِ اللّهِ أَلا بِذِکْرِ اللّهِ تَطْمَئِنّ الْقُلُوبُ (رعد، ۲۹) «الّذِینَ آمَنُواْ وَلَمْ یَلْبِسُواْ إِیمَانَهُم بِظُلْمٍ أُوْلَئِکَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُم مّهْتَدُونَ» (انعام:۸۲) چنانکه در نقطه مقابل کفر و اعراض از یاد خداوند را مایه ناامنی و تشویش خاطر انسان معرفی نموده است. «وَمَن یُشْرِکْ بِاللّهِ فَکَأَنّمَا خَرّ مِنَ السّمَاء فَتَخْطَفُهُ الطّیْرُ أَوْ تَهْوِی بِهِ الرّیحُ فِی مَکَانٍ سَحِیقٍ (حج :۳۱) «وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِکْرِی فَإِنّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنْکاً»(طه، ۱۲۴)علامه طباطبائی در تفسیر این دو دسته از آیات قرآنی می‌فرمایند:

مومن به سبب ایمان به خدای متعال متکی به پشتوانه محکم و استواری است که هیچگونه تزلزلی در آن راه ندارد، کارهای خود را بر مبنای معارف واقعی که قابل شک و تردید نیستند بنا می‌نهد، اقدام به کار او بر اساس تکالیف الهی صورت می‌گیرد که شکی در آن راه ندارد و چون امور خود را به خدا واگذار می‌کند چیزی را به خود نسبت نمی‌دهد که نگران فوت و یا از دست دادن آن باشد و یا در تشخیص خیر و شر آن دچار اضطراب شود.... آیات قرآنی هر گونه خوف، حزن، اضطراب و عدم اطمینان را در جانب کفر و نقطه مقابل آن را در جانب ایمان قرار می‌دهد. (الطباطبایی، همان، ج ۲، ص ۲۸۹ – ۲۹۱)

۶-۳-۱-۲. تقوی بهترین پشتوانه برای زندگی توأ م با آرامش است: تامین اجتماعی پدیده‌ای است که در روابط میان افراد با یکدیگر رخ می‌دهد و از آنجا که انسان در این زمینه علاوه بر حس نوعدوستی دارای انگیزه خودخواهی و طغیان نسبت به دیگران نیز هست، در شرایطی که نسبت به آینده اطمینان نداشته باشد ممکن است برای تضمین آینده خود در صدد طغیان و استثمار دیگران باشد. از این رو آرامش اجتماعی او مستلزم در اختیار داشتن دستورالعملی برای تنظیم روابط اجتماعی و برخورداری از انگیزه‌ای نیرومند برای رعایت آن است. خدای متعال چنین دستورالعملی را در قالب احکام و دستورات دینی در اختیار انسان قرار داده و رعایت آن‌ها را تحت عنوان «تقوا» بهترین پشتوانه و مایه برخورداری از زندگی امن معرفی نموده است. یَا بَنِی آدَمَ إِمّا یَأْتِیَنّکُمْ رُسُلٌ مّنکُمْ یَقُصّونَ عَلَیْکُمْ آیَاتِی فَمَنِ اتّقَی وَأَصْلَحَ فَلاَ

[1] «اوست آن کس که در دلهای مؤمنان آرامش را فرو فرستاد تا ایمانی بر ایمان خود بیفزایند»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلاَ هُمْ يَحْزَنُونَ (اعراف: ۳۵) ؛ «إِنّ الْمُتّقِينَ فِی مَقَامٍ أَمِينٍ» (دخان، ۵۱). «تَزَوّدُواْ فَإِنّ خَيْرَ الزّادِ التّقْوَی» (بقره:۱۹۷)در برخی از آیات نورانی قرآن کریم تقوا به عنوان کفیل زندگی انسان معرفی شده است. چنانکه می‌فرماید: «يَا أَيّها الّذِينَ آمَنُوا اتّقُوا اللّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ[1] مِن رّحْمَتِهِ وَيَجْعَل لّكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ»(حدید: ۲۸). معاذبن جبل می‌گوید از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله شنیدم که فرمود:

«ای مردم! تقوای خدا را دستمایه سازید تا روزی‌تان بدون سرمایه و کسب و کار فراهم آید» . سپس این آیه را تلاوت کرد : «و هر که از خدا پروا کند، برای او راه بیرون شدن پدید آورد * و او را از جایی که گمان ندارد، روزی دهد»[2]. (المتقی الهندی، ج۳، ص ۹۶) .

ابوذر«ره» با اشاره به آیه شریفه «وَمَن يَتّقِ اللّهَ يَجْعَل لّهُ مَخْرَجًا»(طلاق، ۲)می‌گوید:

رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله تلاوت این آیه را برای من آغاز کرد: تا آن که از تلاوت آن فراغت یافت. سپس فرمود: «ای ابوذر! اگر همه مردم به همین آیه تمسک می‌جستند، برایشان کفایت می‌کرد». ابوذر می‌گوید: آن گاه پیامبر بازخوانی این آیه را برایم از سر گرفت و تا وقتی که چشمم سنگین شد، آن را بر من خواند»[3]. (المجلسی، ج۷۷، ص ۸۷)

خدای متعال رفتار برپایه تقوا و خشنودی خدا را به بنیانی تشبیه کرده است که در نقطه مقابل آن کسی است که بنای خود را بر لب پرتگاهی مُشرِف به سقوط پی‌ریزی کرده و با آن در آتش دوزخ فرو می‌افتد و بیان می‌دارد که چنین کسانی همواره آن ساختمانی که بنا کرده‌اند در دلهایشان مایه شک [و نفاق] است تا آنکه دلهایشان پاره پاره شود. أَفَمَنْ أَسّسَ بُنْيَانَهُ عَلَی تَقْوَی مِنَ اللّهِ وَ رِضْوَانٍ خَيْرٌ أَم مّنْ أَسّسَ بُنْيَانَهُ عَلَی شَفَا جُرُفٍ هارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِی نَارِ جَهَنّمَ وَاللّهُ لاَ يَهْدِی الْقَوْمَ الظّالِمِينَ* لاَ يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الّذِی بَنَوْاْ رِيبَةً فِی قُلُوبِهِمْ إِلاّ أَن تَقَطّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (توبه:۱۱۰ - ۱۰۹). توصیه قرآن به کسانی که فرزندان ناتوانی دارند و نگران وضعیت آن‌ها پس از خود هستند رعایت تقوای الهی است. وَلْيَخْشَ الّذِينَ لَوْ تَرَكُواْ مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرّيّةً ضِعَافًا خَافُواْ عَلَيْهِمْ فَلْيَتّقُوا اللّهَ وَلْيَقُولُواْ قَوْلاً سَدِيدًا (نسا:۹).

---

۱ کفل (بر وزن طفل) به معنی بهره‌ای است که نیاز انسان را بر طرف کند و ضامن را از این جهت کفیل گویند که مشکل طرف مقابل را کفایت می‌کند و بهره و نصیب او را به او می‌دهد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۲۳، ص ۳۹۵)

۲ عن معاذ بن جبل: سَمِعتُ رَسولَ اللّه صلی‌الله‌علیه‌وآله يَقولُ: «يا أيُّها النّاسُ، اتَّخِذوا تَقوَی اللّه تِجارَةً يَأتِكُمُ الرِّزقُ بِلا بِضاعَةٍ ولا تِجارَةٍ . ثُمَّ قَرَأَ: «وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَل لَّهُو مَخْرَجًا* وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لاَيَحْتَسِبُ»

۳ عنْ أبو ذرّ: جَعَلَ رَسولُ اللّه صلی‌الله‌علیه‌وآله يَتلو عَلَيَّ هذِهِ الآيَةَ: «وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَل لَّهُو مَخْرَجًا» حَتّی فَرَغَ مِنَ الآيَةِ، ثُمَّ قالَ: يا أبا ذَرٍّ، لَو أنَّ النّاسَ كُلَّهُم أخَذوا بِها لَكَفَتهُم! قالَ : فَجَعَلَ يَتلو بِها ويُرَدِّدُها عَلَيَّ حَتّی نَعَستُ».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط صدنی است.

قرآن کریم در آیات ۲۶۱ تا ۲۸۱ سوره مبارکه بقره با ترغیب به انفاق و ارائه مثالهای متعددی، انفاق در راه خدا را راه حل مناسبی برای رفع نگرانی نسبت به آینده زندگی خود و بازماندگان خرد سال پس از خود،[1] می داند و در آیات ۲۶۵ و ۲۶۶ می‌فرماید:

«و مَثَل (صدقات) کسانی که اموال خویش را برای طلب خشنودی خدا و استواری روحشان انفاق می‌کنند، همچون مَثَل باغی است که بر فراز پشته‌ای قرار دارد (که اگر) رگباری بر آن برسد، دو چندان محصول برآورد، و اگر رگباری هم بر آن نرسد، بارانِ ریزی (برای آن بس است)، و خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست. آیا کسی از شما دوست دارد که باغی از درختان خرما و انگور داشته باشد که از زیر آن‌ها نهرها روان است، و برای او در آن (باغ) از هر گونه میوه‌ای (فراهم) باشد، و در حالی که او را پیری رسیده و فرزندانی خردسال دارد، (ناگهان) گردبادی آتشین بر آن (باغ) زند و (باغ یکسر) بسوزد؟ این گونه، خداوند آیات (خود) را برای شما روشن می‌گرداند، باشد که شما بیندیشید».

با الهام از این آیات می‌توان گفت پاسخ قرآن به کسانی که می‌خواهند نسبت به نیازهای دوران سالمندی خود و یا بازماندگان خردسالشان ذخیره‌ای تهیه کنند و از پشتوانه مطمئنی برای این منظور برخوردار باشند، این است که شما امروز در دوره توانمندی بخشی از مازاد درآمد و ثروت خود را (با انفاق کردن آن) به دست خدا (صندوق الهی) بدهید و مطمئن باشید اندوخته شما به هیچ وجه از بین نخواهد رفت[2] و در چنان روزهایی اگر گرفتار فقر شدید خدا (از همان صندوق) ضامن رفع نیاز شما و فرزندانتان خواهد بود. و این بینش در نقطه مقابل بینشی است که پس‌اندازها را در مقابل دریافت ربا در صندوقی قرار می‌دهد و برداشت از آن را هم صرفا برای کسانی که یا قبلا حساب شخصی داشته‌اند و یا حاضر به پرداخت ربا هستند مجاز می‌داند.

۶-۳-۱-۳. ابتلای به فقر و غنی از سنت‌های الهی برای آزمایش انسان و پیشرفت جامعه است: در بینش اسلامی ابتلای به فقر و حوادث از واقعیات عالم هستی است که خداوند به حکمت بالغه خودش آن را برای آزمایش بشر و کسب استحقاق رشد و تعالی او قرار داده است. «وَلَنَبْلُوَنّكُمْ بِشَيْءٍ مّنَ الْخَوفْ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مّنَ الأَمْوَالِ وَ الأنفُسِ وَالثّمَرَاتِ وَ بَشّرِ الصّابِرِينَ»(بقره:۱۵۵). بنابراین رفع نیاز نیازمندان باید در راستای این سنت الهی صورت پذیرد. به این معنا که وقتی فقیر برای کسب روزی تلاش می‌کند این تلاش موجب پیشرفت جامعه و خودش می‌شود و در صورتی که تلاش او قرین موفقیت ظاهری نباشد

---

۱ وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاء مَرْضَاتِ اللّهِ وَتَثْبِيتًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ* أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاء فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (بقره: ۲۶۵و ۲۶۶)

۲ مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُواْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُواْ يَعْمَلُونَ (النحل: ۹۶)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ضمن این که او توصیه به صبر و توکل شده است ثروتمندان جامعه وظیفه دارند به او انفاق کنند و این کار مایه رشد و تعالی خود آنهاست. تاکیدات بلیغ و مداوم قرآن کریم به انفاق و تذکر نسبت به عواقب هلاکت بار ترک آن حاکی از این واقعیت است که انفاق در نظام الهی صرفا یک مسئله عاطفی برای دلجویی از فقیران نیست، بلکه راهکار بی نظیر دستگاه خلقت برای پیشرفت و تعالی همه آحاد جامعه اعم از فقیر و غنی است. گویا همانطور که تشکیل خانواده توسط دو جنس مخالف، سنت الهی برای تکامل هر یک از آن‌ها و حفظ نسل بشریت است، انفاق غنی بر فقیر هم قانون خلقت برای پیشرفت توام با معنویت و عدالت فرد و جامعه است و در بسیاری از آیات قرآنی به این مطلب اشاره شده است. (رک: توبه: ۱۰۳؛ توبه: ۹۹؛ بقره: ۹۵؛ بقره: ۲۶۱؛ آل عمران: ۹۲)

۶-۳-۱-۴. خداوند روزی همهٔ مخلوقات را تضمین کرده است: بر اساس عقیده قرآنی خداوند همهٔ نیازهای انسان را در عالم طبیعت خلق کرده است: «وَآتَاكُم مِّن كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِن تَعُدُّواْ نِعْمَتَ اللّهِ لاَ تُحْصُوها إِنّ الإِنسَانَ لَظَلُومٌ كَفّارٌ» (ابراهیم، ۳۵) و هیچ جنبنده‌ای نیست مگر آنکه خداوند روزی آن را تأمین نموده است: «وَمَا مِن دَآبّةٍ فِی الأَرْضِ إِلاّ عَلَى اللّهِ رِزْقُها وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرّها وَمُسْتَوْدَعَها كُلٌّ فِی كِتَابٍ مّبِينٍ» (هود، ۶)

قانون تکوینی و تشریعی خداوند، طریقهٔ به دست آوردن روزی را معیّن کرده است: در قانون تکوین الهی گرچه تمامی اسباب و علل در نهایت به علة العلل عالم هستی یعنی ذات مقدس الهی منتهی می‌شود ولی ارادهٔ خداوند بر این تعلّق گرفته است که هر یک از موجودات روزی خود را به طریقی از طبیعت برداشت نمایند. گرایش‌های فطری و غریزی موجودات زنده به سمت تأمین نیازها و وجود سلایق و استعدادهای گوناگون در میان افراد انسان و نیروی جسمی و فکری او و... از جلوه‌های قوانین تکوینی خدا برای روزی مخلوقات است. در قانون خلقت هیچ امر جزافی وجود ندارد و هر پدیده‌ای براساس قانون و مسیر خاصی جریان پیدا می‌کند که خداوند برایش معیّن نموده است «إِنّا كُلّ شَیْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (قمر، ۴۹)؛ «أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبّکَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مّعِيشَتَهُمْ فِی الْحَيَاةِ الدّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّا»(زخرف: ۳۲)

خداوند در قانون تشریعی خود نیز سهم هر کس را معیّن فرموده است. اصل اساسی برای سهم بردن، در قانون شریعت، کار است «وَأَن لّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلّا مَا سَعَى». بنابراین هر کس باید با تکیه بر استعدادهایی که خداوند برایش قرار داده است به دریافت سهم خود از طبیعت اقدام نماید و این سعی او مورد احترام قرار خواهد گرفت. خداوند حقوق کسانی که به دلایلی خارج از خواست و ارادهٔ خودشان محروم مانده باشند، را در اموال اغنیا قرار داده است که یا داوطلبانه خود ایشان آن را ادا می‌نمایند و یا دولت به استیفای آن اقدام می‌کند. بنابراین خواست و ارادهٔ خداوند بر این تعلّق گرفته است که انسان نگرانی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

معاش نداشته باشد و باید با تلاش فکری و جسمی خود در مسیر این ارادهٔ خداوند حرکت نماید. اعتقاد به رازقیت الهی نقش مهمی در ایجاد آرامش روانی و حفظ متانت و پایداری در مقابل حوادث و ناملایمات زندگی ایفا می‌نماید.

۶-۳-۱-۵. اموال از آن خداوند است که به امانت به انسان سپرده شده است: در بینش اسلامی مالکیت حقیقی آسمان‌ها و زمین و تمامی موجودات از آن خداوند است. «لِلّهِ ما فِی السّمَاواتِ وَمَا فِی الأَرْضِ»(بقره: ۲۸۴) آنچه انسان با استفاده از استعدادهای خدادادی و کار و تلاش خود از طبیعت دریافت می‌کند، صرفاً یک مالکیت اعتباری است که در طول مالکیت حقیقی خداوند به او اعطا شده است. بر این اساس، آزادی تصرف انسان در اموال خود، صرفاً در چارچوبی است که از طرف شرع معین شده است.

امام صادق(ع) در این باره می‌فرمایند:

المال مال الله عزوجل، جعله ودائع عند خلقه و امرهم أن یأکلوا منه قصداً، و یشربوا منه قصداً، و یلبسوا منه قصداً، و ینکحوا منه قصداً، و یرکبوا منه قصداً، و یعودوا بما سوی ذلک علی فقراء المؤمنین، فمن تعدّی ذلک کان ما أکله حراماً و ما شرب منه حراماً و ما لبسه منه حراماً، و ما نکحه منه حراماً، و ما رکبه منه حراماً. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۱۰۳، ص۱۶)

«اموال از آن خداست و آن‌ها را نزد آفریدگان خویش امانت نهاده است و فرمانشان داده که از آن با میانه روی بخورند و با میانه‌روی بنوشند و با میانه‌روی بپوشند و با میانه‌روی ازدواج کنند و با میانه‌روی وسیلهٔ سواری بخرند و سوار شوند و بیش از آن را به مؤمنان نیازمند ببخشند هر که از این حد [اعتدال و میانه‌روی] فراتر رود، آنچه از آن مال می‌خورد حرام است و آنچه می‌نوشد حرام و آنچه می‌پوشد حرام و آنچه به وسیلهٔ آن ازدواج می‌کند حرام و آنچه سوار می‌شود حرام است.

این عقیده مبنایی برای گرفتن از اغنیا برای کمک به فقرا است.

اعتقاد به مالکیت خدواند و مسئولیت اخلاقی و ایمانی انسان در نحوه تصرفات مالی خود، زمینه مناسبی برای جلب مشارکت افراد در تامین اجتماعی و تجهیز منابع آن به وجود می‌آورد.

۶-۳-۱-۶. مشارکت در تامین هزینه‌های اجتماعی با تامین نیازهای اخروی فرد رابطه مستقیم دارد: باور به معاد و تداوم زندگی در جهان آخرت، یکی از اصول اعتقادات مسلمانان است که از دو جهت در الگوی تامین اجتماعی موثر است. جهت اول لزوم توجه به نیازهای زندگی اخروی افراد است و جهت دوم رابطه مستقیم تلاش فرد برای تامین نیازهای اخروی خود و مشارکت او در تامین نیازهای دیگران است. از این رو قرآن کریم با تبیین وصف‌ها و ویژگی‌های زندگانی اخروی و نوع رابطه‌ای که میان اعمال انسان در دنیا با پاداش‌ها و کیفرهای جهان آخرت وجود دارد، زمینه‌های مناسب برای هدایت رفتار امت اسلامی در این مسیر را پدید می‌آورد. قرآن دربارهٔ نتیجه آخرتی رفتار کسانی که لذت خواب راحت و مطلوبیت مصرف کالاها را با لذت مناجات با معشوق و کمک به همنوعان مبادله می‌کنند، می‌فرماید:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

«پهلوهایشان از خوابگاه‌ها جدا می‌شود، پروردگارشان را از روی بیم و امید می‌خوانند و از آنچه روزیشان داده‌ایم انفاق می‌کنند. هیچ‌کس نمی‌داند چه چیز از آنچه روشنی‌بخش دیدگان است به [پاداش] آنچه انجام می‌دادند برای آنان پنهان کرده‌ام» (سجده: ۱۶)

براساس این باور، فرد مسلمان در تخصیص درآمد خود افزون بر نیازهای زندگی دنیایی، نیازهای زندگی بی‌پایان جهان آخرت را هم در نظر می‌گیرد و بخشی از درآمد خود را به مشارکت‌های اجتماعی اختصاص می‌دهد:

«و با آنچه خدایت داده سرای آخرت را بجوی و سهم خود را از دنیا فراموش نکن و همچنان‌که خدا به تو نیکی کرده نیکی کن و در زمین فساد مجوی که خدا فسادگران را دوست نمی‌دارد» (قصص: ۷۷)

۶-۳-۱-۷. انسان در تنظیم مطلوب زندگی فردی واجتماعی و دستیابی به اهدف نیازمند وحی نیز هست:

در دیدگاه اسلام، انسان بنده خدا و جانشین او در زمین است[۱]، دین آئین بندگی و رسم جانشینی اوست[۲]، بُعد زمانی او تا عالم آخرت امتداد دارد، دارای هویت فردی ـ اجتماعی در ابعاد وجودی، ملکی و اخلاقی است، موجودی است دو بعدی، ذی اراده، دارای قدرت تفکّر و تعقّل و هدفدار و مسئول و در عین حال بسیار ستمگر، نادان[۳]، عجول و حریص(رک: حسینی ۱۳۷۹، ص۹۹-۸۱)

انسان با تمامی فضائل و ارزشهای والایی که بالقوهٔ داراست، ممکن است در اثر انحراف از سرشت اصلی خویش در مسیر هلاکت و سقوط گام بردارد. ناتوانی انسان در مرحله شناخت و ناکارآمدی قوای ادراکی او در تشخیص مسیر سعادت و خیر اجتماعی، موجب نیازمندی او به راهنمایی وحی و تعالیم دینی است. بنابراین عقل انسان در شناخت اهداف نهایی و برخی از اهداف واسطه‌ای و اصولِ کارهایی که باید انجام شوند از شرع کمک می‌گیرد. کما اینکه برخی از روشهای رسیدن به اهداف نیز با ارشاد شارع شناخته می شوند. به بیان دیگر در چارچوب جهان بینی و نظام ارزشی اسلام استناد صِرف بر نیروی عقل حسابگر در محاسبه سود و زیان ناشی از رفتارها کارساز نیست و عمل انسان در صورتی عقلانی و عقلائی خواهد بود که منطبق بر احکام و ارزشهای دینی هم باشد (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۳، ص ۳۳۶ ـ ۳۳۳)

بدین ترتیب الگوی تامین اجتماعی اسلامی در تنظیم روابط و رفتارهای فردی و اجتماعی و تشخیص روش*های مطلوب*، مبتنی بر ترکیبی از روش‌های عقلی و نقلی است که می‌توان آن را عقلانیّت دین محور نامید.

۱«وَ إِذْ قالَ رَبُّکَ لِلْمَلائکَةِ إِنّی جاعِلٌ فِی الأَرْضِ خَلِیْفَةً». (بقره، ۳۰) .

۲ «ذلک الدّین القیّم»؛ (روم، ۳۰) و رک : توبه، ۳٦؛ یوسف،٤٠ ؛ روم، ٤٣ ؛ بینه، ٥ ؛ انعام، ١٦١ ؛و تفسیر المیزان: ج١٦ص ١٩٣ ـ ١٨٩

۳ « إِنَّهُ کَانَ ظَـلُومًا جَهُولاً» (احزاب، ۷۲)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۳-۲. مبانی اخلاقی و ارزشی

مبانی اخلاقی و ارزشی الگوی اسلامی دارای تمایزات آشکاری نسبت به مبانی اخلاقی الگوی متعارف است. در این الگو به دلیل این که هدف نهایی، رسیدن به مقام قرب الهی است، هر آنچه مرضی خدای متعال باشد خوب است و لو آنکه با تمایلات نفسانی انسان ناسازگار باشد «وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ». یکی از ویژگی‌های معیار خشنودی خداوند این است که برخلاف معیار لذّت گرایی که فقط خصلت فردگرایانه دارد، دارای خصلت جمع گرایانه نیز هست; زیرا بر اساس معیار خشنودی خداوند، هر کاری که فرد در جهت مشارکت اجتماعی انجام دهد، مستوجب پاداش الاهی خواهد بود و بدین طریق، منافع جمعی در زمره منافع فرد داخل، و مشکل دیرینه عدم هماهنگی بین منافع فردی با منافع اجتماع به طور اصولی حل می‌شود (توبه، ۷۲).

در آیات و روایات صفات و اعمال اخلاقی برخاسته از مبنای فوق به تفصیل بیان شده است. که اهم آن‌ها عبارتند از: ممدوح بودن صفات و افعالی چون: طلب روزی حلال، بی‌نیازی از دیگران، کم خرج و پرخیر بودن، نظم و انضباط کاری، زهد و قناعت، تعاون و همکاری، تقوا، توکل، اعتدال، آخرت‌گرایی، شکر، صداقت، امانتداری، عدالت‌ورزی، برادری، ایثار، مواسات، نوعدوستی، خوش رویی، احسان و نیکی به والدین، اولاد، اقربا، ضعفا، فقرا و... ؛ صلهٔالارحام؛ عطوفت و مهربانی نسبت به مؤمنان و... و مذموم بودن برخی دیگر چون: بطالت و تنبلی، گدایی، حرص، طمع، اسراف و تبذیر، اتراف، وابستگی به مال دنیا، بخل، کنز، احتکار و... (رک: ری شهری و حسینی ۱۳۸۶، صص۳۷۳- ۳۹۷ و ۴۵۳-۴۶۲)

ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی فوق نقش تعیین‌کننده‌ای در کارکرد نظام تأمین اجتماعی دارند. در جامعه‌ای که اخلاق لذّت‌طلبی، فایده‌گرایی، فردگرایی، رقابت در ثروت‌اندوزی و... حاکم باشد، هر نوع پرداخت و اقدام در جهت کمک به هزینه‌های تأمین اجتماعی امری نامطلوب و هزینه‌بر تلقی خواهد شد و بالعکس استفاده مجّانی از پرداخت‌های تأمین اجتماعی امری مطلوب خواهد بود که ممکن است روحیهٔ تنبلی و بیکاری را تشدید نماید.

اما نظام اخلاقی اسلام به گونه‌ای است که مشارکت در تجهیز منابع مالی تأمین اجتماعی افزایش و متقابلاً استفاده از کمک‌های تأمین اجتماعی را کاهش می‌دهد.

۶-۳-۳. مبانی رفتاری

در علم اقتصاد معمولا رفتارهای اقتصادی به سه حوزه تولید، توزیع و مصرف تقسیم می‌شوند. در این قسمت بر مبنای همین تقسیم بندی به بررسی مبانی رفتاری الگوی تامین اجتماعی مطلوب می‌پردازیم.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۳-۳-۱. کار و تولید: موفقیت یک نظام تأمین اجتماعی در گرو وجود منابع کافی برای تخصیص به افراد تحت پوشش آن است و این نیز در گرو وجود یک نظام انگیزشی و اقتصادی است که بتواند به اندازهٔ کافی کالا و خدمات تولید کند. کار و تولید در اسلام از مهم‌ترین عبادات به شمار می‌رود. تا آنجا که پیامبر گرامی اسلام(ص) فرمود: «العبادهٔ سبعون جزئاً؛ افضلها طلب الحلال» (الکافی، ج۵، ص۷۸، ۶) و در بیان دیگری فرمودند: «العبادهٔ عشرهٔ اجزاءٍ، تسعهٔ اجزاء فی طلب الحلال» (جامع الاحادیث، ۹۹)

انگیزه یک مسلمان از کسب و کار، تأمین معاش خود و خانواده‌اش می‌باشد و اسلام ثواب چنین عملی را مانند ثواب جهاد در راه خدا می‌داند. چنانکه پیامبر اکرم(ص) فرمود: «الکادّ علی عیاله من حلال کالمجاهد فی سبیل الله» [الفقیه، ج۳، ص۱۶۸، ۳۶۳۱]. در همین راستا اسلام تنبلی و بیکاری و استفادهٔ اختیاری از صدقات را به شدت مذمت کرده است. رسول خدا(ص) فرمود: «کفی بالمرء اثماً أن یکون کَلاً و عیالاً علی المسلمین» (الکافی، ج۴، ص۱۲، ۹) وجود این انگیزه سبب می‌شود که در جامعهٔ اسلامی در درجهٔ اول هر فرد خودش نسبت به تأمین مخارجش اقدام نماید و باری را بر نظام رسمی تأمین اجتماعی کشور تحمیل نکند.

افزون بر این، تولید به قصد کسب درآمد مازاد به منظور سرمایه‌گذاری و تقویت پایه‌های اقتصادی جامعه و کمک به نیازمندان و به‌طور کلی هر گونه تلاش مفید و تولید ارزش افزوده‌ای مادامی که به منظور فخرفروشی و تکاثر نباشد مستوجب پاداش الهی است و اصولاً از دیدگاه قرآن کریم سعادت انسان در گرو تحصیل مازاد درآمد و انفاق آن در راه رضای خداست «لَن تَنَالُواْ الْبِرّ حَتّی تُنفِقُواْ مِمّا تُحِبّونَ». وجود چنین انگیزه‌ای سبب می‌شود. پرداخت مالیات به دولت جهت تأمین مالی هزینه‌های تأمین اجتماعی کاملاً با رضایت خاطر انجام شود و علاوه بر آن خود فرد نیز به صورت داوطلبانه در این مسیر مشارکت نماید. چنانکه امام علی(ع) به خاطر پیروی از چنین انگیزه‌ای به حدّی از تولید ثروت و درآمد رسیده بود که به تنهایی قادر بود مخارج تمامی خانواده‌های بنی‌هاشم را تأمین کند. انتظار می‌رود نهادینه شدن فرهنگ اسلامی نسبت به ارزش کار و قبح تنبلی و تکدی‌گری موجب تعدیل عرضه و تقاضای خدمات تامین اجتماعی گردد.

۶-۳-۳-۲. مصرف و تخصیص درآمد:

در اقتصاد مرسوم مفهوم کانونی مسئله تخصیص درآمد، مصرف است و حداکثرسازی آن مورد تاکید قرار می‌گیرد اما در منابع اسلامی به جای آن بر مفهوم انفاق عام تاکید شده است. این رویکرد مبتنی بر بینش خاص اسلام درباره ابعاد زندگی انسان و تفسیر آن از سعادت وی است. در این بینش رفاه پایدار انسان در دنیا بدون عدالت اجتماعی و معنویت ممکن نیست و برای تحقق هم‌زمان این سه مهم، باید

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مصالح فرد و جامعه، در رفتارهای افراد با یکدیگر عجین شوند. از این‌رو قرآن کریم به جای مفهوم مصرف بر مفهوم انفاق تأکید کرده است. موارد انفاق در کتاب و سنت آنچنان گسترهٔ وسیعی دارد که تمام مصالح دنیا، آخرت، فرد و اجتماع را در بر می‌گیرد. قرار گرفتن مشارکت‌های اجتماعی به عنوان یکی از مجاری اصلی تخصیص درآمد در الگوی تخصیص درآمدی فرد مسلمان همانند وجود عامل خودکاری در درون نظام کل، برای تحقق تامین اجتماعی است. افزون بر این عناصری مانند: فضیلت اعتدال و میانه روی، رعایت حدّ کفاف در معاش، نگاه به پایین دست در سطح معیشت (النظر الی الأدنی معیشةٌ)، کم خرج و پر خیر بودن (قلیل المؤونه و کثیر المعونه بودن)، قناعت و زهد، حرمت اسراف و اتلاف مال، حرمت تبذیر، حرمت اتراف و تفاخر، حرمت تقتیر، وحرمت مصرف کالاها و خدمات ممنوعه، نیز کارکردهای مثبتی در جهت تحقق اهداف تامین اجتماعی به جا خواهند گذاشت

(رک: حسینی۲، ۱۳۸۸، صص۱۹-۲۲)

بر خلاف نظام سرمایه‌داری که رشد مصرف جامعه را از طریق توسعه مصرف طبقه ثروتمند و استفاده از تبلیغات تحریک کننده دنبال می‌کرد و این امر از طریق افزایش تقاضا، عرصه را بر سیاست‌های تامین اجتماعی تنگ می‌نمود، در جامعه اسلامی مصرف جامعه به صورت متوازن و با رعایت سطح مصرف طبقات پایین رشد خواهد نمود. از این رو در سیاست‌های فرهنگی و تبلیغی ناظر به رفتار مصرفی، باید بر ارزشهایی چون؛ زهد وقناعت در مصرف، نگاه کردن به پایین‌دست‌تر از خود، انفاق از مازاد درآمد به نیازمندان، پرهیز از اسراف، اتراف، تفاخر و مانند آن تاکید شود و دقت شود که استفاده از سیاست‌های تبلیغی اغواکننده و محرک مصرف‌گرایی عمیقا با اهداف تامین اجتماعی اسلامی در تضاد خواهد بود.

۶-۳-۳-۳. توزیع درآمد و ثروت

الگوی رفتار توزیع درآمدی از جمله مهمترین عناصر تاثیر گذار در تحقق اهداف تامین اجتماعی است. : نظام تأمین اجتماعی با توزیع درآمد و ثروت رابطه‌ای دوسویه دارد، از طرفی، تعادل در توزیع درآمد و کاهش تعداد افراد زیر خط فقر هزینه‌های تأمین اجتماعی را کاهش می‌دهد و از طرف دیگر وجود یک نظام تأمین اجتماعی کامل می‌تواند موجب تعدیل در توزیع درآمد و ثروت شود برخلاف نظام سرمایه‌داری که مبتنی بر انباشت و تمرکز ثروت بود، بر اساس روایت پیامبر اکرم(ص)، اسلام رسالت خود را انفاق و توزیع ثروت معرفی نموده است: «لَم نُبعَث لِجَمعِ المالِ، ولکِن بُعِثنا لِاءِنفاقِهِ» .[1]

۱. مشکاة الأنوار : ۳۲۱ / ۱۰۱۸ عن الإمام الصادق علیه‌السلام .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آموزه‌های اسلام در این زمینه مشتمل بر برنامه‌های متنوعی است که قسمتی از آن به اصلاح رفتار تخصیص درآمدی افراد مربوط می‌شود که در بالا ذکر گردید و بخش‌های دیگری از آن به توزیع درآمد و ثروت در مراحل قبل، حین و بعد از تولید اختصاص دارد که در ضمن راهکارهای تامین اجتماعی در مباحث بعدی به آن خواهیم پرداخت.

۶-۳-۴. مبانی سیاسی و اجتماعی

تامین اجتماعی از آن جهت که پدیده‌ای است که در ظرف اجتماع رخ می‌دهد، به ناچار پایه‌های آن در بستر جامعه استقرار خواهند یافت. از این رو لازم است مختصات اصلی جامعه‌ای که قرار است الگوی تامین اجتماعی در آن پیاده شود نیز مورد بررسی قرار داده شود. جامعه از این جهت که ظرفی برای برقراری روابط فرد با دیگران است حداقل دارای دو رکن اساسی است که عبارتند از روابط و پیوندهای مجموعه افراد با یکدیگر و ارتباط میان افراد و دولت که اولی بیشتر جنبه اجتماعی و دومی جنبه سیاسی دارد. از این رو در این جا ظروف اجتماعی و سیاسی الگوی تامین اجتماعی اسلامی را بررسی خواهیم نمود.

۶-۳-۴-۱. همبستگی اجتماعی و برادری دینی[1]: در اندیشه اسلامی فرد و جامعه بر اساس سلسله مراتبی از پیوندهای طولی و عرضی با یکدیگر همبستگی دارند و به جای بینش اصالت فردی و تلاش برای ایجاد وحدت تصنّعی بر مبنای قرارداد که نتیجه آن محصور ماندن رفتار فرد به محدوده منافع شخصی و رها کردن مصالح اجتماعی به دست تقدیر است، این عقیده وجود دارد که جامعه همانند یک پیکر به هم پیوسته از افراد تشکیل دهنده آن است که همگی باید در صفوف به هم پیوسته[2] در مسیر تکامل الی الله حرکت نمایند. امام صادق(ع)دربارۀ همبستگی آحاد مؤمنان و برادری ایمانی آنان می‌فرماید:

> «مؤمن برادر مؤمن است و مانند یک پیکر هستند که اگر عضوی از آن به درد آید، دیگر اعضایش نیز آن درد را در خود، احساس می‌کنند، روح آن دو مؤمن، از یک روح است و اتصال روح مؤمن به روح خداوند، بیشتر از اتصال پرتو خورشید به خورشید است» (کلینی، ۱۳۸۹: ۲، ۱۶)

---

۱ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (حجرات: ۱۰)

۲ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُم بُنيَانٌ مَّرْصُوصٌ (الصف:٤) ؛ قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُم بِوَاحِدَةٍ أَن تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَفُرَادَى (سبأ: ٤٦)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بنابراین در این نگرش مصالح هیچ جزئی بدون در نظر گرفتن مصالح سایر اجزا ممکن نیست از این رو همگان در مقابل هم مسئولند[1] و هر کسی همانطور که نیازهای خود را می‌بیند باید نیازهای دیگران را هم در نظر بگیرد.

اعتقاد به پیوندهای اجتماعی کارکردهای فراوانی در جهت اهداف تامین اجتماعی دارد. وظیفه زوجین در مقابل یکدیگر، وظیفه والدین در مقابل فرزندان و وظیفه فرزندان در مقابل والدین به ویژه سالمندان، وظیفه فرد در مقابل سایر افراد، مسئله ارث گذاری و ارث بری، وظیفه مجموعه افراد یک نسل در مقابل نسلهای آینده (همانند استدلال امام علی (ع) برای حفظ اراضی مفتوحه العنوه عراق ایران برای نسلهای بعدی) نمونه‌هایی از آن است.

متقابلا در برنامه‌های تامین اجتماعی هم ایجاد و تحکیم پیوندهای اجتماعی اهمیت زیادی دارد. قرار گرفتن تالیف قلوب در کنار تامین فقرا و مساکین در آیه ۶۰ سوره توبه[2] که به مصارف زکات اختصاص دارد حاکی از اهمیت این امر است.

۶-۳-۴-۲. حاکمیت دولت اسلامی: در اندیشه اسلامی دولت علاوه بر این که حافظ نظم وامنیت جامعه است، مسئولیت مهم‌تری به نام برقراری عدالت اجتماعی و مهم‌تر از آن، زمنیه سازی برای رشد و تعالی معنوی مردم به عهده دارد.[3] از این رو نهاد دولت در نظام اسلامی صبغه‌ای الهی دارد که از آن به عنوان «حاکمیت امام عادل» تعبیر می‌شود. قرآن کریم در آیات متعددی، از حاکمان حق به عنوان کسانی یاد می‌کند که دارای امامت الهی بوده و به فرمان خدا حکومت می‌کنند.[4] به همین دلیل ملاحظه می‌کنیم در آیات قرآن، اموالی مانند انفال، فیء و خمس غنائم که در حقیقت متعلق به حکومت اسلامی است، به خدا و پیامبر(ص) و خویشاوندان او نسبت داده شده است (رک: انفال،۱ و ۴۱ ؛ حشر،۶ و ۷) بر اساس روایات، در زمان غیبت امام معصوم(ع) فقیهان جامع الشرایط به نیابت از ایشان مسئولیت تشکیل حکومت را به عهده خواهند داشت (رک: الحر العاملی، همان، ج۲۷، ص۱۴۰ و رک: منتظری، ۱۴۰۹ق، ج۱،ص ۴۲۵-۴۹۰) رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در باره اهمیت حضور چنین دولتی فرمود: «ساعَةٌ مِن إمامٍ عَدلٍ أفضَلُ

---

۱ قال النبی (صلی الله علیه وآله وسلم) : کلکم راع وکلکم مسؤول عن رعیته . (المنتظری،۱٤۰۹ق،ج۲، ص۷)

۲ إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاء وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللّهِ وَاللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (٦٠)

۳. الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (حج،٤١) همان کسانی که چون در زمین به آنان توانایی دهیم نماز برپا می‌دارند و زکات می‌دهند و به کارهای پسندیده وامی‌دارند و از کارهای ناپسند باز می‌دارند و فرجام همه کارها از آن خداست.

٤. «وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاء الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ (انبیا، ۷۳ و رک: سجده، ٢٤) و آنان را پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما هدایت می‌کردند و به ایشان انجام دادن کارهای نیک و برپاداشتن نماز و دادن زکات را وحی کردیم و آنان پرستنده ما بودند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مِن عِبادَهِ سَبعینَ سَنَهً، وحَدٌّ یُقامُ للّه فِی الأرضِ أفضَلُ مِن مَطَرِ أربَعینَ صَباحا».[1] (الکلینی، همان: ج۷، ص ۱۷۵) . دولت اسلامی همانگونه که در اصل مشروعیت خود برخاسته از مبانی دینی است در قانون گذاری و سیاستگذاری نیز موظف است بر اساس منابع نقلی و استمداد از دانش دینی، قوانین و سیاست‌های مناسب را برای طراحی و اجرای الگوی تامین اجتماعی مطلوب تدوین نماید.

به این منظور در آیات و روایات منابع مالی دولت مانند؛ انفال، فیء، غنائم، خمس، زکات، خراج، جزیه و... به تفصیل بیان شده و مفهوم بیت المال در متون اسلامی ناظر به همین مقوله است. وظایف دولت و اصول کارهایی که باید با استفاده از منابع بیت المال انجام دهد امور متعددی است که تامین اجتماعی از جمله مهمترین آن‌ها می‌باشد. (رک: حسینی ۱۳۸۰، صص ۳۸۱-۴۴۶) در منابع اسلامی حقوق متقابل دولت و مردم بیان شده و گشایش امور و پیشرفت کار اجتماع در گرو رعایت آن‌ها دانسته شده است. امام علی علیه‌السلام ـ در خطبه خویش در [جنگ] صفّین ـ با اشاره به این موضوع می‌فرمایند :

«آن گاه، خداوند از حقوق خویش، برخی را برای بعضی از مردم بر بعض دیگر واجب فرمود... بزرگ‌ترین حقّی که خداوند ـ تبارک و تعالی ـ از جمله آن حقوق واجب گردانیده، حقّ حکمران بر مردم و حقّ مردم بر حکمران است؛ و این، وظیفه‌ای است که خداوند برای هر یک از آن‌ها بر دیگری قرار داده و زمینه ساز الفت و دوستی و ارجمندیِ دینشان و پایداری سنّت‌های حق در میان ایشان قرار داده است. پس مردم صلاح نپذیرند، مگر آن که حکمرانان به سامان آیند؛ و حکمرانان صلاح نیابند؛ جز آن که مردم راست و درست باشند. و آن گاه که مردم حق حاکم را ادا کنند و حاکم نیز حق مردم را بگزارد، حقّ در میانشان عزّت یابد و آیین‌های دین استوار گردد و نشانه‌های عدل برقرار شود و سنّت‌ها[ی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله] در راه خود افتد؛ بدین سان، روزگار سامان گیرد و زندگی نیکو شود و امید به پایداری حکومت افزون گردد». (نهج البلاغهٔ: خطبهٔ ۲۱۶)

۶-۴. روش کشف و طراحی الگوی تامین اجتماعی

تا کنون در باره مبانی و اهداف تامین اجتماعی که مبیّن زمینه‌ها و جهت گیریهای کلی الگوی مورد نظر بودند صحبت گردید، اکنون قبل از ورود به احکام و روابط این الگو مانند؛ موارد تحت پوشش، راهکارها و منابع مالی آن و...، لازم است مبانی معرفت شناختی آن مانند منابع و روش‌های شناختِ احکام و روابط تامین اجتماعی را مورد بررسی قرار دهیم. جهت ورود به این بحث توجه به چند نکته لازم است.

یکم) همانطور که قبلا نیز اشاره شد تامین اجتماعی از اهم موضوعات اجتماعی مورد توجه اسلام است. به گونه‌ای که بخش عمده‌ای از آموزه‌های اسلامی در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و فقهی به آن

۱. یک ساعت حکمرانی پیشوای عدالت پیشه، از عبادت هفتاد سال برتر است؛ و حدّی که برای خدا در زمین جاری گردد، [برکتش] از بارندگیِ چهل روز افزون‌تر است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اختصاص یافته است. بنابراین تامین اجتماعی یک مسئله دینی است. امام خمینی (ره) درباره موضع دین اسلام در برابر نظام‌های اجتماعی می‌فرمایند:

«مذهب اسلام از هنگام ظهورش متعرض نظام‌های حاکم در جامعه بوده است و خود، دارای سیستم و نظام خاص اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی است که برای تمام ابعاد و شئون زندگی فردی و اجتماعی قوانین خاصی دارد و جز آن را برای سعادت جامعه نمی‌پذیرد»(امام خمینی، صحیفه نور: ج ۴ ص ۶۸ ـ ۱۶۷)

دوم) همانگونه که در قرآن کریم و روایات معصومین (ع) صریحاً بیان شده است[1]، اسلام دینی جاودانه و برای همه اعصار و قرون است و شریعت اسلامی -از جمله برنامه تامین اجتماعی آن- در مورد جوامع امروزی نیز صادق است.

سوم) نظام‌های اجتماعی برای ساماندهی و تامین نیازهای زندگی اجتماعی انسان تشکیل می‌شوند و از آنجا که نیازهای انسان در طول زمان، به تناسب تحول در عرصه‌های علمی و شرایط محیطی و اجتماعی متحول می‌شوند، پایداری یک نظام اجتماعی در طول زمان مستلزم برخورداری آن از قابلیت انعطاف و تغییر در مواجهه با شرایط متحول اجتماعی است. به این منظور شریعت اسلام همانگونه که شهید صدر«ره» بیان نموده‌اند ضمن اینکه از عناصر ثابت و همیشگی برخوردار است، متضمن برخی احکام و عناصر متغیر نیز هست که توسط دستگاه ولایت امر بر اساس مصالح اجتماعی و در چارچوب اصول ثابت شریعت کشف و اجرا می‌شوند(رک: صدر، ۱۳۵۷، ج۲، ص۳۵۰ -۳۴۳) نظام تامین اجتماعی اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست. مثلا برخی از موارد مصرف زکات مانند آزادی بردگان، امروزه مصداق ندارد؛ درآمدهای خمس غنائم جنگی، جزیه وخراج لااقل به صورت صدر اسلام قابلیت پیاده شدن ندارند؛ برخلاف شرایط صدر اسلام امروزه درآمد حاصل از منابع زکات در مقایسه با درآمدهای خمس و انفال بسیار ناچیز است، مواردی چون تامین نیازهای درمانی و حمایت از تشکیل خانواده جایگاه برجسته‌ای در نیازهای اجتماعی پیدا کرده‌اند و... . بنابراین الگوی تامین اجتماعی برای جامعه امروز ایرانی حاوی جنبه‌های متغیری از شریعت اسلام خواهد بود که باید به روش مناسب کشف و ارائه شوند.

چهارم) اندیشمندان مسلمان چگونگی جمع میان جنبه‌های ثابت و متغیر شریعت اسلامی را به گونه‌های مختلفی تبیین نموده‌اند. یکی از نظریات مطرح در این زمینه نظریه شهید صدر در باره اختیار

---

۱ «وَمَا أَرْسَلْنَاکَ إِلاَّ کَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِیراً وَنَذِیراً »(سبأ (٣٤): ٢٨)« و ما تو را جز بشارت بخش و هشدار دهنده برای تمام مردم نفرستادیم»؛

مَا کَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِن رِّجَالِکُمْ وَلَکِن رَّسُولَ اللهِ وَخَاتَمَ النَّبِیِّینَ (احزاب (٣٣): ٤٠) «محمد، پدر هیچ یک از مردان شما نیست; ولی فرستاده خدا و خاتم پیامبران است».

رسول گرامی اسلام(صلی الله علیه وآله وسلم) فرمود: «ایّها النّاس! حلالی حلال الی یوم القیامهٔ و حرامی حرام الی یوم القیامهٔ» (حرّ عاملی، ١٤١٣: ١٦٩/٢٧) «ای مردم! حلال من تا روز قیامت حلال، و حرام من تا روز قیامت حرام خواهد بود».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

قانونگذاری ولیّ امر در «منطقه الفراغ» است. به اعتقاد ایشان مجموعه روابط انسانی متشکل از روابط چهار گانه؛ با خود، خدا، دیگران و با طبیعت است. سه رابطه اول (با خود، خدا و دیگران) ثابتند ولی رابطه آخری به تبع تحوّل در ابزار تصرّف انسان در طبیعت دائما در شرف تغییر است و رابطه انسان با دیگران نیز از این ناحیه مورد تهدید قرار می‌گیرد. از این رو ایشان احکام مربوط به این ناحیه از روابط را منطقه خالی و متغیّر تشریع می‌داند که اختیار قانونگذاری در آن به ولیّ امر داده شده است و او باید بر اساس مصلحت نظام و در چارچوب بخش ثابت تشریع، احکام مناسب آن را وضع نماید. در نظریه ایشان اختیار ولیّ فقیه صرفا در محدوده احکام غیر الزامی شرعی است به این معنا که او در صورت وجود مصلحت می‌تواند یک حکم غیر الزامی در منطقه مزبور را به حکم الزامی تبدیل نماید.

نظریه دیگر در این زمینه، نظریه «ولایت مطلقه فقیه» امام خمینی «ره» است. در نظریه ایشان اختیارات ولی امر (دولت اسلامی) محدود به منطقه احکام غیر الزامی (منطقهٔ الفراغ) و روابط انسان با طبیعت نیست. ایشان برای احکام اولیه اسلامی در مقابل اصل نظام اسلامی و اهداف آن جایگاه مستقلی قائل نیستند بلکه چنانکه در پیامشان به روحانیت در اواخر عمرشان فرمودند، فقه(مجموعه احکام، قوانین و مقررات اسلامی) را فلسفه عملی حکومت می‌دانند. در نتیجه اگر تحقق «اهداف»، «مصلحت» و«حفظ اصل نظام اسلامی» اقتضای جعل و وضع احکامی حتی بر خلاف احکام اولیه اسلام را داشته باشد این «احکام» به عنوان احکام حکومتی بر احکام اولیه ورود و حکومت خواهند داشت.

سید حسین میرمغزی(۱۳۸۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «ثبات شریعت و مدیریّت دگرگونی‌های اجتماعی ـ اقتصادی» ضمن نقد دیدگاه شهید صدر معتقد است: عناوین احکامِ مربوط به روابط انسانی را می‌توان به سه گروه؛ عناوین اوّلیّه، ثانویّه و عامّه تقسیم کرد و از آنجا که شریعت اسلام حکم هر عنوان را براساس مصالح و مفاسد به صورت قضیّه حقیقیّه بیان کرده است و هیچ عنوانی نیست، مگر آن که حکم آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم (از طریق عمومات) بیان شده است، می‌توان گفت، احکام شریعت درباره عناوین روابط (نه مصادیق آن‌ها)، از جامعیّت و ثبات برخوردار است و حوزه تغییرات مربوط به مصادیق عناوین است که اسلام با تشریع احکام عناوین ثانویّه، آن‌ها را در جهت اهداف، جهت دهی و مدیریّت می‌کند. نکته جالب توجه در دیدگاه میرمعزی این است که برخلاف بسیاری از نظرات رقیب که بر چگونگی سازگار نمودن شریعت با تحولات عصری تمرکز نموده‌اند، تمرکز او بر لزوم جهت‌دهی تغییرات اجتماعی در جهت سازگاری با اصول ثابت شریعت است.

در ادبیات اخیر اقتصاد اسلامی دیدگاههای دیگری نیز در این زمینه وجود دارد که غالب آن‌ها به نوعی در تکمیل، تصحیح و یا نقد دیدگاههای فوق ارائه گردیده‌اند(رک: موسویان ۱۳۸۲؛ میرمعزی ۱۳۸۵؛ رضایی ۱۳۸۷) به اعتقاد ما هر کدام از دیدگاههای مزبور حاوی نقاط قوتی هستند که می‌توان در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تبیین مسئله از آن‌ها مدد جست، با این حال یک نقطه خالی درمیان آن‌ها وجود دارد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

پنجم) برای دستیابی به موضع اسلام در باره نظامات اجتماعی باید دو مرحله اساسی را طی نمود. مرحله اول استنباط احکام هر یک از عناصر و مفردات یک نظام اجتماعی؛ و مرحله دوم ترکیب آن عناصر در جهت طراحی یک الگوی عملیاتی و یا نظام اجتماعی است. مثلا در باره الگوی بانکداری اسلامی، مفردات بانکداری اسلامی مانند احکام عقود مشارکت، مضاربه، قرض، امانت، وکالت، مالکیت، و... به نحو قضیه حقیقیه در فقه مورد بحث قرار می‌گیرد اما در مرحله طراحی الگوی بانکداری برای شرایط امروزی چینش عناصر الگو و تعیین روابط در راستای تجهیز و تخصیص منابع اقتصادی، بحث، ماهیت دیگری پیدا می‌کند.

در تامین اجتماعی به عنوان یک نظام اجتماعی، یک مرحله از کار، مربوط به تبیین احکام هر یک از عناصر نظام، مانند: احکام زکات، جزیه، انفال، آزاد کردن برده، نفقه همسر و خویشاوندان، بیمه، اوقاف و.... است و مرحله دیگر مربوط به چگونگی ترکیب این عناصر در جهت بنای یک نظامی است که بتواند در شرایط خاصی از زمان و مکان، مانند ایرانِ امروز، اهداف تامین اجتماعی اسلامی را محقق نماید. به نظر می‌رسد جایگاه مبحث ثبات و تحول شریعت در مرحله دوم است. در مرحله اول از آنجا که عناصر نظام به صورت انفرادی در نظر گرفته می‌شوند و حکم آن‌ها به صورت قضیه حقیقیه برای عناوین(اعم از اولیه، ثانویه و عام) صادر می‌شود، همانگونه که در مقاله میرمعزی بیان شده است این احکام بدون قید زمان، به فرض وجود موضوع، همواره صادق‌اند. اما در مرحله دوم به دلیل واقعی بودن نظام و لزوم سازگاری عناصر آن با یکدیگر و با شرایط متحول عصری، بحث ثبات و تغییر شریعت مطرح می‌شود. در ادامه، روش مناسب با هر یک از این دو مرحله را در ضمن مسئله تامین اجتماعی بررسی خواهیم نمود.

۶-۴-۱. مرحله استنباط احکام عناصر تامین اجتماعی

همانگونه که در مقدمات فوق بیان کردیم، دایره تشریع در خصوص مواد و عناصر مورد نیاز برای برقراری یک نظام تامین اجتماعی و حل مشکلات جامعه برای همه زمان‌ها از جامعیت و شمول برخوردار است و در این زمینه هیچ موردی نیست مگر آن‌که حکم آن در شریعت مقدسه به صورت قضیه حقیقیه (در قالب عناوین اولیه، ثانویه و یا عناوین عام) بیان شده است که در هر زمانی توسط فقیهان واجدالشرایط به روش اجتهاد فقهی کشف و ارائه می‌شود. مثلا احکام تکلیفی زکات فطره، زکات مال، خمس، نفقه همسر، و... و احکام وضعی مربوط به مالکیت انفال و قراردادهای اجاره، صدقه، وقف و... به صورت احکام اولیه بیان شده‌اند و در تمامی موارد، حکم کلی عناوین ثانویه آن‌ها نیز در مواردی مانند

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حرج، ضرر، اختلال نظام و... روشن است. همچنین موضوعات احکام؛ اعم از موضوعات شرعی محض (مانند موضوع زکات) و یا موضوعات عرفی مورد تایید شرع (مانند فقر)، نیز در این مرحله روشن هستند.

همچنین در این مرحله مواردی مانند عقد بیمه و مالیاتهای حکومتی که در زمانهای متأخر حادث شده‌اند نیز از این قاعده مستثنی نیستند. چرا که مثلا مشروعیت عقد بیمه طبق نظر اکثر فقهای شیعه به عنوان مصداقی از عقود معهود شرعی مانند ضمان، هبه معوضه و... و یا به عنوان مصداقی جدید از عنوان عام عقود « يَا أَيُّها الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ» (مائده: ۱) به ضمیمه عدم منافات آن با شرایط عمومی معاملات (نفی غرر، نفی اکل المال بالباطل و...) قابل اثبات است و برای مالیاتهای حکومتی نیز می‌توان به ادله عمومی اختیارات ولیّ امر استناد کرد(رک: مؤمن، ۱۳۸۰).

به این ترتیب روشن است که احکام و موضوعات هر یک از عناصری که در نظام تامین اجتماعی کاربرد دارند به صورت کامل از ادله و روشهای فقهی قابل استنباط است.

۶-۴-۲. مرحله ترکیب مفردات و شکل‌دهی الگوی تامین اجتماعی

تفاوت اساسی این مرحله با مرحله اول در آن است که الگوی تامین اجتماعی به دلیل آنکه به منظور رفع نیاز عینی جامعه در مقطع مکانی و زمانی مشخصی طراحی می‌شود و مبتنی بر مجموعه متنوعی از عناصری است که به صورت قضیه حقیقیه استنباط شده‌اند، جهت تطبیق با اقتضائات عینی، مستلزم گزینش یکی از عناصر قابل جایگزین با یکدیگر، تطبیق احکام بر موضوعات، تشخیص عناوین ثانویه، حل تزاحمات اهداف و احکام با یکدیگر، تعریف مسائل جدید و استفتاء حکم آن از فقه و... است که روش مناسب خود را طلب می‌نماید. از این رو الگویی که برای یک جامعه معین طراحی می‌شود لامحاله در مقایسه با سایر الگوها، ضمن این که دارای عناصر مشترکی است، مشتمل بر برخی عناصر متغیر نیز خواهد بود. حال سوالی که در این جا مطرح می‌شود این است که ماهیت مسئله در این مرحله چیست؟ و بر اساس چه اصولی می‌توان آن را طراحی نمود؟ جهت روشن شدن بحث باید به چند نکته توجه نمود.

یکم) مهمترین ویژگی‌ای که ماهیت این مرحله را از مرحله اول متمایز می‌سازد نقش مصلحت در انتخاب عناصر الگو و شیوه ترکیب آن‌ها با یکدیگر است. در مرحله اول از آنجا که رعایت مصلحت و یا مفسده توسط شارع مفروض گرفته می‌شد، برای استنباط حکم شرعی، استناد به ادله احکام کفایت می‌نمود و نیاز به تشخیص مصلحت توسط فقیه نبود؛ در مورد احکام عناوین ثانویه هم که گاهی صدور حکم منوط به وجود مصلحت بود، احراز مصلحت برای فقیه داده شده فرض می‌شد و او بر فرض وجود آن، حکم موضوع را بیان می‌نمود. اما در مرحله طراحی الگو تشخیص مصلحت خودش موضوعیت دارد و کاری است که باید توسط طراحان الگو انجام شود. مثلا در انتخاب روش تامین مالی تامین اجتماعی، بر

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فرض این که مشروعیت «حق بیمه« و «مالیات» در مرحله اول ثابت شده باشد، ترجیح یکی از این دو بر دیگری تا حدود زیادی به ارزیابی آثار و پیامدهای آن دو (احراز مصلحت)، بستگی خواهد داشت. همچنین تصمیم گیری در باره این که ارائه خدمات درمانی به صورت کاملا خصوصی، کاملا دولتی یا ترکیبی انجام شود، بر فرض این که تمامی این روش‌ها مشروع شناخته شده باشند، به مصلحت جامعه بستگی خواهد داشت و...

دوم) منظور از مصلحت در طراحی الگوهای منتسب به اسلام، مصلحت شرعی است. در تفسیر این مصلحت مهمترین عنصر، اهدافی است که بر اساس نصوص شرعی و عقل معتبر برای تامین اجتماعی در نظر گرفته شده است که به طور خلاصه رفاه اقتصادی توأم با عدالت اجتماعی در راستای تعالی معنوی آحاد جامعه است. بر این اساس عملی و حرکتی مصلحت است که در راستای تحقق این هدف باشد. افزون بر این باید توجه داشت که با عنایت به ویژگی اهدف خلقت انسان و پیچیدگی روابط اجتماعی، مطمئن‌ترین ابزارهای شناخت مصالح فردی و اجتماعی انسان، همان رهنمودهایی است که از طریق احکام شرع در اختیار بشر قرار گرفته است. از این رو لازم است در تفسیر مصلحت و اِسناد آن به شرع، حداکثر استفاده ممکن از احکام و آموزه‌های شرعی به عمل آید. در مرتبه بعدی، تشخیص مصلحت مستلزم به کارگیری تمامی معیارهای عقلانی، حِکمی و تجربی با توجه به قوانین حاکم بر عالم هستی و روابط میان پدیده‌های آن است (رک: علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۸۳-۹۳)

سوم) با عنایت به ویژگیهای مصلحت شرعی که در بالا ذکر گردید و نقش تعیین کننده آن در طراحی الگوی تامین اجتماعی، تردیدی در برخورداری این مسئله از ماهیت دینی نمی‌ماند، اما با این حال این نکته نیز روشن است که پاسخ گویی به همه ابعاد آن از عهده علم فقه به تنهایی خارج است و حق مطلب آن است که این مسئله را نوعی مسئله میان رشته‌ای بدانیم که به تخصص‌های چندگانه، از جمله؛ فقه، حقوق، اقتصاد، سیاست، جامعه شناسی، آمار و مانند آن نیاز خواهد داشت. از این رو تلقی این مسئله به عنوان یکی از مسائل فقه حکومتی نادرست است و صحیح آن است که تامین اجتماعی اسلامی را نوعی دانش دینی میان رشته‌ای تلقی نماییم.

چهارم) نکته دیگر در این زمینه این است که اگر چه چنانکه گفته شد تشخیص مصالح حاکم بر طراحی شکل نظری الگوی تامین اجتماعی نیازمند کارشناسی توسط متخصصان واجد شرایط است اما در مقام عمل، مشروعیت الگو در گرو تایید ولیّ امر خواهد بود. به منظور درک بهتر این نکته و چگونگی تاثیرگذاری مصلحت اجتماعی در شکل‌گیری اجزا و عناصر الگوی عملیاتی تامین اجتماعی اسلامی، مناسب است به تطورات این الگو در مقاطع تاریخی صدر اسلام و شیوه مدیریت این کار توسط معصومین(ع) توجه نماییم. شهید صدر «ره» در آخر کتاب اقتصادنا مواردی مانند نهی پیامبر اکرم(ص) از

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نبخشیدن زیادی آب و گیاه مازاد بر نیاز به دیگران، دستور امام علی(ع) به مالک اشتر در برقراری قیمت‌های عادلانه و مانند آن را نقل کرده است(رک: صدر، ۱۳۵۷، ج ۲ ص ۳۵۰-۳۴۳) در همین راستا می‌توان به مدیریت تقسیم منابع عمومی توسط پیامبر(ص) در جریان غنائم جنگ‌های بنی النضیر، خیبر و حُنین اشاره نمود. مثلا ایشان در جنگ حُنین، بر اساس درک عمیقی که از مصالح آینده امت اسلامی داشتند، اموال هنگفتی از غنایم را در میان چند نفر از «مولفه قلوبهم» تقسیم نمودند که تحمل آن برای بسیاری از اصحاب مشکل بود. وضع مالیات جدید بر اسبان (مازاد بر زکات مصطلح) توسط امام علی(ع)، مقدم نمودن تامین هزینه‌های نظامی بر اعطای سهم بنی‌هاشم در تخصیص خمس غنایم جنگی توسط امیرالمؤمنین(ع)، اجرای قانون خمس در مورد خمس ارباح مکاسب از زمان امام باقر(ع) به بعد و عدم اخذ خمس در برخی از سالهای کمیابی توسط برخی دیگر از امامان(ع)، نمونه‌های دیگری از این امر است. (رک: حسینی، ۱۳۸۰) بدون تردید اتخاذ چنین تدابیری بر اساس درک حضرات معصومین(ع) از مصالح اجتماعی و شکل‌دهی تشریع عناصر تامین اجتماعی در راستای تحقق آن‌ها بوده است. این امر در زمان غیبت همانند شرایط امروز جامعه ایران از اختیارات ولیّ فقیه است که با استفاده از نهادهای مناسب نظام مانند: بدنه کارشناسی دولت، مجلس شورای اسلامی و مجمع تشخیص مصلحت نظام[1] اعمال می‌گردد.

۶-۵. مراتب نیازها و سطح پوشش تامین اجتماعی

از آنجا که هدف تامین اجتماعی تامین آن دسته از نیازهای معیشتی افراد است که باید مورد حمایت جامعه قرار گیرند، تعیین موارد تحت پوشش الگو، تا حدود زیادی بستگی به تلقی ما از نیازهای اجتماعی و مرزبندی آن با نیازهایی دارد که صرفا متوجه مسئولیت شخصی خود افراد است. از این رو لازم است در این جا بینش اسلامی در باره ماهیت نیازها، انواع و سطحی از آن‌ها را که می‌بایست توسط نظام تامین اجتماعی تحت پوشش قرار گیرد را با ذکر نکات اصلی آن روشن نماییم.

یکم) مفهوم نیاز و مفاهیم مرتبط با آن در منابع اسلامی با عناوینی از قبیل، فقر، فقر النّفس، غنا، حاجت، قناعت، حرص، شَرَه و... مورد بحث قرار گرفته است. در معارف اسلامی، نیاز دارای دو جنبه عینی و ذهنی است. جنبه ذهنی نیاز و به بیان دیگر، احساس نیاز از نظر رُتبی مقدّم بر جنبه عینی و تجربی آن

---

۱) امام خمینی ابتدا این امر را به مجلس شورای اسلامی واگذار کردند و فرمودند: «آنچه در حفظ نظام جمهوری اسلامی دخالت دارد که فعل یا ترک آن موجب اختلال نظام می‌شود و آنچه ضرورت دارد که ترک آن یا فعل آن مستلزم فساد است و آنچه فعل یا ترک آن مستلزم حرج است، پس از تشخیص موضوع به وسیله اکثر وکلای مجلس شورای اسلامی با تصریح به موقت بودن آن مادام که موضوع محقق است و پس از رفع موضوع خود به خود لغو می‌شود. مجازند در تصویب واجرای آن و باید تصریح شود که هر یک از متصدیان اجرا که از حدود مقرر تجاوز نمود مجرم شناخته می‌شود. و تعقیب قانونی و تعزیر شرعی می‌شود» در نهاد مجمع تشخیص مصلحت نظام برای این منظور تاسیس گردید و در متمم قانون اساسی به آن افزوده شود.«علیدوست، ۱۳۸۸، ص ۵۶۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است. احساس نیاز، امری روانی است که خاستگاه و معیار قضاوت آن نفس انسان است، ممکن است شخصی با وجود برخورداری از ثروت زیاد خود را شدیداً نیازمند بداند و شخص دیگری در حال فقر و تنگدستی احساس بی نیازی کند. این معنا در روایات به عنوان فقر النّفس معرفی شده است و کلمه فقر در کلام امام علی(علیه السلام): فقر النفس شر الفقر[1]، اشاره به همین جنبه از نیاز انسان دارد.

اسلام این جنبه از نیاز آدمی را با اکتساب ثروت و مصرف کالاها و خدمات قابل ارضاء نمی داند. ولی این ویژگی را به عنوان یک واقعیت مسلّم و مسئله ای که آرامش و آسایش انسان و حل مشکل نیازهای عینی او تا حدود زیادی به آن بستگی دارد، مورد توجّه قرار داده و با روش‌های تربیتی و تبلیغی مناسب به علاج آن پرداخته است. این واقعیت برای الگوی تامین اجتماعی از این نظر حائز اهمیت است که می‌توان با شناخت آن زمینه‌های لازم احساس رفاه بیشتر و همچنین برای تعدیل تقاضای خدمات تامین اجتماعی را فراهم ساخت.

دوم) در منابع اسلامی جنبه عینی نیاز و منابع مالی مربوط به تأمین آن‌ها با عناوینی از قبیل فقر، غنا، صدقات و زکات بطور گسترده مورد توجّه قرار گرفته است. واژه فقر و غنا در آیه ۳۲ سوره نور (إِن يَكُونُواْ فُقَرَآءَ يُغْنِهِمُ اللّهُ مِن فَضْلِهِ) ناظر به همین جنبه است. چنانکه شهید صدر و دیگران به طور مفصل بیان نموده‌اند(رک: صدر، ۱۳۵۷، ج۲، ص ۳۴۲-۳۲۰؛ حسن عباس، ۱۴۰۳ق، ص۲۷۵) و ما نیز در بخش بعدی در توضیح عنوان «فقیر» بیان خواهیم نمود، دیدگاه کلّی اسلام در این زمینه تأمین نیازهای اقتصادی تمامی آحاد جامعه بصورت مکفی و متناسب با شرایط روز است. چنانکه در مبانی رفتاری الگوی تامین اجتماعی ملاحظه نمودیم الگوهای رفتاری فرد مسلمان در تولید و توزیع و تخصیص درآمد به گونه‌ای تعریف می‌شود که زمینه تحقق چنین هدفی را آماده می‌سازد. افزون بر این راهکارهای ویژه تامین اجتماعی نیز پیش بینی شده است که در مباحث بعدی بدان خواهیم پرداخت.

سوم) یکی از نکات مهمی که در تبیین نیازها باید به آن توجه شود این است که با توجه به اصل محدودیت منابع، در اغلب مواقع برآورده کردن همه نیازها به صورت کامل مقدور نیست و ناگزیر از اولویت بندی میان آن‌ها خواهیم بود. این حقیقت همانطور که برای زندگی شخصی افراد وجود دارد، در مورد برنامه‌های اجتماعی نیز صادق است. از این رو وقتی از سطح برآورده کردن نیازها در تامین اجتماعی سخن می‌گوییم باید به چگونگی رتبه بندی میان نیازهای معیشتی و ترتیب تقدم میان آن‌ها نیز توجه نماییم.

---

۱ . [نیازمندی روحی بدترین نوع نیازمندی است] الآمدی، عبدالواحد، غرر الحکم، ح ٦٥٤٧.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

براساس یک تقسیم بندی مشهور که ظاهراً اوّلین بار توسط شاطبی صورت گرفته است. نیازهای انسان به پنج گروه شامل؛ **حفظ دین**[1]، **حفظ نفس**[2]، **حفظ عقل**[3]، **حفظ نسل**[4] و **حفظ مال**[5] و سه سطح (ضروریات، حاجیات و تحسینیات) تقسیم شده است (رک: سیزده تن از نویسندگان، ۱۳۷۵، ص ۱۴۱) مشابه این تقسیم بندی در زمینه سطوح تامین نیازهای اجتماعی نیز رواست. به این معنا که میزان برخورداری افراد هر جامعه‌ای در یک مقطع زمانی و امکانات مالی مشخص را می‌توان به سه سطح تقسیم بندی نمود. سطح اول، برخورداری از نیازهای اساسی زندگی مانند خوراک و پوشاک، بهداشت و مسکن است که افراد فاقد آن فقیر مطلق نامیده می‌شوند؛ سطح دوم، برخورداری از امکانات لازم برای یک زندگی متعارف در حد کفایت است که افراد فاقد آن فقیر(نسبی) محسوب می‌شوند؛ و سطح سوم، امکانات رفاهی که افراد واجد آن غنی خواهند بود.

آنچه مسلم است این که تامین سطح سوم از نیازهای زندگی افراد جزء مسئولیت‌های شخصی افراد است و مشمول برنامه‌های تامین اجتماعی نخواهد بود. در خصوص دو سطح اول هم باید توجه شود، اگرچه سطح مطلوب تامین اجتماعی همان سطح دوم یعنی تامین حد کفایت زندگی برای همه افراد جامعه است، اما مقتضای عقلانیت این است که در تخصیص امکانات به گروههای نیازمند، به سطوح برخورداری آن‌ها توجه شود و در درجه اول وجهه همت نظام، تامین ضروریات زندگی برای همه آحاد جامعه باشد و سپس متناسب با امکانات موجود به تامین نیازهای واقع در سطح دوم اقدام شود. بنابراین تامین حداقل سطح معیشت برای عموم افراد جزء حتمی برنامه‌های تامین اجتماعی است و در صورت وجود امکانات، سطح دوم نیز تضمین خواهد شد.

با دقت در شیوه بیان تکالیف و حقوق تامین اجتماعی در نصوص اسلامی ملاحظه می‌نماییم که چنین ترتیبی در آن‌ها نیز لحاظ شده است. مثلاً چنانکه شهید صدر در بیان وظایف مردم در تکافل عمومی بیان نموده‌اند؛ اسلام تامین نیازهای ضروری فقیران را بر اغنیا واجب نموده است ولی در عین حال این مقدار را مطلوب نمی‌داند و برای رسیدن به حد مطلوب که همان حد کفایت است به شیوه‌های دیگری چون تاکید بر مواسات و تشویق به انفاق درآمد مازاد بر نیاز به فقیران، مردم را به این امر فراخوانده است. در

---

۱. مانند: حفظ اعتقاد صحیح، انجام عبادات از قبیل نماز، روزه، زکات و حج، حفظ و مراقبت از احکام و ارزشهای اسلامی که اصطلاحاً حسبه نامیده می شود، تلاش برای تحقّق عدالت و فصل خصومت برادران دینی و جهاد با ابعاد مختلف مالی و جانی آن و...

۲. مانند: خوراک، پوشاک، مسکن، بهداشت، تفریحات، حمل ونقل، امنیت، شغل و ...

۳. مانند: تعلیم و تربیت، تبلیغات، تحقیقات علمی و...

٤. مانند: تشکیل خانواده، مراقبت‌های دوران بارداری، محافظت از اطفال، رسیدگی به ایتام و...

۵. مانند: مؤسسات بهره برداری مختلف، تأمین امنیت داخلی و خارجی، حمایت از مالکیت خصوصی، سیاست‌های پولی و مالیِ مربوط به حفظ و رشد تولید اموال و...

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نتیجه از آنجا که انجام واجبات شرعی همواره مقدم بر انجام مراتب بعدی تکالیف است، رعایت ترتیب شرعی مستلزم آن است که ابتدا افراد محتاج به ضروریات زندگی تامین شوند و سپس به رفع نیاز دیگران اقدام شود. در سیاست‌های امام علی(ع) نیز چنین ترتیبی مشاهده می‌شود. ایشان در نامه‌هایی که به استانداران ولایات می‌نگاشتند، همواره آن‌ها را سفارش می‌کردند که پس از جمع‌آوری منابع بیت المال، نیازهای اساسی طبقات فرودست را به مثابه اولویت اول تامین نیازهای اجتماعی برآورده نمایند و آنگاه مازاد بر آن را به مرکز حکومت(جهت سایر مصارف) ارسال کنند(رک: ری شهری، ۱۳۸۶، ص ۲۸۸) تلاش خود حضرت نیز در کوفه بر این بود که سطح اول تامین اجتماعی را به همه آحاد جامعه پوشش دهند چنانکه فرمودند:

[در دوران حکومت من] هیچ کس در کوفه شب را به روز نمی‌رسانَد، مگر این که زندگی آسوده‌ای دارد . فروپایه‌ترینِ مردم نان گندم می‌خورَد، سایبانی دارد، و آب گوارا می‌نوشد[1].

چهارم) یکی از مختصات تعیین حد فقر شرعی که در فقه اسلامی مورد توجه قرار گرفته است نقش ویژگی‌ها و موقعیت‌های فردی در تعیین میزان نیاز افراد است که اصطلاحاً «شأن» نامیده می‌شود. هر چند چنانکه شهید مطهری فرموده‌اند ممکن است از این آموزه دینی برخی برداشت‌های ناروا در جهت توجیه اشرافیت کاذب در میان مسلمین صورت گرفته باشد(رک: مطهری ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۲۶)، با این حال در رویکرد اعتدالی به این موضوع، گفته می‌شود، اسلام ضمن اینکه امتیازات ناروا مانند تبعیض طبقاتی و نژادی را مردود می‌داند، تفاوت ظرفیت‌های روحی و حیثیّت‌های اجتماعی و الزامات شغلی افراد را نیز با ظرافت خاصّی مورد پذیرش قرار داده است (رک: دادگر و باقری، ۱۳۸۶) از این رو در متون فقهی چنانکه شهید ثانی گفته است:

مستحقّان زکات کسانی هستند که مخارجِ سالِ سازگار با شأن خود و افراد تحت سرپرستی را نداشته باشند (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ص ۴۲)

از این منظر نیز ممکن است، نیازهای متفاوتی برای افراد مختلف تعریف شود. دکتر حسن عباس با استناد به این نکته، یکی از تفاوتهای تامین اجتماعی اسلامی و متعارف را در این می‌داند که در الگوی اسلامی، میزان مزایای افراد بر اساس نرخ‌های مقطوعی که از میزان حقوق مبنا و سالهای بیمه‌پردازی افراد و مانند آن بدست می‌آید، تعیین نخواهد شد، بلکه متناسب با شأن افراد درجات متفاوتی خواهد داشت و با عنایت به این که عنصر اساسی تعیین شأنیت افراد سطح درآمد قبلی آنهاست، تنظیم پرداختی تامین اجتماعی بر اساس این ویژگی، انگیزه تلاش افراد به کسب درآمد بیشتر و ارتقاء شأن درآمدی خود

---

۱ ما أصبَحَ بِالکوفَةِ أحَدٌ إلاّ ناعِما ؛ إنَّ أدناهُم مَنزِلَةً لَیَأکُلُ مِنَ البُرِّ، ویَجلِسُ فِی الظِّلِّ، ویَشرَبُ مِن ماءِ الفُراتِ!

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

را سست نخواهد کرد. رعایت این نکته در تنظیم مقررات تامین اجتماعی می‌تواند یکی از آثار سوء کمک‌ها بر انگیزه کار را از بین ببرد (رک: حسن عباس، ۱۴۰۳ق، ص۲۸۴)

پنجم) نکته مهم دیگری که در اینجا باید روشن شود. چگونگی تشخیص مصادیق این نیازها و معیار قضاوت درباره آنهاست. در این خصوص، در احکام و ارزشهای اسلامی کمیّت ثابتی که در همه زمان‌ها و مکان‌ها بطور یکسان نیاز همه افراد را معیّن کند وجود ندارد. بلکه مصادیق نیاز به تناسب شرایط زمان و مکان و اوضاع اجتماعی ـ اقتصادی قابل تغییر است. لذا نیازهای معیشتی امروز مغایر با نیازهای هزار سال پیش و نیازهای افراد در یک جامعه سنّتی و نیازهای دولت در شرایط جنگی و یا نیازهای دیگران به هنگام بلایای طبیعی، متفاوت از اندازه این نیازها در یک جامعه صنعتی و وضعیت جنگی و شرایط عادی خواهد بود. مثلا امروزه با گسترش آموزش و پرورش عمومی، برخورداری از سطوح اولیه سواد جزء نیازهای ضروری زندگی به شمار می‌آید، استفاده از وسایلی مانند یخچال، تلویزیون و... جزء ثابت نیازهای معیشتی است و... نکته اساسی دیدگاه اسلام در زمینه تشخیص نیازها و تعیین کمّ و کیف آن‌ها، تعیین عرف جامعه اسلامی به عنوان مرجع قضاوت است. بنابراین تشخیص اینکه یک فرد خاص در شرایط اجتماعی معیّن دارای چه نوع نیازهایی است و سطوح سه گانه نیازهای افراد هرکدام منطبق بر چه مقادیری است، به قضاوت عرف و یا تشخیص کارشناسان محوّل می شود. البتّه دولت اسلامی نیز در این زمینه نقش مؤثّری خواهد داشت. کارشناسان اقتصادی دولت باید همواره با مطالعه ظرفیت‌های اقتصادی کشور و وضعیت معیشتی گروههای درآمدی، اطلاعات و رهنمودهای لازم را در اختیار جامعه قرار دهند.

خلاصه مطلب این که با توجه به پیوند و همبستگی عمیق میان منافع و مصالح فرد با سایر افراد(جامعه) در جامعه اسلامی، می‌توان گفت؛ تامین نیازهای معیشتی افراد در حد کفایت زندگی، مسئله مشترک همه اعضای جامعه است که باید با رعایت احکام شرعی و مصالح اجتماعی به آن اقدام نمود. با این حال مقتضای عقلانیت و پیروی از اصول سیاست شرعی این است که در مرتبه اول، نیازهای ضروری افراد مورد توجه قرار داده شود و پس از آن متناسب با امکانات موجود به تامین نیازها تا رساندن تمامی آحاد جامعه (در حد شأن خود)، به برخورداری از حد کفایت زندگی اقدام شود.

۶-۶. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی

در فصل دوم موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام را که برخاسته از تطبیق اصول و غایات تامین اجتماعی اسلامی بر مصالح و اقتضائات عصری آن روزگار بود را بررسی نمودیم. اهم آن موارد عبارت بودند از: تامین نیازهای متعارف «فقیران»(ایتام، مساکین، سائلین و محرومین)، پرداخت بدهی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بده‌کاران «غارمین»، کمک به درراه‌ماندگان «ابن السبیل»، آزاد کردن بردگان «الرقاب» و تامین سالمندانِ از کارافتاده.

افزون بر این‌ها، امور دیگری مانند رسیدگی به بیماران، تعلیم و تربیت و تهیه مسکن، نیز به صورت موردی در سیاست‌های عمومی دولت قرار داشت. در فصل سوم اهم موارد تحت پوشش الگوهای تامین اجتماعی معاصر را برشمردیم که موارد اصلی آن عبارت بود از: سالمندی و بازنشستگی، بیماری و خدمات بهداشتی، بیکاری، فوت سرپرست خانواده، عائله مندی، ناتوانی در انجام کار(حوادث) و نیازمندی. در این جا می‌خواهیم مواردی را که بر اساس مبانی اسلامی می‌بایست در شرایط امروزی جامعه اسلامی تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی قرار بگیرند را بررسی نماییم. پیش از ورود به ذکر موارد، یک نکته کلی را متذکر می‌شویم.

از میان موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، آزاد کردن بردگان امروزه به دلیل عدم وجود موضوع، مطرح نیست. مورد درراه‌ماندگان نیز به دلیل توسعه ارتباطات و وسایل حمل و نقل و امکانات بانکی همانند گذشته، در حد یکی از موارد اصلی تحت پوشش تامین اجتماعی قابل طرح نیست و موارد احتمالی آن تحت عنوان کلی فقر قابل بررسی خواهد بود. اما سایر موارد آن را- تحت همان عنوان قدیم و یا عناوین جدید- مورد توجه قرار خواهیم داد. در خصوص موارد جدیدی مانند بازنشستگی که امروزه تحت پوشش الگوهای متعارف قرار دارند نیز باید تامل نمود که آیا چنین مواردی در چارچوب مبانی اسلامی به عنوان تحولات داده شده تلقی می‌شوند و یا پدیده‌هایی هستند که باید به مبانی اسلامی به گونه دیگری مدیریت شوند.

۶-۶-۱. کمک مالی به فقیران و مساکین(یتیمان، زنان بی سرپرست، معلولان و...)

حمایت از فقیران یکی از مسلمات موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی در اسلام است. چنانکه در فصل دوم نیز بیان نمودیم در آیات قرآن کریم عناوین فقیر و مسکین (وعناوین مرتبط با آن مانند: محروم، سائل، یتیم و...) از پایه‌های ثابت موارد مصرف زکات، صدقات، خمس، فیء و سایر منابع مالی تامین اجتماعی است. ازاین‌رو فقها و مفسرین به تبیین حدود و احکام این عنوان مبادرت نموده‌اند.

عناوین فقیر و مسکین گرچه هر دو بیانگر مراتبی از نیاز انسان هستند، ولی معنای هر یک از آنها- به خصوص وقتی که در کنار هم ذکر شده باشند- اختلافی است. در روایتی از امام باقر یا امام صادق علیهما السلام در این باره سوال شد، فرمودند: «فقیرکسی است که سوال نمی‌کند، مسکین حالش از او سخت‌تر است و کسی است که از مردم سوال می‌کند». (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج۶، ص۱۴۴) نویسندگان تفسیر نمونه با استناد به قرائن مختلف از جمله احادیث حاوی مضمون فوق، در جمع بندی این موضوع می‌نویسند:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

«فقیر کسی است که در زندگی خود کمبود مالی دارد، هر چند مشغول کسب و کاری باشد و هرگز از کسی سوال نکند اما مسکین کسی است که نیازش شدیدتر است و دستش از کار کوتاه است و به همین جهت از این و آن سوال می‌کند» (مکارم شیرازی و همکاران، همان، ج ۸، ص ۶)

صاحب جواهر نیز در رساله عملیه خود که جمع کثیری از فقیهان نامدار شیعه[1] با حواشی خود مهر تایید بر آن زده‌اند بر همین عقیده است(رک: النجفی،۱۳۷۳، ص ۴۹۷ – ۵۰۰).

بر این اساس عنوان فقیر از نظر پوششِ گروههای نیازمند، از عنوان مسکین جامع‌تر است و به همین ترتیب این عنوان، شامل عناوین سائل، محروم و یتیم نیز خواهد بود.

به نظر می‌رسد ذکر عناوین فقیر و مسکین در کنار یکدیگر حاوی نکته مهمی است که در تنظیم سیاستهای حمایتی و اولویت‌گذاری کمک‌های دولت باید به آن توجه شود. اگر همانند تفسیر نمونه عنوان مسکین را بر کسانی که قادر بر کار و کسب درآمد نیستند بدانیم، این عنوان شامل گروههای خاصی از نیازمندان، مانند سالمندان ازکارافتاده، معلولان، خانوادهای بی‌سرپرست و مانند آن‌ها خواهد شد که با اصطلاحات امروزی اقشار زیر خط فقر مطلق به حساب می‌آیند زیرا اینان از هر نوع درآمدی محروم هستند. از این رو این گروه‌ها باید جایگاه ویژه‌ای در موارد تحت پوشش تامین اجتماعی داشته باشند؛ به این معنا که نهادهای مسئول باید همواره این گونه افراد را شناسایی کرده و با نگهداری اطلاعات مربوط به آنها، به طور مستمر و منظم نیازهای زندگی آن‌ها را تامین نمایند. از این رو ملاحظه می‌کنیم که امام علی(ع) در نامه خود به مالک اشتر نسبت به این گروه از نیازمندان سفارش‌های ویژه‌ای نموده‌اند چنانکه می‌فرمایند:

سپس خدای را، خدای را [پروا کن] درباره طبقه پایین از آنان که چاره‌ای ندارند، یعنی مستمندان و نیازمندان و بینوایان و زمین‌گیران. همانا در این طبقه هم نیازمندی است که نیازش را ابراز نمی‌کند و هم نیازمندی است که نیازش را ابراز می‌کند. برای رضای خدا، حقوق ایشان را که خداوند از تو خواسته، حفظ کن و برای آنان سهمی از بیت المال خویش و غلاّت زمین‌های خالصه‌جات مسلمانان در هر سرزمین قرار ده. دورترینِ آنان همان اندازه سهم دارد که نزدیک‌ترینِ ایشان؛ و از تو خواسته شده که حقّ همه را ادا کنی. پس مبادا سرخوشی، تو را از کار آنان غافل کند؛ که پرداختن به کار بزرگ مهم تو را برای تباه کردن کار کوچک معذور نمی‌سازد. پس اهتمام خویش را از ایشان بازمگیر و از آنان روی برمتاب!

و به کارهای آن کس که به تو دسترس ندارد، بپرداز؛ همان که چشم‌ها خوارش می‌شمارند و مردم کوچکش می‌پندارند. فردی قابل اعتماد و خداترس و فروتن را کارگزار امور اینان کن تا کارهاشان را به تو گزارش کند.

---

۱. شیخ اعظم شیخ مرتضی انصاری، میرزای بزرگ مجدد شیرازی، استاد اعظم محقق خراسانی، فقیه اعظم سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، مثال فقه وتقوی میرزا محمد تقی شیرازی، محقق عظیم الشأن میرزا محمد حسین نائینی، مؤسس حوزه علمیه قم، حاج شیخ عبد الکریم حائری و فخرالمحققین آقا ضیاء الدین عراقی (قدس الله اسراهم الزکیهٔ) و آیهٔ الله سید محمد باقر شیرازی (دام ظله العالی)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پس با ایشان چنان رفتار کن که روز دیدارت با خداوند نزد وی معذور باشی؛ که از میان مردم این گروه بیش از دیگران نیازمند انصافند؛ و [البتّه] حقوق همگان را چنان ادا کن که نزد خداوند عذرت پذیرفته باشد.

و رسیدگی به یتیمان و سالخوردگانِ بی‌چاره را که دست نیاز پیش کس دراز نکنند، بر عهده گیر. و این بر حاکمان سنگین است؛ و حق، سراسر، سنگین می‌نماید. (نهج البلاغهٔ: نامه ۵۳)

متن کتاب تحف العقول در نقل این روایت چنین است.«وتَعَهّد أهلَ اليُتمِ وَالزّمانَةِ وَالرِّقّةِ فِی السِّنِّ مِمّن لا حيلَةَ لَهُ ولا يَنصِبُ لِلمَسأَلَةِ نَفسَهُ، فَأجرِ لَهُم أرزاقاً ...»[1]. از عبارت «فَأجرِ لَهُم أرزاقاً» بدست می‌آید که این گروه‌ها باید دریافتی مستمری و جاری از بیت المال داشته باشند.

با این حال در احادیث، حد مطلوب حمایت از فقیران فراتر از تامین ضروریات زندگی دانسته شده و بر کمک به آن‌ها تا رساندن به حد بی‌نیازی و ملحق شدن به سایر مردم تاکید شده است. حرّ عاملی در کتاب وسائل الشیعه(ج ۶، ص ۱۷۸) روایات متعددی تحت عنوان باب «جواز اعطاء المستحق من الزکاة ما یغنیه، وانه لا حد له فی الکثرة الا من یخاف منه الاسراف فیعطی قدر کفایته لسنته» نقل نموده است که این مدعا را ثابت می‌نماید. در منابع فقهی نیز در مواضع متعددی مانند مصارف زکات، مؤونه زندگی درخمس، نفقه همسر، استطاعت حج و.. از سطح معیشت بحث کرده‌اند[2]. صاحب جواهر در رساله فوق الذکر در باره ملاک‌های فقر در مصارف زکات می‌نویسد:

«ملاک فقر این است که شخص، مخارج سالیانه خود و عیالش را نداشته باشد؛ نه بالفعل و نه بالقوه. مثل اینکه سرمایه‌ای دارد که منافع آن را برای مخارج سالیانه خود قرار داده باشد و یا مثل نماء مستغلات و یا کسب لایق به حال شخص، پس صاحبان درآمدهایی که از کسب لایق خود قادر بر تحصیل مخارج سالیانه خود بدون عسر و حرج باشند، فقیر و مسکین نیستند.

اگر برای شخصی کسب مخارج منافی با واجبی مانند تحصیل اجتهاد و مقدمات آن باشد، تلاش برای کسب مخارج لازم نیست و او فقیر محسوب می‌شود .

---

۱ و رسیدگی به حال یتیمان و زمین‌گیران و سالخوردگان بیچاره را که پیش کسی دست دراز نمی‌کنند، بر عهده گیر و روزی‌شان را جاری کن.

۲ دکتر محمد سروش در مقاله خود تحت عنوان «فقه و تعیین خط فقر»، مواضع فقیهان در باره ملاک‌های فقر را چنین جمع‌بندی کرده است.

« ۱. کسانی که با داشتن سرمایه کسب و یا اشتغال به کشاورزی یا حرفه‌های فنی و خدماتی حقوق و درآمدشان کفاف مخارج زندگیشان را نمی دهد و از نظر تامین برخی از هزینه‌های زندگی در مضیقه‌اند.

۲. کسانی که با داشتن درآمد کافی در حد هزینه‌های روزمره زندگی توان تهیه مسکن اثاثیه مناسب منزل ازدواج و مانند آن را ندارند.

۳. کسانی که با داشتن منزل و وسیله نقلیه و درآمدی در حد مخارج متعارف خود از نظر مسکن و یا برخی از نیازهای اساسی دیگر در تنگنا قرار دارند.

٤. کسانی که بواسطه ضعف و ناتوانی جسمی قدرت کار و کسب درآمد ندارند.

۵. کسانی که با داشتن تبحر و مهارت، ولی به علت در اختیار نداشتن ابزار کار و سرمایه، به کار مناسب مشغول نیستند.

٦. کسانی که برای اداره زندگی معمولی خود، به کار اضافه در حدی که موجب ضرر یا حرج است ناچارند»(سروش، ۱۳۷۵، ص۷۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اگر فردی خانه و کنیز و غلام و یا حیوان سواری (وسیله مناسب در هر زمان) داشته باشد که به آن‌ها نیاز داشته و لایق او باشند، مانع گرفتن زکات نمی شود، بلکه ظاهر این است که هر چه برای شخص از آسیاب و ظروف و فرش و کتب علمی و . . . لازم باشد منافی فقر او نیست .

اگر کسی سرمایه‌ای داشته باشد و با آن معامله بنماید ولی سود آن کفایت مخارج او را نکند فقیر است ولی اگر برای مخارجش کافی باشد دیگر فقیر نیست، و حکم کسی که کسب و یا صنعتی داشته باشد نیز چنین است .

اگر کسی ادعای فقر نماید و درستی و نادرستی ادعای او... مجهول باشد، حرفش قابل قبول است، چه قوی باشد چه ضعیف، چه تحصیل علم ممکن باشد و چه نباشد، هر چند که قبلا مالی داشته باشد و اکنون ادعای از بین رفتن آن را بنماید .. (برخی از محشین این نظر را محل اشکال دانسته‌اند)

کسانی که مقروض باشند و از پرداخت آن عاجز باشند؛ هر چند وجهی برای تأمین مؤونه سال خود داشته باشند که اگر این وجه را به مصرف بدهی خود برسانند از تأمین قوت سالیانه خود عاجز می شوند و احوط تقدیم دین و دادن زکات بعد از آن به افراد مذکور از سهم فقراء است هر چند اقرب آن است که پیش از اداء دین از سهم فقرا به ایشان نیز می توان داد به شرط آنکه آن وجه را در راه معصیت مصرف نکرده باشد.

اشخاصی که در ولایت خود غنی باشند و در غربت نیازمند شوند به شرطی که سفر آن‌ها سفر معصیت نباشد و فردی هم وجود نداشته باشد که از او قرض بگیرد و نیز قادر نباشند چیزی را که در ولایت خود دارد بفروشد. (النجفی(صاحب الجواهر)، ۱۳۷۳، ص ۵۰۰-۴۹۷)

یکی از نکات مهمی که در شرایط صدق فقیر در روایات وارد گردیده و چنانکه در عبارت صاحب جواهر هم به آن اشاره شده بود، در فقه هم مورد تاکید قرار گرفته است عدم جواز پرداخت زکات به افراد غنی و کسانی است که توان کار و کسب دارند، اما به سبب تنبلی و سستی کار نمی‌کنند (رک: حر عاملی، همان، ج ۶، ص ۱۵۸، باب ان حد الفقر الذی یجوز معه أخذ الزکاۀ أن لا یملک مؤنۀ السنۀ له ولعیاله فعلا أو قوۀ کذی الحرفۀ والصنعۀ؛ و فراهانی فرد، ۱۳۷۸، ص ۲۰) بر این اساس چنین افرادی استحقاق دریافت کمک‌های تامین اجتماعی به عنوان فقیر را نخواهند داشت. البته در این زمینه نیاز به توضیحات بیشتری هست که در مبحث بیکاری و اشتغال ارائه خواهد شد.

نکته دیگری که در این جا وجود دارد این است که امروزه گروههایی از نیازمندان جامعه مانند؛ سالمندان، زنان بیوه، معلولان و.. تحت عناوین جداگانه مورد حمایت‌های تامین اجتماعی قرار داده می‌شوند. چنین عنایت ویژه‌ای در روایات- به خصوص نامه‌های امیرالمومنین (ع) به کارگزارنش- نیز مشاهده می‌شود. مثلا در عهدنامه مالک اشتر می‌فرمایند:

سپس خدای را، خدای را [پروا کن]درباره طبقه پایین از آنان که چاره‌ای ندارند، یعنی مستمندان و نیازمندان و بینوایان و زمین‌گیران...

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و رسیدگی به یتیمان و سالخوردگانِ بی‌چاره را که دست نیاز پیش کس دراز نکنند، بر عهده گیر[1] (نهج البلاغه نامه ۵۳)

...اگر یکی از سربازانت و کسانی که با دشمنان تو مبارزه می کنند، به شهادت رسید، مانند یک وصی دل سوز و مورد اعتماد، جای او را پر کن; به گونه ای که اثر فقدان او در چهره آنان مشاهده نشود(ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص۹۵)

در نامه دیگری که به یکی از کارگزارانش که وی را برای گرفتن زکات فرستاده بود ـ نوشت:

تو را در این زکات، بهره‌ای معیّن و حقّی معلوم است و شریکانی مستمند داری و ناتوانانی نیازمند [که در آن، با تو شریکند] [2]

ملاحظه می‌شود که در این نصوص حضرت از میان نیازمندان، گروههای خاصی مانند یتیمان، معلولان، سالمندان و زنان بی‌سرپرست را به طور ویژه نام برده و نسبت به رعایت آن‌ها سفارش می‌کنند. در سیره شخصی آن حضرت نیز در باره رسیدگی به خانواده‌های بی‌سرپرست و ایتام حکایات آموزنده فراوانی وارد شده است(رک: ری‌شهری و حسینی، همان، ص۲۹۴-۲۸۸) با عنایت به این که مواردی از این دست همگی در عنوان عام فقیران و مساکین جای می‌گیرند و ذکر جداگانه آن‌ها به منزله ذکر خاص بعد از عام به شمار می‌رود، ما در این جا به جهت رعایت اختصار از اختصاص عنوان جداگانه به هر یک خودداری می‌کنیم. ولی این گونه عناوین و مشابه آن‌ها را می‌توان به تناسب اهمیتی که در شرایط اقتصادی و اجتماعی هر زمان پیدا می‌کنند به طور خاص تحت پوشش برنامه‌های تامین اجتماعی قرار داد؛ چنانکه امروزه زنان بی‌سرپرست و سالمندان دارای چنین جایگاهی هستند. با این حال در عناوین بعدی در باره سالمندان به خاطر گستردگی و اهمیت بیشتر آن بحث مستقلی خواهیم داشت.

لازمه حمایت موثر از فقیران این است که در نهاد رسمی تامین اجتماعی کشور خط فقر به صورت سالانه بر اساس ملاک‌های فقهی مزبور و متناسب با شرایط اجتماعی و اقتصادی روز، تعریف شده و افراد واجد شرایط بر حسب امکانات موجود مورد حمایت قرار داده شوند.

۶-۶-۲. حمایت از بیماران

همانطور که در فصل دوم بیان نمودیم هزینه‌های بهداشت و درمان در دهه‌های نخستین ظهور اسلام بسیار ناچیز بود و از این رو حمایت از بیماران در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام دارای عنوان

---

۱ «ثُمَّ اللّه اللّه فِی الطَّبَقَةِ السُّفلی مِنَ الَّذینَ لا حیلَةَ لَهُم ؛ مِنَ المَساکینِ وَالمُحتاجینَ وأهلِ البُؤسی وَالزَّمنی... وتَعَهَّد أهلَ الیُتمِ وذَوِی الرِّقَّةِ فِی السِّنِّ مِمَّن لا حیلَةَ لَهُ، ولا یَنصِبُ لِلمَسأَلَةِ نَفسَهُ»

۲. « مِن کِتابِهِ إلی بَعضِ عُمّالِهِ، وقَد بَعَثَهُ عَلَی الصَّدَقَةِ ـ : إنَّ لَکَ فی هذِهِ الصَّدَقَةِ نَصیبا مَفروضا، وحَقّا مَعلوما، وشُرَکاءَ أهلَ مَسکَنَةٍ، وضُعَفاءَ ذَوِی فاقَةٍ..»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مشخصی نبود. با این حال به دلیل سفارشات اکید پیامبر اکرم(ص) و امامان معصوم(ع) بر رسیدگی به بیماران، به موازات پیشرفت علم پزشکی و توسعه امکانات دولت‌های اسلامی، به تدریج ارائه خدمات درمانی توسط دولت و نهادهای خیریه رونق پیدا کرد و حتی در برخی مقاطع، خدمات درمانی مجانی در بیمارستانهای مجهز به پیشرفته‌ترین امکانات روز، ارائه می‌گردید و در صورت فقیر بودن بیمار مقداری هم کمک نقدی به هنگام ترخیص در اختیار او گذاشته می‌شد.

امروزه به دلیل پیشرفت‌های علم پزشکی و پیچیدگی روشهای تشخیص و درمان، هزینه‌های گزاف و گاه غیرقابل تحمل درمانی، یکی از دغدغه‌های اصلی زندگی انسان است. چه بسیار افرادی که در شرایط عادی و عدم بیماری، نیازمند محسوب نمی‌شوند ولی با ابتلای به بیماری و تحمل هزینه‌های درمان به یکباره به زیر خط فقر سقوط می‌کنند. از این رو ارائه خدمات درمانی- به روشهای گوناگون- به یکی از موارد عمده تحت پوشش نظام‌های تامین اجتماعی معاصر تبدیل شده است. با این حال همانطور که در فصل پنجم بیان گردید، وضعیت کنونی ارائه خدمات درمانی در ایران از منظر عدالت اجتماعی با چالش‌های فراوانی روبروست و تلاش برای بهبود آن در دستور کار نظام قرار دارد.

تبیین کامل الگوی اسلامی تامین اجتماعی در بخش بهداشت و درمان مستلزم تحقیق مفصلی است که فراتر از مجال فعلی ماست. از این رو در این‌جا به ذکر چند نکته اساسی این بحث بسنده می‌کنیم.

۶-۶-۲-۱. پاکیزگی و سلامتی جسم و روان جزء ماهیت اسلام است.

برای پی بردن به جایگاه سلامتی در اسلام کافی است توجه نماییم که «اسلام» از ریشه «سلام» به معنای پاکی و سلامتی است. چنانکه واژه سلام یکی از ۹۹ اسم مقدس خدای متعال است که در قرآن ذکر شده است. «هُوَ اللَّهُ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِکُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَیْمِنُ...» [۱](حشر: ۲۳). خدای متعال همانطور که به خاطر اسم «مؤمن» خود، ایمنی بخش انسان است، به مصداق اسم «سلام»، سلامت بخش او نیز هست. از این رو بسیاری از فرامین دین مبین اسلام برای حفظ و تامین پاکی و سلامتی روح و جسم انسان صادر شده است(رک: عشوریون و همکاران ۱۳۸۷) قرآن کریم بیش از ۴۶ بار از واژه‌هایی مانند: الطیب، الطیبه، الطیبین، الطیبات، مساکن طیبه، بلده طیبه، حیوه طیبه و... به عنوان مفاهیم برگزیده خداوند برای مومنان و پرهیزگاران یاد نموده است. در جامعه آرمانی اسلام(جامعه مهدوی عج)، فراگیری سلامتی و بهداشت چنان است که آن را مدینه السلام نامیده‌اند. امام سجاد علیه السلام می‌فرمایند: هنگامی که قائم ما قیام کند،خداوند بیماری هر یک از مومنان را برطرف و توان جسمی او را

۱ اوست‌خدایی که جز او معبودی نیست همان فرمانروای پاک، سلامت[بخش]، مؤمن، نگهبان،...

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بازمی‌گرداند.[1] حفظ سلامتی و حیات افراد در اسلام حائز چنان درجه‌ای از اهمیت است که قرآن نجات زندگی یک نفر را همانند اهدای حیات به همه انسان‌ها دانسته است. «وَمَنْ أَحْيَاها فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النّاسَ جَمِيعًا»(مائده: ۳۲).

۶-۶-۲-۲. نیاز به سلامتی از دیدگاه اسلام در رأس نیازهای معیشتی انسان قرار دارد.

سلامت جسمی به عنوان یکی از نیازهای اساسی انسان در روایات مورد تاکید قرار گرفته است. امام صادق علیه‌السلام فرمود: پنج ویژگی‌اند که هر کس یکی از آن‌ها را نداشته باشد، همواره زندگی‌اش کاستی دارد، عقلش زوال می‌پذیرد، و دلش دغدغه دارد ؛ اولین آن‌ها تندرستی است، دوم امنیّت، سوم گشایشِ روزی، .. (الخصال : ص۲۸۴، ح ۳۴، بحار الأنوار : ج ۷۴، ص ۱۸۶) بر اساس روایات، ابتلای به بیماری شدیدتر از ابتلای به فقر دانسته شده است. چنانکه امام علی(ع) می‌فرمایند: از جمله گرفتاری‌ها فقر است و شدیدتر از آن ابتلای به مریضی بدن و.. (رک: ری شهری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص۲۸۸۴). لازمه این بینش این است که تامین نیازهای درمانی در رأس «تامین نیازهای معیشتی افراد»، تحت پوشش تامین اجتماعی قرار داده شود.

۶-۶-۲-۳. سفارش اسلام به حمایت از بیماران

رسیدگی به بیماران به طور خاص در روایات مورد تاکید قرار گرفته است. امام رضا(ع) فرمود: «علت واجب شدن زکات عبارت است از تامین قوت فقیران و محافظت از اموال ثروتمندان، زیرا که خدای عزّ وجلّ افراد توانمند و سالم را موظف به رسیدگی به افراد گرفتار و عاجز کرده است(محمودی و بهادری، ۱۳۶۵، ص ۲۵۶)

در آیات و روایات، افراد ناتوان جسمی مانند: بیماران، نابینایان، معلولان و... از نظر انجام تکالیف الهی و وظایف اجتماعی مستحق تخفیف و گاهی معافیت کامل، و کمک به آن‌ها مستوجب رحمت و پاداش الهی دانسته شده است(رک: همان، ص۲۶۱-۲۴۹) با عنایت به این دسته از نصوص، تردیدی در مطلوبیت شرعی حمایت از بیماران وجود ندارد و چنانکه در فصل دوم هم بیان نمودیم می‌توان آن را از مصادیق روشن سبیل الله در مصارف زکات قرار داد.

۶-۶-۲-۴. بهداشت و درمان جزء لاینفک همه نظام‌های تامین اجتماعی معاصر است.

در دنیای امروز، بهداشت و درمان به دو جهت از اجزاء انکار ناپذیر سیاست‌های اجتماعی است. از طرفی به دلیل وجود انواع عدم اطمینان‌ها (برای بیماران، پزشکان، بیمه‌ها و...)، عوارض جانبی منفی

---

۱ «إذا قام القائم، أذهب الله عن كلّ مؤمن العاهة و ردّ إليه قوّته»(المجلسی، همان، ج ۵۲، ص ٣٦٤)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیماری (خصوصا در مورد بیماریهای مسری) و آثار جانبی مثبت سلامتی، بهداشت و درمان نوعی کالای عمومی ناخالص به شمار می‌آید و به همین دلیل دخالت دولت در این زمینه به منظور جبران شکست بازار، مورد اتفاق همه اقتصاددانان قرار گرفته است(رک: فلپس ۱۳،ص۱۰-۱)

از طرف دیگر، حقِ برخورداری از سلامتی، در نظام‌نامه سازمان بهداشت جهانی و عهدنامه‌های متعدد به عنوان یکی از حقوق مسلم همه انسان‌ها مورد تاکید قرار گرفته وکاهش بی عدالتی در سلامت به یک ضرورت اخلاقی و اجتماعی تبدیل شده است(رک: عالمی، ۱۳۹۰) از این رو در قالب کشورهای دنیا علاوه بر بخش خصوصی، بخش دولتی و بیمه‌های اجتماعی نیز در تولید و ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به ایفاء نقش می‌پردازند و حتی در پاره‌ای از کشورها مانند دانمارک و انگلستان بیش از ۸۰ درصد هزینه‌های سلامت توسط دولت پرداخت می‌شود(رک: کشتکار، ۱۳۷۷)

با توجه به مقدمات فوق می‌توان گفت بهداشت و درمان علاوه بر این که از نظر نصوص شرعی مطلوب است امروزه از نظر مصالح اجتماعی نیز ضرورت پیدا کرده است و بر این اساس باید آن را از اجزاء متغیر الگوی تامین اجتماعی اسلامی به حساب آورد که بر اساس اختیارات قانونگذاری حکومت اسلامی در منطقه آزاد تشریع(منطقه الفراغ)، باید قوانین مناسب آن را وضع و اجرا نمود. مقام معظم رهبری که مسئولیت نهایی تطبیق اصول اسلامی بر مصالح اجتماعی کشور را به عهده دارند با بیان یک جمله کوتاه ولی پرمعنا که حاکی از درک چنین مصلحتی است، وضعیت مطلوب جامعه اسلامی در امر درمان را اینگونه بیان نموده‌اند که:

«ما می‌خواهیم اگر کسی در خانواده‌ای مریض شد، بیش از مریض داری رنج دیگری نداشته باشد»[1].

در مباحث بعدی شیوه‌های حمایت اجتماعی از هزینه‌های درمانی بیماران را بررسی خواهیم نمود.

۶-۶-۳. جبران حوادث مالی و انسانی

افراد همانطور که در طول دوره زندگی عادی خود، با نیازهای دائمی مانند خوراک، پوشاک، مسکن، بهداشت و... روبرو هستند و در صورت عدم قدرت بر تحصیل آن‌ها باید تحت عناوین فقیر و مانند آن تحت حمایت جامعه قرار گیرند، گاهی نیز به صورت موقّت، به خاطر اموری مانند بلایای طبیعی، حوادث زندگی، تحمل غرامت دیه و ورشکستی تجاری، دچار مشکل گردیده و از اداره زندگی عادی خود بازمی‌مانند. چنین مواردی در گذشته نیز سابقه داشته ولی امروزه به دلیل توسعه امکانات زندگی و افزایش مخاطرات ناشی از آن شدیدتر شده است. در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام این امر - بر طبق

۱ بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار با جمعی از معلمان ۷۱/۲/۹.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اصطلاح قرآن در باره یکی از مصارف زکات- تحت عنوان «غارمین» پوشش داده می‌شد. به نظر می‌رسد این عنوان امروزه نیز ظرفیت پوشش همه این مخاطرات را خواهد داشت.

توضیح مطلب اینکه، نکته اصلی که در عنایت اسلام به حمایت از غارمین نهفته است این است که هر گاه یکی از اعضای جامعه در جریان زندگی متعارف خود دچار حادثه‌ای شود که به تنهایی قادر به تامین هزینه‌های آن نباشد، در چنین حالتی جامعه او را تنها نگذاشته و به جبران خسارت پیش آمده، تا رساندن او به مرز زندگی متعارف اقدام می‌نماید.

در فصل دوم برخی از روایات مربوط به این موضوع را متذکر شدیم. در متون فقهی هم مصادیق غارمین را به گونه‌ای برشمرده‌اند که تمامی این موارد را شامل می‌شود. در کتاب عروه الوثقی که از معتبرترین متون فقهی است و جمع کثیری از فقیهان معاصر چون امام خمینی«ره»، در چارچوب سنت فقهی حاشیه نویسی، بر آن صحه گذاشته‌اند، در توضیح عنوان «غارمین» می‌نویسد:

«غارمین کسانی هستند که بدهی بر آن‌ها عارض شده و قادر به پرداخت آن نیستند ولو این که مایحتاج سالانه خود را هم داشته باشند. و شرط است که بدهی آن‌ها ناشی از معصیت نباشد... در اقسام بدهکاری فرقی نمی‌کند که به واسطه قرض باشد یا بهای معامله یا ضمانت مال یا عوض مصالحه یا مانند آن، همانطور که اگر از بابت غرامت اتلاف مال کسی باشد. اگر تلف کردن از روی جهل و یا فراموشی باشد و قادر بر جبران آن نباشد، می‌توان آن بدهی را از این عنوان(غارمین) پرداخت نمود، برخلاف مواردی که از روی عمد و یا تعدّی باشد ». (الطباطبایی، ۱۴۱۰ق، ج۲، ص ۱۳۴)

در منابع اسلامی علاوه بر سهم غارمین از زکات، به لزوم جبران این گونه هزینه‌ها از محل بیت المال و اموال عمومی توسط ولیّ امر نیز اشاره شده است که با لحاظ آن‌ها امروزه بسیاری از هزینه‌های اتفاقی که تحمل آن‌ها موجب ویرانی اساس زندگی افراد کم درآمد و متوسط جامعه است قابل پوشش است. البته باید توجه داشته باشیم که در کنار این‌ها، در خصوص دیه، برخی راهکارهای خاص مانند دیه عاقله، ضمان جریره و مانند آن نیز وجود دارد و افزون بر این، راهکار بیمه‌های تجاری نیز در فقه امامیه پذیرفته شده است که قانونگذار اسلامی می‌تواند با رعایت مقتضیات روز و رعایت مصالح اجتماعی به تنظیم قوانین اجرایی مربوطه اقدام نماید.

یکی از نکات اساسی رویکرد اسلامی به پوشش مخاطرات حوادث، ایجاد تامین مناسب‌تر برای افراد عادی است. در رویکرد متعارف عمده سنگینی بار ناشی از هزینه‌های حوادث، از طریق پرداخت حق بیمه‌ها بر دوش خود فرد گذاشته می‌شود که گاهی تحمل بار مجموعه آن‌ها برایشان غیر ممکن و یا طاقت فرسا است. در رویکرد اسلامی علاوه بر این که راهکار بیمه‌های تجاری نفی نشده است و در مورد افراد ثروتمند می‌توان به خوبی از آن استفاده نمود، قانونگذار اسلامی از اختیار تخصیص منابع عمومی به پوشش هزینه‌های حوادث برای اقشار متوسط و کم درآمد نیز برخوردار است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۶-۴. حمایت از تشکیل خانواده

در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام تشکیل خانواده اهمیت فراوانی داشت و در مواردی نیز مورد حمایت اجتماعی قرار می‌گرفت، ولی به دلیل سهولت تشکیل خانواده در شرایط فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آن روزگار، این امر در زمره موارد اصلی الگوی تامین اجتماعی قرار نداشت. در الگوهای متعارف تامین اجتماعی نیز چنانکه در فصل سوم و چهارم بررسی نمودیم تشکیل خانواده دارای چنین جایگاهی نیست. با این حال به دلایلی که خواهیم گفت حمایت از تشکیل خانواده را می‌توان از جمله مهمترین موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی برای جوامع اسلامی معاصر معرفی نمود.

۶-۶-۴-۱. نیاز به تشکیل خانواده از جمله مهمترین نیازهای انسان است که باید تامین شود: نیازهای انسان منحصر در خوراک و پوشاک و مسکن و مانند آن نیست، غریزه جنسی از جمله نیرومندترین غرائز انسان است که اشباع آن در حفظ تعادل روحی و کارکرد سایر قوای او تاثیر زیادی دارد. به همین دلیل خدای متعال خلقت همسر برای انسان را از نشانه‌های شایسته تفکر خود معرفی می‌کند که مایه آرامش و قرار گرفتن او در کانون محبت و مهربانی است «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوا إِلَيها وَجَعَلَ بَيْنَكُم مَّوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»[1] (روم: ۲۱ و رک: اعراف: ۱۸۶) و از آنجا که اسلام این غریزه را مهمل نگذاشته و برای ارضاء آن حدود و ضوابطی را معین نموده است، به طور منطقی باید کسانی که از عهده تامین این نیاز در چارچوب شرع بر نمی‌آیند مورد حمایت جامعه قرار گیرند. از این رو از دیدگاه فقه اسلامی چنانکه در تعریف فقیر از دیدگاه فقهی نیز بیان نمودیم کسانی که نیازمند تشکیل خانواده هستند و قادر بر آن نیستند فقیر محسوب می‌شوند و باید تحت حمایت جامعه قرار گیرند(رک: حسن عباس، همان، ص ۲۷۸ و القرضاوی، ۱۴۲۰ق، ج۲، ص ۵۶۸) این امر امروزه به دلیل آنکه تشکیل خانواده مستلزم هزینه‌های نسبتاً گزافی مانند هزینه برگزاری مراسم، تهیه لوازم جهیزیه و لوازم منزل و... است که معمولا تحمل آن برای جوانان در سن ازدواج مقدور نیست، حائز اهمیت زیادتری گشته است و شایسته است که به طور خاص به آن پرداخته شود.

۶-۶-۴-۲. حمایت از تشکیل خانواده برای حفظ معنویت وقداست جامعه ضرورت دارد: همانطور که در بیان اهداف تامین اجتماعی گفتیم، براساس مبانی اسلامی هدف نهایی جامعه اسلامی تکامل معنوی انسان و توسعه معرفت الله است و فلسفه تامین اجتماعی زمینه‌سازی آن برای تحقق چنین هدفیست. با

---

۱ و از نشانه‌های او اینکه از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا بدان‌ها آرام گیرید و میانتان دوستی و رحمت نهاد آری در این [نعمت] برای مردمی که می‌اندیشند قطعا نشانه‌هایی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

عنایت به این نکته، جایگاه تشکیل خانواده در جامعه اسلامی بسیار متفاوت از نظام‌های سکولار خواهد بود و باید متناسب با نقشی که در راستای این هدف ایفا می‌کند مورد توجه قرار داده شود.

اهمیت این امر در اسلام به حدی است که در روایات، خانواده به عنوان محبوب‌ترین بنا در نزد خدای متعال معرفی شده چنانکه طلاق بر عکس آن به شمار آمده است. رسولخدا(ص) ازدواج را مایه حفظ نیمی از دین انسان دانستند. امام صادق(ع) فرمود: «دو رکعت نماز شخص متاهل برتر از هفتاد رکعت نماز فرد مجرد است» و در حدیث دیگری فرمودند: «دو رکعت نماز مرد دارای همسر بهتر است از اعمال مردی که بدون همسر باشد و شب را دائما در حال عبادت گذارانده و روز را روزه بدارد»(رک: الکلینی، همان، ج۵، ص۳۲۸) تعابیری از این دست که فراوان در روایات تکرار شده است حاکی از نقش کم نظیر ازدواج در حفظ دین و تکامل معنوی انسان است و با تامل در این حقیقت تردیدی نخواهیم داشت که صرف از نظر از فقر افراد، تشکیل خانواده باید در صدر اولویت‌های سیاست حمایتی جامعه اسلامی قرار داشته باشد هر چند که نظام‌های متعارف چنین چیزی را به رسمیت نشناخته باشند.

۶-۶-۴-۳. تشکیل خانواده دارای آثار جانبی مثبت است و دخالت دولت در آن منطقی است: از دیدگاه اقتصادی خانواده دارای آثار جانبی مثبت فراوانی است. علاوه بر آنچه که در اقتصاد خانواده در باره تاثیرگذاری خانواده در صرفه‌جویی در هزینه‌ها، منافع تقسیم کار، افزایش رفاه ناشی از همکاری، مزایای تولید کالای خانگی و... گفته می‌شود، خانواده از این نظر که محل پروزش انسانهای تحول آفرین و مدیران کارآمد و انتقال ارزشهایی چون صداقت، اعتماد، مسئولیت‌پذیری و... به نسلهای بعدی است، کارکردهای منحصر به فردی را در حفظ کارآیی و سلامت اقتصاد ایفا می‌نماید که در غیاب آن هیچ نهاد دیگری قادر به ایفای چنین نقش‌هایی نخواهد بود. از این منظر استحکام خانواده و استواری آن در چارچوب ارزشهای والای اجتماعی همانند معدن مطمئنی است که با تدارک مداوم مواد اولیه مرغوب، فرصت برنامه‌ریزی و دستیابی به افق‌های دوردست را برای متصدیان امر تولید فراهم می‌نماید. این در حالی است که کارکرد خانواده منحصر به موضوع اقتصاد نیست و کانون اصلی موضوعات مهم دیگری چون انسجام اجتماعی، امنیت ملی، اتحاد سیاسی و... نیز به همین امر بازگشت می‌نماید. از این رو جامعه شناس معروف معاصر «گیدنز» می‌گوید: «خانواده نقطه‌ی تلاقی روندهای گوناگونی است که بر کل جامعه تأثیر می‌گذارند» (گیدنز، همان، ص ۱۰۰)

حمایت از خانواده گرچه ممکن است در نگاه اول به منزله هزینه‌های تامین اجتماعی تلقی شود ولی اگر کارکردهای آن در زمینه محافظت از سالمندان و کودکان، حفظ بهداشت و آرامش روانی افراد، مراقبت از بیماران، پیشگیری از جرائم اجتماعی و مانند آنها را در نظر بگیریم، باید آن را نوعی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سرمایه‌گذاری بدانیم که با تقویت آن بسیاری از هزینه‌های احتمالی و زمینه‌های نیاز به توزیع مجدد درآمد در آینده از میان خواهند رفت.

با عنایت به نکات فوق باید گفت از منظر اقتصادی، تشکیل خانواده همانند بهداشت و درمان و بلکه مهمتر از آن یک کالای عمومی ناخالص است که دخالت حمایتی دولت در آن دارای منطق علمی نیز هست.

۶-۶-۴-۴. حمایت از تشکیل خانواه از نظر شرعی نیز مطلوب است: تشکیل خانواده همانطور که از منظر علمی دارای آثار خارجی مثبت تلقی می‌شود، در آیات و روایات نیز منشأ خیر و برکت و جلب روزی به شمار آمده است. قرآن کریم به روشنی این تصور را که ازدواج موجب افزایش هزینه و تشدید فقر خواهد شد، قویاً نفی می‌کند و به جای آن این سنت الهی را گوشزد می‌کند که میان ازدواج و رفع فقر و توسعه روزی رابطه مستقیمی وجود دارد و به همین جهت در خطاب به جامعه اسلامی می‌فرماید:

«وَأَنكِحُوا الْأَيَامَى مِنكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِن يَكُونُوا فُقَرَاء يُغْنِهِمُ اللّهُ مِن فَضْلِهِ وَاللّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (نور:۳۲)

«بی‌همسران خود و غلامان و کنیزان درستکارتان را همسر دهید اگر تنگدستند خداوند آنان را از فضل خویش بی‌نیاز خواهد کرد و خدا گشایشگر داناست».

این حقیقت در روایات با صراحت و تاکید بیشتری بیان شده است. تا آنجا که پیامبر(ص) به امت خود دستور می‌دهد که به سبب ازدواج روزی را جلب کنید (رک: ری‌شهری و حسینی، همان، ص۴۲۷-۴۲۵)

حمایت از خانواده در روایات با تاکیدات فراوانی مورد تشویق قرار گرفته است(رک: محمودی و بهادری، همان، ص ۱۲۹-۱۲۳) به عنوان نمونه امام صادق علیه السلام می‌فرمایند:

«مردی به خدمت پدرم امام باقر (ع) مشرف شد. پدرم از او سوال کرد آیا ازدواج کرده ای؟ در جواب گفت خیر. پدرم فرمود: دوست ندارم که دنیا و آنچه در آن است از آن من باشد و شبی را بدون همسر بسر ببرم آنگاه فرمود: دو رکعت نماز مرد دارای همسر بهتر است از اعمال مردی که بدون همسر باشد و شب را دائما در حال عبادت گذارانده و روز را روزه بدارد. آنگاه پدرم مبلغ هفت دینار به او عطا کرد و فرمود: با این پول ازدواج کن و بعد فرمود: جدم رسول خدا(ص) چنین فرموده است: ازدواج کنید: زیرا ازدواج باعث فراوانی روزی است» (الکلینی۱۳۶۷، ج ۵، ص ۳۲۹)

آنحضرت در حدیث دیگری فرمودند:

«کسی که وسائل ازدواج شخص مجردی را فراهم سازد تا اینکه ازدواج نماید از کسانی است که خداوند روز قیامت با نظر لطف و رحمت به او نگاه می‌کند» (المجلسی، همان، ج ۷، ص ۲۹۸ و رک: الحر العاملی، همان، ج ۱۲، ص ۲۸۷)

۶-۶-۴-۵. مقابله با عوامل تهدید کننده خانواده مستلزم برنامه‌های حمایتی است: علیرغم تمامی اهمیت خانواده که در نکات فوق اجمالا به آن‌ها اشاره کردیم، امروزه کیان خانواده با عوامل تهدید کننده فراوانی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

از جمله تهاجم همه جانبه فرهنگی بیگانگان مواجه است و همانطور که در فصل پنجم اشاره کردیم روند امور در جامعه اسلامی ما به سمت تضعیف این نهاد مقدس به پیش می‌رود. برخورد مسئولانه با این روند تردیدی باقی نمی‌گذارد که امروزه قیام جامعه برای حفظ و مراقبت از هویت اسلامی میهن و نجات نسل و ناموس کشور در گرو حمایت از خانواده است و لازمه این کار قرار گرفتن حمایت از تشکیل خانواده در عداد موارد اصلی و عمده پوشش تامین اجتماعی است.

۶-۶-۵. تامین مسکن

واژه مسکن از ریشه «سکن» به معنای آرامش است و مسکن چیزی است که به انسان آرامش می‌دهد. چنانکه خدای متعال می‌فرماید: «وَاللّهُ جَعَلَ لَكُم مِّن بُيُوتِكُمْ سَكَنًا»[1](النحل:۸۰) مسکن همواره از نیازهای اساسی انسان به شمار آمده و امروزه با ارتقاء سطح زندگی، بهره‌مندی از بسیاری از مواهب زندگی مستلزم برخورداری از مسکن مناسب است. از این رو اگر بخواهیم برای جوامع کنونی فهرستی از موارد تحت پوشش تامین اجتماعی بر اساس اولویت نیازهای انسان ارائه دهیم، بی گمان تامین مسکن در این فهرست جایگاه قابل توجهی خواهد داشت. چرا که بی‌سرپناهی و خانه به دوشی را باید یکی از بزرگترین عواملی دانست که موجب سلب آرامش و آسایش زندگی افراد است.

با این حال در نظام تامین اجتماعی ایران، صرف نظر از سیاست قابل تقدیر مسکن مهر، تامین مسکن از جایگاه شایسته‌ای برخوردار نیست. دکتر بهرام پناهی در باره جایگاه این امر در کشورهای پیشرفته می‌نویسد:

«در اکثر کشورهای پیشرفته و توسعه یافته صنعتی دولت‌ها، از طریق منظور داشتن اعتبارات و یارانه‌های خاص کمک موثری در امر ساخت و ساز مسکن‌های اجتماعی نموده و با اعمال معافیت‌های مالیاتی(۱۰ سال یا بیشتر) و سایر حمایت‌های ویژه، صاحبان سرمایه را تشویق به انبوه سازی مسکن‌های اجتماعی جهت استفاده اقشار کم درآمد می‌نمایند.

از سوی دیگر بر اساس قوانین موضوعه در اکثر کشورهای مزبور به هر یک از افراد جامعه که با توجه به میزان کل درآمد مکتسبه خانواده(درآمد خانوار) قادر به پرداخت اجاره‌بها یک دستگاه واحد مسکونی مطلوب نبوده و از مزایای مسکن اجتماعی نیز استفاده ننمایند ماهیانه مبلغ معینی که بستگی به تعداد افراد و درآمد خانوار داشته و بر اساس جمعیت شهری(شهرهای کوچک/ متوسط/ بزرگ) و همچنین مبلغ اجاره بها و مساحت مسکن مزبور نیز طبقه بندی گردیده به صورت بلاعوض به عنوان کمک هزینه اجاره مسکن پرداخت می‌گردد» (پناهی، ۱۳۷۶، ص ۲۸۴)

---

۱ «و خدا برای شما خانه‌هایتان را مایه آرامش قرار داد».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به اعتقاد ما تامین مسکن در الگوی اسلامی به دلایل ذیل باید جایگاه مستقلی داشته باشد.

یک) اهمیت و جایگاه تشکیل خانواده در الگوی اسلامی به گونه‌ای که در بالا توضیح داده شد به معنای اهمیت تامین مسکن نیز می‌باشد، چرا که تشکیل خانواده علاوه بر اختیار همسر و خرید اثاث منزل، مستلزم تهیه مکانی جداگانه برای استقرار زوجین(و فرزندان) نیز می‌باشد.

دو) همانطور که در باره ملاک‌های تعریف فقر ملاحظه نمودیم از نظر فقهی افرادی که قادر به تهیه مسکن نیستند فقیر محسوب می‌شوند و تحت همین عنوان، مستحق حمایت اجتماعی هستند. از این رو چنانکه در روایات آمده است پیامبر اسلام(ص) فرمود:

«هر کس کاری را از طرف ما به عهده بگیرد اگر بی همسر است باید همسری اختیار نماید و اگر فاقد مسکن است مسکنی تهیه نماید و...» [1](المنتظری، ج ۳، ص ۴۹۹)

سه) کمک اجتماعی به مسکن در روایات مورد تاکید قرار گرفته است. مواردی از اقدامات دولت نبوی(ص) در این زمینه را در فصل دوم بیان نمودیم. بخشش مسکن در کتابهای فقهی تحت عناوین وقف، سُکنی و عُمری مورد بحث قرار گرفته است(رک: النجفی، ج۲۸، ص ۱۳۴) به عنوان نمونه‌ای از این سنت اسلامی، نقل شده است که امیرمومنان علیه السلام در محله بنی‌زریق مدینه خانه‌ای داشت که آنرا بر خاله‌های خود و فرزندان ایشان وقف نمود و نوشت که: در صورت انقراض آنان، آن خانه در اختیار مسلمانان نیازمند قرار گیرد.[2]

امام صادق(ع) فرمود:

«کسی که خانه‌ای داشته باشد و مومنی به آن نیازمند باشد ولی صاحب خانه آنرا در اختیار او قرار ندهد خداوند می‌فرماید:ای فرشتگان بنده‌ام به دیگر بندگانم بخل ورزید از این که او در خانه اش مسکن گزیند. سوگند به عزت و جلالم هر گز او را در بهشت منزل نخواهم داد». [3] (الکلینی، همان، ج ۲ ص ۳۶۷)

افزون بر نکات فوق، در کشور ما تحمل هزینه‌های مسکن برای بسیاری از گروههای درآمدی طاقت فرسا است به گونه‌ای که هم اکنون در بسیاری از شهرها، هزینه اجاره یک مسکن حداقلی به تنهایی، به مراتب بالاتر از حداقل حقوق کارگری است. در چنین شرایطی مسلم است که بدون حمایت اجتماعی، تهیه مسکن خصوصا در آغاز تشکیل خانواده، برای اکثریت جوانانِ در سن ازدواج غیر ممکن است و این

---

۱ «من ولی لنا شیئا فلم تکن له امرأة فلیتزوج امرأة، ومن لم یکن له مسکن فلیتخذ مسکنا و... »

۲ عن أبی عبد الله علیه السلام قال : تصدق أمیر المؤمنین علیه السلام بدار له فی المدینة فی بنی زریق فکتب : بسم الله الرحمن الرحیم هذا ما تصدق به علی بن أبی طالب وهو حی سوی، تصدق بداره التی فی بنی زریق صدقة لا تباع ولا توهب حتی یرثها الله الذی یرث السماوات والأرض، وأسکن هذه الصدقة خالاته ما عشن وعاش عقبهن، فإذا انقرضوا فهی الذی الحاجة من المسلمین . ورواه الصدوق بإسناده عن ربعی ابن عبد الله نحوه . (الحر العاملی، همان، ج ۱۳، ص ۳۰٤)

۳ «من کانت له دار فاحتاج مؤمن إلی سکناها فمنعه إیاها قال الله عز وجل : یا ملائکتی أبخل عبدی علی عبدی بسکنی الدار الدنیا وعزتی وجلالی لا یسکن جنانی أبدا».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

معضل پیامدهای ویرانگری را در زمینه اخلاق و فرهنگ جامعه به جای گذاشته است. به هر ترتیب با این که تامین مسکن از موارد نیازهای مندرج تحت عنوان فقر محسوب می‌شود ولی با این حال ضرورت دارد به عنوان یکی از اقلام خاص مورد نیاز اقشار نیازمند مورد توجه ویژه قرار داده شود.

۶-۶-۶. تامین اشتغال و حمایت از بیکاران

مزایای بیکاری یکی از موارد اصلی تحت پوشش نظام‌های تامین اجتماعی متعارف است. در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، این امر عنوان مستقلی نداشت و با شرایطی تحت عنوان کلی فقر پوشش داده می‌شد. اصول کلی مدیریت اشتغال و بیکاری برای الگوی تامین اجتماعی در جوامع اسلامی معاصر را به شرح زیر می‌توان ارائه نمود.

یک) نکته اول در باره سیاست‌های اجتماعی اسلام در بحث اشتغال و بیکاری لزوم توجه به همه افراد بیکار؛ اعم از دارندگان سابقه اشتغال و غیر آنهاست. به این معنا که در تخصیص امکانات عمومی نباید به گونه‌ای عمل شود که صرفا کسانی که قبلا دارای شغل بوده و سپس بیکار شده‌اند، مشمول حمایت واقع شوند. چه بسا افراد فاقد سابقه شغلی در وضعیت بدتری قرار داشته و استحقاق بیشتری هم داشته باشند. البته قانونگذاری برای الزام کارفرمایان به تامین کارگران پیشین خود، امر دیگری است که طبعا می‌تواند فقط مرتبطین با بازار کار را شامل شود.

دو) همانگونه که در بررسی مبانی اخلاقی و رفتار تولیدی الگوی اسلامی ملاحظه نمودیم، سیاست کلی اسلام در تامین اجتماعی این است که حدالامکان، افراد با تلاش و کسب درآمد نسبت به تامین مایحتاج خود اقدام کنند و چنانکه گفته شد آن دسته از بیکارانی که قادر به کسب درآمدند ولی به دلیل سستی و تنبلی تن به بیکاری داده‌اند، از نظر فقهی مستحق دریافت زکات به حساب نمی‌آیند ***(لا تحل الزکاه لغنی و لا لذی مره سوی)*** بنابراین این دسته از بیکاران در حمایت‌های الگوی تامین اجتماعی اسلامی جایگاهی نخواهند داشت.

سه) راهکار اصولی حمایت از بیکارانی که جدیت خود را برای اشتغال نشان داده‌اند این است که حدالامکان حمایت‌ها معطوف به ایجاد شغل و فراهم نمودن زمینه خودکفایی آن‌ها باشد؛ هر چند که در گام اول مستلزم صرف هزینه بیشتری باشد. زیرا با این کار **اولاً:** عزت نفس افراد حفظ خواهد شد. **ثانیاً:** هزینه‌ای که در یک دوره برای ایجاد شغل صرف می‌شود، در دوره بعدی می‌تواند منبع درآمد مالیاتی برای نظام تامین اجتماعی باشد. **ثالثاً:** این کار مَحَکی برای پالایش متقاضیان واقعی و کاذب مزایای بیکاری به حساب می‌آید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در واقع این سیاست به این معناست که نظام تامین اجتماعی به جای اعطای مزایای بیکاری که ضد انگیزه کار است، از ایجاد اشتغال حمایت کند و لازمه این امر تدارک سازوکارهای مناسب برای تضمین عملی اشتغال افراد است. در این زمینه روایتی از پیامبر اکرم(ص) نقل شده است که سرمشق خوبی برای سیاست‌گذاران امروز تامین اجتماعی خواهد بود.

«یکی از یاران پیامبر محتاج گردید. خبرش به رسول خدا (ص) داده شد، به او فرمود: آنچه در منزل داری نزد من بیاور و چیزی را کم مشمار، رفت و زیرانداز و کاسه‌ای آورد. فرمود: چه کسی این‌ها را می‌خرد؟ شخصی گفت به یک درهم مال من! فرمود: چه کسی زیادتر می‌دهد؟ مردی گفت به دو درهم مال من! فرمود: این دو درهم را بگیر با یکی از آن‌ها طعامی برای خانواده و با دیگری تیشه‌ای(یا تبری) بخر. تیشه را نزد پیامبر آورد، حضرت فرمود: آیا کسی هست که دسته‌ای برای این تیشه داشته باشد؟ کسی گفت من دارم، پیامبر(ص) آن را گرفت و با دست خود نصب کرد. آنگاه فرمود: برو و هیزم جمع کن و هیچ چیز ریز و درشتی را وامگذار. او پانزده روز این کار را ادامه داد سپس نزد حضرت آمد در حالی که وضعش خوب شده بود. حضرت فرمود: این بهتر از آن است که در روز قیامت در حالی وارد شوی که در صورتت نشانه صدقه آشکار باشد»(المعزی الملایری۱۳۶۹، ج ۱۸، ۵۷-۵۶).

همانطور که در فصل چهارم ذکر گردید هم‌اکنون این شیوه در مقیاس کوچکتری در موسسه حمایت از مستمندان تبریز و موسسه صدیقین تهران در حال اجرا است و ثمرات خوبی هم داشته است.

چهار) نکته آخر این که هر گاه کسی علیرغم طی همه این مراحل، ناخواسته بیکار بماند، و از عهده مخارج زندگی خود برنیاید، بدون تردید با ملاک‌هایی که در عبارت «صاحب جواهر» برای فقر گفته شده بود، استحقاق دریافت کمک‌های تامین اجتماعی را خواهد داشت و جامعه وظیفه دارد تا زمانی که او موفق به پیدا کردن شغل مناسب شأن خود و با درآمد مکفی نگردیده است، از محل منابع عمومی به کمک او بشتابد.

خلاصه این که سیاست اسلام در حمایت از بیکاران در درجه اول، ایجاد اشتغال است و در صورت عدم امکان اشتغال، نظام تامین اجتماعی موظف است مخارج زندگی آن‌ها را از محل منابع عمومی تامین نماید. البته آنچه گفته شد منافاتی با امکان استفاده از بیمه‌های تجاری برای پوشش ریسک بیکاری افراد بالای خط فقر نخواهد داشت.

۶-۶-۷. مزایای سالمندی

سالمندی یکی از مراحل و واقعیات مهم زندگی انسان است که هر نظام اجتماعی باید موضع خود را در باره چگونگی مدیریت آن روشن نماید. بدون تردید این مسئله حاوی جنبه‌های متعدّد فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی، حقوقی و... است که در برنامه‌های مربوط به سالمندان باید مورد ملاحظه قرار گیرند. این مسئله همانطور که در بررسی الگوی تامین اجتماعی در صدر اسلام ملاحظه نمودیم در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

گذشته به گونه خاصی مدیریت می‌گردید، اما در یک قرن اخیر مفهوم خاصی تحت عنوان «بازنشستگی» در این زمینه حادث شده است که به لحاظ وسعت سهم آن در مجموعه برنامه‌های تامین اجتماعی متعارف و پیامدهای مثبت و منفی‌ای که داشته، بیش از سایر برنامه‌ها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. ما در خلال فصول گذشته مطالب زیادی در باره ماهیت طرح‌های بازنشستگی، نقاط قوت و ضعف و مسیر اصلاحات آینده آن‌ها مطرح کردیم، در این جا ضمن پرهیز از تکرار آن مباحث، صرفا به ذکر نکات اصلی نحوه مدیریت مسئله سالمندی در چارچوب اسلامی خواهیم پرداخت.

یک) از دیدگاه اخلاق و ارزشهای اسلامی، سالمندان جایگاه بسیار ممتازی در جامعه دارند. عالی‌ترین تعبیر در باره این جماعت را قرآن کریم به کار برده است. قرآن، احسان به والدین را بلافاصله پس از عبادت خداوند مطرح می‌کند که این به یقین بالاترین جایگاه ممکن برای تکریم آنهاست و سپس از فرزندان می‌خواهد که نهایت احترام و فروتنی را در باره والدین سالمند خود به عمل آورده و از هرگونه رفتاری که شائبه اذیت آن‌ها را داشته باشد- ولو در حد گفتن کلمه‌ای مانند اوف- خودداری کنند « وَقَضَى رَبُّكَ أَلاَّ تَعْبُدُواْ إِلاَّ إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلاَهُمَا فَلاَ تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلاَ تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلاً كَرِيمًا *وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيرًا» [1](اسراء: ۲۳و ۲۴). احترم به سالمندان در اسلام مختص به والدین نیست و در روایات بیشماری، نسبت به پاسداشت زحمات و تکریم مطلق افراد بزرگسال تاکید شده است(رک: محمودی و بهادری، همان، ص ۱۸۷-۱۷۱) پیامبر اکرم(ص) فرمود:

«بزرگسالان را گرامی بدارید. زیرا احترام به آنان به منزله احترام به مقام الهی است»[2]. (الحرالعاملی، همان، ج۸، ص ۴۶۸)

«کسیکه قدر و منزلت سالمندان را بداند و به خاطر پیری، آنان را محترم بدارد، خداوند بزرگ چنین شخصی را از وحشت روز قیامت امان خواهد داد»[3](همان)

«جوانی که پیر سالخورده‌ای را گرامی بدارد خداوند شخصی را معین می‌کند که در هنگام پیری او را گرامی بدارد و باز فرمود: برکت با سالمندان شماست و نیز از آنحضرت است که سالمند در میان خانواده، مانند پیامبر در میان امت است»[4] (المجلسی، همان، ج ۷۲، ص ۱۳۷)

---

۱ «و پروردگار تو مقرر کرد که جز او را مپرستید و به پدر و مادر [خود] احسان کنید اگر یکی از آن دو یا هر دو در کنار تو به سالخوردگی رسیدند به آنها [حتی] اوف مگو و به آنان پرخاش مکن و با آنها سخنی شایسته بگوی *و از سر مهربانی بال فروتنی بر آنان بگستر و بگو پروردگارا آن دو را رحمت کن چنانکه مرا در خردی پروردند»

۲ «بجلوا المشایخ فإن من إجلال الله تبجیل المشایخ ».

۳ «من عرف فضل شیخ کبیر فوقره لسنه آمنه الله من فزع یوم القیامة»

٤ «ما أکرم شاب شیخا إلا قضی الله له عند سنه من یکرمه»، وقال النبی صلی الله علیه وآله : «البرکة مع أکابرکم »، وقال علیه السلام : «الشیخ فی أهله کالنبی فی أمته» .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

امام صادق(ع) فرمود:«خداوند افراد هفتاد ساله را گرامی می‌دارد و از عذاب هشتاد ساله‌ها شرم دارد»[1] (همان، ج ۷۰، ص ۳۸۸)

امام سجاد(ع) فرمود: «از جمله حقوق سالمندان این است که به خاطر پیری ایشان را محترم بداری و به علت تقدم آنان در اسلام، ایشان را بزرگ بدانی و در وقت اختلاف، در مقابل ایشان قرار نگیری و در پیشاپیش آنان راه نروی و به آنان نسبت نادانی ندهی و اگر مقام تو را نشناسند آنانرا تحمل کنی و به خاطر اسلام، عزیزشان بداری»[2] (المعزی الملایری، همان، ج۱۴، ص ۱۰۶)

با عنایت به این سفارشات، بدون تردید کنار گذاشتن سالمندان از محیط پر مهر خانواده و واگذاری آنان به سرای سالمندان، علاوه بر آنکه نوعی گسست اجتماعی و محرومیت جامعه از نقش سازنده آن‌ها در انتقال تجارب و ارزشهای سودمند به نسل بعدی است، یک رفتار غیر اخلاقی و غیرانسانی و ظلمی آشکار به حقوق آنهاست که از منظر ارزشهای اسلامی به هیچ وجه قابل تایید نیست.

دو) از منظر اقتصادی، با توجه به آنچه که در مبانی اخلاقی از حیث عزت نفس انسان؛ و در مبانی رفتاری از حیث شیوه رفتار تولیدی و تخصیص درآمدی فرد مسلمان گفتیم، اصل اولی این است که انسان برای حفظ عزت و کرامت خود به گونه‌ای عمل کند که با کسب درآمد مکفی و پیش بینی آینده خود و فرزندانش از افتادن در دام وابستگی به دیگران پرهیز کند. سنت تهیه مستغلات برای تامین معاش دوره سالمندی و ارث‌گذاری برای فرزندان و حتی وقف برای نیازمندان در تاریخ حیات مسلمانان هم از چنین نگرشی نشأت می‌گرفت و به خوبی از عهده این مسئله برمی‌آمد. بر این اساس قاعده اساسی این است که افراد بتوانند دریک نظام اقتصادی عادلانه، با اتکا بر تصمیم آزادانه و عقلانی خود بدون هر گونه وابستگی به دولت، نهادهای حمایتی و دیگران، مخارج این دوره را مدیریت نمایند. بنابراین اجبار افراد به پس‌انداز و سپردن آن به دست یک نهاد اجتماعی، و بازنشستگی اجباری در یک سن خاص(ولو با داشتن توان ادامه کار) و چشم دوختن به کمک‌های آن نهاد برای زنده ماندن، با چنین اصلی سازگار نیست.

سه) از منظر حمایت اجتماعی، با عنایت به اقتضائات و نیازهای خاص سالمندان و منزلت والایی که در ارزشهای اسلامی برای آنان در نظر گرفته شده است، جماعت سالمندان باید مورد توجه ویژه جامعه قرار داشته باشند. در درجه اول نزدیکترین و مسئول‌ترین افراد در مقابل این گروه، فرزندان آن‌ها می‌باشند که از نظر فقه اسلامی مکلف به تامین والدین نیازمند خود هستند و در کنار آن‌ها سایر خویشاوندان و افراد جامعه (به خصوص کارفرمایان آنها) نیز دارای مسئولیت ایمانی و اخلاقی خطیری خواهند بود. دولت

---

۱ «إن الله لیکرم ابن السبعین ویستحیی من ابن الثمانین».

۲ « أما حق الکبیر توقیره لسنه واجلاله لتقدمه فی الاسلام قبلک وترک مقابلته عند الخصام ولا تسبقه إلی طریق ولا تتقدمه ولا تستجهله وان جهل علیک احتملته وأکرمته لحق الاسلام وحرمته».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اسلامی علاوه بر این که از راههای مختلف قانونی و فرهنگی باید نسبت به انجام وظایف خانوادگی و مردمی افراد در رسیدگی به سالمندان اقدام نماید، خود نیز همانطورکه در نامه‌های امام علی(ع) به مالک اشتر و سایر کارگزارنشان تاکید شده است[1]، موظف است عنایت ویژه‌ای به تامین نیازهای این گروه داشته و با اطلاع منظم از احوال آنان برای آن دسته از کسانی که به هر دلیل(اعم از کوتاه بینی خود، قصور خانواده و اجتماع و...) نیازمند هستند، از محل منابع عمومی مستمری ماهانه و مکفی و متناسب با حفظ شئونات آن‌ها ارائه نماید.

چهار) با عنایت به مجموعه اشکالاتی که در خلال فصول گذشته به طرح‌های بازنشستگی متعارف بیان گردید و با عنایت به اصول و مبانی اسلامی مذکور در این فصل، به اعتقاد ما راهکار بیمه‌های اجتماعی معاصر به شکل جامع و فراگیری که امروزه در خصوص افراد مرتبط با بازار کار رسمی اجرا می‌شود، راهکار مناسبی نیست. با این حال با عنایت به این که در فقه امامیه بیمه‌های تجاری به رسمیت شناخته‌اند، امکان به کارگیری محدود این طرح‌ها در صورت احراز مصالح اجتماعی- به خصوص برای افراد غیر فقیر- را منتفی نمی‌دانیم.

۶-۷. راهکارهای اصلی تامین اجتماعی

پس از آنکه مشخص گردید موارد و سطح معینی از نیازهای معیشتی آحاد مردم باید مورد حمایت جامعه قرار داده شود، باید دید مسئولیت تامین این نیازها در جامعه با چه کسانی است و راهکارهای تحقق آن کدامند؟ چنانکه در فصل‌های سوم و پنجم ملاحظه نمودیم در الگوهای متعارف غالبا مسئولیت این کار به عهده دولت گذاشته می‌شود که با یکی از راهبردهای اصلی حمایتی، بیمه‌ای و امدادی و برخی راهکارهای دیگر چون وضع مقررات عمومی، پرداخت یارانه و مانند آن به آن اقدام می‌نماید. در راهکارهای ارائه شده از سوی برخی از اندیشمندان مسلمان، برنامه‌های تامین اجتماعی در اسلام مشتمل بر دو راهکار اصلی تحت عنوان‌های «تکافل عمومی» و «ضمان دولتی» معرفی شده است. (رک: صدر، همان، ج۲، ص ۳۴۲-۳۱۹)

یک نکته کلی که در الگوهای متعارف تامین اجتماعی و نیز نظریه‌های اندیشمندان مسلمان وجود دارد این است که در تمامی آن‌ها تامین اجتماعی به عنوان یکی از پدیده‌های جزئی درون نظام اقتصادی در نظر گرفته شده است که باید توسط یکی از زیرنظام‌های نظام اقتصادی ساماندهی شود. از این رو تامین اجتماعی صرفا در حد یکی از عناصر فرعی نظام اقتصادی در نظر گرفته شده و راهکارهای آن

---

۱ (رک: به توضیح نحوه پوشش مخارج سالمندی در فصل دوم و توضیح عنوان فقیر در همین فصل)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

معرفی شده است. مثلا همانطور که در نظام اقتصادی برای تجهیز و تخصیص وجوه نقد، نهادی به نام بانک تاسیس می‌شود و یا برای پوشش ریسک فعالیت‌های اقتصادی نهادی مانند بیمه‌لازم است، برای حل مشکل معیشتی گروههای نیازمند هم نهادی به نام تامین اجتماعی مورد نیاز خواهد بود. به اعتقاد ما این نوع تلقی از تامین اجتماعی، تلقی ناقصی است و همانطور که در بررسی اشکالات الگوهای تامین اجتماعی ایران و سایر کشورها در فصول چهارم و پنجم ملاحظه نمودیم، بزرگترین اشکال الگوهای رایج، ناسازگاری میان اهداف تامین اجتماعی و عملکرد سایر عناصر نظام اقصادی حاکم بود که از عدم ملاحظه اقتضائات تامین اجتماعی در طراحی کلان نظام اقتصادی ریشه گرفته است. به همین جهت گفتیم مادامیکه این ناسازگاری‌ها مرتفع نشود هیچ نظام تامین اجتماعی قادر به حل مشکلات موجود نخواهد بود.

در نظام‌های سوسیالیستی تامین اجتماعی مسئله کل نظام اقتصادی است و به دلیل لغو مالکیت خصوصی و اداره زندگی مردم توسط دولت، موضوعی برای نهاد تامین اجتماعی به عنوان یک زیرنظام باقی نمی‌ماند. در نظام سرمایه‌داری در مقام طراحی نظام اقتصادی، اهداف تامین اجتماعی جایگاهی ندارد و نهاد تامین اجتماعی صرفا برای پوشاندن عوارض نظام اقتصادی طراحی شده است. بر خلاف این نظام‌ها، در برنامه‌های تامین اجتماعی اسلام، تامین اجتماعی هم به عنوان یک هدف اصلی نظام اقتصادی مطرح است که لوازم آن باید در تمامی سازوکارهای اخلاقی، قانونی، سیاستی و... کلیت نظام اقتصادی لحاظ شود و هم به عنوان یک زیر نظام اقتصادی که به طور خاص به حل مسائل به جا مانده از سازوکارهای عمومی نظام اقدام می‌نماید. به بیان دیگر همانطور که در بررسی راهکارهای تامین اجتماعی در قانون اساسی نیز ملاحظه نمودیم، اسلام حل مشکل نیازهای معیشتی مردم را در درجه اول در گرو پی‌ریزی نظام اقتصادی صحیح و عادلانه می‌داند و از ابتدا روابط و حقوق اجتماعی را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که با اجرای آن اکثریت افراد قادر به «**تدارک خصوصی**» نیازهای معیشتی خود خواهند بود و گستره اقدامات حمایتی خاص به حداقل کاهش خواهد یافت. با این حال از طرفی هم معتقد است پیشرفت جامعه بدون اعطای آزادیهای منطقی به افراد ممکن نیست و از آنجا که به دلیل تفاوت استعدادهای افراد به ناچار گروههای اندکی از جامعه از عهده تامین نیازهای خود باز خواهد ماند، نهادهای ویژه‌ای باید به پوشش چنین مواردی در نظر گرفته شوند و نهادهای «**تکافل عمومی**» و «**تضامن دولتی**» در نظریه‌های اندیشمندان مسلمان ناظر به همین بخش از برنامه‌هاست.

بر این اساس راهکارهای تامین اجتماعی در الگوی پیشنهادی ما مشتمل بر سه پایه؛ تدارک خصوصی، تکافل عمومی و تضامن دولتی خواهد بود که در این بخش به تبیین آن‌ها خواهیم پرداخت.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۷-۱. تدارک خصوصی (از طریق نظام اقتصادی عادلانه)

واژه تدارک چنانکه که در فرهنگ معین گفته شده به معنای فراهم کردن است. این کلمه به مقتضای صیغه تفاعل، متضمن معنای طرفینی بودن فعل است. در اینجا منظور از واژه ترکیبی تدارک خصوصی فراهم کردن نیازهای معیشتی از طریق بازار است که با اعمال سیاست‌های اصلاحی از قابلیت‌های لازم برای این کار برخوردار شده است.

همانطور که در بررسی مبانی رفتار تولیدی الگو بیان گردید، از دیدگاه اسلام اصل اولیه این است که هر فردی از طریق کار و فعالیت مفید، نیازهای معیشتی خود را تامین نماید. قرآن کریم با ارائه یک مثال جالب در باره ارزش تلاش آزادانه و اختیاری فرد و ابتکار عمل او در تامین نیازهای خود و دیگران و تفاوت آن با افراد مسلوب الاختیار می‌فرماید: «ضَرَبَ اللّهُ مَثَلاً عَبْداً مّمْلُوکًا لاّ یَقْدِرُ عَلَی شَیْءٍ وَمَن رّزَقْنَاهُ مِنّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ یُنفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ یَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلّهِ بَلْ أَکْثَرُهُمْ لاَ یَعْلَمُونَ» (النحل، ۷۵). چنانکه در نقطه مقابل، چنین آزادی عملی را برای افراد سفیه مجاز نمی‌شمارد و دستور می‌دهد که مدیریت اموال آنان بر عهده اولیای آن‌ها قرار داده شود تا با به کار انداختن آن درآمد لازم جهت تامین معاش آن‌ها را فراهم نمایند. «وَلاَ تُؤْتُواْ السُّفَهَاء أَمْوَالَکُمُ الّتِی جَعَلَ اللّهُ لَکُمْ قِیَاماً وَارْزُقُوهُمْ فِیها وَاکْسُوهُمْ وَقُولُواْ لَهُمْ قَوْلاً مّعْرُوفًا»[1](نساء: ۵). با تامل در این آیات درمی یابیم که اسلام روشهای مبتنی بر تصدی دولت نسبت به تامین نیازهای افراد(همانند نظام‌های سوسیالیستی) و روشهای مبتنی بر اجبار قانونی همانند طرح‌های بازنشستگی اجباری در دولت‌های رفاه اروپایی را نمی‌پسندد و بر عنصر اختیار و آزادی افراد که شرط اساسی تکامل معنوی آنهاست تاکید می‌نماید.

بازار نهادی است که افراد، به منظور امرار معاش خود در درون آن به فعالیت می‌پردازند. دست‌آورد تلاش فرد در بازار از طرفی به کمیت و کیفیت کار او و از طرف دیگر به چارچوب نهادی و ساختار بازار بستگی دارد که خارج از اراده او تعیین شده است. بنابراین وجود شرایط مساعد، شرط اساسی تامین نیازهای معیشتی افراد از طریق بازار خواهد بود. برنامه‌های تامین اجتماعی اسلام، فرد را در این عرصه تنها نگذاشته و با مهیا کردن شرایط عادلانه و تنظیم روابط حقوقی و اخلاقی حاکم بر بازار به یاری او می‌شتابند. بر این اساس منظور ما از تدارک خصوصی تدابیر و تلاش‌های فرد برای تامین نیازهای معیشتی خود در چارچوب نظام اقتصادی عادلانه و بازار اسلامی است. اهم سیاست‌های اجتماعی به

[1] «و اموال خود را که خداوند آن را وسیله قوام [زندگی] شما قرار داده به سفیهان مدهید و[لی] از [عواید] آن به ایشان بخورانید و آنان را پوشاك دهید و با آنان سخنی پسندیده بگویید»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

منظور توانمندسازی فرد برای تدارک خصوصی نیازهای خود را در چند محور به شرح زیر می‌توان بیان نمود.

۶-۷-۱-۱. رعایت جانب فقرا در توزیع فرصت‌ها و امکانات عمومی:

نابرابری در شرایط اولیه شروع فعالیت‌های اقتصادی، یکی از عوامل نهادینه شدن فقر و تداوم شکاف طبقاتی است و بسیاری از مظاهر تبعیض، فساد و رانت خواری که نطفه اولیه فقر با آن‌ها بسته می‌شود در همین ناحیه صورت می‌گیرد. سیاست اجتماعی اسلام در این مرحله، جلوگیری از سوء استفاده اصحاب قدرت و ثروت در بهره‌مندی از فرصت‌ها و امکانات عمومی جامعه ومقابله با انحصارات ویرانگر؛ و در نقطه مقابل، ایجاد زمینه مناسب برای بهره‌مندی فقرا از این مواهب است. به این منظور در قانون اسلام، مالکیت غنایم به دست آمده از دشمن بدون جنگ(فیء)، ثروت‌های طبیعی مانند کوه‌ها، زمین‌های موات، زمین‌های آباد طبیعی، جنگل‌ها، معادن، دریاها و... متعلّق به ولیّ امر (دولت اسلامی) است و مباحات اولیه مانند هیزم بیابان، پرندگان و آبزیان و حیوانات بیابان و برخی معادن سطحی مانند نمک و آب‌های جاری در طبیعت، به صورت مشترک متعلّق به همهٔ مسلمانان است که دولت اسلامی به نمایندگی از عموم به مدیریت آن می‌پردازد.

تنظیم قوانین بهره‌برداری از این امکانات نیز به گونه‌ای ایست که صاحبان سرمایه و ماشین‌آلات هیچ امتیازی ندارند و حق احیا و بهره‌برداری به گونه‌ای قرار داده شده است که نیروی کار به راحتی می‌تواند به برداشت حقوق خود از طبیعت اقدام نماید(رک: صدر، همان، ص ۱۷۴-۱۴۵)

یکی از نکات بسیار قابل توجه موضع قرآن کریم در باره توزیع امکانات عمومی مانند فیء و انفال که در آیه ۷ سوره حشر بیان شده است این است که خدای متعال پس از لغو مالکیت خصوصی این اموال و سپردن آن به دست مقام نبوت و امامت، بلافاصله عناوین نیازمندان جامعه(یتامی، مساکین و ابن السبیل) را مطرح نموده و فلسفه این قانونگذاری را جلوگیری از انحصار امکانات عمومی در دست ثروتمندان بیان می‌کند و متعاقب آن شدیداً هشدار می‌دهد که بر تمامی مسلمانان لازم است در مقابل این حکم الهی سر تسلیم فرود آورده و تقوای خداوند را پیشه کنند. «مّا أَفَاء اللّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلّهِ وَلِلرّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاء مِنكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانتَهُوا وَاتّقُوا اللّهَ إِنّ اللّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»۱ (حشر: ۷). با تامل در این بیان می‌توان

۱ آنچه خدا از [دارایی] ساکنان آن قریه‌ها عاید پیامبرش گردانید از آن خدا و از آن پیامبر [او] و متعلق به خویشاوندان نزدیک [وی] و یتیمان و بینوایان و درراه‌ماندگان است تا میان توانگران شما دست به دست نگردد و آنچه را فرستاده [او] به شما داد آن را بگیرید و از آنچه شما را باز داشت بازایستید و از خدا پروا بدارید که خدا سخت‌کیفر است (۷)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دریافت که موضع اسلام در باره توزیع امکانات عمومی، در مواردی حتی فراتر از برابری فرصت‌ها و مانند آن است. و این بدان جهت است که طبقه فرودست در طول تاریخ همواره مورد ظلم توانگران بوده و از حقوق خود محروم مانده‌اند و مقتضای عدالت، مقدم داشتن آن‌ها جهت جبران گذشته است، نه برابری فرصت‌ها. در فصل دوم مواردی از تطبیقات این اصل توسط پیامبر(ص) و امیرالمؤمنین (ع) را گوشزد نمودیم. رعایت این امر در شرایط امروزی به خصوص برای اقتصاد ایران که متکی به درآمد منابع طبیعی نفت و گاز است بسیار حائز اهمیت است. اعطای یارانه‌ها یکی از روشهای امروزی حمایت غیر مستقیم دولت از فعالیت‌های اقتصادی بازار است. با عنایت به موضع اسلام در باره جایگاه تامین اجتماعی در شیوه توزیع امکانات عمومی، هدفمندی یارانه‌ها در جهت حمایت از فقرا جایگاه ممتازی در این بخش از سیاست‌های اجتماعی خواهد داشت.

۶-۷-۱-۲. مبارزه با سوء استفاده از اموال عمومی

همانطور که در فصل پنجم گفیم فساد اقتصادی یکی از عوامل اختلال در عملکرد صحیح بازار و دامن زدن به فقر و شکاف طبقاتی است. در روایات نسبت به مراقبت مسئولان امر جهت جلوگیری از بروز فساد در تخصیص منافع، مناصب و امکانات عمومی توصیه‌های فراوانی وارد شده است (رک: ری‌شهری و حسینی، همان، ص ۲۶۲) امام علی علیه‌السلام در نامه‌اش به مالک اشتر می‌نویسد:

پس آن‌گاه [بدان که] حکمران را خواص و پیرامونیانی هستند که همه چیز را برای خود می‌خواهند، چپاول‌گرند، و در رفتار [با مردم] کم انصاف می‌ورزند. ریشه اینان را با از میان بردن زمینه این کارها، قطع کن.

به هیچ یک از پیرامونیان و خویشاوندانت زمینی [از اموال عمومی] واگذار مکن؛ مبادا در تو طمع بَرَند که قرار دادی [به سودشان] بسته شود که به همسایگانشان زیان رسد، خواه در آبیاری و خواه در کاری مشترک، به گونه‌ای که هزینه آن را بر عهده دیگران اندازند ؛ که در این صورت، گوارایی از آنِ ایشان است نه تو و ننگ آن در دنیا و آخرت از آنِ تو است[1] (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

امام علیه‌السلام در همین نامه به استاندار خود سفارش می‌کند که در گزینش کارگزاران از انحصارگرایی و تبارگزینی پرهیز کرده و به ملاکهایی چون تجربه، نجابت خانوادگی و سوابق اسلامی توجه کند، چرا که اینان از نظر اخلاقی بزرگوارتر، آبرودارتر، و بی‌طمع‌ترند و بیش از دیگران به عواقب امور

۱ «ثم إن للوالی خاصۀ وبطانۀ فیهم استئثار وتطاول، وقلۀ إنصاف فی معاملۀ، فاحسم مادۀ أولئک بقطع أسباب تلک الأحوال. ولا تقطعن لأحد من حاشیتک وحامتک قطیعۀ. ولا یطمعن منک فی اعتقاد عقدۀ تضر بمن یلیها من الناس فی شرب أو عمل مشترک یحملون مؤونته علی غیرهم، فیکون مهنأ ذلک لهم دونک، وعیبه علیک فی الدنیا والآخرۀ»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

می‌اندیشند. آنگاه به وی دستور می‌دهد که حقوق مکفی به آنان پرداخت کند که این امر به سلامت نفس و بی نیازی آن‌ها از سوء استفاده از اموال تحت اختیارشان می‌انجامد و حجتی خواهد بود در مقابل تخلف و خیانت آنها. با این همه باز هم به او گوشزد می‌نمایند که باید به وسیله جاسوسانی راستگو مراقب عملکرد آن‌ها باشی و به محض دریافت گزارش خیانت، آن‌ها را با تازیانه مجازات کرده و پس از استرداد اموال، طوق ذلت و خواری بر گردن آن‌ها بیفکنی.

۶-۷-۱-۳. تنظیم عادلانه قوانین مربوط به توزیع درآمد میان عوامل تولید: پس از توزیع امکانات اولیه، مهمترین عامل در تعیین میزان دست‌آورد تلاش افراد، قوانین و حقوق مربوط به کیفیت توزیع درآمد میان عوامل تولید است. در الگوی اسلامی توزیع درآمد بین عوامل تولید (نیروی کار، مدیریت، سرمایه نقدی و سرمایه فیزیکی) به گونه‌ای تنظیم می‌شود که نیروی کار در مقابل سرمایه نقدی و سرمایه فیزیکی (زمین، ساختمان، ماشین‌آلات و...) از مزیت بیشتری برخوردار است. زیرا نیروی کار و مدیریت می‌توانند حقوق خود را هم به صورت مزد معیّن و هم به صورت سهمی از درآمد دریافت کنند، در حالی که سرمایه نقدی فقط در صورت مشارکت در تولید می‌تواند سهمی از درآمد را به دست آورد و بهره ثابت به آن تعلّق نمی‌گیرد. سرمایهٔ ابزاری هم فقط می‌تواند اجاره ثابت دریافت کند و نمی‌تواند در درآمد شریک شود(رک: صدر، همان، ص ۲۵۲-۲۰۱)

همانطور که در فصل چهارم بیان کردیم ربا یکی از عوامل مهم شکاف طبقاتی و تعمیق فقر در جامعه است. موضع بسیار شدید قرآن کریم در این باره بر کسی پوشیده نیست. التزام عملی به این حکم راسخ الهی در تنظیم نهادهای پولی و مالی، نقش بسیار مهمی در تعدیل توزیع درآمد جامعه به نفع فقرا خواهد داشت. تاکید بر عادلانه بودن قراردادهای حقوق و دستمزد و وضع شروط الزامی برای تنظیم آن‌ها مانند؛ تراضی طرفین و تحریم اکل المال بالباطل نیز در این زمینه حائز اهمیت‌اند.

۶-۷-۱-۴. روان سازی بازار و تسهیل فضای کسب و کار در جهت امکان استفاده عموم از مواهب بازار: ساختار بازار علاوه بر این که از روابط حقوقی ناظر بر توزیع امکانات و درآمدها تاثیر می‌پذیرد، تا حدود زیادی هم متاثر از مقررات وسیاست‌هایی است که به منظور برقراری نظم، امنیت و سایر مصالح اجتماعی وضع می‌شوند. برای این که بازار بتواند به میزان کافی فرصت اشتغال برای افراد فراهم نماید، برآیند این مقررات باید به گونه‌ای باشد که موجب روانی گردش کار، رواج معاملات و به اصطلاح، تسهیل در فضای کسب و کار گردد. وجود چنین خصیصه‌ای برای بازار از منظر تامین اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است و از این رو جهت گیری آموزه‌های اسلامی به سمتی است که موجبات روانی و سهولت بیشتر فضای کسب و کار را فراهم می‌کند. یکی از مهمترین عوامل زمینه ساز روانی مبادلات، پایین بودن هزینه مبادله است که در گرو تبیین حقوق مالکیت و شیوه‌های حمایت از آن است. نظام حقوقی اسلام بر پایه حقوق

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

متخذ از آیات و روایات و تجربه تطبیق آن در دولت‌های نبوی(ص) و علوی(ع)(رک: شریف زاده و نادران، ۱۳۸۸)، ظرفیت‌های فقه اسلامی و اختیارات قانونگذاری ولی فقیه در محدوده مصالح اجتماعی از چنین ظرفیتی برخوردار است.

بر اساس احادیث، بازار مسلمین دارای حرمت و قداست است و هر گونه اقدامی برای رونق آن به منزله جهاد فی سبیل الله شمرده است[۱]. همانگونه که استفاده از مکان مسجد در انحصار کسی قرار نمی‌گیرد و هر کسی از فقیر و غنی می‌تواند آزادانه و بر اساس قاعده سبق و از آن منتفع شود، فضای بازار نیز داری چنین حکمی است[۲]. در صدر اسلام به منظور تضمین استفاده آسان همگان از مواهب بازار، احداث بنا در بازار و گرفتن اجاره از مکانهای آن ممنوع شده بود، امروزه نیز باید با روش‌های روزآمد از بروز هر نوع حق انحصاری که موجب حذف گروهی از مردم از بازار شود جلوگیری نمود. احتکار از جمله عواملی است که موجب رکود بازار می‌شود و در فقه اسلامی تحریم شده است[۳]. قیمت گذاری دولت بر بازار نیز موجب به هم‌ریختگی قواعد تصمیم گیری در بازار و در نهایت رکود آن خواهد شد و از این رو بر پایه روایات متعدد، پیامبر اکرم (ص) از قیمت‌گذاری بر کالاهای بازار- حتی در شرایط کمیابی نیز- شدیدا پرهیز کردند و در پاسخ اصرار مردم بر قیمت‌گذاری فرمودند: «اجازه دهید که بندگان خدا از [داد و ستد با] یکدیگر روزی بخورند». (رک: ری شهری وحسینی، همان، ص ۱۸۲) احکام و قواعدی مانند «نهی از تلقّی رُکبان»، « نهی از بیع الحاضر لِلبادی»، «حرمه مال المسلم»، «اوفوا بالعقود»، «حرمت غش در معامله» و به طور خلاصه اکثر احکام معاملات نیز دارای چنین کارکردی هستند. اهمیت بازار مسلمانان و سالم سازی آن از هر گونه عامل آسیب‌زا به حدی از اهمیت است که پیامبراکرم (ص) و امیرالمؤمنین(ع) خود شخصا بر آن نظارت می‌نمودند.

۶-۷-۱-۵. تهذیب اخلاقی شرکت کنندگان در بازار:

یکی از خصلت‌های بازار آزاد که از عوامل انگیزشی حداکثر سازی سود و نفع شخصی و تفاوت در توان رقابتی شرکت کنندگان در آن ناشی می‌شود، ایجاد اختلاف به زیان طبقات کم درآمد جامعه است.

---

۱ پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و سلم: «فَإنَّ الجالِبَ إلی سوقِنَا کَالمُجاهِدِ فی سَبیلِ اللّهِ، وَالمُحتَکِرَ فی سوقِنا کَالمُلحِدِ فی کِتابِ اللّه» (المتقی الهندی، همان : ج٤، ص ۱۸۳)

«همانا آورنده به بازار ما همانند جهاد کننده در راه خدا است ؛ و احتکار کننده در بازار ما همانند کسی است که در کتاب خدا، کافر شمرده شده است»

۲ أمیرالمؤمنین علیه السلام: «سوق المسلمین کمسجدهم فمن سبق إلی مکان فهو أحق به إلی اللیل، قال: وکان لا یأخذ علی بیوت السوق کراء . (الکلینی، همان، ج ۲ – ص ٦٦٢)

۳ ! پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله: «همانا آورنده جنس به بازار ما همانند جهاد کننده در راه خدا است ؛ و احتکار کننده در بازار ما همانند کسی است که در کتاب خدا، کافر شمرده شده است» .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

همانگونه که در مبانی اخلاقی الگوی اسلامی ملاحظه نمودیم، یکی از تدابیر اسلام برای جلوگیری از آثار سوء بازار بر زندگی افراد، اصلاح انگیزه‌های انسان در جهت پرورش حس نوعدوستی، خیرخواهی، عدل‌ورزی، قناعت به سود کم، تعاون و... و ریشه کردن حرص، خودخواهی، ثروت‌اندوزی، طمع‌ورزی و مانند آن است. با اجرای این برنامه از دامنه ایجاد شکاف درآمدی توسط بازار آزاد کاسته شده و زمینه نیاز به توزیع مجدد درآمدها کاهش خواهد یافت.

افزون بر موارد فوق، از آنجا که تامین اجتماعی یک هدف اصلی نظام اقتصادی اسلام است، در طراحی تمامی نهادهای نظام اقتصادی و سیاست‌های آن باید همواره تامین اجتماعی به عنوان یکی از مولفه‌های اصلی تصمیم گیری در نظر گرفته شود و به جرأت می‌توان گفت در نظام اسلامی درستی و مشروعیت سیاست‌های اقتصادی در گرو سازگاری آن‌ها با اهداف تامین اجتماعی و بلکه جهت‌گیری آن‌ها در راستای آن است و هر گونه سیاستی که به افزایش و وخامت اوضاع فقرا منجر شود، فاقد مشروعیت خواهد بود. مقام معظم رهبری در این خصوص می‌فرمایند:

«اهتمام اصلی دولت در همه سیاست‌های اجرایی و بخشی باید رفع محرومیت به نفع ایجاد عدالت باشد. این باید اولین چیزی باشد که مورد نظر قرار می‌گیرد... مثلا اگر می‌خواهیم یک پروژه صنعتی یا معدنی یا ارتباطاتی را اجرا کنیم در درجه اول باید ببینیم تاثیر آن در ایجاد عدالت اجتماعی چقدر است بر این اساس کار کنیم»(جاویدی، ۱۳۸۶، ص۳۸۶)

«در تنظیم برنامه‌های کشور، اصلی ترین مساله عبارت از رفع فقر و محرومیت و نجات طبقات مستضعف و محروم و پابرهنگان که از تبعات دوران ستمشاهی و آثار سلطه بیگانگان است. همه برنامه‌های اقتصادی و تولیدی و سازندگی و رونق اقتصادی باید به این هدف متوجه باشد و تنها در این صورت است که این برنامه‌ها درست و قابل قبول است و نمایندگان محترم باید در قوانین مصوب و نیز در مواجهات خود با مسؤلین اجرایی کشور این را اصل بدانند و وظیفه کمک به محرومان را سر لوحه مسؤلیت‌های نمایندگی خود قراردهند.» (همان، ص ۳۹۶)

خلاصه این که یکی از راهکارهای اصلی تامین نیازهای معیشتی افراد در الگوی اسلامی، تدارک تمهیداتی است که افراد بتوانند در چارچوب آن شخصا و بدون نیاز به کمک‌های دولت و دیگران، زندگی شایسته و توأم با عزت و کرامت انسانی در تمام مقاطع زندگی خود از جمله دوره سالمندی را بدست بیاورند و با اطمینان می‌توان گفت اگر افراد بر اساس آنچه که در مبانی رفتار تولید و کسب درآمدی و رفتار تخصیص درآمدی الگو گفته شد، در چارچوب بازار سالم و نظام اقتصادی عادلانه به فعالیت بپردازند، اکثریت آن‌ها از این طریق قادر به تامین نیازهای زندگی خود خواهند بود. البته همانطور که قبلا هم گفته شد، در فقه امامیه ظرفیت استفاده از عقد بیمه برای پوشش مخاطرات زندگی پذیرفته شده است که افراد می‌توانند با هزینه خود و در چارچوب قوانین کشور به آن اقدام نمایند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

با عنایت به ویژگی‌هایی که برای راهکار تدارک خصوصی بیان کردیم مشخص گردید که سازوکار اجرایی این راهکار در واقع همان شاکله کلی نظام اقتصادی و نهاد بازار است، اما آنچه که برای نهاد تامین اجتماعی مهم است این است که در درون این نهاد باید مدیریت ویژه‌ای برای رصد کردن عناصر نظام اقتصادی و ساختار بازار از منظر عوامل تاثیر گذار آن‌ها بر تامین اجتماعی ایجاد شود و ملاحظات مربوط به این امر را پیگیری نماید.

بدین ترتیب با اجرای بخش اول از راهکارهای الگوی تامین اجتماعی اسلامی، برنامه‌های بسیار گسترده تامین اجتماعی مانند طرحهای بازنشستگی عمومی که از عوارض مناسبات سرمایه‌داری به حساب می‌آیند، مورد نیاز نخواهد بود. با این حال تردیدی هم وجود ندارد که همواره به دلایل متعدد، گروههایی که از این طریق قادر به تامین نیازهای خود نشده‌اند وجود خواهند داشت که در راهکارهای بعدی شیوه رسیدگی به آن‌ها را بررسی خواهیم نمود.

۶-۷-۲. تکافل عمومی

تکافل عمومی(اجتماعی) اصطلاح جدیدی است که از سوی اندیشمندان مسلمان برای راهکار مردمی تامین اجتماعی در اسلام پیشنهاد گردیده است. دکتر محمد ابوزهرهٔ در تعریف این اصطلاح می‌گوید:

> مقصود از تکافل اجتماعی در معنای لفظی این است که همهٔ افراد در پی برآوردن نیازها و انجام دادن کارهای جامعه خود باشند و هر توانای قدرتمندی با به گردن گرفتن کارهای جامعه خویش، برای نیکی رسانیدن بدان بشتابند. هر نیرویی در اجتماع وجود دارد نخست برای نگهداری سودمندی‌هایی یکایک افراد و از بین بردن زیان‌ها یک جا به کار افتد، سپس به پاسداری از ساختمان اجتماع، بر پایهٔ زیان‌زدایی، و بنیان گذاشتن آن بر شالوده‌هایی راست و درست بپردازد.
>
> تکافل اجتماعی ایجاب می‌کند نیاز نیازمندانی که توانایی انجام کاری ندارند برآورده شود، بیچارگان با چاره شوند، برای توانایان کار تهیه شود، نسل در حال رشد چنان پرورش داده شود که همهٔ آمادگی‌ها و نیروهای نهفته آنان آشکار شود، خردسالانی که تازه به زندگی روی آورده و پدر خود را از دست داده‌اند، سرپرستی شوند، جامعه وظیفه دارد در زندگی کارگرانی که پس از مدت‌ها خدمت و بهره‌رسانی ناتوان شده‌اند در برابر خدمت‌های خود به جامعه در روزگار نیرومندیشان، تسهیلاتی فراهم آورد» (حامد مقدم، ۱۳۶۸، ص ۳۶)

شهید صدر«ره» عنوان تکافل عمومی را به کار می‌برد و در تعریف آن می‌نویسد:

> تکافل عمومی یکی از پایه‌های تامین اجتماعی است که بر اساس آن اسلام کفالت بعضی از مسلمانان را بر بعض دیگر واجب کفایی قرار داده است که باید همانند التزام به سایر واجبات، در حد ظرفیت و امکانات خود به آن اقدام نمایند. (صدر، ۱۴۰۸ق، ص ۶۹۷)

چنانکه ملاحظه می‌شود در بیان استاد ابوزهره تکافل اجتماعی، مشتمل بر تکالیف الزامی و غیرالزامی است و علاوه بر تامین نیازهای معیشتی سایر نیازهای انسان را نیز شامل می‌گردد. اما عبارت شهید صدر

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

صرفا ناظر بر تامین نیازهای معیشتی است و تنها تکالیف الزامی را در بر می‌گیرد. منظور ما از تکافل عمومی همان معنای مشترک در این دو تعریف یعنی مسئولیت همگانی آحاد مسلمانان در مقابل یکدیگر است با این خصوصیت که ما این معنا را در این جا همانند شهید صدر صرفا در زمینه تامین نیازهای معیشتی به کار می‌بریم و از نظر الزامی و غیر الزامی بودن تکالیف با تعریف ابوزهره هم عقیده هستیم. نکات اساسی راهکار تکافل عمومی در الگوی تامین اجتماعی اسلامی را در چند محور زیر بررسی خواهیم نمود.

۶-۷-۲-۱. خاستگاه و اهمیت تکافل عمومی:

با توجه به آنچه که در مبانی بینشی، اخلاقی، اجتماعی و رفتاری؛ و اهداف الگوی تامین اجتماعی اسلامی ذکر گردید، تکافل عمومی را باید راهکار ممتاز، منحصر به فرد و حساب شده‌ای دانست که برخاسته از تمامی این اصول و مبانی است و صرفا در این چارچوب معنا و مفهوم پیدا می‌کند و با توجه به مزیت‌هایی که دارد هیچ چیز دیگری جای آن را پر نخواهد کرد. به همین دلیل می‌بینیم، قرآن با عناوین متعددی مانند؛ انفاق، زکات، صدقه، اطعام، قربانی، کفارات، ایتاء المال، اعطاء المال، صله‌ی رحم، وصیت، تعاون علی البرّ، ماعون، احسان، الحق المعلوم، حق الحصاد، قرض الحسنه، ایثار و.... و شیوه‌های متنوعی مانند؛ وعده پاداش‌های اخروی، بیان آثار و برکات دنیوی، انذار نسبت به عواقب ترک انفاق، استفاده از عواطف فامیلی، قومی و انسانی، تحریک حس نوعدوستی و... صدها بار انسان را به این امر مهم فرا خوانده است.

قرآن کریم جامعه اسلامی را جامعه‌ای می‌داند که به همنوعان نیازمند خود کمک می‌کنند. «وَالَّذِینَ فِی أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ * لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ» (معارج، ۲۴ و ۲۵) زکات که در قرآن کریم اعم از زکات مصطلح فقهی و به معنای مطلق انفاقات مالی است همواره در کنار صلوهٔ از مهم‌ترین ارکان تربیت اسلامی به شمار آمده است. در سورهٔ ماعون، کسانی که به یتیمان و مساکین بی‌توجهی می‌کنند به عنوان کسانی که روز قیامت را انکار می‌کنند معرفی شده‌اند «أَرَأَیْتَ الَّذِی یُکَذِّبُ بِالدِّینِ * فَذَلِکَ الَّذِی یَدُعُّ الْیَتِیمَ * وَلَا یَحُضُّ عَلَی طَعَامِ الْمِسْکِینِ»(ماعون: ۷-۱)

اهمیت رسیدگی به وضعیت معیشتی فقرا در نظر پیامبر اسلام(ص) به حدی است که می‌فرمایند: «ایّما أُهل عرصةٍ اصبح فیهم امرو جائع فقد برئت منهم ذمهٔ الله تعالی»(منتظری، همان، ج ۲، ص ۶۳۱)

امام صادق(ع) فرمود: «ما عذّب الله امةً الاّ عند استهانتهم بحقوق فقراء اخوانهم»(ابن شعبه الحرانی، همان، ص ۳۰۳) از دیدگاه اسلام فقرزدایی شرط اصلی و اساسی هر گونه پیشرفت و تعالی جامعه و بالعکس رها کردن طبقات فقر در پیچ و خم مشکلات زندگی و بی‌مسئولیتی نسبت به آن‌ها مایه هلاکت

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و نابودی است «وَأَنفِقُواْ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَلاَ تُلْقُواْ بِأَیْدِیکُمْ إِلَی التّهْلُکَةِ» (بقره، ۱۹۵) پیامبر اکرم(ص) در سایهٔ این تربیت قرآنی، محبت و انفاق بر فقرا و جلب مشارکت آن‌ها در امور اجتماعی را وسیلهٔ موفقیت خود قرار می‌داد. «کان النبی(ص) یستفتح و یستنصر بصعالیک المسلمین» در جنگ بدر وقتی که گروهی از مجاهدان جوان به دلیل قدرت جسمی برتر خود زمزمه سهم‌خواهی بیشتر نسبت به مجاهدان مسنّ و ضعیف را مطرح نمودند. آن حضرت در مقابل آنان موضع گرفت و فرمود: «الا تستنصرون الّا بضعفائکم»(رک: ری‌شهری، ۱۴۱۶، ج۲ ص ۱۷۰۴)

با تامل در این گونه آیات و روایات می‌توان گفت در واقع جایگاه تکافل عمومی در جامعه اسلامی فراتر از یک راهکار برای تامین اجتماعی است. به گونه‌ای که به یقین می‌توان گفت این امر با هویت جامعه اسلامی پیوند خورده است و جامعه‌ای که انفاق اسلامی در آن نهادینه نشده باشد جامعه اسلامی نیست.

۶-۷-۲-۲. مزایای راهکار تکافل عمومی: راهکار تکافل نسبت به راهکارهای بیمه‌ای و مالیاتی دارای مزایایی است که اهم آن‌ها عبارتند از:

۱. تکافل عمومی به دلیل اتکای آن بر انگیزه‌های ایمانی و انسانی ناکارآمدیهای ناشی از مالیاتهای اجباری را نخواهد داشت.

۲. داوطلبانه بودن تکافل و تعلق پاداش الهی به آن مشارکت در تامین اجتماعی را به یکی از انگیزه‌های نیرومند تولید تبدیل می‌کند. نمونه آشکار این امر را می‌توان در سیره اقتصادی امیرالمومنین(ع) برای کسب درآمد جهت انفاق بر نیازمندان مشاهده نمود(رک: حسینی، ۱۳۸۶)

۳. تکافل انتقال از ثروتمند به فقیر است و از این جهت عادلانه‌تر از روش بیمه‌ای است.

۴. شناسایی افراد نیازمند در راهکار تکافل بسیار کم هزینه است وکسانی که واقعا نیازمند هستند کمک دریافت می‌کنند.

۵. در تکافل، پرداخت کننده مستقیما اثر کار خیر خودش را می‌بیند و این از نظر انگیزشی بسیار مهم و کارساز است.

۶. در این شیوه بوروکراسی حذف می‌شود و کمک‌ها به سرعت به دست نیازمندان می‌رسد.

۷. این نوع پرداخت چون که داوطلبانه است اثر تهذیب معنوی بر فرد می‌گذارد.

۸. با گسترش و نهادینه شدن این راهبرد، نیاز به راهبرد مالیاتهای قانونی به حداقل کاهش می‌یابد و شاید به همین دلیل نرخ زکات در اسلام بسیار پایین است.

۹. با این روش دستگاه تامین اجتماعی سبک بار خواهد شد و هزینه‌های اداری آن کاهش خواهد یافت.

۱۰. تکافل موجب استحکام پیوندهای اجتماعی است و منجر به تقویت سرمایه‌های اجتماعی می‌شود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۱۱. در روش‌های دولتی اثبات مستحق بودن نیاز به ارائه مدارک و تشکیل پرونده در دستگاههایی دارد که فرآیند زمان بر و پیچیده‌ای دارد و ممکن است بسیاری از افراد عطایش را به لقایش ببخشند، اما تکافل معمولا به طور مستقیم و بدون تشریفات اداری انجام می‌شود. از این رو تکافل از نظر جامعیت کمک گیرندگان، برتری خواهد داشت. (رک: برانت، ۱۳۸۳، ص ۲۰۹-۲۰۶)

۱۲. راهکار تکافل عمومی منوط به وجود دولت نیست و حتی در فرض عدم وجود دولت و یا عدم التزام آن به این امر و یا یا عدم کفایت بودجه دولت هم قابل اجراست.

-۶-۷-۲-۳. مراتب مسئولیت‌های مردم در مقابل یکدیگر:

مطالعه تکالیف مالی در اسلام نشان می‌دهد که اسلام یک دسته از تکالیف مالی مانند زکات و خمس را جنبه قانونی و حکومتی داده ولی دسته دیگر را از تکالیف ایمانی افراد دانسته که باید به دست خود به نیازمندان برسانند. دسته اول را در بحث تضامن دولتی بررسی خواهیم نمود. در این جا احکام فقهی دسته دوم را به ترتیب اولویت پیوندهای اجتماعی از خانواده و خویشاوندان و سپس سایر نیازمندان بررسی می‌نماییم.

خانواده اولین واحد اجتماعی است که بحث تکافل در آن مطرح می‌شود. خانواده شامل شوهر، زن، فرزندان و پدر و مادر می‌شود. در احکام مالی خانواده، محوریت با مرد خانه است. از دیدگاه فقهی، نفقهٔ زن بر مرد واجب است. خداوند متعال می‌فرماید: «الرِّجَالُ قَوّامُونَ عَلَى النِّسَاء بِمَا فَضّلَ اللّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَ بِمَا أَنفَقُواْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ» (نساء، ۳۴)، تعیین مقدار نفقهٔ همسر به عهدهٔ عرف است. «عَاشِرُوهُنّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء، ۱۹)، امام خمینی در تحریر الوسیلهٔ (ج۲، ص۳۱۵) در این‌باره می‌فرماید:

«برای نفقه همسر میزان مشخصی در شرع معین نشده است بلکه ضابطه در آن چیزی است که مورد نیاز همسر باشد از قبیل خوراک، پوشاک، فرش، پرده، مسکن، خدمتکار، اثاث منزل، وسایل پخت و پز و نظافت و غیره»[۱].

علاوه بر همسر مخارج زندگی فرزندان و پدر و مادر نیز بر انسان واجب است. فقیهان اتفاق نظر دارند که وجوب نفقه فرزندان و پدر و مادر مشروط به استطاعت مالی فرد است. امام خمینی در این زمینه می‌گویند:

> واجب است پرداخت نفقه‌ی پدر و مادر و پدران و مادران آن‌ها هر قدر بالا روند و مخارج فرزندان، و فرزندانِ فرزندان هر چند پایین آیند، مذکر یا مونث کوچک یا بزرگ، مسلمان یا کافر(همان، ص ۳۱۹)

۱ «لا تقدیر للنفقه شرعاً بل الضابط القیام بها یحتاج الیه المرأة من طعام و ادام و کسوة و فراش و عطاء و اسکان و اخدام و آلات تحتاج الی‌ها لشرب‌ها و طبخ‌ها و تنظیف‌ها و غیر ذلک».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

میزان نفقه پدر و مادر و فرزندان نیز مانند نفقه همسر در حد کفایت عرفی معرفی شده است. صاحب شرایع در باره شرط وجوب نفقه می‌نویسد:

شرط است در انفاق کننده که قدرت بر انفاق داشته باشد پس اگر فقط به اندازه کفایت خود را داشته باشد، بر خودش اکتفا می‌کند، اگر اضافه بود بر همسرش، اگر باز هم اضافه بود بر والدین و فرزندان (الحلی،۱۴۰۹ق، ج۲، ص ۵۷۴)

یکی از مسائل مورد بحث در احکام خانواده، چگونگی تکلیف زن در مقابل فرزندان و پدر و مادر است. در این زمینه گفتنی است از آنجا که در شریعت اسلام مخارج خانواده بر عهده مرد گذاشته شده است در فرض وجود مرد و قدرت او بر انفاق، تکلیفی متوجه زن نخواهد بود، هر چند که از نظر مالی استطاعت هم داشته باشد. اما از کلمات فقها استفاده می‌شود در صورت عدم وجود مرد و یا فقیر بودن او، نفقه اولاد، ابتدا بر عهده اجداد پدری و با رعایت الاقرب فالاقرب در صورت نبودن پدر و اجداد پدری و یا عدم قدرت آنها، نفقه، بر عهده مادر است و هر گاه مادر هم زنده نباشد و یا قادر بر انفاق نباشد با رعایت الاقرب فالاقرب به عهده اجداد مادری و جدات پدری واجب النفقه است(رک: الحلی، همان، امام خمینی، همان)

صاحب وسائل روایتی از امام صادق (ع) نقل می‌کند که بر پایه آن هر گاه فردی از پرداخت نفقه افراد واجب النفقه خود سر باز زند، از طرف حاکم بر این کار اجبار می‌شود[1] (رک: الحر العاملی، همان، ج۶، ص ۱۶۶؛ امام خمینی، همان)

به غیر از نفقه همسر و پدر و مادر و فرزندان، نفقه سایر خویشاوندان مانند؛ برادر، خواهر، عمو، عمه، دایی، خاله و... بر انسان واجب نیست(رک:امام خمینی، همان، ص ۳۲۰) اما این موارد در روایات مورد تاکید فراوانی قرار گرفته است. امام صادق (ع) می‌فرمایند:

هر کس عهده دار نفقه دو دختر یا دو خواهر یا دو عمو و یا دو خاله خویش شود، این دو به اذن خدای متعال مانع آتش دوزخ از او خواهند شد(الحر العاملی، همان، ج ۱۵، ص ۲۳۸)

پس از خانواده و خویشاوندان، تکالیف انسان در باره سایر نیازمندان جامعه مطرح می‌شود. در این زمینه به طور کلی اسلام آحاد جامعه اسلامی را در مقابل یکدیگر مسئول شناخته و بر فرد فرد اغنیاء واجب است که نسبت به تأمین نیازمندی‌های ضروری دیگران اقدام نمایند و در غیر این صورت همگی آن‌ها در پیشگاه خداوند مسئول خواهند بود. چنان که رسول خدا(ص) می‌فرمایند:

«ان الله جعل ارزاق الفقراء فی أموال الأغنیاء فان جاعوا وعروا فبذنب الأغنیاء وحق علی الله ان یکبهم فی نار جهنم» (المعزی الملایری، همان، ج ۸ - ص ۱۷)

---

۱ عدة من أصحابنا یرفعونه إلی أبی عبد الله علیه السلام أنه قال : خمسة لا یعطون من الزکاة : الولد والولدان والمرأة والمملوک، لأنه یجبر علی النفقة علیهم.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

امام صادق (ع) می‌فرماید:

«هر مومنی که شخصا بتواند احتیاج مومنی را بر طرف نماید و نکند و یا دیگری برای عمل قادر باشد و او مانع گردد، خداوند در قیامت او را به چهره سیاه و دیدگان حیرت زده و دستهای بسته به گردن برمی‌انگیزاند. آنگاه خطاب خواهد شد، این است آنکه به خدا و رسول خیانت کرده است. بعد دستور داده می‌شود او را به آتش برند»[1]. (الکلینی، همان، ج ۲، ص ۳۶۷) .

شهید صدر«ره» معتقد است بر پایه این روایت رفع حاجت دیگران در حدود توانایی، وظیفه واجب مسلمانان است و گرنه کسی به خاطر امر غیر واجب نباید با آتش مجازات شود(رک: صدر، همان، ج ۲، ص ۳۲۱).

شمار زیادی از فقیهان چنین حکمی را به عنوان یکی از مصادیق واجبات کفایی بیان نموده‌اند. به این معنا که اگر در جامعه افرادی وجود داشته باشند که از تأمین نیازهای اولیه خود عاجز باشند و منابع قانونی مانند خمس و زکات برای تامین آن‌ها کفایت ننماید بر اغنیاء واجب کفایی است که به رفع نیازهای آن‌ها اقدام نمایند. مولف کتاب الینابیع الفقهیه در این باره می‌نویسد:

«واجبات کفایی متعددند که هر کدام در جای خود ذکر شده‌اند و آن عبارت است از هر امر مهم دینی که غرض شارع به انجام آن تعلق گرفته و متولی معینی برای آن در نظر گرفته نشده است... و اگر همه آن را ترک کنند همگی گناهکار خواهند بود. (و از جمله آنهاست) دفع ضرر از مسلمانان و رفع گرفتاری آنان مانند اطعام گرسنگان، پوشاندن برهنگان، فریادرسی کسانی که گرفتار بلایا شده‌اند بر توانمندان در صورت عدم کفایت صدقات واجبه»(مروارید، ۱۴۱۰، ج۹، ص ۲۴۳)

صاحب *جواهر* (*جواهر*، ج۲۲، ص۳۸۰؛ ج۳۶، ص۴۳۱) این حکم را از ضروریات دین مبین اسلام می‌داند که محتاج به دلیل خاص نیست. در منابع فقهی راجع به چگونگی تحلیل این مسئله از منظر وضعی و حقوقی هم بحث شده است. مرحوم شهید ثانی ضمن طرح جوانب بحث، این ایده را مطرح کرده است که در صورتی که مالکِ طعام، خودش اضطراری نداشته باشد و از انفاق آن بر شخص گرسنه خودداری کند و این کار موجب تلف او گردد، از این جهت که حقی را منع کرده است ضامن خواهد بود(رک: الأنصاری، ج ۳،ص ۱۸ – ۲۳).

دکتر حسن عباس در این باره با ارائه یک بحث حقوقی جالب، به نقل از امام ابن حزم می‌گوید اگر کسی در میان اهل یک شهر از گرسنگی بمیرد تمامی آن‌ها قاتلین او محسوب می‌شوند و ضامن خون او هستند. به اعتقاد او حق حیات فراتر از مجرد زنده ماندن است و شامل آرامش و اطمینان نفس و قدرت

---

۱ «أیما مؤمن منع مؤمنا شیئا مما یحتاج إلیه، وهو یقدر علیه من عنده أو من عند غیره أقامه الله یوم القیامة مسودا وجهه مزرقة عیناه، مغلولة یداه إلی عنقه، فیقال: هذا الخائن الذی خان الله ورسوله ثم یؤمر به إلی النار»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دفاع از خود نیز می‌شود. از این رو اگر جامعه فردی را که در فقر شدید گرفتار شده است، رها کند تا بیماری و ضعف او را دچار افت تدریجی کند، این عمل نیز به نوعی تجاوز به حق حیات فرد محسوب می‌شود و موجب پیگرد جزایی است(رک: حسن عباس، همان، ص ۲۸۰)

افزون بر آنچه که فقها به عنوان واجب کفایی مطرح کرده‌اند در آیات و روایات به وجود حقوق مالی غیر از زکات(و خمس) در مال انسان تصریح شده است. قرآن کریم می‌فرماید: (وَ الَّذِینَ فِی أَمْوَ لِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ * لِّلسَّاۤئِلِ وَ الْمَحْرُومِ)[1] (معارج: ۲۴ و ۲۵) و در آیه دیگری می فرماید: (وَفِی أَمْوَ لِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّآئِلِ وَ الْمَحْرُومِ)[2] (الذاریات: ۱۹)

مفسران در تفسیر این دو آیه اختلاف دارند. گروهی از آن‌ها معنای الزام و وجوب را فهمیده و منظور از حقّ معلوم را زکات واجب دانسته‌اند(ر.ک، فخر الرازی ۱۴۱۰ق، ج ۲۸، ص ۲۰۵ و الطبرسی، ۱۴۱۸ق. ج ۱۰، ص ۵۳۴) در حالیکه گروه دیگری با اشاره به نزول این آیات در سالهای آغاز بعثت و تشریع زکات واجب در سال هشتم هجری، حقّ معلوم را غیر از زکات می دانند. این گروه خود دو دسته‌اند، عدّه ای حقّ معلوم را واجبی می دانند که بعداً بوسیله زکاتِ واجب جایگزین شده است (ر.ک، الآلوسی، ۱۴۱۵ق. ج ۲۹ ص ۶۳)و عدّه دیگری آن را حقّی می دانند که غیر از زکات است و انسان آن را از روی اختیار، برخود لازم می شمارد(ر.ک، الطباطبایی، همان، ج ۲۰، ص ۱۵ و ج ۱۸، ص ۳۶۹) مشابه این اختلاف در اکثر آیات قرآن کریم که بیانگر تکالیف مالی هستند وجود دارد. و منشأ اختلاف این است که از طرفی ظاهر بسیاری از این آیات، نظیر آیه «وَءَاتُواْ حَقَّهُۥ یَوْمَ حَصَادِهِۦ» انعام: ۱۴۰) وجوب است و در برخی از روایات هم به وجوب تکلیف تصریح شده است و از طرف دیگر اکثریت قریب به اتّفاق فقها، غیر از زکات مصطلح، واجب مالی دیگری قائل نیستند.

به نظر می‌رسد، حل اختلاف به این است که بین دو نوع تکلیف مالی که یکی مانند زکاتِ واجب، وجهه قانونی داشته و متصدّی جمع آوری و تخصیص آن دولت اسلامی است و نوع دیگر که وجهه ایمانی و اخلاقی دارد و اجرای آن فقط به خود صاحب مال واگذار شده است، تمایز قائل شویم. در اینصورت هم آراء فقها در باره انحصار تکلیف مالی واجب در زکات به خوبی توجیه می شود و هم می توان در کنار آن واجبات مالی دیگر از نوع دوّم را تصوّر نمود تمایز بین این دو نوع تکلیف در روایات زیادی تبیین شده است که به عنوان نمونه فقط یک مورد را ذکر می کنیم سماعهٔ بن مهران می گوید امام صادق(علیه السلام) فرمود:

---

۱ . و کسانیکه در اموال و دارائی آن‌ها حقّ شناخته شده ای برای محرومان و فقیران وجود دارد.

۲ . و در اموالشان برای سائل و محروم حقّی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

«إنّ الله عزّوجلّ فرض للفقراء فی أموال الأغنیاء فریضهٔ لایحمدون الاّ بادائها وهی الزکاهٔ بها حقنوا دمائهم وبها سمّوا مسلمین ولکنّ الله عزّوجلّ فرض فی أموال الاغنیاء حقوقاً غیر الزّکاهٔ فقال عزّوجلّ: والّذینَ فی أموالهم حقٌ معلومٌ» فالحقّ المعلوم من غیر الزّکاهٔ وهو شیء یفرضه الرجل علی نفسه فی ماله یجب علیه أن یفرضه علی قدر طاقته وسعهٔ ماله فیؤدی الّذی فرض علی نفسه ان شاء فی کلِّ یوم وان شاء فی کل جمعهٔ وان شاء فی کلِّ شهر»(الکلینی، همان، ج ۳، ص ۴۹۸، ح ۸ ؛ و ص ۴۹۹، ح ۹، و ص ۵۰۰، ح ۱۳ و ص ۵۶۴)

[خداوند در اموال اغنیاء، فریضه ای را واجب کرده است که مقبولیت پیدا نمی کنند مگر با پرداخت آن و آن زکات است، بوسیله آن خونهای خود را حفظ می کنند و بواسطه آن مسلمان نامیده میشوند (کنایه از اینکه زکات حق قانونی است و منع کننده آن حرمت و حمایت قانونی ندارد) ولی خداوند در اموال اغنیاء حقوق دیگری غیر از زکات واجب کرده است. خداوند می فرماید: (وَ الّذِینَ فِی أَمْوَ لِهِمْ حَقٌ مّعْلُومٌ) پس حقّ معلوم غیر از زکات است و آن چیزی است که شخص بر خودش واجب می کند در مالش و بر او واجب است که باندازه توانایی و استطاعت مالی اش بر خود واجب کند، پس، پرداخت کند آنچه را برخود واجب کرده است، اگر خواست، بصورت روزانه و اگر خواست در هر هفته و یا هر ماه].

فقهای امامیه تمامی اینگونه روایات را که صراحت در وجوب دارند، بر استحباب مؤکّد حمل نموده‌اند و از میان پیشینیان فقط شیخ طوسی(رحمه الله) حقٌ الحصاد (حقّی که در وقت چیدن محصول واجب می شود و غیر از زکات است) را واجب دانسته و سیّد مرتضی(رحمه الله)گفته است این قول دور از صواب نیست. به شیخ صدوق هم نسبت داده شده است که حق معلوم را واجبی غیر از زکات می دانسته است.

امّا با این حال فقها و مفسرین در این مطلب اتّفاق نظر دارند که بیان قرآن و روایات درباره وظایف مالی انسان نسبت به همنوعان خود، بسیار جدّی‌تر و عمیق‌تر از احکام استحبابی دیگر است لذا گرچه به اعتقاد مشهور این نوع تکالیف مالی در ردیف وجوب زکات نیستند ولی، بر مسلمان به هیچوجه روا نیست که چنین وظایفی را نادیده بگیرد و به پیروی از قرآن کریم باید گفت جامعه اسلامی، جامعه ای است که این عمل به خوبی در آن نهادینه شده باشد.

نکته مهمّی که در این جا ناگزیر از ذکر آن هستیم، بیان حدود اجمالی این تکالیف است. در این مورد با نظر به ماهیت مسئله می توان گفت از آنجائیکه انجام این وظیفه به انگیزه‌های ایمانی افراد واگذار گردیده، طبیعت مسئله اقتضاء می کند که تعیین مقدار و مدّت آن نیز به اختیار خود افراد موکول شده و تنها به بیان حدود و معیارهای کلّی اکتفا شود. یکی از معیارهای کلّی که در قرآن و احادیث برای مشارکت‌های اجتماعی مردم بیان شده است، انفاق از مقدار مازاد بر حدّ کفاف نیازهای شخصی است. قرآن کریم در این باره می فرماید:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

(يَسْـَلُونَکَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ)[1](بقره: ۲۱۷ ـ ۲۱۶). این مطلب در روایات با صراحت بیشتری بیان شده است به عنوان نمونه فقط به یک مورد از بیانات پیامبر(صلی الله علیه وآله) اشاره می کنیم که فرمود: «افضل الصدقة، صدقة تکون عن فضل الکفّ»(الکلینی، همان، ج ۴، ص ۴۶)[2]

بنابراین در وضعیت طبیعی و حالت عمومی لازم است که انسان مشارکت‌های اجتماعی خود را پس از تأمین نیازهای شخصی خود و خانواده در حدّ کفاف انجام دهد و پس از آن می تواند و در شرایطی بهتر است مقدار مازاد را به این امر اختصاص دهد. این عمل در اصطلاح حدیث صدقه نامیده میشود و اگر انسان در چنین وضعیتی شخص دیگری را در اموال خود سهیم کند باینصورت که نیازهای معیشتی او را هم تأمین کند، به عمل او مواسات اطلاق میشود. بدین ترتیب، صدقه و مواسات، نوعی مشارکت اجتماعی است که در حالت عادّی و از درآمد مازاد برکفاف شخصی صورت می پذیرد.

در مفاهیم اسلامی یک نوع دیگر از مشارکت اجتماعی وجود دارد که اصطلاحاً ایثار نامیده میشود. ایثار به مفهوم دقیق آن یعنی مقدّم داشتن دیگران بر خود. این اصطلاح در موردی بکار میرود که شخصی با وجود اینکه خودش نیازمند است، نیاز دیگران را مهمتر تشخیص داده و به آن‌ها کمک کند. بنابراین برخلاف صدقه و مواسات که مربوط به حالت عمومی زندگی بودند، ایثار در شرایط اضطراری و استثنایی مصداق پیدا می کند. با این حال روحیه ایثارگری در میان ارزشهای اسلامی از جایگاه بسیار والایی برخوردار است و خداوند، مؤمنان صدر اسلام را به خاطر داشتن روحیه ایثار ستوده است[3]

نکته‌ای که در پایان این قسمت لازم به ذکر است این که به اعتقاد ما صرف نظر از حکم دقیق فقهی تکالیف مالی که در قانونگذاری اهمیت دارد، از منظر سیاستگذاری اجتماعی آنچه مهم است این است که اگر در جامعه اسلامی چنین روحیه‌ای- ولو با اعتقاد به استحباب- نهادینه شده باشد، آنگاه با توجه به قانون اعداد بزرگ همواره گروه قابل توجهی از اقشار جامعه وجود خواهند داشت که به این سنت الهی عمل می‌کنند و همین مقدار برای اثبات ضرورت سیاست‌گذاری و مدیریت آن کفایت می‌کند. از این جهت این پدیده مانند سپرده‌های جاری بانک‌هاست که اگرچه تک تک آن‌ها جداگانه به محض مراجعه سپرده‌گذار باید پرداخت شود و بانک باید آمادگی پرداخت آن را داشته باشد، ولی مسئولین بانک اجمالا می‌دانند که همواره مقدار قابل توجهی از سپرده‌ها در نزد آن‌ها باقی می‌ماند که روی آن می‌توان برنامه‌ریزی کرد. وجوه تکافل نیز در محاسبات کلان دارای چنین ماهیتی هستند؛ اگر چه ممکن است از

---

۱ از تو می پرسند چه مقدار انفاق کنند؟ بگو مازاد بر حدّ کفاف خانواده را.

۲ بهترین صدقه، صدقه ای است که از مازاد بر حدّ کفاف باشد.

۳ . (وَ يُؤْثِرُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ) [حشر: ۹].

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ناحیه تک تک افراد به علت عدم وجوب فقهی قابل اعتنا نباشد اما میانگین پرداختی مردم همواره از نظم خاصی پیروی می‌کند که قابل برنامه‌ریزی است.

البته روشن است هر قدر میزان اعتقاد و التزام به این حکم تقویت شود دامنه اثر گذاری آن افزایش خواهد یافت. به هر حال مهم این است که چنین ظرفیتی بالقوه در جامعه اسلامی وجود دارد، می‌توان روی آن حساب کرد و به نحو مطلوب و روزآمد به مدیریت آن اقدام نمود.

۶-۷-۲-۴. سازوکار اجرایی تکافل عمومی

در سالهای اخیر برخی از کشورهای اسلامی در چارچوب فقه اهل سنت که بیمه‌های تجاری را نامشروع تلقی می‌کند، موسساتی به نام تکافل را به منظور ارائه خدمات بیمه اسلامی ایجاد نموده‌اند. از توضیحات ما در بالا روشن گردید که منظور ما از تکافل متفاوت از تکافل به معنای مزبور است. در این زمینه -جدای از برخی موسسات مانند کمیته امداد امام خمینی «ره» و برخی موسسات دیگر که در فصل پنجم به آن‌ها اشاره گردید- تا کنون ابتکار قابل توجهی صورت نگرفته است و به نظر می‌رسد به منظور مدیریت روزآمد این راهکار اسلامی، می‌توان با استفاده از اصول اسلامی و مطالعات کارشناسی شبکه‌ای متشکل از خانواده‌ها، سازمان‌های خیریه، اوقاف و... را در سطوح مختلف و به هم پیوسته خانوادگی، منطقه‌ای و ملی، به نام شبکه تکافل، طراحی نمود. در طراحی سازوکار تکافل عمومی باید به چند نکته اساسی توجه نمود.

یکم) با توجه به ماهیت فقهی احکام تکافل، که بیشتر دارای جنبه ایمانی و اخلاقی است و فلسفه‌ای که در پشت چنین راهکاری وجود دارد، مناسب است، سازوکار اجرایی تکافل حدالامکان ماهیت مردمی و خیریه خود را حفظ کند و همانند کمیته امداد مبتلا به دولتی شدن تدریجی نشود. البته این امر به معنای قطع ارتباط با دولت اسلامی نیست اما با این حال استقلال نهاد تکافل از دولت این امکان را به آن خواهد داد که بر کار دولت نیز نظارت داشته و در صورت لزوم به یاری آن بشتابد.

دوم) با توجه به تاکید اسلام بر حفظ روابط خانوادگی و خویشاوندی و اهمیت فوق العاده صله رحم، در طراحی تکافل باید پیوندهای خانوادگی، فامیلی، منطقه‌ای (الاقرب فالاقرب) لحاظ شود و امکان تخصیص هدفمند وجوه اهدایی مردم به نزدیکان خود فراهم شود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سوم) با عنایت به تاکید روایات به انفاق مستقیم(اعطاء بالید) مناسب است[1]، تخصیص بخش قابل توجهی از وجوه اهدایی هر کس در اختیار خودش باشد که از طرفی شناسایی نیازمندان را تسهیل نماید و از طرف دیگر اعطا کنندگان با مشاهده مستقیم آثار کمک‌های خود انگیزه بیشتری پیدا کنند.

چهارم) به منظور جلب اعتماد و مشارکت بیشتر مردم مناسب است معتمدین محلی و مقامات مذهبی در هیأت امنای شبکه تکافل مشارکت موثری داشته باشند.

پنجم) با عنایت به ویژگی‌های منحصر به فرد تکافل در مقایسه با راهکارهای دولتی، دولت اسلامی می‌تواند پس از بررسی‌های کارشناسی و تحت ضوابط معین، پرداخت بخشی از مالیات افراد به این شبکه را تجویز نماید. این کار ضمن این که وظیفه دولت در زمینه تامین اجتماعی را سبک‌تر خواهد کرد آثار ناکارآمدی مالیات ستانی را نخواهد داشت.

۶-۷-۳. تضامن دولتی

تضامن دولتی، سومین راهکار تامین اجتماعی در اسلام است که به مسئولیت مستقیم دولت در زمینه تامین نیازهای معیشتی افراد مربوط می‌شود. اندیشمندان مسلمان برای بیان این منظور، از واژه »ضمان اجتماعی» استفاده کرده‌اند. قرضاوی می‌گوید اصطلاح «تامین اجتماعی» بیانگر خدمات و حمایت‌هایی است که به افراد دارای سابقه اشتراک ارائه می‌شود، در حالیکه ضمان اجتماعی شامل همه آحاد جامعه می‌شود، متوقف بر پرداخت حق اشتراک نیست و از محل بودجه عمومی دولت تامین مالی می‌شود(رک: (قرضاوی، همان، ج۲، ص۸۸۰) از این رو او واژه تامین اجتماعی را برای برنامه‌های اسلامی مناسب نمی‌داند و از اصطلاح ضمان اجتماعی استفاده می‌کند. شهید صدر ره نیز از برنامه تامین اجتماعی اسلام به عنوان الضمان الاجتماعی یاد می‌کند. عبارت ایشان چنین است:

«الضمان الاجتماعی: فرض الإسلام علی الدولة ضمان معیشة أفراد المجتمع الإسلامی ضمانا کاملا . وهی عادة تقوم بهذه المهمة علی مرحلتین : ففی المرحلة الأولی تهیئ الدولة للفرد وسائل العمل... المرحله الثانیة، التی تمارس فیها الدولة تطبیق مبدأ الضمان، عن طریق تهیئة المال الکافی، لسد حاجات الفرد، وتوفیر حد خاص من المعیشة له.

ومبدأ الضمان الاجتماعی هذا یرتکز فی المذهب الاقتصادی للإسلام علی أساسین، ویستمد مبرراته المذهبیة منهما: أحدهما: التکافل العام. والآخر: حق الجماعة فی موارد الدولة العامة» (الصدر، ۱۳۸۷، ص ۶۵۹)

---

۱ در روایت ابن عباس از پیامبر اکرم ص آمده است: «کان رسول الله (ص) لا یکل طهوره الی احد و لا صدقته التی یتصدق بها یکون هو الذی یتولاه بنفسه» (ابن ماجه، ۱۳۹۵ق، ج۱، ص۱۲۹)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

ایشان مسئولیت دولت در زمینه تامین اجتماعی را شامل دو بخش؛ تکافل عمومی و حق جامعه در درآمدهای دولت می‌داند و از بخش دوم به عنوان«ضمان اعاله» یاد می‌کند(همان، ص، ۶۶۵) ملاحظه می‌شود که در تعبیر شهید صدر و قرضاوی که مشابه آن در تعابیر دیگران نیز تکرار شده است(رک: شریف القرشی۱۳۹۸ق. ص ۲۶۶، ۲۶۹)، ضمان اجتماعی مترادف با تامین اجتماعی اسلامی به کار رفته است. در این تعابیر دو نکته وجود دارد؛ اول این که مسئولیت تامین اجتماعی اسلامی متمرکز در دولت است و دیگر این که مسئولیت دولت (بدون آنکه منوط به سابقه اشتراک افراد باشد) تضمین معیشت همه آحاد جامعه است. از این دو ویژگی، دومی قابل قبول است اما در باره ویژگی اول تأملی هست که با لحاظ آن واژه ضمان اجتماعی برای بیان این بخش از تامین اجتماعی اسلامی مناسب نخواهد بود.

توضیح مطلب اینکه گرچه در این قسمت، بحث در باره مسئولیت دولت در تامین اجتماعی است (و در این جهت با تعابیر فوق هم جهت هستیم)، اما به دلیل آنکه ما مسئولیت تامین اجتماعی را صرفا متوجه دولت نمی‌دانیم و چنانکه پیش از این گفتیم خود فرد و سایر افراد جامعه را نیز در این مسئولیت شریک می‌دانیم، برای اشاره به مسئولیت دولت در تامین اجتماعی اصطلاح «تضامن دولتی» را پیشنهاد کرده‌ایم. این واژه حاوی سه ویژگی است. ویژگی اول این که تضامن از ریشه «ضمن» («ضمان») است که بر تعهد جبرانی و تکمیلی دلالت میکند. مثلا وقتی می‌گوییم تلف کننده ضامن است این به معنای تعهد به جبران مال تلف شده برای صاحب مال است و وقتی که آن را در باره ضمانت وام به کار می‌بریم، از تعهد تکمیلی ضامن در بازپرداخت وام سخن می‌گوییم. از این رو به کارگیری واژه تضامن دولتی بر این معنا دلالت می‌کند که در اینجا آن بخش از مسئولیت‌های دولت که در پی‌ریزی نظام صحیح اقتصادی(تدارک خصوصی) بیان کردیم مورد نظر نیست، بلکه می‌خواهیم ببینم بعد از ظاهر شدن آثار اجرای نظام اقتصادی، نقش جبرانی و تکمیلی دولت در خصوص افراد نیازمند چگونه خواهد بود. ویژگی دوم این است که «تضامن» از باب تفاعل و به معنای مسئولیت مشترک است و ویژگی سوم عبارت است از اخص بودن معنای واژه «دولتی» از واژه «اجتماعی» که نشان می‌دهد تضامن دولتی صرفا ناظر بر بخشی از مسئولیت‌های جامعه(فرد + سایر افراد + دولت) در باره تامین اجتماعی است نه تمام آن.

۶-۷-۳-۱. دلایل ضمان دولت در نصوص اسلامی

در ادبیات اسلامی شمار انبوهی از نصوص آیات و روایات و بسیاری از مفاهیم فقهی به بیان مسئولیت سنگین دولت در باب تامین اجتماعی اختصاص یافته است که از جمله آن‌ها می‌توان به مفاهیم زکات، خمس، انفال، فیء، خراج، جزیه و بیت المال اشاره نمود. اهمیت این مسئله برای دولت اسلامی به حدی است که قرآن کریم (در کنار برپایی نماز) اجرای زکات را به عنوان یکی از ارکان اصلی وظایف دولتمردان

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جامعه اسلامی، بیان نموده است. «الّذِینَ إِن مّکّنّاهُمْ فِی الْأَرْضِ أَقَامُوا الصّلَاةَ وَآتَوُا الزّکَاةَ[1]»(حج: ۴۱). رساترین بیان در نصوص اسلامی برای معرفی زکات، در حدیثی از پیامبر اکرم(ص) نقل شده است که فرمود: «**أمرت أن آخذ الصدقة من أغنیائکم فأردها فی فقرائکم**»[2](مروارید، همان، ج ۵، ص ۲۸۱) از این رو حضرت به کارگزاران زکات سفارش می‌کرد، در معرفی زکات به مردم بگویند که خدواند حقی را در اموال آنان واجب کرده است که از توانمندانشان گرفته و به نیازمندانشان پرداخت می‌شود[3] (رک: الجصاص، ج ۱، ص ۵۵۹) با عنایت به اینکه زکات هسته مرکزی تکالیف مالی انسان و از اهم راهکارهای اسلام برای حمایت از نیازمندان جامعه است، معرفی آن با چنین بیانی علاوه بر این که ماهیت اصلی برنامه تامین اجتماعی اسلامی یعنی گرفتن از ثروتمند و دادن به فقیر را نشان می‌دهد، نقش اساسی دولت در اجرای این برنامه را نیز ثابت می‌کند. در روایت معروف حماد از امام کاظم علیه السلام نیز به صراحت از لزوم تولّی زکات توسط ولی امر سخن به میان آمده است:

> والی مال را اخذ می‌کند و آن را به گونه‌ای که خداوند جهت داده است به هشت سهم تخصیص می‌دهد: فقیران، مساکین، کارگزاران زکات، دلجویی‌شدگان، بردگان، بدهکاران، سبیل الله و درراه‌ماندگان. در میان آن‌ها به گونه‌ای تقسیم می‌کند که نیازهای سالانه آن‌ها را بدون کم و کاستی برآورده سازد. آنگاه اگر چیزی اضافه بود به والی بازگردانده می‌شود و اگر کم آمد و مخارج آن‌ها را کفایت نکرد بر والی لازم است که از منابع در اختیار خود به اندازه نیازشان به آن‌ها بدهد تا بی‌نیازشان سازد.[4] (الطوسی، ج ۴،ص ۱۳۰)

امام(ع) در باره مدیریت مصارف خمس نیز با بیان مشابهی می‌فرمایند:

> .... در میان آنها(یتیمان، مساکین و درراه‌ماندگان) بر حسب کفاف و گشایش، مایحتاج سالانه آنان را تقسیم می‌کند، اگر چیزی از آن اضافه آمد که مورد نیازشان نبود متعلق به والی است و اگر از مقدار بی‌نیازی آنان کم آمد، بر والی لازم است از منابع در اختیار خود به اندازه رفع نیازشان بر آن‌ها هزینه کند و دلیل جبران کسری آن‌ها این است که مازاد وجوه متعلق به او خواهد بود[5](همان، ص ۱۲۹)

همانگونه که در فصل دوم هم بیان نمودیم روایات فراوانی از رسول خدا (ص) وارد شده است که بر اساس آن‌ها مسئولیت بازپرداخت بدهی تمامی بدهکارانی که در جریان اداره زندگی خود به دلایلی غیر از

---

۱ همان کسانی که چون در زمین به آنان توانایی دهیم نماز برپا می‌دارند و زکات می‌دهند

۲)« به من دستور داده شده که از ثر وتمندان شما زکات بگیرم و به فقرای شما برگردانم»

۳ (أعلمهم إن الله فرض علیهم حقا فی أموالهم یؤخذ من أغنیائهم ویرد علی فقرائهم)

٤« فأخذه الوالی فوجهه فی الوجه الذی وجهه الله تعالی به علی ثمانیهٔ أسهم للفقراء والمساکین والعاملین علیها والمؤلفهٔ قلوبهم، وفی الرقاب والغارمین وفی سبیل الله وابن السبیل ثمانیهٔ أسهم یقسمها بینهم فی مواضعهم بقدر ما یستغنون فی سنتهم بلا ضیق ولا تقتیر، فان فضل من ذلک شئ رد إلی الوالی، وان نقص من ذلک شئ ولم یکتفوا به کان علی الوالی أن یمونهم من عنده بقدر شبعهم حتی یستغنوا»

۵ «یقسم بینهم علی الکفاف والسعهٔ ما یستغنون به فی سنتهم، فان فضل عنهم شئ یستغنون عنه فهو للوالی، وان عجز أو نقص عن استغنائهم کان علی الوالی ان ینفق من عنده بقدر ما یستغنون به وإنما صار علیه أن یمونهم لان له ما فضل عنهم»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اسراف و معصیت، در گرداب قرض گرفتار شده‌اند بر عهده حاکم اسلامی است. مرحوم کلینی بابی تحت عنوان«ما یجب من حق الامام علی الرعیهٔ وحق الرعیهٔ علی الامام» منعقد کرده و در ضمن آن روایات متعددی از پیامبر(ص) به این مضمون نقل کرده است که:

«هر کس مالی به جای گذارد متعلق به وارثان اوست و هر کس که بدهی یا بازمانده فقیری به جای گذارد بر عهده من است»(رک: الکلینی، ج ۱، ص ۴۰۶)

علی‌بن ابراهیم در تفسیر خود از آنحضرت(ص) نقل می‌کند که فرمود:

«هیچ بدهکاری نیست که طلبکار خود را به والی مسلمانان معرفی کند و برای والی تنگدستی او آشکار شود مگر آنکه آن بدهکار از بدهی خود بریءالذمه می‌شود و بدهی او بر عهده والی مسلمانان می‌آید که باید از اموال در اختیار خود آن را پرداخت کند»[1] (القمی ۱۴۰۴ ق. ج ۱، ص ۹۴)

حضرت در حالیکه به مدت چندین سال پیاپی همواره در ضمن تمامی خطبه‌های خود چنین مضمونی را برای مردم ایراد کرده بود، زمانیکه روح‌الامین، طنین مرگ را در نفس رحمانیش به صدا درآورد، بی درنگ تمامی یاران خود را با سلاح و تجهیزات برای اقامه جماعت، به مسجد فراخواند و در ضمن آخرین نغمه آسمانی خود به والیان پس از خود سفارش فرمود که مبادا بر جماعت مسلمین رحم نکنند، درهای خود را به رویشان ببندند وآن‌ها را دچار فقر کنند که این کار سر از کفر آن‌ها درخواهد آورد[2]. (الکلینی ۱۳۸۹ق: ج ۱، ص ۴۰۶)

۶-۷-۳-۲. جایگاه تامین اجتماعی در میان اهداف و وظایف دولت

بدون تردید دولت اسلامی علاوه بر تامین اجتماعی، اهداف و آرمانهای دیگری را نیز دنبال می‌کند و موفقیت آن در دستیابی به بیشترین مقدار اهداف در گرو شناخت ترتیب اولویت و اهمیت هر یک از اهداف و پرداختن به آن‌ها به دور از افراط و تفریط است. از این رو انتخاب بهینه ارائه خدمات تامین اجتماعی توسط دولت مستلزم تبیین جایگاه آن در میان مجموعه اهداف دولت است. اهم اهداف و وظایف دولت بر اساس نصوص دینی و آنچه در جوامع امروزی مطرح است را می‌توان در چهار دسته زیرصورت بندی نمود(رک: نهج البلاغه، نامه ۵۳؛ جهانیان، ۱۳۸۸ و حسینی، ۱۳۸۰):

---

۱ «یقول ما من غریم ذهب بغریمه إلی وال من ولاهٔ المسلمین واستبان للوالی عسرته الا برئ هذا المعسر من دینه وصار دینه علی والی المسلمین فیما فی یدیه من أموال المسلمین»

۲ حنان بن سدیر الصیرفی قال : سمعت أبا عبد الله علیه السلام یقول : نعیت إلی النبی صلی الله علیه وآله نفسه وهو صحیح لیس به وجع، قال : نزل به الروح الأمین، قال : فنادی صلی الله علیه وآله الصلاهٔ جامعهٔ وأمر المهاجرین والأنصار بالسلاح واجتمع الناس، فصعد النبی صلی الله علیه وآله المنبر فنعی إلیهم نفسه ثم قال : " أذکر الله الوالی من بعدی علی أمتی، الا یرحم علی جماعهٔ المسلمین فاجل کبیرهم، ورحم ضعیفهم، ووقر عالمهم، ولم یضر بهم فیذلهم، ولم یفقرهم فیکفرهم، ولم یغلق بابه دونهم فیأکل قویهم ضعیفهم ولم یخبزهم فی بعوثهم فیقطع نسل أمتی . قال : [قد] بلغت ونصحت فاشهدوا " . وقال أبو عبد الله علیه السلام : هذا آخر کلام تکلم به رسول الله صلی الله علیه وآله علی منبره

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

برقراری امنیت، نظم و اجرای حقوق، قوانین و مقررات

رفع فقر و تامین اجتماعی

ارتقاء سطح فرهنگ و تعلیم و تربیت جامعه

عمران و آبادی و توسعه اقتصادی

از میان این چهار گروه، گروه اول واجب‌ترین و اولین وظیفه دولت به شمار می‌رود و کسی در تقدم آن بر سایر اهداف تردید ندارد، و با عنایت به اینکه امروزه برخورداری از سطوح اولیه تعلیم و تربیت جزء انکار ناپذیر نیازهای معیشتی است و هزینه‌های آن جزء مخارج تامین اجتماعی محسوب می‌شود، تزاحم اصلی میان هزینه‌های تامین اجتماعی و توسعه‌ای است و در این زمینه نیز اجمالاً می‌توان گفت تامین اجتماعی بر اهدف توسعه‌ای مقدم خواهد بود. یکی از دلایل این اولویت گذاری سیاستی است که امام علی(ع) در نامه خود به مالک اشتر برای او ترسیم کرده‌اند. حضرت در حالیکه در صدر این نامه بر مأموریت وی به انجام وظیفه چهارگانه فوق تاکید می‌نمایند[1]، در متن نامه پس از سفارش وی به رسیدگی به امور سپاهیان، قضات و کارگزاران حکوت که همگی مامور به اجرای وظیفه اول دولت هستند، بیشترین سفارش‌های خود را بر لزوم رسیدگی حاکم به طبقات فرودست جامعه و اختصاص سهم معینی از بیت المال برای تامین نیازهای آنان و عدم پذیرش هیچ عذر و بهانه‌ای برای ترک این وظیفه متمرکز نموده‌اند به گونه‌ای که مقدار عبارات اختصاص یافته به این محور و نوع بیان آن قابل مقایسه با هیچ یک از اهداف و وظایف دیگر نیست. امام(ع) با صراحت تاکید نموده‌اند که این گروه از مردم به رعایت انصاف نیازمندترند« **فإن هؤلاء من بين الرعية أحوج إلى الإنصاف من غيرهم**»[2].

راه دیگر تشخیص این اولویت‌ها ملاحظه مصارف منابع مالی دولت است. بدیهی است با توجه به اینکه انجام وظایف دولت مستلزم اختصاص بودجه است و مصارف مالیات‌ها و اکثر منابع مالی دولت اسلامی در نصوص دینی تصریح شده است، تقدم یک وظیفه در مقام تخصیص بودجه می‌تواند قرینه‌ای بر تقدم اولویت آن در هدف گذاری سیاست‌های دولت باشد. با این نگاه ملاحظه می‌کنیم که مصارف زکات غالبا از موارد تأمین اجتماعی است به گونه‌ای که حتی چنانکه در روایات نبوی(ص) ملاحظه نمودیم از زکات به عنوان یک حق مالی‌ای که از ثروتمندان اخذ و به فقرا برگردانده می‌شود یاد شده است. مصرف زکات

۱«جبایهٔ خراجها، وجهاد عدوها، واستصلاح أهلها، وعمارهٔ بلادها»

۲ «فلا يشغلنک عنهم بطر، فإنک لا تعذر بتضييعک التافه لإحکامک الکثير المهم، فلا تشخص همک عنهم، ولا تصعر خدک لهم، وتفقد أمور من لا يصل إليک منهم ممن تقتحمه العيون وتحقره الرجال» مبادا سرمستی حکومت تو را از رسیدگی به آنان بازدارد که هر گز انجام کارهای فراوان و مهم عذری برای ترک مسئولیت‌های کوچک‌تر نخواهد بود. همواره در فکر مشکلات آنان باش و از آنان روی برمگردان به ویژه امور کسانی را از آنان بیشتر رسیدگی کن که از کوچکی به چشم نمی آیند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فطره نیز صرفاً تأمین فقرا است. در مورد خمس هم ملاحظه نمودیم که یتیمان، مساکین و درراه‌ماندگان (سادات) و سایر فقیران (در مراتب بعدی) مصرف ثابت آن هستند و باقیمانده آن جزء منابع در اختیار امام مسلمین است که اهم موارد مصرف آن در صدر اسلام همان امور حمایتی بود. مصارف فیء و انفال نیز چنانکه در آیات ۷ و ۸ سوره حشر بیان گردیده همانند خمس است. مصارف درآمدهای خراج و جزیه در بیت المال قرار می‌گرفت و همانطور که در نامه امام علی(ع) به مالک اشتر به صراحت بیان شده است پس از مخارج اداری حکومت، اولین و مهمترین مصرف آن تامین اجتماعی است. بنابراین با ملاحظه این همه تاکیدات مستمر، تردیدی نمی‌ماند که دولت اسلامی باید مخارج تامین اجتماعی را مقدم بر مخارج معطوف به توسعه اقتصادی قرار دهد.

با این حال چنانکه در بررسی سطوح تامین اجتماعی و مراتب نیازها هم گفتیم باید توجه داشت که تامین اجتماعی مقوله‌ای ذومراتب است که دست‌کم می‌توان آن را به سه مرتبه؛ «حداقل معیشت»، «حد کفایت» و «بالاتر از کفایت»، تقسیم نمود. آنچه در بالا گفته شد نسبت به تامین نیازهای سطح اول صادق است. به این معنا که مادامیکه دولت اسلامی سطح اول معیشت را برای آحاد جامعه اسلامی تامین نکرده است، مخارج توسعه‌ای اولویت نخواهند گرفت. اما پس از تامین سطح مزبور، ضمن این که دولت در حدود امکانات و مقدورات، تلاش خود را برای تامین سطح دوم نیازهای معیشتی افراد به کار می‌برد و تا ملحق کردن افراد به سطح زندگی هم شأن‌های خود به این کار ادامه می‌دهد، باید توجه داشته باشد که او در کنار این وظیفه، وظایف مهم دیگری هم در زمینه ارتقاء سطح تعلیم و تربیت و بنیانهای توسعه اقتصادی جامعه بر عهده دارد که باید این سه هدف را در عرض هم به پیش ببرد. بنابراین چنانچه تامین سطح دوم نیازهای معیشتی مستلزم واماندن جامعه از سطح ضرورت اهداف تعلیم و تربیت و زیرساخت‌های لازم برای پیشرفت بلندمدت اقتصاد کشور باشد، ترجیح مخارج تامین اجتماعی در چنین وضعیتی قابل دفاع نخواهد بود. برای مثال امام علی(ع) همانطور که در صدر نامه خود به مالک اشتر وظیفه حاکم در عمران و آبادی شهرها را یادآور شده است در متن نامه هم وی را نسبت به رعایت حال خراج دهندگان متذکر می‌شود و می‌فرماید:

«باید کوشش تو در آبادی زمین، بیش از کوشش در گردآوری خراج باشد; زیرا خراج جز با آبادانی به دست نمی آید و آن کس که بخواهد مالیات را بدون عمران و آبادانی مطالبه کند، شهرها را خراب، و بندگان خدا را نابود می کند و حکومتش مدت زیادی دوام نخواهد داشت...»[1]

۱. ادامه حدیث: «اگر رعایا از سنگینی مالیات یا رسیدن آفات یا خشک شدن آب چشمه‌ها یا کمی باران یا دگرگونی زمین در اثر آب گرفتن و فساد بذرها و یا تشنگی بسیار برای زراعت و فاسد شدن آن به تو شکایت آرند، مالیات را به مقداری که حال آنان بهبود یابد، تخفیف ده و هرگز این تخفیف بر تو گران نیاید; زیرا گنجینه ای است که سرانجام آن را در عمران و آبادی کشورت به کار می

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به اعتقاد ما با این منطق پذیرفتن نظریه برخی از اندیشمندان مسلمان که عدالت اجتماعی را هدف غیر قابل مسامحه و جایگزین اقتصاد اسلامی و تامین اجتماعی در حد سطح دوم نیازهای معیشتی را مهمترین رکن عدالت اجتماعی دانسته‌اند که دولت به صورت مطلق مسئولیت ایفای آن را به عهده دارد، محل تامل است. (رک: الصدر، همان)

۶-۷-۳-۳. شیوه‌های ارائه خدمات تامین اجتماعی توسط دولت

با عنایت به ویژگی‌های الگوی تامین اجتماعی اسلامی، به ویژه راهکار تدارک خصوصی و اقداماتی که دولت برای توانمند سازی افراد جهت تامین عزتمندانه نیازهای خود از طریق بازار انجام می‌دهد و راهکار تکافل عمومی، انتظار می‌رود تقاضا برای خدمات تامین اجتماعی دولتی در جامعه اسلامی در مقایسه با سایر جوامع پایین‌تر باشد، اما با توجه به ترتیب اولویت‌گذاری وظایف دولت که در بالا ذکر گردید باید گفت دولت اسلامی به دلیل رسالت خطیری که در زمینه تامین نیازهای معیشتی مردم دارد، باید سازوکار مناسبی برای ارائه خدمات خود تشکیل دهد. طراحی چنین سازوکاری تا حدود زیادی مستلزم مطالعات کارشناسی و مصلحت سنجی اجتماعی است ولی با این حال می‌توان برخی از اهم شیوه‌های قابل پیش بینی در این زمینه را به ترتیب ذیل بیان نمود.

همانگونه که در بررسی موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی بیان نمودیم، همواره گروههایی مانند معلولان، از کارافتادگان، سالمندان، زنان سرپرست خانوار که امید کار کردن و کسب درآمد از آن‌ها نمی‌رود وجود دارند که باید به صورت پرداختی ماهیانه از آن‌ها حمایت شود. در این ارتباط شیوه برخورد امیرالمؤمنین (ع) با پیرمرد نصرانی که گدایی می‌کرد و حساسیت فوق العاده ایشان به این امر، سرمشق خوبی برای مواجهه مسئولان تامین اجتماعی برای مواجهه با پدیده تکدی‌گری است. متأسفانه شیوع این پدیده و عادی شدن آن برای مردم، علاوه بر این که از نظر امنیتی و آسیب‌های اجتماعی مشکلاتی را به وجود آورده، انجام وظیفه دینی مردم در کمک به نیازمندان واقعی را نیز از جهت تشخیص مصداق با مشکل مواجه نموده است. ساماندهی به وضعیت این افراد از وظایف نهادهای دولتی تامین اجتماعی است. مشابه چنین وضعیتی برای برخی از دست‌فروشان جزء که درآمد کسب آن‌ها بسیار ناچیز است نیز صادق

بندند و موجب عمران سرزمین‌های تو و زینت حکومت و ریاست تو خواهند بود و از تو به خوبی ستایش می کنند و در گسترش عدالت از ناحیه تو با خرسندی سخن می گویند و تو نیز خود در این میان مسرور و شادمان خواهی بود. افزون بر این، تو می توانی با تقویت آنان از طریق ذخیره ای که بر ایشان نهاده ای، اعتماد کنی و نیز می توانی با این عمل که آنان را به عدالت و مهربانی عادت داده ای، به ایشان مطمئن باشی; زیرا گاهی برای تو گرفتاری‌هایی پیش می آید که باید بر آنان تکیه کنی و در این حال، آنان با طیب خاطر، پذیرا خواهند شد و آبادانی تحمل همه این‌ها را دارد; اما ویرانی زمین فقط به این علت است که کشاورزان و صاحبان زمین فقیر شوند و بیچارگی و فقر آنان به سبب آن است که زمامداران به ثروت‌اندوزی می پردازند و به بقای حکومتشان بدگمانند، و از تاریخ زمامداران گذشته عبرت نمی گیرند».

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است. به هر حال دولت موظف به رسیدگی به احوال این افراد است. آن‌ها یا نیازمند واقعی هستند که باید مستمری دریافت کنند و یا قادر بر کار اقتصادی هستند که باید به بازار کار هدایت شوند.

دولت برای جلوگیری از آثار سوء حمایت‌های اجتماعی بر آن دسته از نیازمندانی که قادر به کار هستند لازم است اینگونه افراد را از طریق مراکز ارائه خدمات اشتغال شامل؛ کارآموزی، کاریابی وکارآفرینی به بازار کار هدایت کند.

بنا به دلایلی که در لزوم پوشش بهداشت و درمان توسط تامین اجتماعی گفته شد، دولت می‌تواند علاوه بر ارائه خدمات درمانی مستقیم از طریق تصدی مراکز درمانی، برای افراد و خانواده‌ها دفترچه‌های ضمانت اجتماعی صادر کند. این دفترچه‌ها باید به گونه‌ای طراحی شوند که برای افراد واقع در زیر حداقل معیشت مخارج درمانی را به صورت کاملا مجانی تضمین کنند(بدون پرداخت حق بیمه) و برای افراد بالاتر از آن و زیر حد کفایت نیز بخشی از مخارج درمان را که به تناسب امکانات دولت تا صددرصد می‌تواند افزایش یابد تضمین کنند(بدون دریافت حق بیمه)

احداث اماکن عمومی برای نگهداری موقت و یا دائم افراد فاقد پشتوانه خانوادگی مانند سالمندان، کودکان بی‌سرپرست، درراه ماندگان، معلولان ذهنی و...

تهیه مسکن برای زوج‌های جوان و خانواده‌های نیازمند.

تشکیل بنیاد ازدواج برای تهیه جهیزیه و ارائه تسهیلات ازدواج به جوانان.

معافیت افراد زیر خط فقر از پرداخت هر گونه مالیات و یا حق بیمه اجباری(اجتماعی)

پرداخت حقوق مکفی به کارکنان دولت چنانکه در نامه ۵۳ نهج البلاغه تصریح گردیده بود.

پرداخت یارانه‌های هدفمند: مبانی علمی اعطای یارانه‌ها را در فصل پنجم مرور نمودیم. تردیدی نیست که دولت اسلامی در چارچوب مصالح اجتماعی می‌تواند به منظور حمایت از گروههای نیازمند جامعه از روش اعطای یارانه نیز استفاده کند، اما در این زمینه سه نکته کلی باید رعایت شود؛ نکته‌ی اولی که از منظر مبانی دینی در این خصوص باید رعایت شود، لزوم سازگاری یارانه‌ها با قواعد عدالت اجتماعی است. از این رو تخصیص یارانه نباید به گونه‌ای باشد که با افزایش درآمد، میزان بهره مندی افراد از یارانه افزایش یابد. نکته دوم اینکه با توجه به ترتیب اولویت وظایف دولت که در بالا ذکر گردید اعطای یارانه باید به گونه‌ای باشد که با انجام وظیفه حتمی و غیر قابل مسامحه دولت یعنی تامین نیازهای افراد پایین‌تر از سطح حداقل معیشت و در مراتب بعدی، افراد زیر حد کفایت زندگی سازگاری داشته باشد. به بیان دیگر تخصیص یارانه باید هدفمند باشد و به سمت تامین نیازهای اقشار فقیر جهت دهی شود. نکته سوم این که خصوصیات فقهی منابع و مصارف یارانه‌ها با فقه اسلامی منطبق باشد. مثلا در مورد تقسیم مساوی و سرانه یارانه‌های نقدی که در حال حاضر توسط دولت اجرا می‌شود، باید توجه شود که منبع آن

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

از محل درآمدهای انفال است که مشمول مالکیت دولتی است و بر اساس ملاک‌های مذکور در آیه فیء(حشر: ۷) مهمترین مصرف آن تامین اجتماعی است. اما آنچه در صدر اسلام به عنوان تقسیم مازاد منابع بیت المال جریان داشت از محل درآمد زمین‌های مفتوحه العنوه بود که مالکیت آن به عموم مسلمین تعلق داشت و می‌بایست در مصلحت آنان هزینه شود، بنابراین این دو موضوع را نمی‌توان با یکدیگر مقایسه نمود.

۶-۷-۳-۴. نسبت راهکار تضامن با راهکارهای تکافل و تدارک

یکی از سوالهایی که در باره راهکارهای سه گانه‌ای که بیان گردید مطرح است، نسبت میان این راهکارها و جایگاه هر یک از آن‌ها در الگوی تامین اجتماعی است. پاسخ این سوال را در ضمن بیان چند نکته بیان خواهیم نمود:

در رویکردهای موجود غالباً مسئولیت تامین اجتماعی به عهده دولت قرار گرفته و راهکار تکافل، یا به طور کلی مطرح نیست و یا در ضمن آن قرار داده می‌شود. راهکار تدارک نیز به شکل یک راهکار اصلی تامین اجتماعی مطرح نشده است و آنچه در نظام‌های لیبرال- سرمایه‌داری مطرح است رها کردن تامین اجتماعی به دست بازار است نه دنبال کردن هدف تامین اجتماعی از طریق آن. در الگوی پیشنهادی این تحقیق هر کدام از راهکارهای سه گانه دارای فلسفه مخصوص به خود است و تامین اجتماعی ره‌آورد کارکرد این سه در کنار همدیگر است (نمی‌توان گفت کدام اصلی و کدام فرعی است) مثلا راهکار تدارک خصوصی از این نظر که تامین نیازهای معیشتی افراد در وهله اول باید از طریق کسب و کار خودشان انجام شود حائز اهمیت زیادی است، ولی این اصلا به این معنا نیست که مسئله گروههای نیازمند دیگر مطرح نباشد. بلکه اعتقاد جدی بر این است که به دلایلی چون وجود آزادی‌های اقتصادی و تفاوت‌های فردی همواره چنین گروههایی وجود خواهند داشت و تامین نیازهای آن‌ها باید باید مورد حمایت ویژه قرار داده شود. همچنین در این مرحله، چنین نیست که اینگونه حمایت‌ها کلا به عهده خود مردم و یا دولت به تنهایی قرار داده شود بلکه هر کدام از آن‌ها به نوبه خود در این مسئله نقش ویژه‌ای را ایفا می‌نمایند. راهکار تکافل به این معناست که بدون وجود دولت نیز نیازهای مردم مورد حمایت جامعه خواهد بود و راهکار تضامن نیز حاوی این مهم است که اسلام نیازمندان را به امید کمک‌های داوطلبانه و عواطف مردم رها نکرده و تضمین‌های قانونی را توسط دولت در اختیار آن‌ها قرار خواهد داد. بدین ترتیب با ملاحظه راهکارهای سه گانه در کنار یکدیگر می‌توانیم بگوییم تامین اجتماعی اسلامی به جای دولت محوری و یا بازار محوری، جامعه محور خواهد بود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

تکافل عمومی در عین حال که راهکار مستقلی است و حتی در فرض عدم وجود دولت هم قابل اجراست، ولی به دلیل آنکه مکمل بسیار مهمی برای نقش دولت می‌باشد، دولت با درک عمیق این واقعیت باید زمینه‌های تقویت چنین نهادی را در جامعه مهیا کند. بدیهی است هر چه درجه التزام مردم به انجام وظایف اجتماعی خود در باره نیازهای دیگران بیشتر باشد، نیاز کمتری به دخالت دولت خواهد بود.

برخی از منابع مهم راهکار تضامن مانند زکات و خمس در فرض عدم وجود دولت و یا وجود مصالح خاص قابل واگذاری به بخش تکافل است. چنانکه در زمان حاکمیت خلفای جور، ائمه معصومین (ع) اجازه پرداخت زکات به مستحقان توسط خود مردم را صادر کرده بودند و امروزه به دلیل وجود برخی مصالح اجتماعی مانند اداره حوزه‌های علمیه، تولّی خمس به عهده مراجع عظام تقلید گذاشته شده است. افزون بر این به دلیل خواص ویژه راهکار تکافل در زمینه شناسایی دقیق‌تر و تخصیص بهتر کمک‌های اجتماعی، دولت می‌تواند بخشی از کمک‌های خود را از طریق کمک به موسسات تکافل انجام دهد و مشارکت در این موسسات را با معافیت‌های مالیاتی تشویق کند.

در برخی موارد مانند وجوب انفاق بر همسر، فرزندان و والدین، دیه عاقله و... راهکار تکافل مقدم بر تضامن است. در این زمینه‌ها مسئولیت اصلی با تکافل است و در صورت عدم انجام وظیفه این بخش، دولت از طریق اجبار قانونی به توجیه آن‌ها می‌پردازد. بر این اساس هزینه رسیدگی به سالمندان نیازمند، در اصل به عهده خانواده است و دولت در مرتبه بعدی قرار دارد. بر عکس، در خصوص فقرا چنانکه در بررسی واجبات کفایی در بالا گفته شد، در مرتبه اول باید از طریق وجوهات قانونی مانند خمس و زکات اقدام شود و واجبات کفایی مردم و تکالیف اخلاقی آن‌ها در مراتب بعدی قرار دارند، هر چند که به دلیل نزدیک بودن مردم به یکدیگر و فوریت تامین برخی از نیازها، در میدان عمل بخش تکافل بر تضامن سبقت خواهد گرفت. در این خصوص بخش تکافل می‌تواند در شناسایی نیازمندان واقعی به بخش تضامن کمک نماید.

یکی از ویژگی‌هایی که از کنار هم قرار دادن راهکارهای سه گانه به دست می‌آید شفافیت جنبه‌های پس‌انداز اجباری، پوشش ریسک و توزیع درآمدی در راهکارهای تامین اجتماعی اسلامی است که عدم وجود آن یکی از اشکالات الگوهای متعارف- به ویژه راهبردهای بیمه‌ای- به شمار آمده بود. بر اساس این راهکارها جنبه پس‌انداز و پوشش ریسک در ناحیه راهکار تدارک خصوصی قرار خواهد گرفت و در راهکارهای تکافل و تضامن بر اهداف توزیع درآمدی تمرکز خواهد شد.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۸. مدیریت منابع مالی در الگوی تامین اجتماعی مطلوب

چگونگی تامین منابع مالی و شیوه مدیریت آن از اساسی‌ترین مباحث نظام‌های تامین اجتماعی موجود است. چنانکه در فصل‌های چهارم و پنجم ملاحظه نمودیم بزرگترین چالش نظام‌های مزبور بحران مالی و چگونگی برون رفت از آن است. در این بخش به بررسی این مسئله خواهیم پرداخت که با عنایت به موارد تحت پوشش الگوی تامین اجتماعی مطلوب و راهکارهای سه گانه آن، منابع مالی تامین اجتماعی و شیوه‌های مدیریت آن چگونه است.

۶-۸-۱. منابع مالی تامین اجتماعی در اسلام

منابع مالی تامین اجتماعی در اسلام به دلیل خصوصیاتی که برای راهکارهای آن گفته شد از تنوع زیادی برخوردار است. بر اساس آنچه که در باره راهکارهای الگو در بالا بیان نمودیم این منابع را می‌توان در پنج محور به شرح ذیل بررسی نمود.

۶-۸-۱-۱. درآمد ناشی از پس‌انداز و سرمایه‌گذاریهای خصوصی

بر اساس راهکار تدارک خصوصی همانطور که رفتار عقلانی افراد در چارچوب نظام اقتصادی عادلانه، منبع اصلی تامین نیازهای معیشتی زمان حال آنهاست، پس‌اندازهای آن‌ها هم منبع اصلی تامین هزینه‌های مربوط به مواقع بروز بیکاری، حوادث، ازکارافتادگی، دوره سالمندی و.. است. در منابع دینی سفارش زیادی به تدارک پشتوانه برای اطمینان از توانایی پوشش هزینه‌های غیر قابل پیش‌بینی زندگی شده است. امام صادق علیه السلام در پاسخ گروهی از صوفیه که او را به خاطر چنین عملی نکوهش می‌کردند و به ایشان گفتند: «چرا چنین می‌کنی، حال آن که نمی‌دانی امروز می‌میری یا فردا!» فرمود:

> «چرا همان گونه که مرگم را بیم دارید، زندگی ام را امید نمی‌بَرید؟ «ای نادانان! مگر نمی‌دانید آن گاه که آدمی نتواند نیاز زندگی‌اش را تأمین کند، روانش با او ناآرامی می‌کند و هر گاه نیازش را تأمین سازد، روانش آرامش می‌یابد؟» (الکلینی،همان، ج۵، ص۸۹)

شواهد تاریخی متعددی از سیره زندگی امامان معصوم علیهم السلام به ویژه امام علی(ع) در زمینه تهیه مستغلات برای تدارک هزینه زندگی حال و آینده خود، اقوام و سایر نیازمندان نقل شده است(رک: حسینی ۱۳۸۶) امام رضا علیه‌السلام فرمود:

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

هر گاه انسان مخارج خوراک سالش را فراهم آورَد، سبکبار و آسوده خاطر می‌شود. امامان باقر و صادق علیهماالسلام مادام که به قدر خوراک سالشان را تدارک نمی‌کردند، مِلکی نمی‌خریدند[1] (الکلینی همان، ج۵، ص۸۹)

از این حدیث بدست می‌آید که مخارج آینده زندگی پس از تهیه مخارج زمان حال از ویژگی‌های تدبیر معاش آن دو امام بزرگ بوده است. ایشان اتخاذ چنین روشی را به یاران خود نیز توصیه می‌نمودند. چنانکه امام صادق علیه‌السلام به خدمتکارش مصادف فرمود:

«زمینی پردرخت یا کشتزاری تهیه کن ؛ زیرا هر گاه اتفاقِ [ناگوار] یا مصیبتی برای انسان پیش آید و او به یاد آورد که پشتوانه‌ای مالی دارد که خانواده‌اش را اداره کند سخاوتمندتر خواهد بود»[2]. (الکلینی، همان، ج ۵، ص۹۲)

بر اساس این روایات، تهیه مستغلات از موجبات جلب روزی است همانگونه که فروش آن‌ها مایه از بین رفتن آن است (رک: ری‌شهری و حسینی، همان، ص ۷۳ و ۳۶۷) سرمایه‌های دامی منشأ درآمدزای دیگر اقتصاد صدر اسلام بوده است که در روایات نسبت به تهیه آن نیز سفارشات فروانی به عمل آمده است. پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

هر کس در خانه‌اش گوسفندی شیرده داشته باشد، خداوند روزی آن را می‌آورَد و در خانه‌اش برکت حضور می‌یابد و هر روز یک بار تقدیس[3] می‌شود و فقر از او گامی دور می‌شود . و آن کس که دو گوسفند شیرده نزد خود داشته باشد، خداوند روزیِ آن دو را می‌رساند و فقر از او دو گام دور می‌شود و هر روز دو بار تقدیس می‌شود . و هر که سه گوسفند شیرده داشته باشد، خداوند روزیِ آن سه را عطا می‌فرماید و در خانه‌اش سه برکت حاضر است و هر روز سه بار تقدیس می‌شود و فقر از او سه گام دور می‌گردد . (المتقی الهندی، همان، ج۳، ص ۹۶)

مدیریت ریسک حوادث یکی دیگر از درس‌های آموزنده سیره امامان معصوم(ع) است که برای جوامع امروزی اهمیت زیادی پیدا کرده است. این کار علاوه بر این که یکی از مصادیق بارز تدبیر در معیشت است که مورد سفارش‌های فراوان روایات است(رک: ری‌شهری و حسینی، همان، ۲۷۷-۲۷۳)، در برخی روایات هم به طور خاص مورد تاکید قرار گرفته است. امام رضا(ع) فرمود:

«مردی نزد امام صادق علیه‌السلام آمد و- چنان که می‌خواهد پندش دهد- به وی گفت: «ای ابوعبداللّه! چرا دارایی‌هایت را بخش بخش کرده‌ای، حال آن که اگر یکجا بود، هم کم هزینه‌تر بود و هم پر سودتر؟» امام

---

۱ الحسن بن جهم: سمعت الرضا(ع): «إنَّ الانسان اذا ادخل طعام سنته خفّ ظهره و استراح و کان ابوجعفر و ابوعبدالله علی‌ها السلام لا یشتریان عقده حتی یحرزا طعام سنتهما»

۲ الإمام الصادق علیه‌السلام ـ لِمُصادِفٍ مَولاهُ ـ : «تَّخِذ عُقدَةً أو ضَیعَةً ؛ فَإنَّ الرَّجُلَ إذا نَزَلَت بِهِ النّازِلَةُ أوِ المُصیبَةُ فَذَکَرَ أنَّ وَراءَ ظَهرِهِ ما یُقیمُ عِیالَهُ کانَ أسخی لِنَفسِهِ»

۳ مقصود از تقدیس، چنان‌که از روایات بعدی استفاده می‌شود، دعا برای برکت توسط فرشتگان است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

صادق علیه‌السلام فرمود: «آن را پراکنده ساختم ؛ زیرا اگر آن یک را آسیبی رسد، این یک از آن آسیب دور می‌مانَد و بدین سان، مجموعه مال حفظ می‌شود» [1] (الکلینی، همان، ج۵، ص۹۱)

با عنایت به نصوص فوق می‌توان گفت امروزه نیز چنانچه اقتصاد صحیح و عادلانه‌ای پی‌ریزی شود، برای اکثریت افراد جامعه، تهیه سرمایه درآمدزا مانند مغازه، زمین کشاورزی، کارگاههای تولیدی، سهام شرکت‌ها و... و مدیریت آن توسط خود افراد مطمئن‌ترین، سالم‌ترین و عزتمندانه‌ترین منبع برای پوشش نیازهای معیشتی، به هنگام حوادث، سالمندی و... خواهد بود.

۶-۸-۱-۲. وجوه خیریه و درآمد ناشی از اوقاف

چنانکه در راهکار تکافل گفته شد در جامعه اسلامی زمینه مناسبی برای جذب درآمدهای مردمی برای پوشش هزینه‌های تامین اجتماعی وجود دارد. همانگونه که در اقتصاد صدر اسلام درآمدهای ناشی از اوقاف، صدقات، کفارات، نذورات، سنّت قربانی و... برای سالهای متمادی منبع خودجوشی برای پوشش نیازهای اجتماعی بود و در طول تاریخ تمدن اسلامی امور خیریه همواره راهگشای بسیاری از مشکلات اجتماعی در امر بهداشت و درمان، آموزش و... بوده است، امروزه نیز جامعه ما از چنین ظرفیت عظیمی بهره‌مند است. در فصل پنجم نمونه‌هایی از این دست منابع را بازگو کردیم، بی تردید با استحصال این ظرفیت می‌توان گره‌های زیادی از مشکلات مالی تامین اجتماعی معاصر را گشود.

۶-۸-۱-۳. مالیاتهای منصوص شرعی

بر اساس فقه اسلامی منابع درآمدی متعددی در اختیار دولت قرار دارد که عمده مصارف آن‌ها را تامین اجتماعی تشکیل می‌دهد. واجبات مالی خمس، زکاتِ مال، زکاتِ فطره، خراج و جزیه، در گذشته عمده اقلام درآمدی دولت و منابع مالی تامین اجتماعی را تشکیل می‌دادند. در شرایط کنونی درآمدهای خراج و جزیه موضوعیت ندارند؛ درآمد زکات مال به دلیل رایج نبودن پولهای طلا و نقره و معلوفه بودن اکثر دام‌های سه‌گانه(شتر، گاو، گوسفند) و ناچیز بودن غلات چهارگانه(گندم، جو، خرما و کشمش)، قابل توجه نیست و افزون براین مودیان زکات این اقلام، کشاورزانی هستند که امروزه خود نیازمند کمک هستند. به هر ترتیب درآمد زکات مال چندان قابل توجه نیست؛ درآمد زکات فطره گرچه هنوز موضوعیت خود را حفظ کرده است اما حجم آن در مقایسه با مجموعه هزینه‌های تامین اجتماعی زیاد نیست؛ در مورد خمس، برخی موارد آن مانند خمس غنایم جنگی امروزه موضوعیت ندارد اما در مورد

---

۱ «إنَّ رجلاً أتی جعفراً صلوات الله علیه ـ شبی‌ها بالمستنسنصح له، فقال له: یا اباعبدالله، کیف صرت اتخذت الاموال قطعاً متفرقهٔ، و لو کانت فی موضع (واحدٍ) کانت ایسر لمؤونت‌ها و اعظم لمنفعتها! فقال ابوعبدالله(ع): «اتخذت‌ها متفرقهٔ؛ فإن اصاب هذا المال شیئٌ سلم هذا المال، والصرّهٔ تجمع بهذا کلّه»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

خمس ارباح مکاسب به دلیل گستردگی پایه مالیاتی و نرخ نسبتاً بالای آن، ظرفیت خوبی وجود دارد. مدیریت این منبع گرچه بنا به مصالح دینی، امروزه در اختیار حوزه‌های علمیه است اما چنانکه دکتر گیلک حکیم آبادی در رساله دکتری خود نشان داده است ظرفیت بالقوه خمس در مقایسه با مالیاتهای حکومتی فعلی رقم قابل توجهی است که هم اکنون به طور کامل استیفا نمی‌شود(رک: گیلک حکیم آبادی، ۱۳۷۹) و در صورت اجرای کامل آن، می‌توان به عنوان یک منبع مناسب تامین اجتماعی روی آن حساب نمود. مالیاتهای منصوص شرعی، علاوه بر ظرفیت درآمدی مستقیم از نظر علمی هم حائز اهمیت هستند و مطالعه ویژگی‌های آن‌ها نکات ارزنده‌ای را برای وضع منابع مالی جدید در اختیار ما خواهد گذاشت. در ادامه برخی از این ویژگی‌ها را بازگو خواهیم کرد.

۶-۸-۱-۴. درآمد ناشی از مالکیت‌های دولت(انفال)

انفال در اصطلاح فقه شیعه، شامل اموالی است که امام به سبب امامت مالک آن می شود و موارد آن عبارتند از: «زمین‌هایی که بدون جنگ به تصرف مسلمانان درمی‌آید (فیء)، زمین‌های موات، وسط دره‌ها، جنگل‌ها و سر کوه‌ها و هر آن چه در آن‌ها وجود دارد، آبادی‌هایی که صاحب ندارند، صفایا و قطایع ملوک، غنایم جهادِ خودسرانه، ارث بدون وارث، معادن و دریاها (بنا بر قولی)» (رک: نجفی، ج ۶، ص ۶۸ به بعد)

درآمد انفال در اختیار دولت اسلامی است که برای رفع نیازهای جامعه در چارچوب مبانی شرعی و مصالح اجتماعی به مصرف می‌رسد. در روایت حماد از امام موسی‌بن جعفر علیه السلام تاکید شده است که امام مسلمین باید با این مال تمام آنچه را که بر عهده‌اش گذاشته شده مانند مولفه قلوبهم و غیر آن را به انجام برساند[1] (رک: الطوسی، همان، ص ۱۲۹) ترتیب اولویت گذاری وظایف دولت اسلامی را در مطالب پیشین بیان نمودیم که پس از وظایف حاکمیتی(نظم، امنیت، اجرای عدالت و...)، وظیفه تامین اجتماعی در صدر آن‌ها قرار داشت. جایگاه این اولویت بر پایه نص قرآن کریم در آیه ۷ سوره حشر نیز قابل اثبات است. در این آیه خدای متعال پس از آنکه مالکیت فیء را- به عنوان یکی از مصادیق انفال- به مقام ولایت و امامت (خدا و رسول خدا (ص) و ذی القربا«امام معصوم») اختصاص می‌دهد بلافاصله از گروههای یتیمان، مساکین و درراه‌ماندگان نام می‌برد که از اهم موارد تامین اجتماعی هستند. بدون تردید این شیوه بیان دلیل آشکاری برای لزوم در اولویت قرار گرفتن هزینه‌های تامین اجتماعی در مصارف انفال است.

---

۱ «وله ان یسد بذلک المال جمیع ما ینوبه من قبل اعطاء المؤلفة قلوبهم وغیر ذلک من صنوف ما ینوبه، فان بقی بعد ذلک شئ اخرج الخمس منه فقسمه فی أهله وقسم الباقی علی من ولی ذلک، فإن لم یبق بعد سد النوائب شئ، فلا شئ لهم»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

در اقتصاد صدر اسلام چنانکه در فصل دوم نشان دادیم، از میان موارد انفال، مورد فیء درآمدزایی بیشتری داشت و پیامبر اکرم(ص) در تطبیق این حکم با نیازهای آن روز غنایم بدست آمده از واقعه بنی النضیر را تماما در میان نیازمندان یعنی مهاجرین و دو تن از فقرای انصار تقسیم نمود. شرایط کنونی کشور ما درآمد معادن و تا حدودی هم جنگل‌ها برجستگی بیشتری دارند. همانطور که در فصل پنجم بیان گردید هم اکنون درآمد حاصل از اصلاح قیمت حامل‌های انرژی به تنهایی بیش از بودجه کل کشور و چندین برابر بودجه تامین اجتماعی خواهد بود و معادل این رقم(و حتی بیشتر ازآن) هم از صادرات نفت و گاز عائد دولت می‌شود. با توجه به نیازهای شدیدی که در عرصه تامین کشور وجود دارد، اگر درآمدهای انفال به درستی اولویت گذاری و تخصیص داده شوند، این منبع از کفایت لازم برای تامین منابع مالی تامین اجتماعی برخوردار خواهد بود.

۶-۸-۱-۵. مالیاتهای حکومتی

درآمدهای مالیاتی یکی دیگر از منابع مالی تامین اجتماعی است که از جهات متعددی حائز اهمیت ویژه است. بر اساس آنچه که در بررسی مبانی روش شناختی الگو بیان نمودیم، ولی امر مسلمین برای تحقق بخشیدن به مقاصد دینی در چارچوب احکام و اصول شرعی دارای اختیارات گسترده‌ای است که قانونگذاری در منطقه آزاد تشریع بر مقتضای مصالح اجتماعی (نظریه منطقه الفراغ شهید صدر) ویا مصالح و نیازهای حکومت اسلامی(نظریه ولایت فقیه امام خمینی) از جمله آنهاست(رک: مومن، همان) بر این اساس دولت اسلامی در صورت وجود نیاز و مصلحت می‌تواند برای پوشش هزینه‌های تامین اجتماعی علاوه بر منابعی که در بالا گفته شد، منابع جدیدی را تحت عنوان مالیاتهای حکومتی وضع و اجرا نماید.

بر اساس روایتی که مرحوم کلینی از امامان باقر و صادق علیهما السلام نقل نموده، امیرالمؤمنین (ع) در تطبیق این اصل بر شرایط اقتصاد صدر اسلام بر اسبهای عتاق (از نژاد اصل) سالانه ۲ دینار و بر سایر اسب‌ها سالانه یک دینار مالیات وضع نمود(الکلینی، ج ۳، ص ۵۳۰)

در حال حاضر در نظام اقتصادی و تامین اجتماعی کشور ارتباط روشنی میان مالیاتهای حکومتی و انجام وظیفه تامین اجتماعی وجود ندارد و مخارج تامین اجتماعی عمدتا متکی بر درآمدهای بیمه‌ای است. در ملاحظات تحقیق در این باره را بیان خواهیم نمود.

۶-۸-۲. اصول حاکم بر شیوه‌های مدیریت منابع در الگوی مطلوب

با عنایت به اهمیت مدیریت منابع تامین اجتماعی و نقاط قوت و ضعفی که در شیوه‌های متنوع الگوهای متعارف مطرح است و همچنین خصوصیاتی که در نصوص شرعی برای منابع مالی تامین اجتماعی بیان گردیده است، اگر بخواهیم الگوی نظام‌مندی از منابع فوق برای شرایط کنونی پیشنهاد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نماییم، نیازمند اصولی هستیم که چنین الگویی باید بر مبنای آن‌ها ساخته شود. در این بخش برخی از اهم این اصول را بیان خواهیم نمود.

۶-۸-۲-۱. ترجیح منابع مالیاتی بر منابع بیمه‌ای

چنانکه در فصل سوم بیان گردید، در الگوهای متعارف، دو شیوه کلی برای تامین منابع مالی تامین اجتماعی وجود دارد که عبارتند از؛ منابع بیمه‌ای در نظام‌های بیسمارکی(مانند آلمان و فرانسه) و منابع مالیاتی در نظام‌های بِوِریجی(مانند انگلیس و دانمارک) انتخاب یکی از این دو روش به دلیل گستردگی و عمق ریشه‌های این روش‌ها در جامعه و گره خوردن منافع گروههای سیاسی به این امر، اساسا یک مقوله سیاسی است و چرخش از یک روش به روش دیگر با محدودیت‌ها و موانع فراوانی روبروست(رک: دینتینیانو، (۱۳۸۰)، ص ۵۳ و ۵۴)

در فصل چهارم ملاحظه نمودیم که تامین مالی از روشهای بیمه‌ای با اشکالات و بحرانهای زیادی مانند؛ خطر زیان کلی وقتی که بیکاری تداوم می‌یابد یا دستمزدها تغییر نمی‌کند؛ عدم تعلق کسور بیمه‌ای بر تمام درآمدها (درآمدهای سرمایه‌ای و درآمدهای بازنشستگی) و تمرکز بر درآمد ناشی از کار که به زیان کارگران تمام می‌شود؛ عدم جوابگویی در باره خطراتی که قابل بیمه کردن نیستند یا به سیاست اجتماعی دولت و غرامت‌های کمکی و سیاستهای مربوط به خانواده مربوط می‌شوند؛ تلقی حق بیمه‌ها به عنوان دستمزد غیر مستقیم و فشار بر بازار کار به زیان کارگران؛ ورشکستگی مالی صندوقهای بیمه‌ای؛ آثار سوء بر انگیزه‌های تولید؛ ناعادلانه بودن؛ انحصار در شاغلان و عدم پوشش دیگران؛ عدم شفافیت در جنبه‌های توزیع درآمدی، پس‌انداز اجباری بودن و پوشش ریسک؛ مشکل مدیریت سرمایه‌ها در روش اندوخته گذاری و... روبروست. در فصل پنجم اشکالات فقهی این روش را نیز مطرح کردیم. اکنون با استناد به آن مباحث می‌توانیم بگوییم در الگوی اسلامی چنانچه منابع چهارگانه نخست(پس‌اندازهای خصوصی، درآمد تکافل، مالیاتهای منصوص شرعی و انفال) کفایت هزینه‌های تامین اجتماعی را ننماید و نیاز به منابع تکمیلی باشد، روش‌های بیمه‌ای ترجیح نخواهند داشت و استفاده از منابع مالیاتی بر مبانی محکم تری استوار است که باید مقدم داشته شوند (برخی دیگر از دلایل این ترجیح در ضمن نکات بعدی روشن خواهد شد)

۶-۸-۲-۲. حاکمیت قاعده «یؤخذ من أغنیائهم ویردّ علی فقرائهم» بر کسب و تخصیص درآمد تامین اجتماعی

مطالعه ویژگیهای منابع درآمدی تامین اجتماعی در اسلام نشان می‌دهد که در این الگو درآمدها از کسانی اخذ می‌شود که فقیر نبوده و دارای مازاد درآمد باشند و مزایا صرفا به مستحقان پرداخت می‌شود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مثلاً در ناحیه درآمدها؛ زکاتِ مال به واجدین حد نصاب تعلق می‌گیرد، زکاتِ فطره صرفا بر اغنیا واجب است، تکلیف خمس متوجه کسانی است که دارای درآمد مازاد بر هزینه هستند، در جزیه نیازمندان معاف هستند، خراج از مازاد بر نیاز کشاورزان گرفته می‌شد و... وجود این خصیصه گرچه در نگاه سطحی ممکن است به زیان منابع درآمدی الگو تلقی شود ولی اگر دقت کنیم با توجه به این که اخذ وجوه برای رسیدگی به خود همین فقرا است و گرفتن و دادن وجوه هزینه‌بر است درخواهیم یافت معافیت فقرا از مشارکت در تامین منابع تامین اجتماعی کاملا عقلانی است و متقابلا صرف هزینه برای جمع‌آوری وجوه از افراد برای آنکه مجددا به خود آن‌ها بازپرداخت شود، کار زیان آوری است که هزینه‌های آن بر بودجه تامین اجتماعی تحمیل خواهد شد.

از طرف دیگر چنانکه قبلا هم گفته شد در موارد مصرف منابع تامین اجتماعی مانند زکات، صدقات، خمس، فی، و... نوعا بر گروههای نیازمند و مستحق مانند فقرا، مساکین، ایتام و.. تصریح شده است. این خصیصه به معنای رعایت استحقاق در اعطای مزایای تامین اجتماعی است که موجب حذف ثروتمندان از ناحیه تقاضای مزایا و صرفه جویی در هزینه‌ها خواهد شد«لا تَحلّ الزّکاه لِغنیّ و لا لِذی مَرّه سویّ».

از کنار هم گذاشتن این دو خصیصه به دست می‌آید که قاعده اساسی در کسب و تخصیص درآمد تامین اجتماعی- همانگونه که در روایات زکات بیان شده بود « یؤخذ من أغنیائهم ویرد علی فقرائهم»- اخذ از غنی و دادن به فقیر است. این قاعده بر خلاف قاعده‌ای است که در روش‌های بیمه‌ای به صورت اخذ از کارگر+ کارفرما+ دولت و پرداخت به کارگر رایج است؛ اعم از آنکه دهنده غنی باشد یا نباشد و گیرنده فقیر باشد یا نباشد. بدین ترتیب انتظار می‌رود الگوی کسب درآمد و تخصیص آن در مدل تامین اجتماعی اسلامی به دلیل عدم استفاده از روش‌های توده‌وار، از تعادل مالی مناسب‌تری برخوردار شود. فایده ضمنی دیگر این قاعده اثبات سازگاری طبیعت تامین اجتماعی اسلامی با روش‌های مالیاتی و ناسازگاری آن با روش‌های بیمه‌ای است.

۶-۸-۲-۳. رعایت تعادل و توازن میان درآمدها و هزینه‌ها

یکی از مسائل مورد ابتلا در مدیریت مالی تامین اجتماعی چگونگی تطبیق درآمدها با هزینه‌ها است و پدیده کسری بودجه و تن دادن به استقراض که یکی از عوارض نظام‌های تامین اجتماعی معاصر است از همین ناحیه پیدا شده است. آموزه‌های اسلامی و سیره معصومان علیهم السلام در این زمینه لزوم رعایت توازن میان درآمدها و هزینه‌ها از طریق تنظیم هزینه‌ها بر اساس درآمدهاست. به این معنا که در صورت کاهش درآمدها، هزینه‌ها باید کاهش پیدا کنند و با افزایش درآمدها، افزایش یابند. خدای متعال می‌فرماید: «لِیُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِرَ عَلَیْهِ رِزْقُهُ فَلْیُنفِقْ مِمّا آتَاهُ اللّهُ لَا یُکَلِّفُ اللّهُ نَفْسًا إِلّا مَا آتَاها

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سَیَجْعَلُ اللّهُ بَعْدَ عُسْرٍ یُسْرًا» (طلاق،۷) رسول گرامی اسلام در این باره فرمود: «مؤمن، از خداوند ادب نیکویی را برگرفته است، وقتی بر او فراخی حاصل شود، توسعه میدهد و هنگامیکه بر او تنگ گرفته شود، خودداری می کند» (المتقی الهندی، همان: ح ۱۵۹۹۸)

این اصل همانطور که در مورد الگوی تخصیص درآمد افراد صادق است، نهادهای عمومی و کارگزاران دولت را نیز دربرمی‌گیرد. در الگوی صدر اسلام سیره خلیفه دوم چنین بود که برای تمامی افراد صرف نظر از میزان درآمدها و ورودی‌های بیت المال حقوق ثابت و سالانه‌ای را قرار داده بود که لازمه آن توسل به استقراض و یا مواجه شدن با مازاد درآمد بود. اما امام علی(ع) این قاعده را عوض کرد و عطایای مردم را متناسب با همان اموالی که به بیت المال وارد شده بود قرار داد(رک: حسینی، ۱۳۸۰)

رعایت توازن در درآمدها و هزینه‌ها مستلزم اعتدال و اولویت سنجی در مخارج نیز هست. خدای متعال با آموزش شیوه درست تخصیص درآمدهای عمومی به نیازمندان به فرستاده خویش می فرماید: «وَ لاَ تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَةً إِلی عُنُقِکَ وَ لاَ تَبْسُطْها کُلّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مّحْسُوراً»۱ (اسراء، آیه ۲۹) امام صادق(ع) در تفسیر این آیه فرمود:

> خداوند متعال به پیامبرش آموخت که چگونه خرج کند و حکایت آن چنین است که نزد پیامبر چندین اوقیه از طلا وجود داشت و خوش نداشت که شب پیش او باقی بمانند و همه را صدقه داد; پس صبح نزد او چیزی نبود، و نیازمندی به وی مراجعه کرد در حالی که چیزی نداشت تا به او بدهد; پس سائل حضرت را سرزنش کرد و پیامبر(ص) که عطوف و مهربان بود، از این که چیزی نزدش باقی نمانده بود تا به او بدهد، غمگین شد و خداوند متعال پیامبرش را با فرمان خود تأدیب فرمود: ولا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلولَةً. می فرماید به درستی که مردم از تو می خواهند و تو را معذور نمی دارند; پس اگر جمیع آن چه را داری انفاق کنی، خود را از مال محسور خواهی کرد (کلینی، همان، ج ۵، ص ۶۷، ح ۱)

بر اساس این اصل منابع و مصارف تامین اجتماعی باید به گونه‌ای باشد که با کسری بودجه ساختاری مواجه نشود. رعایت نکاتی که در سطوح تامین نیازهای معیشتی و همچنین جایگاه تامین اجتماعی نسبت به سایر وظایف دولت بیان نمودیم به تحقق توازن بودجه تامین اجتماعی کمک خواهد نمود.

۶-۸-۲-۴. استفاده از عوامل معنوی و اخلاقی برای تعدیل عرضه و تقاضای خدمات

یکی از ویژگیهای مدیریت منابع تامین اجتماعی در اسلام استفاده از عناصر معنوی و اخلاقی در جهت افزایش منابع و کاهش مصارف است. در جانب افزایش عرضه منابع، اسلام مشارکت در تامین منابع اجتماعی را از بزرگترین عبادت‌ها قرار داده و برای آن پاداش معنوی فراوانی را وعده داده است. خدای

۱. «دستت را به گردنت زنجیر مکن و بسیار هم گشاده دستی منما تا ملامت شده و حسرت زده بر جای مانی.»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

متعال خود، در سراسر قرآن کریم مومنان را به این امر تشویق می‌نماید تا آنجا که منکر زکات را در ردیف مشرکان قرار میدهد[1] و در سوره ماعون کسانی را که مردم را به یاری مساکین تحریک نمی‌کنند را مصداق منکران قیامت قلمداد کرده است[2]. رسولخدا(ص) نیز با پیروی از این اخلاق الهی در تمامی خطبه‌های خود مردم را به کمک نیازمندان فرا می‌خواند. با تأسی به این اخلاق الهی و نبوی فضای جامعه اسلامی باید به گونه‌ای باشد که مشارکت در تامین نیازهای دیگران به عنوان یک ارزش والا و فراگیر تلقی شود و همه مسئولان و مومنان همدیگر را به شرکت در مسابقه خیرات فرا بخوانند.

از طرف دیگر اسلام در جانب تقاضای خدمات تامین اجتماعی **اولاً**: با ترویج ارزشهایی چون زهد و قناعت و دوری از اسراف، تکاثر، تقاخر، اتراف و هدایت مردم به نگاه به سطح زندگی فرودست‌تر از خود، در صدد نزدیک کردن سطوح زندگی مردم به یکدیگر و خاموش کردن آتش حرص و مصرف گرایی است و **ثانیاً**: با بیان فضیلت عزت نفس و نهی شدید از درخواست حاجت و تکدی گری، به تعدیل تقاضای خدمات تامین اجتماعی کمک می‌کند. اسلام در حالی که دعوت بلیغی از ثروتمندان برای احسان به سائلین به عمل آورده به نیازمندان اکیداً سفارش می‌کند که سوال کردن مایه گشودن باب فقر و بدبختی به روی آنان در دنیا و شرمساری در قیامت خواهد بود. امام صادق ع فرمود:

«اگر شخص گدا می‌دانست پی‌آمد سوال چیست هیچ گاه کسی ا زکسی چیزی نمی‌خواست و کسی که از او چیزی درخواست می‌شود اگر می‌دانست که رد کردن نیازمند چه گناهی دارد هیچ گاه سائلی را با دست خالی رد نمی‌کرد» (حر عاملی، همان، ج ۶، ص ۳۰۹)

در همین راستا ارتزاق از بیت المال نیز در اسلام مذمت شده است. بر اساس روایت امام صادق(ع):

«زمانی که امیرمؤمنان به خلافت رسید، بر منبر رفت و حمد و ثنای الهی را به جا آورد; سپس فرمود: به خدا قسم! من از اموال شما درهمی را به خود اختصاص نخواهم داد; مادامی که یک درخت خرما در یثرب داشته باشم[3]» (ورام بن ابی فراس، بی تا، ج ۲، ص ۱۵۱)

امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند خداوند به داوود علیه‌السلام چنین وحی فرمود:

«اگر از بیت المال نمی‌خوردی و به دست خویش کار می‌کردی، بنده‌ای شایسته بودی». داوود چهل بامداد گریست و خداوند به آهن وحی فرمود: «برای بنده‌ام داوود نرم شو!» ؛ پس خداوند آهن را برای وی نرم کرد و او هر روز زرهی می‌ساخت و به هزار درهم می‌فروخت. او سیصد و شصت زره ساخت و به سیصد و شصت هزار [درهم] فروخت و از بیت المال بی‌نیاز گشت» (الکلینی، همان، ج ۵، ص ۷۴)

---

۱. «وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ» (فصلت: ۷)
۲ «أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ * فَذَلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ *وَلَا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ» (ماعون: ۳-۱)
۳ لَما وَلّی أمیرُالْمُؤْمِنینَ عَلِیٌّ(ع)، صَعِدَ الْمِنْبَرَ فَحَمِدَاللهَ و أثْنی عَلَیْهِ، ثُمَّ قالَ: إنّی وَاللهِ لاأرْزَاکُم مِن فَیئِکُم دِرهَماً ماقامَ عِذْقٌ بِیَثْرِبَ;

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۶-۸ - ۲- ۵. سازماندهی چندمرحله‌ای در قالب خانواده- منطقه- مرکز

ساماندهی خدمات تامین اجتماعی در اسلام در عین حالیکه از منظر برخی منابع، سیاست‌گذاری و نظارت کلان دارای مدیریت متمرکز است، در ناحیه تجهیز و تخصیص منابع از نوعی سازماندهی خانواده- منطقه نیز برخوردار است. به این صورت که؛ در مرتبه اول تاکید اسلام بر این است که مدیریت تامین در حیطه خانواده و اقوام صورت پذیرد. در این زمینه علاوه براحکام انفاق بر خانواده و همچنین برتری انفاق و وقف بر نزدیکان نسبی و سببی که قبلا بیان نمودیم، به عنوان یک قاعده کلی نیز در روایات وارد شده است که: «لا صدقه و ذو رحم محتاج»[1](ری‌شهری، همان، ۱۴۱۶) در مرتبه دوم اسلام خواهان آن است که صدقات هر محلی در همان محل هزینه شود(رک: المعزی الملایری، همان، ج ۸، ص ۲۳۷ - ۲۴۳. **باب ان صدقهٔ اهل البوادی تقسم فی اهل البوادی وصدقهٔ اهل الحضر فی اهل الحضر**) و حدالامکان کمک‌ها با محوریت مساجد، به طور مستقیم و چهره به چهره انجام شود و چنانکه در نامه ۵۳ نهج البلاغه تاکید شده است در تخصیص سایر درآمدهای بیت المال نیز نیازهای منطقه‌ای متقدم شود. در ورای این مراحل، اسلام دولت را در سطح امت ناظر بر احوال همه نیازمندان قرار داده و اموالی مانند خمس و انفال را در اختیار آن قرار می‌دهد و تاکید می‌نماید که همانطور که مازاد منابع مناطق به مرکز ارسال می‌شود کسری آنان نیز باید از اموال عمومی که در اختیار امام مسلمانان است جبران شود.

با حاکمیت چنین الگویی **اولا:** کارآمدی مدیریت اطلاعات نیازمندان تسهیل گردیده و یکی از مشکلات عمده تخصیص خدمات رفاهی در جوامع فعلی از ناحیه عدم تقارن اطلاعات و پدیده سواری مجانی، به حداقل فروخواهد کاست. **ثانیاً:** از بروز پدیده دیوانسالاری و گسترش هزینه‌های اجرایی خدمات اجتماعی جلوگیری خواهد شد. **ثالثا:** به دلیل مشاهده مستقیم آثار کمکهای اعطایی، انگیزه عرضه کنندگان منابع افزایش می‌یابد و اگر کمک‌ها به صورت اعطاء بالید(چهره به چهره) انجام شود آثار تربیتی ضمنی هم خواهد داشت.

۶-۸-۲-۶. شفافیت ماهیت سرمایه‌گذاری‌ها و تمرکز آن‌ها در راهکارهای تدارک و تکافل

در الگوی پیشنهادی این تحقیق به دلیل ویژگی راهکارهای سه گانه الگو، ماهیت سرمایه‌گذاری های وجوه تامین اجتماعی کاملا شفاف خواهند بود. در راهکار تدارک خصوصی سرمایه‌گذاری به لحاظ نوع مالکیت و مدیریت، ماهیتی کاملا خصوصی دارد؛ در راهکار تکافل، ماهیت سرمایه‌گذاری‌ها در قالب رابطه حقوقی وقف به لحاظ واقف، موقوف علیهم، متولی وقف و شروط آن کاملا تعریف شده هستند؛ در راهکار تضامن دولتی به دلیل ترجیح راهکار مالیاتی بر راهکار بیمه‌ای موضوعی برای سرمایه‌گذاری وجوه باقی

---

۱ «در حالیکه خویشاون انسان نیازمند باشد صدقه(به دیگران) پذیرفته نیست»

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نمی‌ماند و همانطور که در سیره پیامبر اکرم (ص) امیرالمومنین (ع) بر لزوم تسریع در رساندن وجوه به دست نیازمندان و عدم ذخیره سازی منابع بیت المال وارد شده است اصل بر این است که دولت وجوه جمع آوری شده را بر اساس تدبیر و اولویت سنجی بدون فوت وقت به موارد مصرف آن تخصیص دهد. البته دولت در صورت وجود مصلحت می‌تواند بخشی از مالکیت‌های خود از ناحیه انفال را به سرمایه‌های درآمدزای دیگر تبدیل کند در این صورت مالکیت این سرمایه‌ها همانند اصل آن ماهیتی کاملا دولتی خواهند داشت.

بنابراین در این الگو، اولاً: سرمایه‌گذاری‌ها در درجه اول در بخش خصوصی و در مرتبه بعدی در بخش تکافل متمرکز خواهند شد که ماهیت روشنی دارند. ثانیاً: در راهکار دولتی، ماهیت نظام شبیه نظامهای موازنه جاری خواهد بود که موضوع سرمایه‌گذاری در آن مطرح نیست و در صورتی که دولت بخواهد بخشی از مالکیت‌های خود را به سرمایه‌گذاری در امر تامین اجتماعی اختصاص دهد باز هم ماهیت حقوقی مسئله کاملا شفاف خواهد بود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پیوست فصل ششم: توضیح در باره مفاهیم حق، حکم و تکلیف:

فقهای عظام در باره انواع مجعولات و اعتبارات شرعی بحث کرده‌اند. یکی از مباحثی که در این زمینه مطرح شده است و در شناخت برنامه‌های تامین اجتماعی اسلامی موثر است، اصطلاحات «حق» و «حکم» است که در ذیل به اختصار به توضیح آن می‌پردازیم.

حق در اصطلاح فقه: مفهوم حق در منابع فقهی مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است. محقق اصفهانی معتقد است در هر یک از موارد حقوق، حق به معنای خاصی مورد جعل و اعتبار قرار گرفته و نمی‌توان معنای جامعی برای آن‌ها در نظر گرفت، در بعضی موارد اختیار فسخ، در موردی اولویت، گاهی ولایت و گاهی ... بنابراین معنای حق در موارد مختلف آن مشترک لفظی است. (رک: حائری، ۱۴۲۸ق.: جزء اول، صص ۱۱۲-۱۱۸) اما مشهور فق‌ها برای حق در تمام موارد حقوق اعتباری، معنای واحدی قائل‌اند و موارد آن را از قبیل اشتراک معنوی می‌دانند. امام خمینی«ره» می‌فرمایند: حق به حسب مفهوم عرفی و ارتکاز عقلایی دارای معنای واحدی است و آن اعتباری خاص است که متفاوت از اعتبار ملک و سلطنت است. ایشان سلطنت بر اموری مانند نقل و اسقاط و... را از احکام حق به شمار می‌آورند. (رک: امام خمینی، بی‌تا: ج۱، صص ۳۹-۴۵) محقق نائینی «ره» معتقد است: «حق، سلطنت ضعیف بر مال است و سلطنت بر منفعت قوی‌تر از آن، و قوی‌تر از هر دوی آن‌ها سلطنت بر عین است. قدر جامع میان ملک و حق، نسبتِ اضافه‌ای است که میان مالک و طرف اضافه وجود دارد و از آن به واجدیت تعبیر می‌شود و اینکه اختیار و زمام امر شییء به دست کسی است که جعل به نفع او صورت گرفته و دارای سلطنت و قدرت است. این اضافه اگر از نظر خودش و متعلقش تام باشد به نحوی که قابلیت انواع تصرفات را داشته باشد، ملک نامیده می‌شود و اگر ضعیف باشد- یا به خاطر خود اضافه، مانند حق مرتهن در عین مرهونه، و یا قصور در متعلقش، مانند حق تحجیر و حق اختصاص نسبت به اشیائی که مالیت ندارند، مانند شرابی که قابل تبدیل به خمر باشد- حق نامیده می‌شود.

نسبت حق و حکم: یکی از مفاهیم نزدیک به مفهوم حق، مفهوم حکم است. حق و حکم از این جهت که هر دو از مجعولات اعتباری‌اند مانند هم هستند اما مشهور میان فقیهان این است که حقوق قابل اسقاط و نقل هستند و زمام امر آن‌ها به دست ذی حق است، ولی حکم قابل نقل و اسقاط نیست. امام خمینی«ره» پس از آنکه اقسام ذکر شده برای حقوق از حیث قابلیت نقل و اسقاط را نقل می‌نمایند می‌فرمایند: آنچه مانند حق ابوّه و حق ولایت و حق استمتاع از همسر، به عنوان حقوق غیر قابل نقل و اسقاط گفته شده در واقع هیچ یک از آن‌ها به معنای دقیق، حق نیستند (بلکه نوعی حکم هستند) ... در هر صورت موردی نیست که حق بودن آن ثابت شده باشد و با این حال قابل نقل و اسقاط نباشد. (امام خمینی، همان: صص ۴۵-۵۰)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آیه الله خویی«ره» در باره ماهیت حق وحکم معتقدند: «حق و حکم هر دو از مجعولات اعتباری هستند که به افعال تعلق می‌گیرند (بر خلاف ملک که به اعیان هم تعلق می‌گیرد) و تردیدی در این نیست که حقیقت هر دوی این‌ها صِرف اعتبار است و هیچ تفاوتی از این جهت با یکدیگر ندارند. توضیح مطلب اینکه: مجعولات شرع شش قسم‌اند: ۱- تکلیفی الزامی مانند واجبات و محرمات؛۲- تکلیفی غیر الزامی مانند مستحبات و مکروهات ومباحات؛ ۳- وضعی لزومی که قابل انفساخ است مانند بیع، اجاره، صلح و ...، این‌ها گرچه فی نفسه لازم‌اند ولی با اقاله و مانند آن قابل فسخ هستند؛ ۴- وضعی لزومی که قابل انفساخ نیست مانند ازدواج که به جز در موارد خاص فسخ نمی‌شود؛ ۵ - وضعی ترخیصی که قابل اسقاط است، مانند حق شفعه و حق خیار که صاحب حق می‌تواند از حق خود صرف نظر کند و آن را ساقط کند؛ ۶- وضعی ترخیصی که قابل اسقاط نیست مانند جواز در عقد هبه که حکم مجعول شرعی است و با اسقاط مرتفع نمی‌شود. همه این امور اعتباری اگرچه از حیث آثار، اختلاف واضحی دارند ولی همه آن‌ها در اینکه قوام آن‌ها به محضِ اعتبار است مشترکند؛ لذا توجیهی برای تقسیم مجعول شرعی ویا عقلایی به حکم و حق وجود ندارد تا اینکه نیازمند بیان فارق میان آن دو باشیم».... بلی مانعی ندارد که اصطلاحا حق را در خصوص طایفه خاصی از احکام که قابل اسقاط هستند به کار ببریم زیرا مناقشه‌ای در اصطلاح نیست.

رابطه حق و تکلیف: یکی از خصوصیات مفهوم اعتباری حق این است که همواره در مورد هر حقی یک «ذی حق و یا من له الحق» و یک «من علیه الحق» وجود دارد. بدین معنا که وقتی به موجب یک حق، برای کسی امتیاز و سلطه‌ای قرار می‌دهیم، قهرا این بدان معناست که در مقابل، کسانی هم هستند که مکلف به رعایت این حق هستند و باید آن را محترم بشمارند از این رو گفته می‌شود که حق و تکلیف ملازم یکدیگرند.

تلازم حق و تکلیف به دو گونه قابل تصور است. یک صورت همان است که در بالا ذکر گردید و بر این اساس مثلا وقتی برای کسی حق حیات قائل می‌شویم، جعل این حق برای دیگران تکلیف ایجاد می‌کند که به این حق تجاوز نکنند و کاری که موجب سلب حیات از او می‌شود را انجام ندهند. یک صورت دیگر تلازم حق و تکلیف این است که همراه با هر جعل حقی برای یک فرد، تکلیفی نیز برای همان فرد ایجاد می‌شود، یعنی شخص در مقابل نفع و امتیازی که در جامعه نسبت به دیگران بدست می‌آورد و مثلا از حق آزادی بیان و حق برخورداری از امنیت، بهداشت و... برخوردار می‌شود، متقابلا مکلف می‌شود که آزادی دیگران را محترم بشمارد و برای تامین امنیت و بهداشت جامعه خدمت کند.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آنچه در باره تلازم حق و تکلیف بیان نمودیم تلازم از طرف حق به تکلیف بود اما اینکه آیا هر تکلیفی هم همواره در مقابلش حقی وجود دارد یا نه؟ امری قابل تامل است که برخی از حقوق دانان کلّیت آن را قبول ندارند. (رک: موحد، همان: صص ۵۳-۵۴)

حقوق اخلاقی و حقوق قانونی: یکی از نکات بسیار تعیین کننده و مهمی که در باره مفهوم حق، در تعریف عدالت اجتماعی، باید روشن شود و عدم توجه به آن خلط مبحث‌های زیادی را به وجود آورده است، بازشناسی حقوق اخلاقی و قانونی از یکدیگر می‌باشد. توضیح مطلب اینکه در میان اعتبارات و مجعولات شرعی و عقلایی انواع گوناگونی از تکالیف و حقوق وجود دارند که برخی از آن‌ها الزامی و برخی غیر الزامی است، برخی به حوزه روابط فرد با خودش، خدا و طبیعت مربوط می‌شود و برخی به روابط میان انسان‌ها با یکدیگر، برخی حقوق، جنبه قانونی دارند که برای آن‌ها ضمانت اجرای دولتی پیش بینی شده است و تخلف از آن‌ها پیگرد قانونی دارد ولی برخی دیگر ممکن است اصلا الزامی نباشند و یا اگر الزامی هستند ضمانت اجرای آن‌ها صرفا مجازات‌های اخروی و انگیزه‌های ایمانی افراد باشد و... تردیدی وجود ندارد که همه این حقوق و تکالیف و باید ونبایدها بر اساس مصالح و مفاسد واقعی که همان خیر و صلاح فرد و جامعه است وضع شده‌اند و بدون اجرای کامل آن‌ها سعادت حقیقی بشر محقق نخواهد شد. اما نکته‌ای که وجود دارد این است که همه این حقوق و تکالیف موضوع عدالت اجتماعی نیستند. حال سوالی که در این جا مطرح است این است که کدام نوع از این حقوق و تکالیف هستند که رعایت آن‌ها موجب صدق عدالت اجتماعی و تخلف از آن‌ها موجب بروز ظلم اجتماعی است.

در پاسخ به این سوال باید به چند نکته توجه شود. نکته اول لزوم تمایز میان حوزه اخلاق و حقوق است. مسائل اخلاقی و حقوقی از جهات مختلفی با یکدیگر متفاوت‌اند که مهمترین آن‌ها تفاوت از جهت ضمانت اجرای آنهاست. احکام و تکالیف اخلاقی معمولا متکی بر وجدان افراد و انگیزه‌های معنوی و ایمانی آن‌ها و فاقد ضمانت اجرای قانونی هستند. مواردی مانند صله رحم، حق استاد بر شاگرد، حق همسایه، محبت به دیگران، خیرخواهی و... از این جمله‌اند. عدم صله رحم و عدم رعایت ادب و احترام نسبت به استاد و مانند آن از امور ناروا به شمار می‌روند. اما چنین کارهایی مستوجب طرح شکایت در دادگاه و پیگیرد قانونی نیست. اما حقوقی مانند پرداخت زکات و حق نفقه همسر و... که در صورت تخلف قابل پیگرد قانونی است، از سنخ مسائل حقوقی- قانونی می‌باشند. (رک: مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ص۸۱)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فصل هفتم: خلاصه، نتایج و پیش‌نهادها

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مقدمه

در این تحقیق تامین اجتماعی به عنوان یکی از مهمترین و اساسی‌ترین موضوعات زندگی اجتماعی انسان که در تمامی مکاتب فکری به خصوص اسلام مورد تاکید قرار گرفته است، به بحث گذاشته شد. هدف تحقیق این بود که با مطالعه تجربه تاریخی صدر اسلام و نقد و بررسی تجارب جوامع سرمایه‌داری و جمهوری اسلامی ایران و شناخت واقعیت‌های عینی موضوع، این مسئله را بر منابع معرفت دینی (اعم از نقلی و عقلی و تجربی) عرضه نموده و خطوط کلی چگونگی سامان‌دهی مشکلات تامین اجتماعی در دانش اقتصاد اسلامی را تبیین نماییم.

تحقیق دارای دو سوال اصلی بود: **اول** این که: الگوهای تامین اجتماعی متعارف در کشورهای پیشرفته سرمایه‌داری و ایران دارای چه نقاط و قوت ضعفی هستند؟ و **دوم**: الگوی سازگار با مبانی و اهداف اسلامی چگونه خواهد بود؟ فرضیه تحقیق در باره سوال اول این بود که: الگوهای تامین اجتماعی مرسوم علیرغم برخورداری از برخی نقاط قوت، به لحاظ سازگاری درونیِ عناصر (مبانی، اهداف و راهبردها)، نتایج عملکردی، و سازگاری با مبانی اسلامی با اشکالات زیادی موجه‌اند؛ و فرضیه دوم این که: الگوی تامین اجتماعی سازگار با نگرش اسلامی(مبانی، اهداف و ضوابط فقهی)، دارای ۳ راهکار اصلی است؛ تدارک خصوصی، تکافل عمومی و تضامن دولتی. پاسخ سوال اول و اثبات فرضیه نخست در فصول سوم و چهارم و بخشی از مطالب فصل پنجم تحقیق ارائه گردید؛ و فصول دوم و ششم و بخشی دیگر از فصل پنجم برای پاسخگویی به سوال دوم و اثبات فرضیه دوم در نظر گرفته شد. در این فصل خلاصه‌ای از نتایج آن‌ها و پیش‌نهادهای تحقیق را بیان خواهیم نمود.

۷-۱. خلاصه و نتایج مربوط به سوال و فرضیه اول

۷-۱-۱. بررسی ماهیت الگوی تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری

در فصل سوم به بررسی تاریخچه، مبانی، اهداف، راهبردها و شیوه‌های تامین مالی تامین اجتماعی در نظامهای سرمایه‌داری پرداختیم. ملاحظه نمودیم که در نظام‌های سرمایه‌داری لیبرال به دلیل نوع عقایدی که بنیانگذاران مکتب سرمایه‌داری در باره انسان و نوع تعامل فرد و جامعه در رسیدن به خیر و سعادت و کفایت نظام بازار برای تامین منافع اجتماعی ابراز داشتند، مبنا و منطقی برای توجیه برنامه‌های تامین اجتماعی وجود نداشت. پس از دو قرن تجربه زیانبار حاکمیت این تفکر و مشاهده عریان فجایع ناشی از آن، به ناچار، ناکارآمدی این مکتب در برخی از زمینه‌ها و لزوم بازنگری در برخی از سیاست‌های عملی آن پذیرفته شد و پیدایش نظامهای تامین اجتماعی معاصر مرهون این بازنگری بود. ضرورتهایی چون

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جلوگیری از حاکمیت کمونیسم، بحرانهای اقتصادی(نجات سرمایه‌داری از پرتگاه سقوط) و وجود همبستگی انکارناپذیر میان رفاه افراد جامعه، عامل اصلی این چرخش عملی بود، اما توجیه فلسفی این امر هنوز در کشمکش نظریه‌های مختلف عدالت اجتماعی میان مطلوبیت گرایان، رالزین‌ها و اختیارگرایان راه به جایی نبرده است؛ در حالیکه نظریه عدالت جان رالز تلاش زیادی دارد تا در چارچوب سنت لیبرالیسم و قراردادگرایی جایی برای برقراری نظام تامین اجتماعی در نظام بازار دست و پا کند، پایه‌های فلسفی این نظریه از منظر دولت حداقلی اختیارگرایان، مورد انتقادهای گسترده‌ای قرار گرفته است. علیرغم این چالش نظری که هنوز هم ادامه دارد فشار واقعیت‌های اجتماعی مجال هر گونه انکار ضرورت تامین اجتماعی را از نظام‌های سرمایه‌داری سلب نمود و به تدریج این امر در معاهدات و سازمان‌های بین المللی مرتبط نیز، به عنوان یکی از حقوق اساسی انسان‌ها به رسمیت شناخته شد.

نظام‌های سرمایه‌داری پس از پشت سر گذاردن دوران انکار اولیه، از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم (به ویژه پس از جنگ جهانی دوم) اقدام به تاسیس نظام‌های تامین اجتماعی نمودند و علیرغم تکثر و تنوعی که در میان جریانهای سیاسی داخل مکتب سرمایه‌داری وجود داشت در مجموع، تا دهه ۱۹۸۰ روند رو به توسعه‌ای از دخالت دولت در این زمینه را تجربه نمودند. در مورد اهداف تامین اجتماعی دیدگاههای مختلفی وجود دارد رویکرد اولیه به تامین اجتماعی تضمین درآمد برای کسانی بود که دارای سابقه اشتغال‌اند و بر جامعه حق دارند. این رویکرد بیشتر با بیمه‌های اجتماعی مناسبت داشت. در مقابل، کسانی مانند لاروک و بِوِریج عقیده داشتند که هدف سیاست‌های تامین اجتماعی عبارت است از تضمین آسایش خاطر هر فرد به طوری که در تمام موقعیت‌ها مانند زمانی که شرایط مناسب را داراست قادر به تامین معیشت خود و افراد تحت تکفلش باشد. در این رویکرد هدف تامین اجتماعی رفع نیاز افراد، صرف نظر از نقش آن‌ها در جامعه و حقی است که به واسطه نقش خود بر جامعه پیدا کرده‌اند. دولت رفاه (به مفهوم حداکثری آن)، بر پایه چنین بینشی در انگلستان پایه گذاری شد و با گسترش به سایر نقاط اروپا، طی سه دهه پس از جنگ جهانی دوم دوران طلایی خود را پشت سر گذاشت و طی این مدت با فراهم کردن شرایط زندگی رضایتمندانه برای اکثریت شهروندان، توانست الگوی عملی‌ای از همزیستی مناسبات سرمایه‌داری با نظام اجتماعی مبتنی بر رفاه عمومی را به نمایش بگذارد.

مواضع جریان‌های سیاسی در باره دولت رفاه به سه رویکرد اصلی تقسیم می‌شود: رویکرد راست گرا؛ که بیشتر بر مکانیسم بازار و رفتار عقلایی افراد تاکید دارد و در ناحیه ارائه خدمات بر افراد مستحق متمرکز می‌شود و برای خانواده و موسسات خیریه نقش مهمی قائل است؛ رویکردهای سوسیال دموکرات که در نقطه مقابل رویکرد راست‌گرا قرار دارد و رویکرد راه سوم که می‌کوشد با درس گرفتن از تفریط‌های جریان راست‌گرا و افراط‌های سوسیال دموکراسی راه حل سومی برای فائق آمدن بر مشکلات پیدا کند. از

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

نظر الگوهای رفاهی، رویکرد راست گرا در الگوی محدود(مانند آمریکا)، رویکرد سوسیال دموکراسی در الگوی جامع(مانند کشورهای اسکاندیناوی) و رویکرد راه سوم میان آن دو قرار می‌گیرد(مانند حزب کارگر جدید انگلستان)

علیرغم اختلافات مزبور، امروزه اکثر نظام‌های تامین اجتماعی در جوامع سرمایه‌داری کم و بیش مواردی چون: سالمندی و بازنشستگی، بیماری و خدمات بهداشتی، بیکاری، فوت سرپرست خانواده، عائله مندی، ناتوانی در انجام کار و افراد زیر خط فقر را تحت پوشش قرار می‌دهند.

الگوهای تامین اجتماعی معمولا برای ارائه خدمات از سه راهبرد حمایتی، بیمه‌ای و امدادی استفاده می‌کنند. در راهبرد بیمه‌ای معمولا با مشارکت کارگر، کارفرما و دولت ماهانه درصدی از دستمزد فرد شاغل به عنوان حق بیمه اخذ و در زمان بیکاری، بیماری، فوت، بازنشستگی و... مزایایی به او پرداخت می‌شود. بیمه‌های اجتماعی بر اساس قانون مشخصی و توسط یک سازمان عمومی که با نظارت و مدیریت عالی دولت اداره می‌شود عمل می‌کنند و اراده و اختیار بیمه‌شده در آن دخالتی ندارد؛ راهبردهای حمایتی مبتنی بر تابعیت یا اقامت شهروندان به صورت همگانی است. این راهبرد عمدتاً به اعتبارات دولتی (بودجه عمومی) وابسته است و کلیه اقشار آسیب‌پذیر اجتماعی را که به دلیل ناتوانی در کسب درآمد قادر به تامین معیشت خود و خانواده نیستند، تحت پوشش قرار می‌دهد؛ راهبردهای امدادی شامل کمک‌های دولتی، مردمی و گاه بین‌المللی است که به طور مقطعی به آسیب دیدگان از حوادث و بلایای طبیعی و قهری مانند سیل، زلزله، آتش‌سوزی‌های وسیع و همچنین بلایای غیر طبیعی همانند جنگ، انفجارهای شیمیایی و اسکان پناهندگان ارائه می‌شود.

مخارج تامین اجتماعی در نظام‌های بِوِریجی مانند انگلستان و دانمارک عمدتا از روش مالیاتی و در نظام‌های بیسمارکی مانند فرانسه و آلمان عمدتا از کسورات بیمه‌ای تامین مالی می‌شوند. در روش‌های بیمه‌ای سه شیوه فرعی برای مدیریت منابع و مصارف وجود دارد که عبارتند از: شیوه ارزیابی سالانه (Pay as you go)، شیوه ذخیره گذاری کامل (Fully Funded) و شیوه ذخیره گذاری جزئی-(Partial Funding) با وجود تفاوت‌های اندکی که در مباحث نظری در باره نقش خانواده و موسسات خیریه در ارائه خدمات تامین اجتماعی به چشم می‌خورد، در مقام عمل تأمین اجتماعی در غالب کشورها از وظایف سازمان‌های دولتی و عمومی دانسته شده است.

با بروز بحران اقتصادی ۱۹۷۳، دوران افول دولت رفاه آغاز شد و با گذشت زمان، به خصوص پس از بحران مالی ۲۰۰۸ و بحران بدهی دولت‌ها در ۲۰۱۱ به مرحله فروپاشی خود نزدیک گردید. بخش پایانی فصل سوم به بررسی این پدیده اختصاص یافت و نقش عوامل و تحولات سیاسی، جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در این امر تبیین گردید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۷-۱-۲. بررسی ماهیت الگوی تامین اجتماعی ایران

در بخش میانی فصل پنجم الگوی تامین اجتماعی رایج در ایران را بررسی نمودیم. در بررسی پیشینه این الگو ملاحظه نمودیم که نقطه آغاز این الگو در اوایل دوره پهلوی با تقلید از الگوهای غربی شکل گرفت و در طول سالیان پس از آن، نهادهای مربوطه که عمدتا شامل نهادهای بیمه‌ای است طراحی و تاسیس گردیدند و در سالهای پس از انقلاب هم علیرغم تاکید بر برخی از طرح‌های ابتکاری، شاکله کلی نظام در قالب راهبردهای سه‌گانه بیمه‌ای، حمایتی و امدادی ادامه یافت و در قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی مصوب ۱۳۸۳ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. یکی از ویژگیهای اقتصاد ایران که به دلیل اجرای سیاست هدفمندی و گستردگی دامنه آن کارکردهای تامینی و حمایتی نیز پیدا نموده است، اعطای یارانه‌های دولتی است. این امر نیز در فصل پنجم مورد بررسی قرار گرفت. در مطالعه الگوی تامین اجتماعی ایران علاوه بر بررسی موضوع در قانون اساسی جمهوری اسلامی، قوانین برنامه‌های توسعه ۵ ساله و قوانین عادی و مقررات رسمی کشور، عناصر و نهادهای نظام جامع تامین اجتماعی در زمینه هر سه راهبرد آن را نیز بررسی نمودیم. در خصوص مورد اخیر، جایگاه، وظایف، منابع، مصارف، شاخص‌های بیمه‌ای، شواهد و اطلاعات آماری و شیوه مدیریت مالی تامین اجتماعی هر یک از این نهادها به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفت.

۷-۱-۳. بررسی نقاط قوت و ضعف الگوهای رایج در جوامع سرمایه‌داری

در فصل چهارم به نقد و بررسی الگوهای تامین اجتماعی در نظام‌های سرمایه‌داری پرداختیم. نکته اولی که در این قسمت مورد تاکید قرار گرفت، دست‌آوردها و نقاط قوت تامین اجتماعی در عصر جدید بود. در این زمینه ملاحظه نمودیم که تامین اجتماعی، اقشار فقیر و متوسط جامعه را از حالت تبعیدی اجتماعی بودن بیرون آورده و به آن‌ها حق مشارکت فعال و قدرت اعمال آن را اعطا نمود. یکی از اهداف اولیه تأمین اجتماعی تعدیل توزیع درآمد بوده است که در این زمینه موفقیت‌های قابل توجهی داشته است. فقر، بیماری و محرومیت غالباً از میان برداشته شده است در بیشتر کشورها، بین وضع آنهایی که در بحران دهه‌ی ۱۹۳۰ بیکار بودند با آنهایی که در شرایط اقتصادی دهه‌ی ۱۹۷۰ بیکار شدند، تفاوتی بسیار فاحش وجود دارد. به علاوه، از جنگ دوم به بعد، فاصله‌ی درآمدها در کشورهای مختلف اروپایی به طور کلی سیری نزولی پیموده است. تأمین اجتماعی از طریق بهبود تغذیه، بهداشت، امنیت جسمی و روانی و آموزش بر انباشت سرمایه انسانی و رشد بهره وری نیروی کار نیز تأثیر مستقیم گذاشت و درست به همین دلایل است که امروزه علیرغم اختلاف نظرهای زیادی که در باره برخی روش‌ها و سطح بهینه تامین اجتماعی به چشم می‌خورد، اجماع مستحکمی از اقتصاددانان در باره مقبولیت کلیت آن وجود دارد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و هنوز جایگاه اول خود را در برنامه‌های دولت در اکثر کشورها حفظ کرده است. چنانکه در ایالات متحده در سال ۱۹۹۷ تأمین اجتماعی و هزینه‌های رفاه بیش از یک سوم بودجه دولت فدرال را شامل میگردید و در پاره ای از کشورهای صنعتی از جمله آلمان بودجه تأمین اجتماعی تا میزان یک سوم تولید ناخالص ملی را شامل می‌شود.

تردیدی وجود ندارد که وجود سیستم‌های تامین اجتماعی فعلی در مقایسه با شرایط عدم وجود آن‌ها نسبت به حل بسیاری از مشکلات و چالشهای اجتماعی مفید بوده است. اما با این حال به خاطر نادرست بودن برخی روشهای تامین اجتماعی متعارف، و بحرانهای فراوانی که سیستم‌های تامین اجتماعی و دولتهای رفاهی با آن روبرو شده‌اند، امروزه پایداری این نظام‌ها با تهدیدات زیادی مواجه گردیده و این امر به یکی از پیچیده‌ترین و پرچالش‌ترین مباحث برای بسیاری از دانشمندان علوم اجتماعی تبدیل شده است. در این فصل اشکالات الگوهای رایج در نظام‌های سرمایه‌داری مورد بررسی قرار گرفت که اهم آن‌ها عبارتند از:

۷-۱-۳-۱) تناقض و ناسازگاری مبانی نظام سرمایه‌داری با تامین اجتماعی: مهمترین اشکال الگوهای مزبور خلا تئوریک توجیه تامین اجتماعی در جهان‌بینی اقتصادی نظام سرمایه‌داری است و به دلیل این که برنامه‌های تامین اجتماعی بدون بازنگری در این جهان‌بینی و عمدتا در مواجهه با تنگناهای عینی برقرار گردیدند در صحنه عمل با تناقضات متعددی مواجه گردیدند که اهم آن‌ها عبارتند از: تناقض اصول و هنجارهای نظام سرمایه‌داری با تامین اجتماعی، تناقض فردگرایی و خاستگاه تامین اجتماعی، تناقض آزادی اقتصادی و لزوم دخالت دولت برای برقراری تامین اجتماعی، تناقض مصرف گرایی و اهداف تامین اجتماعی، تناقض سود محوری و انباشت ثروت با تعدیل توزیع ثروت و درآمد، تناقض ربا خواری و عدالت اجتماعی، تناقض لیبرالیسم اخلاقی و فرهنگی با نقش حمایتی نهادهای اجتماعی و تناقض رقابت اقتصادی با توازن اجتماعی.

۷-۱-۳-۲) عدم توجه به نیازهای معنوی: یکی از خلأهای اساسی در الگوهای معاصر تامین اجتماعی خالی بودن آن‌ها از اهداف تربیتی و معنوی است. در بینش ماتریالیستی و لیبرالیستی به انسان و جهان، نیازهای معنوی و تربیتی انسان، به ویژه نیاز به شکوفایی معنوی که بدون آن هیچ آرامش واقعی در زندگی انسان برقرار نخواهد شد، نادیده گرفته شده است. در راهکارهای اسلامی تامین اجتماعی به وضوح تاکید شده است که یکی از آثار اصلی زکات و انفاق، رشد و تکامل معنوی فرد کمک کننده است و در طرف موارد تحت پوشش آن نیز اموری مانند تسهیلات تشکیل خانواده و ازدواج جوانان از جهت آثار و برکات معنوی آن برای فرد و جامعه مورد توجه قرار گرفته است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۷-۱-۳-۳) نواقص مربوط به توزیع درآمد و عدالت اجتماعی: الگوهای تامین اجتماعی رایج در بیشتر طرح‌های خود، چه در ناحیه درآمدها و چه در ناحیه مصارف، از روشهای عام گرایانه غیرعادلانه استفاده می‌کنند؛ مثلاً طرحهای بزرگی مانند بیمه‌های بازنشستگی و خدمات درمانی از طریق حق بیمه‌های عموم شاغلان (صرف نظر از فقر و غنای آنان) تامین مالی می‌شوند و در ناحیه تخصیص مزایا نیز بر ملاک‌های عامی مانند: رسیدن فرد به سن معین و داشتن همسر و فرزند عمل می‌نمایند؛ اعم از آنکه فرد مورد نظر نیازمند کمک باشد و یا نباشد. این گونه روش‌ها علاوه بر این که به لحاظ اداری مستلزم دیوانسالاری گسترده و از نظر مالی بسیار پرهزینه‌اند با عدالت اجتماعی هم سازگار نیستند، به ویژه با توجه به این جهت که بسیاری از کسانی که موظف به پرداخت حق بیمه هستند ممکن است خود مستحق دریافت کمک باشند.

علاوه بر این، طرح‌های بیمه‌ای موجب برخی انتقال‌های ناموجه درآمد نیز می‌باشند. مثلا یک فرد متاهل، با این که سهام مشابهی نسبت به یک فرد مجرد پرداخت کرده است، صرفا به این دلیل که ازدواج کرده است، مزایای بیشتری دریافت می‌کند. همچنین برخی افراد ممکن است بدون آنکه استحقاق داشته باشند، مزایای بیشتری نسبت به حق بیمه پرداختی خود کسب کنند.

۷-۱-۳-۴) ناموجه بودن پاره‌ای از طرح‌های دولتی از منظر سلب آزادی‌های افراد: امروزه کلیت این قضیه که عملکرد بازار آزاد در برخی موارد ناقص است و دخالت دولت در آن زمینه‌ها منافع کل جامعه را بهبود می‌بخشد، مورد اتفاق نظر همه اقتصاددانان است، اما در این مطلب هم تردیدی نیست که توسعه بیش از حد دخالت‌های دولت موجب سلب آزادیهایی می‌شود که منبع ارزان و خودکار جوشش ثروت و پیشبرد اهداف جامعه شمرده می‌شوند. بنابراین حداکثر منافع اجتماعی وقتی حاصل خواهد شد که حد بهینه‌ای از دخالت دولت در امور مردم رعایت شود. یکی از ایرادهای وارد به تامین اجتماعی معاصر تجاوز از این حد بهینه در خصوص پاره‌ای از طرح‌ها مانند طرح‌های عمومی بازنشستگی است.

گستردگی بیش از حدّ برنامه‌های تامین اجتماعی، دولت را در این جایگاه قرار می‌دهد که به جای افراد تصمیم می‌گیرد که مصرف و یا تولید چه چیزی برای آن‌ها خوب است، چه مقدار پس‌انداز لازم است، چگونه باید سرمایه‌گذاری کرد و... این امر تداعی کننده این واقعیت است که نظام تامین اجتماعی با مفروض گرفتن سفاهت افراد، ولایت بر اموال آنان را به عهده گرفته و شهروندان خلاق و فعال را به واسطه دولت رفاه به مشتریانی تبدیل نموده است که نه اجازه دارند برای خود تصمیم بگیرند و نه برای مشکلاتشان خود راه حل بیابند. چنین رفتاری به مرور زمان احساس وابستگی، بی اختیاری و بی مسئولیتی را در وجود افراد نهادینه کرده است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۷-۱-۳-۵) عدم سازگاری با مصالح اجتماعی(کارآیی و رشد بلند مدت): برنامه‌های تامین اجتماعی به دلیل بهبود سلامت، آموزش و تغذیه کارگران بر کیفیت نیروی کار تاثیر مثبت به جای می‌گذارند اما ممکن است از جهات مختلفی مانند: محددیت سنی کار(بازنشستگی اجباری)، تضعیف انگیزه کار با بیمه‌های بیکاری، بازنشستگی پیش از موعد، تحمیل هزینه‌های سنگین تأمین اجتماعی بر کارفرمایان و کاهش انگیزه استخدام، و مهاجرت سرمایه‌های اشتغال آفرین به خاطر بالا بودن دستمزد ناشی از تحمل حق بیمه اجباری توسط کارفرما، بر کمیت آن اثر منفی داشته باشند.

۷-۱-۳-۶. وابسته کردن افراد و سلب خوداتکایی از آنها: یکی از ویژگیهای یک تامین اجتماعی مطلوب این است که بتواند با ارائه خدمات مناسب، برای اکثریت افراد جامعه شرایطی را فراهم سازد که در درازمدت بتوانند بدون دریافت حجم بالایی از کمک‌های دولتی، نیازهای عادی زندگی خود را تامین نمایند. با این حال الگوهای تامین اجتماعی معاصر متکی بر روش‌هایی است که در جهت عکس چنین خصیصه‌ای عمل می‌کنند.

۷-۱-۳-۷. پرهزینه بودن و دامن زدن به بحران‌های مالی دولت: مهمترین چالش عملی سیستم‌های تامین اجتماعی که امروزه تقریبا به یک معضل غیر قابل حل برای اکثر دولت‌های رفاه تبدیل شده است کسری بودجه و بحران مالی این سیستم‌هاست. وجود دو ویژگی این نظام‌ها را در معرض بحران‌های مالی قرار می‌دهد. ویژگی اول روش تامین مالی در نظام‌های موازنه سالانه(pay as you go) است که به طور فزاینده، لزوم وضع مالیات بیشتر برای حفظ سطح قبلی خدمات را ایجاب می‌نماید. ویژگی دوم به کارگیری شیوه‌های توده وار و عام گرایانه در تخصیص مزایای بسیاری از طرح‌های تامین اجتماعی مانند: مستمری بازنشستگی، بیکاری و بیماری است که بسیار پرهزینه است.

دولت‌های غربی برای حل مشکل تامین مالی این طرح‌ها و استمرار خدمات رفاهی، ابتدا سیاست‌هایی مانند: اشتغال زنان و کاهش موالید و کنترل جمعیت را طراحی نمودند که این امر، مشکلات دیگری مانند سالخوردگی جمعیت را باعث گردید و موجب تعمیق بیشتر بحران شد. اقدام بعدی، افزایش مالیات‌ها بود که آن هم علیرغم این که تا نهایت درجه ممکن اعمال گردید، افاقه‌ای نداشت و بالاخره مسئله‌ای به نام کسری بودجه و بحران مالی نظام‌های تامین اجتماعی رقم زده شد. دولت‌های رفاهی برای خواباندن این مشکل به ناچار به سمت استقراض سوق داده شدند که در واقع به نوعی طفره رفتن از حل واقعی مشکل و انتقال آن به نسل بعدی محسوب می‌شود. اما این کار نیز به مرور زمان بدهی‌های انباشته دولت و معضل بزرگتری به نام بدهی دولت‌ها را پایه گذاری نمود؛ به گونه‌ای که هم اینک سالهاست که بدهی قریب به اتفاق دولت‌های رفاه اروپایی از خط قرمز آن یعنی یک سوم تولید ناخالص داخلی فراتر رفته است. این پدیده، امروزه برخی از دولت‌های رفاهی را در آستانه ورشکستگی کامل و برخی دیگر را در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

باتلاق بحران بدهی‌ها فرو برده و موجبات کاهش مداوم رتبه اعتباری آن‌ها را فراهم نموده است و این نیز به معنای به پایان رسیدن دوره استقراض و انتقال مجدد مشکل به نسل‌های بعدی است. نمونه روشن این فرجام محتوم، دولت یونان است که هم اکنون بدهی آن، علیرغم به کار بست تمامی سیاست‌های ریاضتی، از رقم باور نکردنی ۱۶۰٪ GDP این کشور فراتر رفته است. چنین وضعیتی کم و بیش برای سایر دولت‌های اروپایی نیز صادق است. بنا به گزارش سال ۱۹۹۹ OECD در فاصله سالهای ۱۹۸۱ تا ۱۹۹۸ میزان بدهی دولت‌های اروپایی به شدت و به طور میانگین بیش از ۴۰٪ رشد یافت؛ به گونه‌ای که در پایان این دوره، بدهی دولت ایتالیا ۱۲۰٪، اسپانیا ۷۳٪، سوئد ۷۰٪، فرانسه ۶۷٪، آلمان ۶۳٪ و انگلستان به ۵۷٪ GDP این کشورها بالغ گردید و در مجموع، بدهی عمومی ۲۷ کشور اروپایی از مرز ۷۹/۳ درصد تولید ناخالص داخلی کشورهای عضو در سال ۲۰۰۹ به ۱/ ۸۵ درصد در سال ۲۰۱۰ رسیده است.

۷-۱-۳-۸. عدم سازگاری با انگیزه‌های خیرخواهانه و ارزشهای معنوی: الگوهای رفاهی غربی همچنین موجب تضعیف نهادهای خیریه گردیده‌اند. زیرا علاوه بر این که مبانی اعتقادی و هنجاری این الگوها موجب مهجوریت نهادهای خیریه گردید، گسترش مسئولیت‌های دولت نیز به مرور زمان انگیزه‌های اقدامات خیرخواهانه افراد را- به این امید که حالا دیگر دولت از همه نیازمندان مراقبت می‌کند و دیگر موضوعی برای مسئولیت آن‌ها باقی نمانده است- تضعیف نموده است. تضعیف خانواده یکی دیگر از پیامدهای منفی این الگوها بود. در سیستم‌های سنتی، زنان بسیاری از خدماتی را که امروزه دولت‌ها با هزینه‌های سنگین اداری و غیر اداری انجام می‌دهند، به سادگی و بعضا رایگان انجام می‌دادند و در عین حال حضور آنان در خانه همانند اکسیر محبتی بود که موجبات انسجام، شادمانی و پایداری خانواده را فراهم می‌نمود. پس از آنکه دولت‌های رفاه برای جبران کمبود منابع مالی خود از طریق حق بیمه زنان و همچنین تامین نیروی کار برای مراکز خدماتی و درمانی دولتی، کانون خانواده را از وجود آن‌ها خالی کردند، این کار علاوه بر اینکه روش ارزان قیمت خدمات اجتماعی آنان را با روش‌های پرهزینه دولتی جایگزین نمود، کارکردهای تربیتی خانواده را نیز به محاق برد.

۷-۱-۳-۹. عدم شفافیت در اهداف تامین اجتماعی: افراد تحت پوشش برنامه‌های تامین اجتماعی حداقل دارای سه نوع متمایز از هم هستند. گروه اول کسانی هستند که به دلیل عواملی از قبیل معلولیت‌های جسمی اصلا قادر به کار نیستند و یا درآمد مکفی برای امرار معاش ندارند، این گروه باید تحت پوشش برنامه‌های توزیع درآمدی و حمایتی قرار گیرند. گروه دوم کسانی هستند که قادر به کار هستند ولی در جریان زندگی با حوادث غیر قابل پیش بینی مانند بیماری، بیکاری، حوادث طبیعی و... مواجه شده و نیازمند حمایت شده‌اند. نیاز این گروه را می‌توان با برنامه‌های بیمه‌ای و پوشش ریسک برطرف نمود.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دسته سوم کسانی هستند که به علت کوته بینی، برای دوران سالمندی و ازکارافتادگی خود پس‌انداز لازم را به عمل نیاورده ودچار فقر می‌شوند، چاره این گروه جبران خدمت (از طریق پس‌انداز اجباری) است. راهبردهای فعلی تامین اجتماعی به ویژه راهبردهای بیمه‌ای میان این سه نوع هدف و نیاز تفکیک قائل نمی‌شوند و این عدم شفافیت مشکلات زیادی را به بار آورده است.

۷-۱-۴. نقاط قوت و ضعف الگوی تامین اجتماعی ایران

نقاط قوت و ضعف تامین اجتماعی ایران را در بخش پایانی فصل پنجم بررسی نمودیم. از نظر نقاط قوت، مهمترین نقطه قوت تامین اجتماعی در ایران جایگاه مستحکم آن در قانون اساسی است که در اصول متعددی از آن (از جمله اصول دوم، سوم، بیست و نهم و...)، تامین اجتماعی به عنوان یکی از مبانی اعتقادی نظام جمهوری اسلامی و حقوق همگانی افراد مورد تاکید قرار گرفته است. در قوانین و مقررات عادی از جمله آیین‌نامه چتر حمایتی مصوب ۱۳۸۴ دولت هشتم نیز ایده‌های بسیار خوبی در زمینه رفع فقر و تامین نیازهای معیشتی مردم مطرح گردیده است. از دیدگاه عملی، تامین اجتماعی ایران نقاط قوت فراوانی دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به اجرای ده‌ها اقدام اساسی مانند طرح‌های عمران روستایی، اعمال طرح‌های متعدد توازن منطقه‌ای و کمک به جلوگیری از عقب‌ماندگی استان‌های کمتر توسعه یافته و محروم کشور، اصلاح نظام قیمت گذاری و خرید تضمینی محصولات کشاورزی، توزیع گسترده و همگانی کالاهای اساسی یارانه‌ای در شهر و روستا، تسهیلات ازدواج جوانان، سهام عدالت، مسکن مهر، هدفمندسازی یارانه‌ها، تاسیس نهادهای حمایتی متعدد، توسعه راهبردهای بیمه‌ای و... اشاره نمود.

در نتیجه اجرای این طرحها، علیرغم شرایط ناشی از ویرانی‌های قبل از انقلاب، جنگ تحمیلی، توطئه‌های داخلی و تحریم‌های مستمر اقتصادی، شاخص‌های توسعه اجتماعی ایران، روند رو به بهبودی را طی نموده است؛ به نحوی که درصد جمعیت زیر خط فقر و میزان نابرابری، مستمراً کاهش یافته؛ کیفیت زندگی و وضعیت بهداشتی و سطح سلامت و آموزش‌های عمومی بهبود یافته است. شاخص توسعه انسانی ایران در سال ۱۹۸۰ برابر با ۴۳۷/ بوده است که در سال ۲۰۱۱ به ۰/۷۰۷ بالغ گردید و رتبه ایران را از کشورهای دارای توسعه انسانی پایین به گروه کشورهای دارای توسعه انسانی بالا ارتقا بخشید. در بُعد توزیع درآمد، در حالیکه ضریب جینی ایران در سال ۱۳۵۸ برابر با ۰/۴۶۱۸ بوده است، گزارش اخیر سازمان ملل این ضریب را برابر با ۰/۳۸۳ اعلام کرده است.در زمینه روند فقر و محرومیت نیز تحقیقات متعددی حاکی از کاهش درصد افراد زیر خط فقر پس از انقلاب بوده است.

علیرغم نقاط قوت فوق، تامین اجتماعی در ایران با نقاط ضعف فراوانی نیز روبروست. با توجه به وجوه اشتراک تامین اجتماعی در ایران و جهان، به خصوص در بخش راهبردهای بیمه‌ای و شیوه تامین مالی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

آنها، بسیاری از مشکلات و نقاط ضعف رفاه و تامین اجتماعی در کشورهای غربی در مورد ایران نیز تا حدود زیادی صادق است. از این رو از طرح مجدد آن‌ها برای ایران خودداری گردید و صرفا به اهم مواردی که اختصاصی الگوی تامین اجتماعی ایران هستند پرداختیم.

مهمترین خلأ در نظام تامین اجتماعی ایران نیز فقدان تئوری اسلامی- ایرانی تامین اجتماعی است و در این زمینه کمتر شاهد نظریه پردازی‌های بنیادی از جنس نظریه‌پردازی شهید صدر بوده‌ایم و این در حالی است که اندیشه‌ها و راهکارهای ارائه شده در قانون اساسی و قوانین عادی نظام نیز در موارد زیادی در مقام عمل جدی گرفته نشده است. مثلا در قانون اساسی بر استحکام خانواده تاکید زیادی شده که اقدام چشمگیری در خصوص آن به عمل نیامده و در ماده چهار قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی و ماده ۹۵ قانون برنامه چهارم و آیین‌نامه چتر حمایتی، وزارت رفاه مکلف گردید سالانه معادل درآمدی خط فقر شدید خانوار و خط فقر مطلق را با استفاده از آمارهای مرکز آمار ایران و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران محاسبه و اعلام نماید و در مواد ۳ و ۴ آیین‌نامه مزبور مقرر گردیده بود، خانوارهای دارای فقر شدید به صورت کامل تحت پوشش چتر ایمنی رفاه اجتماعی قرار گیرند. متأسفانه نهادهای مسئول تاکنون به وظایف قانونی خود در این زمینه عمل ننموده‌اند. در صورتی که مسلما با بذل توجه به آن‌ها در اجرای قانون هدفمندی یارانه‌ها انقلاب عظیمی در زمینه رفع و محرومیت از کشور قابل تحقق بود.

علیرغم پیشرفت‌هایی که در بالا ذکر گردید، در یک ارزیابی کلی از وضعیت موجود می‌توان گفت گرچه آمار دقیقی از میزان جمعیت زیر خط فقر در دست نیست ولی شواهد متعدد حاکی از قرار داشتن بخش قابل توجهی از مردم ایران در زیر خط فقر است. بر اساس گزارش سال ۲۰۱۱ سازمان ملل، در میان ۱۳۱ کشوری که مورد بررسی قرار گرفته‌اند، ایران از نظر میزان ضریب جینی در رتبه ۵۴ قرار گرفته است که چندان رضایت بخش نیست. در زمینه بهداشت و درمان نیز هم اکنون بالغ بر ۵۴/۸ درصد هزینه‌ها از جیب مردم پرداخت می‌شود که با احتساب حق بیمه‌های پرداختی آنان این رقم بیشتر از ۶۰ تا ۷۰ درصد می‌شود. بین ۱۰ الی ۱۷ درصد مردم هنوز تحت پوشش هیچ گونه بیمه‌ای نیستند. خدمات موسسات بیمه‌ای بسیار ناقص است به گونه‌ای که بیش از ۱۷۰۰ نوع خدمات از شمول بیمه خارج‌اند و نابسامانی در پرداخت صورت حساب مراکز درمانی توسط بیمه‌ها، مقبولیت دفترچه‌های بیمه را به شدت تضعیف کرده است. بیماری‌های صعب‌العلاج نیز سالانه ۷,۵ درصد مردم (معادل ۵/۵ میلیون نفر) را به زیر خط فقر می‌کشند.

یک نکته بسیار اساسی که در تحلیل وضعیت موجود باید مورد توجه قرار داد این است که بسیاری از این مشکلات بیش از آنکه به نارسایی نظام تامین اجتماعی مربوط شود به عوامل ناسازگار با تامین اجتماعی به محیط کلان نظام اقتصادی و اجتماعی مربوط می‌شوند. برخی از مهمترین این عوامل مانند: تورم،

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بیکاری و فضای نامناسب کسب و کار، فساد مالی و اداری، ناکارآمدی نظام مالیاتی و عدم توازن در درآمدهای دولت، شکاف ساختاری در الگوی درآمد – مصرف اکثریت خانوارها، روند تهدیدآمیز ساختار جمعیت و خانواده و عدم هدفمندی یارانه‌ها، را مورد بررسی قرار دادیم. با این حال خود نظام تامین اجتماعی هم دارای نقاط ضعف متعددی است که از میان آن‌ها به مواردی چون: عدم سازماندهی مناسب مشارکت‌های مردمی، عدم جامعیت، کفایت و قانونمندی راهبردهای حمایتی، مشکلات مالی صندوقهای بیمه اجتماعی، مشکلات ناشی از مدیریت سرمایه‌های متمرکز، عدم سازگاری پرداخت مستمری‌ها با محاسبات بیمه‌ای اشاره نمودیم. مثلا در سال ۱۳۸۹ دارائی‌های سرمایه‌ای و جاری سازمان تامین اجتماعی علیرغم چندین دهه انباشت سرمایه برابر با ۶۳،۶۲۰،۴۴۶ میلیون ریال بود که حتی کفاف یک سال حقوق و مستمری ۹۵،۴۳۳،۲۱۵ میلیون ریالی آن را نمی‌داد. تامل در این وضعیت فلسفه تصدی‌گری سازمان در امر سرمایه‌گذاری را جدا مورد تردید قرار می‌دهد.

تامین اجتماعی ایران (به ویژه راهبرد بیمه‌ای آن) علاوه بر اشکالات فوق، از منظر فقهی – حقوقی هم با اشکالات و ابهامات فراوانی روبروست که در انتهای فصل پنجم برخی از اهم آن‌ها را در محورهای ذیل مورد بررسی قرار دادیم.

۷-۱-۴-۱) ابهام در ماهیت فقهی- حقوقی تامین اجتماعی بیمه‌ای و توجیه مشروعیت آن: ماهیت فقهی-حقوقی تامین اجتماعی بیمه‌ای از این جهت که آیا همانند بیمه‌های تجاری عقد مستقلی است که باید تابع ضوابط حاکم بر صحت عقود باشد و یا اینکه نوعی حمایت تبرّعی از ناحیه دولت، الزامات قانونی و یا شروط ضمن عقد قراردادهای استخدامی است که احراز مشروعیت و عدم فساد شرط در آن کفایت می‌کند، محل اختلاف است. گروهی با عقد انگاری بیمه‌های تامین اجتماعی و یکسان انگاری آن با بیمه‌های تجاری: معتقدند که تامین اجتماعی یکی از انواع بیمه‌های متعارف است که حقیقت و جوهره آن با بیمه‌های تجاری تفاوتی ندارد. بنابراین حکم بیمه‌های تجاری را به تامین اجتماعی بیمه‌ای هم تعمیم داده‌اند. در حالیکه گروه دیگری رویکرد اختلاف ماهوی میان این دو را برگزیده وحکم متفاوتی برای تامین اجتماعی بدست آورده‌اند.

۷-۱-۴-۲) ناسازگاری با عدالت اجتماعی از منظر اسلامی: ناسازگاری با عدالت اجتماعی، هم در ناحیه تجهیز منابع و هم در ناحیه تخصیص آن، در سطوح درون نسلی و میان نسلی، از اشکالات اساسی تامین اجتماعی بیمه‌ای است. تامین اجتماعی اسلامی، تحمل بار نهایی ناشی از مخاطرات زندگی فقرا را بر گردن اغنیا قرار می‌دهد حال آنکه در تامین اجتماعی بیمه‌ای فقرا باید خودشان این هزینه را تحمل کنند. نمونه آشکار این حقیقت، تحمل مستقیم و غیر مستقیم حق بیمه تامین اجتماعی توسط کارگرانی است که دستمزد آن‌ها کمتر از نصف خط فقر است. کسی که اجبارا کسری از حقوقش برداشت می‌شود -

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

به خصوص در اوایل کار که نیازهای او به مسکن، همسر، وسیله سواری و... بیشتر است- این کسورات بر خلاف ایجاد گشایش در زندگی اوست و ممکن است این وجوه هیچ وقت به او برنگردد و یا وقتی برگردد که نیاز کمتری دارد. در ناحیه تخصیص مزایا نیز تامین اجتماعی به وضوح استحقاق افراد و خصوصییات فردی آن‌ها را نادیده می‌انگارد و صرفا بر اساس فرمول غیر منعطف مزایای قانونی عمل می‌نماید.

نکته دیگر در این زمینه که به عنوان ویژگی ذاتی طرح‌های بیمه‌ای بازنشستگی مورد اتفاق نظر عموم محققان است، انتقال درآمد بین نسلی است. نسلهایی که در دوره جوانی صندوقهای تامین اجتماعی (بی‌اندوخته)، به سن بازنشستگی می‌رسند برنده این بازی هستند اما با ورود صندوق به دوره میان‌سالی و پیری، نسلهای بعدی بازنشستگان، در هر دوره با شدت بیشتری بازنده خواهند بود. به بیان دیگر بیمه‌های اجتماعی بازنشستگی از این جهت شبیه شرکت‌های هرمی هستند که در گستره وسیعی از زمان و افرادِ تحت پوشش عمل می‌نمایند. اولین نسلهایی که به سن بازنشستگی می‌رسند به منزله سرشاخه‌ها(افراد برنده) و نسلهای متاخرتر به منزله زیر شاخه‌ها(افراد بازنده) هستند. امروزه با ورشکستگی صندوق‌های بازنشستگی، این امر به یک معضل اساسی و تقریبا لاینحل برای سیستم‌های تامین اجتماعی دنیا تبدیل شده است.

۷-۱-۴-۳) ابهام در حد و حدود حق تامین اجتماعی: بر اساس قوانین بین المللی و قوانین داخلی ایران، تامین اجتماعی به عنوان یک حق همگانی مطرح شده است. باید راجع به امکان استفاده و یا اسقاط این حق بحث شود آیا اگر کسی(مانند خانواده‌های ثروتمند، زوجین کارمند و...) تامین اجتماعی را به ضرر خود ببیند و یا به هر دلیل دیگری(مانند نارضایتی از خدمات تامین جتماعی) نخواهد از آن استفاده کند اختیار این کار را خواهد داشت؟ در راهبردهای بیمه‌ای عمدتا شاغلان بخش رسمی تحت بیمه اجباری قرار می‌گیرند و برای شاغلان روستایی و خویش فرمایان اختیاری است. درمورد گروه اخیر این سوال مطرح است که اگر آن‌ها نتوانند و یا نخواهند خود را بیمه کنند حقشان چگونه استیفا خواهد شد؟

نکته بعدی این است که اگر تامین اجتماعی یک حق باشد باید دید این حق بر چه کسی است؛ خودش، کارفرما، جامعه، نسل بعدی و یا دولت؟ حد و حدود این حق چیست؟ حد کفاف، حد کفایت، یا مزایای تعیین شده مقطوع توسط سازمان؟ در حال حاضر در این خصوص ابهام وجود دارد؟ قانون معافیت کارگاههای زیر پنج نفر از شمول قانون کار دلالت بر نادیده گرفتن این حق و یا حکم دارد و غیر قابل مصالحه و اسقاط بودن و اجباری بودن و نقش آن در تامین معاش خانواده حاکی از این واقعیت است که تامین اجتماعی یک حکم است و نه تکلیف.

بحث دیگر این است که چه کسانی این حق را دارند: فقرا، شاغلان در بخش رسمی، همه شاغلان، عموم افراد، و یا ...؟ در حال حاضر گفته می‌شود عموم افراد(اصل فراگیری)، ولی این محل تامل است. مثلا

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

کسی که به طور کامل از عهده زندگی خودش برمی‌آید چرا باید حقی هم بر دیگران داشته باشد که او را تامین کنند؟ نظام فعلی تامین اجتماعی در بخش بیمه‌ای که عمده حجم برنامه‌های آن را تشکیل می‌دهد شغل محور است و این سوال پیش می‌آید که گروههای فاقد شغل مانند زنان خانه‌دار و زنان سرپرست خانواده که فاقد درآمد هستند چگونه باید بیمه شوند؟

۷-۱-۴-۴) ناسازگاری تخصیص مزایای بازماندگان با احکام فقهی ارث: اگر تامین اجتماعی را به عنوان یک نوع پس‌انداز اجباری در نظر بگیریم که کسری از درآمد فعلی فرد را برای تامین نیازهای آتی وی و بازماندگانش ذخیره می‌کند، فرد بیمه‌شده در اثر پرداخت حق بیمه مالک عین مال و یا نوعی استحقاق می‌گردد که به لحاظ فقهی دارای مالیت است و در هر صورت نحوه انتقال آن به وارث باید از منظر سازگاری با قوانین ارث اسلامی مورد ارزیابی قرار گیرد. قوانین فعلی تامین اجتماعی از این نظر ابهام دارند.

۷-۱-۴-۵) ابهام در شخصیت حقوقی سازمان تامین اجتماعی: بر اساس برخی مواد قانونی مانند ماده ۱ قانون سازمان تامین اجتماعی و بند لام ماده ۶ قانون نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی، سازمان تامین اجتماعی دارای شخصیت حقوقی مستقل است. با این حال با عنایت به ظواهر برخی مواد قانونی دیگر مانند: ماده ۱۷ قانون جامع، استقلال این سازمان از دولت محل تامل است.

۷-۱-۴-۶) شبهه مالکیت وجوه تامین اجتماعی: در بیمه‌های تجاری مالکیت اموال متعلق به صاحبان شرکت بیمه است ولی معلوم نیست مالکیت اموال مؤسسه تامین اجتماعی متعلق به چه کسی است؟ با توجه به این که این اموال منقول‌اند و از حق بیمه‌های بیمه‌شدگان تشکیل شده‌اند، چگونه می‌توان در این جا یک جهت عامی مانند «عموم بیمه‌شدگان و خانواده‌های آنان» درست کرد و گفت اموال متعلق به آنهاست؟ اگر چنین باشد زیان تامین اجتماعی و ورشکستگی آن به عهده چه کسی خواهد بود؟ اگر تامین اجتماعی منحل شود تکلیف اموال آن چه می‌شود؟ مسائلی از این دست از نظر فقهی نیازمند بحث و بررسی است.

۷-۱-۵. روند اصلاحات تامین اجتماعی در جهان: الگوهای تامین اجتماعی به دلیل اشکالات و ابهامات فوق به طور مداوم در معرض بازنگری و اصلاح قرار گرفته‌اند. در بخش پایانی فصل چهارم و در خلال بخش میانی فصل پنجم اهم اصلاحات مطرح شده را مورد بحث قرار دادیم که به دو دسته تقسیم می‌شدند: اصلاحات پارامتریک مانند تغییر در نرخ‌های حق بیمه، فرمول تعیین مزایا، سن بازنشستگی؛ و اصلاحات ساختاری مانند: انتقال از الگوهای رفاهی جامع به الگوهای محدود، انتقال از نظام‌های بدون اندوخته به نظام‌های اندوخته‌گذاری، خصوصی‌سازی، ایجاد نظام‌های چندلایه و ایجاد طرح‌های بازنشستگی تدریجی(مرحله ای)

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

افزون بر این در مباحث نظری نیز بر مواردی چون: لزوم تجدید نظر در مفهوم و ماهیت رفاه، تمرکز زدایی؛ (جامعه رفاه به جای دولت رفاه) و شفاف سازی جنبه‌های توزیعی و غیر توزیعی تاکید شده بود که به آن‌ها هم اشاره گردید.

در ارزیابی میزان اثر بخشی اصلاحات ملاحظه نمودیم که علیرغم همه تدابیر به کار گرفته شده، روند اصلاحات در تامین اجتماعی با پیچیدگی‌های منحصر به فردی همراه است و بسیاری از مشکلات موجود هنوز حل نشده و به صورت انباشته به نسل‌های بعدی انتقال یافته‌اند. نتیجه‌ای که نهایتا از مطالب مربوط به سوال و فرضیه اول عائد شد این که حل مشکلات موجود؛ چه در سایر جوامع و چه در مورد ایران، کماکان نیازمند نظریه‌پردازی است که در هر کشوری باید متناسب با مبانی فکری و ارزشی و شرایط بومی آن مورد بحث وبررسی قرار داده شود.

۷-۲- خلاصه و نتایج مربوط به سوال و فرضیه دوم

برای پاسخگویی به سوال دوم تحقیق یعنی چگونگی الگوی تامین اجتماعی اسلامی، ابتدا در فصل دوم الگوی برآمده از نظام تامین اجتماعی در صدر اسلام را معرفی نمودیم. آنگاه پس از شناخت نقاط قوت وضعف الگوهای متعارف امروزی و عنایت ویژه به ایده‌های اسلامی طراحان قانون اساسی در اوایل فصل پنجم، در فصل ششم صورت مسئله را به منظور اثبات فرضیه دوم تحقیق، بر آموزه‌های اسلامی عرضه نمودیم. خلاصه یافته‌های این بخش را با نگاهی به تمایزات آن با الگوهای رقیب در این بخش مرور خواهیم نمود.

۷-۲-۱. مبانی تامین اجتماعی: تامین بر اساس عقیده و مقصد شرعی؛ نه از سر اضطرار و الزامات قانونی: تامین اجتماعی در اسلام جزئی از یک نظام الهی است که کانون توجه آن خدای عالمیان است، همو که امنیت بخش حقیقی انسان است و تامین اجتماعی جوهره بُعد اجتماعی دین او و رسم بندگی‌اش شمرده می‌شود. در جهان‌بینی اسلامی تارو پود جامعه انسانی در عرصه روابط افراد با خود، دیگران و حاکمیت با رنگ خدایی سرشته است و نیل افراد به سعادت واقعی در دنیا و آخرت بدون دستگیری اغنیاء از فقرا محال دانسته می‌شود. از این رو تامین اجتماعی در اسلام نه برنامه‌ای است از سر اضطرار و تنگنای مشکلات اجتماعی و نه صرفا یک حق انسانی که باید در چارچوب الزامات قانونی اعمال شود، بلکه یک مقصد شرعی و الهی است که در منظومه‌ای از عقاید، مناسک، حقوق، اخلاق و عقلانیت دنبال می‌شود.

۷-۲-۲. اهداف تامین اجتماعی: تامین به هدف تکامل الهی افراد؛ نه صرفا رفع نیازهای معیشتی آنها: هدف تامین اجتماعی در اسلام صرفا رفع نیازهای معیشتی افراد نیست که از هر طریقی بتوان آن را فراهم نمود. بلکه اسلام تامین اجتماعی را جزئی از یک برنامه تکامل همه جانبه فرد می‌داند که باید با اراده و

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اختیار خود او دنبال شود. از این رو سلب اختیار افراد به بهانه تامین معیشت آن‌ها همانند آنچه که در نظام‌های سوسیالیستی رایج بود روا نخواهد بود، همانطور که راهکارهای مبتنی بر اجبار قوانین و محاسبات مادی صرف را نیز نمی‌توان پذیرفت. زیرا در این گونه روش‌ها نیز محلی برای مسئولیت پذیری، اختیار و عبادی بودن مشارکت افراد در برنامه‌های تامین اجتماعی از آن نوعی که در زکات و انفاق اسلامی شاهد هستیم وجود ندارد. به بیان دیگر هدف تامین اجتماعی اسلامی تامین نیازهای معیشتی افراد به شیوه‌ای است که در ضمن آن علاوه بر رفع فقر و نیاز افراد، تعالی معنوی جامعه نیز فراهم شود و لازمه این ویژگی اتخاذ روش‌هایی است که با چنین هدفی سازگاری داشته باشند.

۷-۲-۳. مراتب تامین نیازها و سطح پوشش تامین اجتماعی: جامع نگری؛ نه نگاه تک بعدی

بر اساس آنچه که در تبیین مفهوم نیاز و سلسله مراتب آن و همچنین جایگاه تامین اجتماعی در میان مجموعه اهداف و وظایف دولت بیان گردید، در الگوی مطلوب تامین اجتماعی نه تفکر رشد محوری مورد قبول است و نه برخورد شعاری با عدالت اجتماعی و نادیده گرفتن سایر اهداف(مانند توسعه) تامین اجتماعی مقوله‌ای ذومراتب است که دست‌کم می‌توان آن را به سه مرتبه؛ «حداقل معیشت»، «حد کفایت» و «بالاتر از کفایت»، تقسیم نمود. مقتضای عقلانیت اسلامی این است که مرتبه تضمین حداقل معیشت برای آحاد جامعه بر مخارج معطوف به توسعه اقتصادی مقدم داشته شود. به همین دلیل ملاحظه کردیم که در وضعیت اولیه جامعه صدر اسلام، در حالیکه فقرگسترده افراد در کنار پایین بودن درآمد ملّی مسلمانان، دو مشکل اساسی جامعه بود که حلّ هردوی آن‌ها برای نظام اهمیت داشت. پیامبر اکرم(ص) هیچگاه این عقیده را که این دو هدف متضاد هم هستند -و از این رو اوّل باید هدف توسعه ملّی را دنبال نمود، آنگاه در اثر پدیده «رخنه به پایین»، فقرا نیز از مواهب رشد بهره‌مند خواهند شد و یا اینکه فرصت رسیدگی به آنان فراهم خواهد گردید- را باور نداشته‌اند. بلکه بر عکس معتقد بودند، رسیدگی به فقرا موجب ریزش بیشتر نعمت‌های الهی است و این کار ضمن اینکه مشکل فقر را مرتفع خواهد نمود، رشد و ارتقاء اقتصاد ملی را هم در پی خواهد داشت. اما پس از تامین سطح مزبور، ضمن این که دولت درحدود امکانات و مقدورات، تلاش خود را برای تامین سطح دوم نیازهای معیشتی افراد به کار می‌برد و تا ملحق کردن افراد به سطح زندگی هم شأن‌های خود به این کار ادامه می‌دهد، باید توجه داشته باشد که او در کنار این وظیفه، وظایف مهم دیگری هم در زمینه ارتقاء سطح تعلیم و تربیت و بنیان‌های توسعه اقتصادی جامعه بر عهده دارد که باید این سه هدف را در عرض هم به پیش ببرد.

به اعتقاد ما با این منطق پذیرفتن نظریه برخی از اندیشمندان مسلمان که عدالت اجتماعی را هدف غیرقابل مسامحه و جایگزین اقتصاد اسلامی و تامین اجتماعی در حد سطح دوم نیازهای معیشتی را

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مهمترین رکن عدالت اجتماعی دانسته‌اند که دولت به صورت مطلق مسئولیت ایفای آن را به عهده دارد، محل تامل است.

۷-۲-۴. موارد تحت پوشش تامین اجتماعی: فراگیری و جامعیت؛ نه اقتصار بر مرتبطین به بازار کار: بر اساس آنچه که در بررسی موارد تحت پوشش تامین اجتماعی اسلامی در فصل ششم بیان گردید، بر خلاف تامین اجتماعی بیمه‌ای که پوشش خود را صرفا بر افراد مرتبط با بازار کار رسمی محدود می‌کند تامین اجتماعی اسلامی نسبت به تمامی آحاد جامعه اعم از مرتبطین به بازار کار رسمی و غیر رسمی و افراد خارج از بازار کار، و حتی چنانکه در الگوی صدر اسلام ملاحظه گردید نسبت به اقلیت‌های مذهبی، مهاجرین و نسل‌های بعدی **فراگیری** دارد و حمایت‌های آن نسبت به رفع تمامی مخاطرات زندگی افراد مانند: بیماری، بیکاری، ازکارافتادگی، سالمندی، فوت سرپرست، ابتلای به حوادث مالی و انسانی، تشکیل خانواده و تهیه مسکن دارای **جامعیت** است.

۷-۲-۵. سطح پوشش تامین اجتماعی: کفایت شرعی؛ نه اقتضای محاسبات بیمه‌ای: در راهبردهای بیمه‌ای تامین اجتماعی میزان مزایا و سطح پوشش تامین اجتماعی بر اساس فرمول‌های محاسباتی بیمه‌ای(صرف نظر از تامین کفایت زندگی متناسب با شأن افراد) تعیین می‌شود، ولی چنانکه در تعریف فقر از منظر فقه اسلامی ملاحظه نمودیم، سطح پوشش تامین اجتماعی در الگوی اسلامی محدود به الزامات چنین فرمول‌هایی و یا مثلا اکتفا به تامین ضروریات زندگی نیست بلکه تا مرز رساندن افراد به حد **کفایت** زندگی متناسب با شأن آن‌ها تداوم می‌یابد.

۷-۲-۶. راهکارهای اصلی تامین اجتماعی: تدارک خصوصی، تکافل عمومی و تضامن دولتی؛ به جای راهبردهای بیمه‌ای، حمایتی و امدادی:

چنانکه در فصل ششم نشان دادیم، بر اساس مبانی، اهداف و ضوابط فقهی اسلام، شیوه‌های دستیابی به اهداف در الگوی تامین اجتماعی اسلامی مبتنی بر سه راهکار اصلی تدارک خصوصی؛ تکافل عمومی و تضامن دولتی است. این راهکارها در مقایسه با راهبردهای سه گانه تامین اجتماعی در الگوهای متعارف دارای مشخصه‌های متمایزی به شرح زیر هستند:

۷-۲-۶-۱. جامعه محوری؛ به جای دولت محوری

نظام‌های تامین اجتماعی کنونی در پاسخ به این سوال که مسئولیت برقراری تامین اجتماعی با چه کسی است؟ به طور عمده دولت را مسئول این امر می‌دانند و مفهوم دولت رفاه نیز بر همین عقیده استوار گردیده است. در الگوی اسلامی مسئولیت این امر به طور همزمان بر عهده خود فرد، خانواده‌ها، آحاد

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

جامعه، نهادهای خیریه و دولت می‌باشد. ازاین‌رو می‌توان این الگو را الگویی جامعه محور دانست که در آن خدمات تامین اجتماعی به طور کامل از طریق دولت تولید و توزیع نمی‌شود.

۷-۲-۶-۲. تاکید بر توانمند سازی و خود اتکایی افراد؛ به جای وابستگی آن‌ها به کمک‌ها

با عنایت به آنچه که در توضیح راهکارهای تامین اجتماعی در فصل ششم و سازوکارهای تامین اجتماعی صدر اسلام بیان نمودیم. تاکید اساسی اسلام در تامین نیازهای معیشتی بر این است که افراد، **اولاً**: از نظر روحی به عزّت و استغنای نفس برسند و وابستگی به کمک‌های دیگران را مذموم تلقی کنند. **ثانیاً**: با در اختیار داشتن شغل و درآمد مناسب بدون آنکه نیاز به کمک دیگران داشته باشند، از عهده تامین زندگی خود برآیند. **ثالثاً**: با تحصیل توانایی انفاق بر دیگران زمینه رشد معنوی خود و رفع نیازهای اجتماعی را فراهم آورند.**رابعاً**: حدالامکان با همکاری هم، نیازهای همدیگر را پیش از رسیدن دولت و یا مراجعه به آن بپوشانند. بدیهی است در چنین چارچوبی تأثیر منفی کمک‌های تامین اجتماعی کاهش می‌یابد و بلکه از این جهت که کمک به دیگران موجب پاداش معنوی است، این امر منجر به تقویت انگیزه‌های کار نیز خواهد شد و روند امور به سمتی پیش خواهد رفت که عرضه کمک‌های اجتماعی به طور روزافزون افزایش یافته و از تقاضای آن کاسته می‌شود و حتی این امکان نیز وجود دارد که تقاضای کمک‌ها به صفر برسد؛ بر اساس راوایات چنین وضعیتی در جامعه مهدوی(عج) وجود خواهد داشت و چنانکه ملاحظه نمودیم، در صدر اسلام نیز برای منطقه ماموریت معاذ بن جبل در یمن و بسیاری از مناطق اسلامی در زمان عمر بن عبد العزیز اتفاق افتاده بود، به گونه‌ای که وجوه زکات جمع آوری می‌شد، ولی هیچ دریافت کننده‌ای برای آن پیدا نمی‌شد.

۷-۲-۶-۳. توانایی تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها؛ به جای تهدید آمیز بودن مطالبات تامین اجتماعی از دولت

الگوی تامین اجتماعی اسلامی به دلیل تاکید بر مسئولیت خود افراد و بها دادن به تکافل اجتماعی، دست دولت را برای مقابله با تهدیدها باز می‌گذارد و حتی به خاطر قابلیت انتقال تکافل به عرصه‌های تکافل نظامی و امنیتی، می‌تواند تهدیدها را به فرصت تبدیل نماید. الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام از چنین ظرفیتی برخودار بود. در شرایطی از اوضاع اجتماعی و سیاسی که جامعه مسلمانان با انواع تهدیدهای منافقان و دشمنان داخلی از یک طرف و توطئه‌های کفّار قریش از سویی دیگر و در مواردی هم امپراطوری‌های قدرتمند مجاور مواجه گردیده بود و دولت نبوی(ص) همواره مصادف با جنگ‌های کوچک و بزرگ دشمنان بود، یک الگوی تامین اجتماعی غلط می‌توانست به دلیل وجود فقر گسترده و عدم انسجام اجتماعی و یا وابستگی مردم به کمک‌های تامین اجتماعی و یا شکل گیری انتظارات سنگین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مردمی و عدم امکان برآورده شدن آن‌ها توسط دولت و در نتیجه بروز نارضایتی عمومی، چه بسا تهدید کننده باشد. اما با این حال نظام تامین اجتماعی صدر اسلام، **اولاً**: به دلیل خدمت صادقانه به مردم و جلب رضایت آنها، پشتوانه محکمی برای دفع تهدیدهای مقابل نظام فراهم ساخته بود و **ثانیاً**: پایه‌های ایمانی و سازوکار مردمی آن موجب می‌گردید که در زمان جنگ، همان امکاناتی که می‌بایست صرف رفع فقر می‌گردید، باضافه تمامی امکانات جانی و مالی مردم (حتی خود فقرا) در خدمت جنگ قرار گرفته و با پیروزیهای پی‌درپی و سرازیر شدن غنایم فتوحات، پله‌های صعود امت اسلامی را یکی پس از دیگری رقم بزند و مراتب بالاتری از تامین اجتماعی را فراهم نماید. در شرایط امروز هم که جامعه اسلامی ما به طور مداوم با تهدیدات و تحریم‌های دشمن مواجه است و ایده اقتصاد مقاومتی در دستور کار نظام قرار گرفته است حاکمیت چنین الگویی چاره‌ساز خواهد بود.

۷-۲-۶-۴) سبک بار بودن؛ به جای بوروکراسی و سنگینی بر بودجه دولت

نظام تامین اجتماعی اسلام، به دلایل متعددی یک نظام سبک بار و تا حدود زیادی خودجوش است. زیرا **اولاً**: ارزشهای فرهنگی حاکم بر رفتار مسلمانان، به خصوص در زمینه تبلیغات مصرف، به گونه‌ای نیست که بر گسترش نیاز و یا احساس نیاز در مردم دامن بزند، بلکه کاملا در مسیر خلاف چنین جریانی است. ارزشهایی چون زهد و قناعت، دوری از اسراف، تبذیر و اتراف و فضیلت نگاه به فرودست در تنظیم انتظارات معیشتی، همگی در جهت تعدیل انتظارات مصرفی و کاهش تقاضا برای کمک‌های تامین اجتماعی عمل می‌کنند. **ثانیاً**: خود اتّکایی مردم موجب کاهش تقاضا می‌گردد. **ثالثاً**: به دلیل وجود انگیزه‌های ایمانی قوی، عرضه چهره به چهره و انفرادی، خدمات اجتماعی بسیار بالا خواهد بود. **رابعاً**: در موارد نیاز به حمایت، کمک‌های مردمی یکی از پایه‌های اصلی منابع این الگو است که حتی در فرض عدم وجود دولت و یا کافی نبودن امکانات دولتی (همانند سالهای نخستین ظهور اسلام تا پیش از تشریع حکم زکات)، منبع خود جوشی برای تامین اجتماعی خواهد بود. بدین ترتیب ویژگی‌های فوق باعث می‌گردد، نظام تامین اجتماعی ضمن حضوری قوی و کارآمد در صحنه، به لحاظ حجمی (لااقل در درازمدت)، سبک‌بار و کم‌حجم باشد.

۷-۲-۶-۵. توجه توأمان بر علت و معلول؛ به جای معلول گرایی

الگوهای تامین اجتماعی متعارف و بسیاری از الگوهای پیشنهاد شده از سوی اندیشمندان مسلمان الگوهای معلول‌نگر و رخنه‌پوش هستند. به این معنا که راهکارها و یا راهبردهای تامین اجتماعی را صرفا در مقام پوشاندن آثار و تبعات به جا مانده از عملکرد نظام اقتصادی مورد توجه قرار می‌دهند. در حالیکه به جرأت می‌توان گفت راه حل اساسی تامین اجتماعی، اتخاذ راهکاری در درون عناصر عام نظام اقتصادی

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

است که از اساس از بروز فقر و محرومیت جلوگیری کند و نیاز به برنامه‌های خاص تامین اجتماعی را به حداقل برساند. از این رو الگوی پیشنهادی این تحقیق پیش از آنکه به راهکارهای خاص معطوف به حمایت از گروههای نیازمند بپردازد(راهکارهای تکافل و تضامن)، راهکار تدارک خصوصی را مطرح نمود که با اجرای صحیح آن اکثریت مردم از طریق نظام اقتصادی عادلانه قادر به تامین نیازهای معیشتی خود خواهند بود. در این الگو به جای رها کردن نظام اقتصادی در جهت تولید فقر و شکاف طبقاتی و سپس چاره‌جویی برای حل مشکلات به وجود آمده، در پهنای وسیع نظام اقتصادی راهکاری اندیشیده می‌شود که با جهت‌دهی عملکرد آن به سمت اهداف تامین اجتماعی، موارد نیاز به رخنه پوشی، به حداقل خود تنزل پیدا کند و راهکارهای تکافل و تضامن تنها برای درمان عوارض ناگزیر نظام اقتصادی به صحنه آورده شود. به بیان دیگر تامین اجتماعی بر اساس راهکارهای سه‌گانه این الگو در درجه نخست علت نگر است و در درجه آخر معلول نگر.

۷-۲-۶-۶. شفافیت در جنبه‌های پس‌اندازی، پوشش ریسکی و توزیع درآمدی؛ در مقابل ابهام در اهداف

یکی از اشکالات مهم الگوهای متعارف تامین اجتماعی در راهبرد بیمه‌ای آن این بود که در این راهبرد، از طرفی حق بیمه نوعی پس‌انداز اجباری برای دوران بیکاری، بازنشستگی و...، و از سویی نوعی تامین نسبت به پوشش مخاطرات غیر قابل پیش‌بینی زندگی و از سوی سوم توزیع مجدد درآمد میان افراد بود. ابهام در این جنبه‌ها موجب اختلالات ناموجه توزیع درآمدی و پیچیدگی ماهیت برنامه‌ها و صعب العلاج بودن اصلاح مشکلات آن‌ها گردیده بود. بر اساس راهکارهای سه گانه الگوی اسلامی، چنین ابهامی وجود نخواهد داشت. زیرا اهداف پس‌انداز و پوشش ریسک در ناحیه تدارک خصوصی قرار می‌گیرند و هدف توزیع مجدد درآمد به وضوح از طریق راهکارهای تکافل و تضامن دنبال خواهد شد. اسلام به جای پیچاندن قضیه حمایت‌های اجتماعی و برگرداندن مجدد آن به طرف خود افراد از طریق تحمیل حق بیمه، به صراحت اعلام می‌کند که پس از ناکامی فرد از تدارک خصوصی ما یحتاج زندگی، مسئولیت این امر به عهده ثروتمندان جامعه و دولت اسلامی است.

۷-۲-۷. منابع مالی تامین اجتماعی در اسلام؛ تنوع و تکثر منابع به جای تمرکز بر مالیات و حق بیمه در الگوهای متعارف منابع تامین اجتماعی عمدتا به یکی از دو روش اخذ مالیات و یا جمع‌آوری حق بیمه و یا ترکیبی از آن‌ها انجام می‌شود. در حالیکه چنانکه در فصل ششم بیان گردید، منابع درآمدی در الگوی اسلامی متشکل از: درآمد ناشی از پس‌انداز و سرمایه‌گذاری‌های خصوصی، وجوه خیریه و درآمد ناشی از اوقاف، مالیات‌های منصوص شرعی، درآمد ناشی از مالکیت‌های دولت(انفال) و مالیات‌های حکومتی است

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

که از تنوع و تکثر بیشتری برخوردار است. ترکیب منابع فوق و ویژگی‌های آن‌ها به گونه‌ای است که موجب پایداری و کارآمدی بیشتر الگو خواهد بود. اهم این ویژگی‌ها عبارتند از:

۷-۲-۷-۱. ترجیح منابع مالیاتی؛ به جای منابع بیمه‌ای.

در الگوهای متعارف، دو شیوه کلی برای تامین منابع مالی تامین اجتماعی وجود دارد که عبارتند از؛ منابع بیمه‌ای در نظام‌های بیسمارکی(مانند آلمان و فرانسه) و منابع مالیاتی در نظام‌های بِوِریجی(مانند انگلیس و دانمارک) در فصل چهارم ملاحظه نمودیم که تامین مالی از روشهای بیمه‌ای با اشکالات و بحرانهای زیادی مواجه است. در الگوی اسلامی چنانچه منابع چهارگانه نخست (پس‌اندازهای خصوصی، درآمد تکافل، مالیاتهای منصوص شرعی و انفال) کفایت هزینه‌های تامین اجتماعی را ننماید و نیاز به منابع تکمیلی باشد، روش‌های بیمه‌ای ترجیح نخواهند داشت و استفاده از منابع مالیاتی بر مبانی محکم تری استوار است که باید مقدم داشته شوند. در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، چنانکه ملاحظه نمودیم میان مصارف مالیات‌ها و مصارف تامین اجتماعی دوگانگی وجود نداشت و جهت گیری کلی منابع و مصارف مالیات‌ها در راستای تامین اجتماعی قرار داشت. بهره گیری از مزیت این الگو برای برون رفت از مشکلات مالی نظام‌های فعلی و حل تعارض میان مالیات‌های شرعی و حکومتی مفید خواهد بود.

۷-۲-۷-۲. مدیریت مشارکتی؛ به جای مدیریت متمرکز

ساماندهی خدمات تامین اجتماعی در اسلام در عین حالیکه از منظر سیاست‌گذاری و نظارت کلان از نوعی مدیریت متمرکز بی‌نصیب نیست، در ناحیه تجهیز و تخصیص منابع عمدتاً مبتنی بر رویکرد منطقه‌ای و محله‌ای است. تاکید بر نقش خانواده و همچنین تاکید بر اولویت حتمی تخصیص زکات مال و زکات فطره‌ی هر منطقه‌ای به نیازمندان همان منطقه و تقدم نیازهای منطقه‌ای در تخصیص سایر درآمدهای عمومی، همچنین برتری انفاق و وقف بر نزدیکان نسبی، سببی و مکانی(همسایگان) نسبت به سایر نیازمندان و تاکید بر اهدای چهره به چهره و مستقیم کمک‌های مالی و محوریت مساجد در شناسایی، تامین و حتی گاهی اسکان موقت نیازمندان، از نشانه‌های بارز وجود این خصیصه در الگوی تامین اجتماعی اسلامی است. با حاکمیت چنین الگویی **اولاً:** کارآمدی مدیریت اطلاعات نیازمندان تسهیل گردیده و یکی از مشکلات عمده تخصیص خدمات رفاهی در جوامع فعلی از ناحیه عدم تقارن اطلاعات و پدیده سواری مجانی، به حداقل فروخواهد کاست. **ثانیاً:** از بروز پدیده دیوان‌سالاری و گسترش هزینه‌های اجرایی خدمات اجتماعی جلوگیری خواهد شد. **ثالثاً:** به دلیل مشاهده مستقیم آثار کمکهای اعطایی، انگیزه عرضه کنندگان افزایش می‌یابد و اگر کمک‌ها به صورت اعطاء بالید(چهره به چهره) انجام شود آثار تربیتی ضمنی هم خواهد داشت.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

۷-۲-۷-۳. استحقاق گرایی؛ به جای عام گرایی

در این الگو درآمدها از کسانی اخذ می‌شود که فقیر نبوده و دارای مازاد درآمد باشند و مزایا صرفا به مستحقان پرداخت می‌شود. مثلاً در ناحیه درآمدها؛ زکاتِ مال به واجدین حد نصاب تعلق می‌گیرد، زکاتِ فطره صرفا بر اغنیا واجب است، تکلیف خمس متوجه کسانی است که دارای درآمد مازاد بر هزینه هستند، در جزیه نیازمندان معاف هستند، خراج از مازاد بر نیاز کشاورزان گرفته می‌شد و... از طرف دیگر در موارد مصرفِ منابع تامین اجتماعی مانند زکات، صدقات، خمس، فیء، نوعا بر گروه‌های نیازمند و مستحق مانند فقرا، مساکین و ایتام تصریح شده است. این خصیصه به معنای رعایت استحقاق در اعطای مزایای تامین اجتماعی است که موجب حذف ثروتمندان از ناحیه تقاضای مزایا و صرفه‌جویی در هزینه‌ها خواهد شد«لا تَحلّ الزّکاه لِغنیّ و لا لِذی مَرّه سویّ».

از کنار هم گذاشتن این دو خصیصه به دست می‌آید که قاعده اساسی در کسب و تخصیص درآمد تامین اجتماعی- همانگونه که در روایات زکات بیان شده بود «یؤخذ من أغنیائهم و یرد علی فقرائهم»- اخذ از غنی و دادن به فقیر است. این قاعده بر خلاف قاعده‌ای است که در روش‌های بیمه‌ای به صورت اخذ از کارگر+ کارفرما+ دولت و پرداخت به کارگر به عمل می‌آید؛ اعم از آنکه دهنده غنی باشد یا نباشد و گیرنده فقیر باشد یا نباشد.

۷-۲-۷-۴. بهره‌مندی از عوامل معنوی و اخلاقی برای تعدیل عرضه و تقاضای خدمات؛ به جای اتّکای صِرف بر ابزارهای مادی و قانونی

یکی از ویژگی‌های مدیریت منابع تامین اجتماعی در اسلام بهره‌مندی از عناصر معنوی و اخلاقی در جهت افزایش منابع و کاهش مصارف است. در جانب افزایش عرضه منابع، اسلام مشارکت در تامین منابع اجتماعی را از بزرگترین عبادت‌ها قرار داده و برای آن پاداش معنوی فراوانی را وعده داده است. در جانب تقاضای خدمات تامین اجتماعی نیز **اولاً**: با ترویج ارزشهایی چون زهد و قناعت و دوری از اسراف، تکاثر، تقاخر، اتراف و هدایت مردم به نگاه به سطح زندگی فرودست‌تر از خود، در صدد نزدیک کردن سطوح زندگی مردم به یکدیگر و خاموش کردن آتش حرص و مصرف‌گرایی است و **ثانیاً**: با بیان فضیلت عزت نفس و نهی شدید از درخواست حاجت و تکدی‌گری، به تعدیل تقاضای خدمات تامین اجتماعی کمک می‌کند.

۷-۲-۷-۵. ترجیح روشهای پرداخت جاری؛ به جای روشهای اندوخته‌گذاری

یکی از مشکلات اساسی الگوهای تامین اجتماعی متعارف این بود که به دلیل جایگزینی پس‌انداز اجباری(حق بیمه) با پس‌اندازهای خصوصی، در نظام‌های پرداخت جاری(PAYG)) که نظام تامین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

اجتماعی حق بیمه‌های دریافتی را کلا صرف اعطای مزایا می‌نمود، پشت اقتصاد ملی از سرمایه‌گذاری وجوه خالی می‌شد، و در نظام‌های اندوخته‌گذاری(Fully Funded)) نیز مشکلات مدیریت متمرکز سرمایه‌های انبوه عارض می‌گردید. در الگوی تامین اجتماعی اسلامی چنین مشکلی وجود نخواهد داشت. زیرا پس‌اندازها توسط خود افراد و یا بخش تکافل(در مواردی مانند اوقاف) انجام خواهد شد و دولت می‌تواند به راحتی از مزایای شیوه پرداخت جاری استفاده کند. از این رو ملاحظه نمودیم که در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام هیچ وقت دولت کمک‌های مردم را به سرمایه‌گذاری اختصاص نمی‌داد، بلکه بر اساس قاعده «تؤخذ من اغنیائهم و تردّ الی فقرائهم» تمامی وجوه جمع‌آوری شده را بدون تاخیر به مصرف نیازمندان می‌رسانید.

۷-۳- پیش‌نهادها

یک- پیشنهاد به نظام آموزشی: با توجه به اهمیت، گستردگیِ کم‌نظیر، تأثیرگذاری در زندگی آحاد جامعه و جایگاه برجسته تامین اجتماعی در نظامات زندگی، به خصوص در برنامه‌های شریعت اسلام، به طور منطقی مقوله‌ی تامین اجتماعی می بایست، جایگاه بسیار مهمی در هندسه نظام آموزشی داشته باشد و زوایای گوناگون آن در رشته‌های مختلفی چون حقوق، جامعه‌شناسی، اقتصاد، مدیریت، آمار و اطلاعات و علوم سیاسی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و واحدهای درسی مشخص، رشته‌های علمی، دانشکده‌ها، پژوهشکده‌ها و مجلات علمی معتبر به این امر مهم اختصاص یافته باشد، اما متأسفانه هم اکنون هیچ یک از موارد فوق در نظام آموزشی کشور وجود ندارد و به همین دلیل جامعه علمی ما با یک فقر معرفتی در زمینه دانش تامین اجتماعی مواجه است. تنها نشانه‌ای که در حال حاضر، در نظام آموزش عالی از این امر قابل مشاهده است، اختصاص ۲ واحد درسی به «تامین و رفاه اجتماعی» در واحدهای اختیاری برخی از گرایش‌های فرعی رشته جامعه شناسی مانند: «روزنامه نگاری»، «روابط عمومی» و «ارتباطات» است، در حالی که موضوعات کم اهمیت‌تری مانند آب، برق، امور مالیاتی، پرستاری، بانکداری و... دارای رشته‌ها و دانشکده‌های مخصوص به خود هستند. بدون تردید چنین وضعیتی نتیجه غفلتی نابخشودنی است و پیشنهاد این تحقیق در جهت جبران این غفلت، تاسیس یک رشته علمی آموزشی و پژوهشی میان‌رشته‌ای مخصوص برای تامین اجتماعی و اختصاص واحدهای درسی معین برای این موضوع در رشته‌های مربوطه، به ویژه رشته‌های اقتصاد، جامعه شناسی و فقه و حقوق است.

متاسفانه در نظام آموزشی و پژوهشی حوزه‌های علمیه نیز همانطور که سایر عرصه‌های فقه حکومتی مغفول مانده، موضوع تامین اجتماعی هم به کلی به دست فراموشی سپرده شده است. پیشنهاد ما در

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

مرتبه اول اختصاص واحدهای درسی مخصوص برای فقه تامین اجتماعی در دروس جنبی سطوح ۲ و ۳ و در مراتب بعدی تاسیس یک دوره تخصصی برای این موضوع در سطح ۴ حوزه است.

دو- پیشنهاد به مجلس: در حال حاضر قوانین تامین اجتماعی کشور تقریبا به صورت کامل در حوزه بیمه‌های اجتماعی متمرکز شده و قانون مشخصی در خصوص رفع فقر وجود ندارد و این در حالی است که علیرغم وجود منابع فراوان مالی، متاسفانه شاهد فقر گسترده و عدم کفایت قوانین و راهبردهای موجود برای امحای آن هستیم. با عنایت به اهمیت این موضوع برای نظام اسلامی از یک طرف، و وجود ظرفیت بالقوه در منابع فقه اسلامی برای قانون‌گذاری در زمینه استفاده از منابع مالی کشور در جهت رفع محرومیت و تاکید قانون اساسی بر لزوم تدوین قوانین رسمی کشور بر مدار قرآن و سنت از طرف دیگر، پیشنهاد می‌شود مجلس شورای اسلامی، قوانین تامین اجتماعی موجود را با محوریت رفع فقر بازبینی نموده و قانون مشخصی برای رفع فقر به ویژه فقر شدید و فقر مطلق مصوب نماید.

سه- پیشنهاد به بخش خیریه: یکی از تمایزات مهم الگوی تامین اجتماعی اسلامی با الگوهای متعارف نقش بسیار سازنده و اساسی تکافل اجتماعی و مشارکت‌های داوطلبانه مردمی است. در جامعه صدر اسلام و تاریخ تمدن اسلامی این نقش بسیار برجسته بوده اما امروزه به خاطر تسلط الگوهای بیگانه بر سبک زندگی و شیوه‌های مدیریت و ساماندهی مشکلات اجتماعی جوامع اسلامی، کم‌رنگ شده است، احیای مجدد این بخش متناسب با نیازهای روز مستلزم کارهای پژوهشی و فرهنگی از سوی مراجع و نهادهای تاثیرگذار اجتماعی مانند مراجع معظم تقلید، حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها، رسانه‌های گروهی، شخصیت‌های فرهنگی و هنرمندان است. پیشنهاد مشخص ما در این زمینه این است که نهادهای خیریه با طراحی و اجرای سامانه الکترونیکی تکافل اجتماعی، تحت نظارت معتمدین طراز اول جامعه و دادن نقش اصلی به افراد در تخصیص وجوه اعطایی خود، کمک‌های فامیلی، محلی، منطقه‌ای و ملی را در جهت تامین نیازمندان واقعی جامعه در درون این سامانه ساماندهی نمایند. این کار را می‌توان ابتدا از یک منطقه محدود شروع نمود و به تدریج به توسعه آن تا حد رسیدن به یک شبکه ملی تکافل توسعه داد.

چهار- پیشنهاد به نهادهای برنامه‌ریزی و سیاستگذاری: چنانکه در بررسی مشکلات تامین اجتماعی در ایران و سایر کشورها ملاحظه نمودیم، بخش مهمی از مشکلات پیش روی نظام‌های تامین اجتماعی معاصر ناشی از مبانی، قوانین، برنامه‌ها و سیاست‌هایی است که در کلیت نظام‌های اقتصادی وجود دارند و عملکرد آن‌ها به زیان اهداف تامین اجتماعی تمام می‌شود. از این رو پیشنهاد این تحقیق این است که جهت پیشگیری از بروز چنین مسائلی، برای تمامی برنامه‌ها و سیاست‌های کلان کشور(مانند برنامه‌های پنج‌ساله، قوانین بودجه سالانه و سیاست‌های پولی و مالی بانک مرکزی) پیوستی تهیه شود که تمامی آثار کوتاه‌مدت و بلندمدت و چگونگی تاثیرگذاری آن‌ها بر وضعیت تامین اجتماعی را روشن نماید.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

و کلام آخر: تلاش محقق در این تحقیق بر این بود که با استفاده از راهنماییهای ارزشمند اساتید محترم، حکمت و عقلانیت شریعت اسلامی و شایستگی کامل آن برای حل مشکلات تامین اجتماعی در جوامع معاصر، به خصوص میهن اسلامی‌مان ایران که امروزه از این ناحیه با آلام زیادی مواجه است، را نشان دهد. چنانچه در این راه به صواب رفته است، این را موهبتی از جانب خدای سبحان و الطاف اساتید معظم می‌داند و خداوند بزرگ را به خاطر این نعمت‌ها شاکر است و چنانچه خطا نموده است، از بارگاه او طلب مغفرت می‌نماید.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

آبی، ابوسعید منصور بن الحسین (۱۹۸۱م) *نثرالدر*، تحقیق: محمد علی قرنه، مصر: الهیئة المصریة العامه، چاپ اول.

آل محمود، عبدالطیف محمود (۱۴۱۴ق.) *التامین الاجتماعی فی ضوء الشریعه الاسلامیه*، بیروت: دارالنفائس، الطبعه الاولی.

آلوسی، محمود (۱۴۱۵) *روح المعانی فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث، الطبعة الرابعة.

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن محمد (۱۳۸۷ق) *شرح نهج البلاغه*، تحقیق: عزالدین محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: داراحیاء التراث، چاپ دوم.

ابن حنبل، احمد بن محمد الشیبانی (۱۴۱۴ق) *مسند لأحمد بن حنبل*، تحقیق: عبدالله محمد درویش، بیروت: دارالفکر، چاپ دوم.

ابن زنجویه حمید (۱۴۰۶) *الاموال*، ریاض: مرکز الملک فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه.

ابن شبه، النمیری البصری (۱۳۶۸) *تاریخ المدینة المنوره*. تحقیق: فهیم محمد شلتوت، قم: دارالفکر، چاپ اول.

ابن شعبه الحرانی، ابومحمد الحسن بن علی (۱۴۰۴ق.) *تحف العقول عن آل الرسول(ص)*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم.

ابن ماجة القزوینی، أبو عبد اللّه محمد بن یزید(۱۳۹۵ق.) *سنن ابن ماجة*، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقی، بیروت: دار إحیاء التراث، الطبعة الأُولی.

ابوزهره، محمد (۱۹۹۱) *التکافل الاجتماعی فی الاسلام*، قاهره: دارالفکر العربی.

ابوعبید، القاسم بن سلام الروسی الهروی(۱۴۰۶ق) *الأموال*، تحقیق: محمد خلیل هراس، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.

ابویعلی، احمد بن علی (۱۴۰۸ق) *مسند أبی یعلی الموصلی*، تحقیق: إرشاد الحق الاثری، جده: دارالقبله، چاپ اول.

ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۳۳۹ق) *کتاب الخَراج*، بیروت: دارالمعرفه.

احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹ق) *مکاتیب الرسول*، طهران: موسسه فرهنگی دارالحدیث،، چاپ اول.

احمدی، سید وحید (۱۳۸۷) *بررسی مقایسه‌ای شاخص‌های فضای کسب و کار در ایران و جهان*، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، مجموعه پژوهشهای اقتصادی، اداره بررسی‌ها و سیاستهای اقتصادی، شماره ۳۰.

ارضروم چیلر، نسرین (۱۳۸۴) ابعاد گوناگون فقر در ایران، اداره بررسی‌ها و سیاستهای اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، *مجموعه پژوهشهای اقتصادی*، ش ۲۷.

اسنودن، بی و همکاران (۱۳۸۳) *راهنمای نوین اقتصاد کلان*، ترجمه: منصور خلیلی عراقی و علی سوری، تهران: انتشارات برادران، چاپ اول.

اشتون، تی. اس (۱۳۷۵) *انقلاب صنعتی*، ترجمه: احمد تدین، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.

أنصاری، محمد علی (۱۴۲۰ق.) *الموسوعة الفقهیة المیسرة*، قم: مجمع الفکر الاسلامی، الطبعه الاولی.

باتلر، ایمون (۱۳۸۷) *اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی‌هایک*، ترجمه: فریدون تفضلی، تهران: نشر نی، چاپ اول.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

بادینی، حسن (۱۳۸۷) جستاری نقادانه در نظام حقوقی تامین اجتماعی، *فصلنامه حقوق*، دوره ۳۸ شماره ۴.

باربور، ایان (۱۳۶۲) *علم و دین*، ترجمه: بهاءالدین خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول .

بازمحمدی، حسین و چشمی، اکبر (۱۳۸۵) اندازه دولت در اقتصاد ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، اداره بررسی‌ها و سیاستهای اقتصادی، *مجموعه پژوهشهای اقتصادی*، شماره ۲۹.

باقری، فریده؛ دانش پرور، نیما وکاوند، حسین (۱۳۸۶) روند خط فقر و شاخص‌های فقر در ایران طی سالهای ۱۳۷۵-۱۳۸۵)، *گزیده مطالب آماری*، پژوهشکده آمار، سال ۱۸، شماره ۲.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰) *خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۸۹*.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران: اداره بررسی‌ها و سیا ست‌های اقتصادی (۱۳۸۷) *ارزیابی عملکرد بودجه عمومی دولت طی سالهای ۸۶-۱۳۸۱*، (ویرایش دوم)

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، *نتایج بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری ایران سال ۱۳۸۹*.

بخاری، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰ق.) *صحیح البخاری*، تحقیق: مصطفی دیب البغا، بیروت: دار ابن کثیر، چاپ چهارم.

برانت، کریستینا (۱۳۸۳) *دولت رفاه و حمایت‌های اجتماعی*: راهبردهای فقرزدایی، ترجمه: هرمز همایون پور، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

بلانچارد و فیشر (۱۳۷۶)، *درس‌هایی در اقتصاد کلان*، ترجمه: دکتر محمود ختایی و تیمور محمدی، تهدان: انتشارات سازمان برنامه و بودجه.

بونولی، جولیانو؛ جورج، ویک؛ و گوبی، پیتر تیلر (۱۳۸۰) *دولت رفاه در اروپا*، مترجم: هرمز همایون پور، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

بهزادی، حسین و شکوری، مرتضی (۱۳۸۸) *گزارش ارزیابی تعهدات ودارائیهای صندوق بازنشستگی کشوری درپایان سال ۱۳۸۷* (محاسبات اکچوئری)، واحد مطالعات وتحقیقات بیمه ای، موسسه حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری.

بیرو، آلن (۱۳۶۶) *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: انتشارات کیهان.

پالمر، ادوارد و فاکس، لوئیس (۲۰۰۰) *رویکرد نوین به سیستم‌های بازنشستگی چند لایه*: در جهان چه می‌گذرد؟ مترجم: طیبه جلیلی، واحد تحقیقات ومطالعات بیمه ای موسسه حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری. سایت اینترنتی سازمان بازنشستگی کشوری.

پایگاه اینترنتی http://www.shafaf.ir، کد خبر: ۸۲۰۳۴، تاریخ انتشار: ۱۳۹۰/۸/۱۰، دانلود شده در تاریخ: ۹۰/۱۲/۱۷.

پایگاه‌های اینترنتی سازمانهای بیمه‌ای و حمایتی

پرخیده، احمد و تاجیک، مهدی (دانلود ۱۳۹۱/۱۰/۳۰)، *درآمدهای مالیاتی و چالش‌های پیش رو در اقتصاد ایران*، سایت اتاق بازرگانی و صنایع و معادن ایران www.iccima.ir/fa/images/stories/DATA.

پرکت، جی. ال (۱۳۸۹) *دولت رفاه*، ترجمه فروغ مصطفی منتقمی، بررسی‌های بازرگانی، ش ۴۱،

پژویان، جمشید (۱۳۹۱)، دانلود شده در

www.khabaronline.ir/detail/۲۲۴۲۹۹/economy/macroeconomics۹۱/۹/۱۸

پناهی، بهرام (۱۳۸۵) *کارکردهای تامین اجتماعی در ایران*، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

پناهی، بهرام (۱۳۷۶) *اصول و مبانی نظام تامین اجتماعی*، تهران: موسسه انتشارات سوره، چاپ اول.
پناهی، بهرام (۱۳۸۵) *کارکردهای تامین اجتماعی در ایران*، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.
پیترز، دنی (۱۳۸۸) *تامین اجتماعی: مقدمه‌ای بر اصول اساسی*. (فراز فیروزمندی و سمیره احمدی، ترجمه و تحقیق) تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای حقوقی: شهر دانش، چاپ اول.
تارو، لستر(۱۳۷۶) آینده سرمایه‌داری، *تغییر و تحول ساختاری در نظام سرمایه‌داری جهان*، ترجمه: عزیز کیاوند، تهران: نشر دیدار، چاپ اول.
تاماگنو، ادوارد، سرمایه‌گذاری صندوق‌های تأمین اجتماعی، ترجمه: علی فلاح زیارانی، *فصلنامه تأمین اجتماعی*، ش ۱۹.
تامپسن، لارنس (۱۳۷۹) *سالمندی و خردمندی:* ابعاد اقتصادی بازنشستگی دربخش عمومی، مترجم: زهره کسایی، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.
توسلی، غلام عباس (۱۳۸۲) درجستجوی سیاست اجتماعی در اسلام، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ویژه‌نامه سیاست اجتماعی، ش ۱۰.
توکلی، عبدالله (۱۳۹۰) سنجش فساد اداری، فصلنامه *روش شناسی علوم انسانی*، سال هفدهم، ش ۶۹.
جاویدی، مجتبی (۱۳۸۶) *قاموس عدالت*، بررسی مبانی نظری و عملی مفهوم عدالت در کلام مقام معظم رهبری، تهران: خانه کتاب، چاپ اول.
جصاص، ابوبکر احمدبن علی رازی (۱۴۱۵) *أحکام القرآن*، بیروت: دار الکتب العلمیۀ، الطبعه الأولی.
جلیلی، طیبه (۱۳۸۷) روندهای اصلاحات: *اصلاحات بازنشستگی کارکنان دولت، تجارب کشورهای OECD*، واحد تحقیقات ومطالعات بیمه‌ای موسسه حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری. سایت اینترنتی سازمان بازنشستگی کشوری.
جلیلی، طیبه و قاسمی وانانی، زهرا (۱۳۸۹) *نظام تأمین اجتماعی در فرانسه*، واحد مطالعات وتحقیقات بیمه ای موسسه حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری، سایت اینترنتی سازمان بازنشستگی کشوری.
جلیلی، طیبه (۱۳۸۷) *رویکرد نوین به سیستم‌های بازنشستگی چند لایه*، وزارت رفاه و تامین اجتماعی،سازمان بازنشستگی کشوری.
جلیلی، طیبه (۱۳۸۹) *مستمری توافقی*، واحد تحقیقات ومطالعات بیمه ای موسسه حسابرسی صندوق بازنشستگی کشوری. سایت اینترنتی سازمان بازنشستگی کشوری.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰) *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ چهارم.
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۳) *شریعت در آینه معرفت*، مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ دوم .
جهانیان، ناصر (۱۳۸۸) پیشرفت عادلانه و وظایف دولت دینی، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۳۵.
حائری، سید کاظم (۱۴۲۸ق.) *فقه العقود*، مجمع الفکر الاسلامی، چاپ دوم.
حاجی‌قاسمی، علی (۲۰۱۱) *دشواری‌ها و دستاوردهای دولت رفاه سوسیال دموکراتیک*persiran.se دانلود شده در ۵/۲۹ ۲۰۱۱/
حامد مقدم، احمد (۱۳۶۸) *پژوهشی در نظام حمایتی اسلام*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، چاپ اول.
حر عاملی، محمد حسن (۱۴۰۳ق) *وسائل الشیعه(الاسلامیه)*، بیروت: دارا احیاء التراث العربی، چاپ پنجم.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

حسن زاده، علی (۱۳۸۲) بازشناسی و تحلیل عملکرد پنجاه ساله سازمان تامین اجتماعی در قلمرو بیمه درمان، *فصلنامه تامین اجتماعی*، ش ۱۵.

حسن، عباس (۱۴۰۳ق) *النظریه العامه للتامینیات الاجتماعیه:* دراسه عامه لاصول التامینات و المساعدات الاجتماعیه و تطبیقها فی القانون والمقارن و الشریعه الاسلامیه، الاسکندریه: منشاه المعارف.

حسینی سیدرضا (۱۳۷۹) *الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول .

حسینی، سید رضا (۱۳۸۷) معیارهای عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام (بررسی انتقادی نظریه شهید صدر)، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش۳۲.

حسینی، سید رضا (۱۳۸۸) تامین اجتماعی و رشد و توسعه اقتصادی، *دوفصلنامه جستارهای اقتصادی*، ش۱۱.

حسینی، سید رضا (۱۳۸۹) معیارهای عدالت اقتصادی در منابع و مصارف بیت المال، *مجموعه مقالات همایش مالیاتهای اسلامی*، دانشگاه مفید.

حسینی، سید رضا (۱۳۸۶) *سیره اقتصادی امام علی(ع)*، تهران: کانون اندیشه جوان، چاپ پنجم.

حسینی، سید رضا (۱۳۷۸) نقدی بر دیدگاه سرمایه‌داری درباره انسان اقتصادی، *فصلنامه کتاب نقد*، ش ۱۱.

حسینی، سیدرضا (۱۳۸۰) بیت المال، *مجموعه دانشنامه امام علی (ع)*، زیر نظر علی اکبر صادقی رشاد، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.

حسینی، سید مجتبی (۱۳۷۸) *تاریخچه سیاسی اقتصادی صدر اسلام*، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول.

الحکیم، عبدالهادی السید محمدتقی (۱۴۲۴ق) *عقد التامین حقیقته و مشروعیته:* دراسه مقارنه، بیروت: منشورات الحلبی الحقوقیه، الطبعه الاولی.

حلی، جعفربن الحسن (۱۴۰۹ق.) *شرائع الاسلام*، تهران: انتشارات استقلال، چاپ دوم.

خدادادکاشی، فرهاد؛ باقری، فریده؛ حیدری، خلیل و خدادادکاشی، امید (۱۳۸۱) *اندازه گیری شاخص‌های فقر در ایران: «کاربرد انواع خط فقر، شکاف فقر، شاخص فقر» ۱۳۶۳-۱۳۷۹*، گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی، صص۷-۹.

خمینی، سید روح الله (۱۴۰۰ق.) *تحریر الوسیله*، قم: موسسه اسماعیلیان، چاپ دوم.

خمینی، سید روح الله (بی‌تا) *کتاب البیع*، ۵ جلد، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.

خوش آیند، حمید (۱۳۹۱/۶/۲۷) سایت اینترنتیwww.irnn.ir.

خوش چهره، محمد (۱۳۹۰) سایت اینترنتی

دادگر، یدالله و باقری(۱۳۸۶) مجتبی، مطالعه تطبیقی حد فقر شریعت، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۲۵.

دادگر، یدالله؛ پروین، سهیلا؛ عباسی نژاد، حسین و باقری، مجتبی (۱۳۹۰) اندازه گیری خط کفایت شرعی و بررسی تاثیر شئون بر مقدار آن (مطالعه موردی استان قم)، *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران*، ش ۴۹.

الدارمی، أبو محمد عبد اللّه بن عبد الرحمن (۱۴۱۲ق.) *سنن الدارمی*، تحقیق: مصطفی دیب البغا، بیروت: دارالقلم، الطبعۀ الأُولی.

دانش جعفری، داود (۱۳۹۰) *کند و کاوی در دخل و خرج دولت*، دانلود شده از سایت همشهری آنلاین در۱۳۹۱/۱۰/۳۰، http://www.hamshahrionline.ir/details/۱۴۶۷۰۵

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دبیرخانه گردهمایی بررسی مسئله فقر و فقرزدایی در جمهوری اسلامی (۱۳۷۵) *مجموعه مقالات گردهمایی بررسی مسئله فقر و فقرزدایی*، سازمان برنامه و بودجه.

درخشان، مسعود (۱۳۸۷) *ماهیت و علل بحران ۲۰۰۸ وتأثیر آن بر اقتصاد ایران*، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک، چاپ اول.

درخشان، مسعود (۱۳۹۰) *بحران در ذات نظام سرمایه‌داری شکل می‌گیرد*،vista.ir دانلود شده در ۱۳۹۱/۶/۱۶.

دفتر برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی تامین اجتماعی (بی تا) درآمدی بر طبقه بندی نظام‌های مختلف تامین اجتماعی.

دفتر قوانین و مقررات معاونت حقوقی وامور مجلس سازمان تأمین اجتماعی (۱۳۸۹) *مجموعه کامل قوانین و مقررات تأمین اجتماعی*، انتشارات جنگل، چاپ اول.

دنی، پیترز (۱۳۸۸) *تامین اجتماعی مقدمه‌ای بر اصول اساسی*، ترجمه و تحقیق: فراز فیروزمندی و سمیرا احمدی، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای حقوقی، چاپ اول.

دینتینیانو، بئاتریس ماینونی (۱۳۸۰) *بیمه‌ها و حمایت‌های اجتماعی*، ترجمه ایرج علی آبادی، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

رابرتسون، یان (۱۳۷۴) *درآمدی بر جامعه*، ترجمه: حسین بهروان، مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم.

رضایی، مجید (۱۳۸۷) ترابط فقه، حقوق و اقتصاد، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۳۱.

ری شهری محمد (۱۴۱۶ق) *میزان الحکمه*، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ اول.

ری شهری، محمد (۱۴۲۱ق) بمساعدهٔ محمدکاظم طباطبایی و محمود طباطبایی، *موسوعهٔ الامام علی بن ابی طالب فی الکتاب والسنه*، قم: دارالحدیث، چاپ اول.

ری شهری، محمد؛ حسینی، سید رضا (۱۳۸۶) *التنمیه الاقتصادیه فی الکتاب والسنه*، قم: دارالحدیث، چاپ اول.

زاده غلام، زهرا (۱۳۸۹) *بازنشستگی مرحله ای (تدریجی)*، واحد مطالعات وتحقیقات بیمه ای، موسسه حسابرسی، صندوق بازنشستگی کشوری، سایت اینترنتی سازمان بازنشستگی کشوری.

ژید، شارل و ژیست، شارل (۱۳۷۰) *تاریخ عقاید اقتصادی*، ترجمه: کریم سبحانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.

سازمان بهزیستی (۱۳۹۰) *در این سال سی: گزارش اهم عملکرد سازمان بهزیستی*، سایت اینترنتی سازمان.

سازمان تامین اجتماعی (۱۳۹۱) *سالنامه آماری ۱۳۹۰*. سایت اینترنتی سازمان.

ستاری فر، محمد (۱۳۷۸) زمینه تاریخی تامین اجتماعی، *فصلنامه تامین اجتماعی*، ش ۱.

سروش، محمد (۱۳۷۵) فقه وتعیین خط فقر، مجموعه *مقالات گردهمایی بررسی مسئله فقر و فقرزدایی*، تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه، چاپ دوم.

سلیمان بن ابراهیم بن ثنیان (۱۴۲۳ق) *التامین و احکامه، بیروت:* دار ابن حزم للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الاولی.

سلیمی‌فر، مصطفی و خزاعی، جواد (۱۳۸۴) موفقیت نظام تامین اجتماعی ایران در کاهش فقر، *نامه مفید*، ش۵۱.

سورمن، گای، ۲۰۰۹، *علم اقتصاد دروغ نمی‌گوید:* «دفاع از بازار آزاد در زمان بحران»، دانلود شده در۹۱/۶/۱۳، Fararu.com/fa.news

سورمن، گای (۲۰۱۲) *دولت رفاه به آخر خط رسیده است*، ترجمه محمد قربانی، گروه اقتصاد بین الملل فارس،*www.bultannews.com*، دانلود۹۱/۶/۱۳ .

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

سوری، علی و بصیری پارسا، مصطفی (۱۳۸۷) *نابرابری درآمدی و مخارج دولت،*(چاپ شده در مجموعه: عدالت اجتماعی، زیر نظر رضا صالحی امیری)، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، مجمع تشخیص مصلحت نظام، گروه پژوهشهای فرهنگی و اجتماعی؛ چاپ اول.

سیریل، الگود (۱۳۷۱) *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه: دکتر باهر فرقانی، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم.

سیزده‌تن از نویسندگان (۱۳۷۵) *اقتصاد خرد نگرش اسلامی*، ترجمه: دکتر حسین صادقی، تهران: موسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول .

شریف القرشی، باقر (۱۳۹۸) *النظام السیاسی فی الإسلام*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، الطبعه الثانیۀ.

شریف‌زاده، محمد جواد و نادران، الیاس (۱۳۸۸) تحلیل اقتصادی حقوق مالکیت در اسلام (با تأکید بر مفهوم هزینه‌های مبادله)، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۳۶.

شورای پژوهشی موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی (۱۳۷۸) *نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی*، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

شهابی، محمود (۱۳۶۶) *ادوار فقه*،، تهران: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. چاپ دوم.

شهتاح، حسن (۱۳۹۰) *اقتصاد اسلامی*، جایگزین بحران مالی جهانی؟، خبرگزاری توانا.

شهرداری تهران، سالنامه آماری شهرداری تهران(۱۳۹۰)، دانلود شده در۹۱ /۹/۱۷ ،http://www.khabaronline.ir/detail/۱۸۱۱۶۸

صاحب فصول، مرتضی (۱۳۸۲) *شکاف طبقاتی توزیع مجدد ثروت و رهیافتهای قرآنی*، قم: موسسه آموزشی- پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.

صالح، احمد العلی (۱۳۷۵) *حجاز در صدر اسلام*، ترجمه: عبدالحمید آیتی، نشر مشعر، چاپ اول.

صدر، السید محمد باقر (۱۴۲۱) *المدرسۀ الإسلامیۀ*، مؤسسۀ الهد الدولیۀ للنشر والتوزیع: مرکز الأبحاث والدراسات *التخصصیۀ للشهید الصدر (قده)، الطبعه الاولی.*

صدر، سید کاظم (۱۳۸۷) *اقتصاد صدر اسلام*، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ دوم.

صدر، سید محمد باقر (۱۳۵۶) *بینش اجتماعی اسلام*، مترجم: کریم جعفری، انتشارات حکمت .

صدر، سید محمد باقر (۱۳۵۷) *اقتصاد ما*، ترجمه: عبدالعلی اسپهبدی، بی‌جا، انتشارات اسلامی، چاپ دوم.

صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۸) *اقتصادنا*، مجمع الشهید الصدر العلمی والثقانی، الطبعۀ الثانیه.

صدر، سیدمحمدباقر(۱۳۸۷) *اقتصادنا*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ سوم.

صدوق، محمد بی علی بن بابویه (۱۴۱۴ق) *الخصال*، قم: موسسه النشر الاسلامی، الطبعه الرابعه.

صدوق، محمدبن علی (۱۴۰۴) *من لا یحضره الفقیه*، قم، منشورات جماعۀ المدرسین فی الحوزۀ العلمیۀ، الطبعه الثانیۀ.

صمدی مقدم، محمد رضا، *پایگاه تحلیلی تبیینی برهان*،

طالب، مهدی (۱۳۶۸) *تامین اجتماعی*، مشهد: آستان قدس بنیاد فرهنگی رضوی.

طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۴) *المیزان فی التفسیر القرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیۀ الطبعۀ الثانیۀ.

طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۱۲) *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم المقدسۀ: منشورات جماعۀ المدرسین فی الحوزۀ العلمیۀ.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

طباطبایی، سید محمد کاظم (۱۴۱۰ق) *العروه الوثقی*، بیروت: مکتب وکلاء الامام الخمینی.
طبرسی، ابوالفضل علی (۱۴۱۸ق) *مشکاه الانوار فی غرر الاخبار*، قم: دارالحدیث، الطبعه الاولی.
طبرسی، فضل بن الحسن (۱۴۱۸) *تفسیر مجمع البیان*، بیروت: الطبعۀ الثانیۀ.
طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن، ۱۴۰۱ ق، *تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه*، بیروت: دارالتعارف، چاپ اول.
الطوسی، محمدبن الحسن (۳۶۵ ش) *تهذیب الأحکام*، طهران، دار الکتب الإسلامیۀ، الطبعه الرابعۀ.
عابدین خان، مریم (۱۳۹۰) *سیستم بازنشستگی چندلایه (طرح حساب‌های انفرادی)*، وزارت تعاون، کار، و رفاه اجتماعی، سازمان بازنشستگی.
عالمی، علی(۱۳۹۰) نگاهی به عدالت در سلامت از دیدگاه عوامل اجتماعی تعیین کننده سلامت، *مجله تخصصی پژوهش و سلامت*، ش۱.
عاملی، زین‌الدین علی (شهید ثانی) (۱۴۰۳ق) *الروضۀ البهیۀ فی شرح اللمعۀ الدمشقیه*، قم: دارالهادی للمطبوعات.
عباسیان، عزت اله (۱۳۸۷) کارکردهای نظام تامین اجتماعی ایران در *بهبود عدالت اقتصادی*(*چاپ شده در مجموعه: عدالت اجتماعی*، زیر نظر رضا صالحی امیری)، تهران، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، مجمع تشخیص مصلحت نظام، گروه پژوهشهای فرهنگی و اجتماعی؛ چاپ اول.
عبدالطیف محمود، آل محمود (۱۴۱۴ق) *التامین الاجتماعی فی ضوء الشریعه الاسلامیه*، بیروت: دارالنفائس للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الاولی.
عبدالله میلانی، مهنوش (۱۳۷۹) توزیع درآمد بازنشستگان بر اساس بودجه درآمد هزینه خانوار، *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، ش ۷.
عبدالله ناصح علوان (بی‌تا) *التکافل الاجتماعی فی الاسلام*،www.abdullahelwan.net، دارالسلام للطباعه و النشر و التوزیع، الاصدار الاول.
عثمان حسین عبدالله (۱۴۰۹ق.) *الزکاه: الضمان الاجتماعی الاسلامی*، قاهره: دارالوفاء للطباعه و النشر و التوزیع- المنصوره، الطبعه الاولی.
عزتی، مرتضی (۱۳۸۸) *اصلاح الگوی مصرف*، تهران: پژوهشکده مطالعات و تحقیقات بسیج، چاپ اول.
عشوریون، وحید؛ میرشاه جعفری سیدابراهیم و فتحی، محمد (۱۳۸۷) اسلام و عدالت در سلامت، *فصلنامه طب و تزکیه*، ش ۷۰-۷۱.
عطاریان، ایراندخت (۱۳۹۰) *چالش‌های پیش روی صندوق بازنشستگی کشوری و راهبردهای برون رفت از آن*، وزارت رفاه وتامین اجتماعی،سازمان بازنشستگی کشوری.
علی‌دوست، ابوالقاسم (۱۳۸۸) *فقه و مصلحت*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
فخر رازی، محمدبن عمر ۱۴۱۰، *التفسیر الکبیر*، بیروت: دارالفکر، الطبعۀ الاولی .
فراهانی فرد، سعید (۱۳۷۸) *نگاهی به فقر و فقرزدایی از دیدگاه اسلام*، تهران: کانون اندیشه جوان، چاپ اول.
فریدمن، میلتون و رُز (۱۳۶۷) *آزادی انتخاب*، ترجمه: حسین حکیم زاده جهرمی، تهران: نشر پارسی، چاپ اول.
فریدمن، میلتون (۱۳۸۰) *سرمایه‌داری و آزادی*، مترجم: غلامرضا رشیدی، تهران: نشر نی، چاپ اول.
فلپس، کارلس.ای (۱۳۷۶) *اقتصاد بهداشت*، ترجمه: منوچهر عسگری، تهران: نشر اقتصاد نو، چاپ اول.

دسترسی به این مدرک بر پایۀ آیین‌نامۀ ثبت و اشاعۀ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارۀ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایۀ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

فیتز پتریک، تونی (۱۳۸۱) *نظریه رفاه (سیاست اجتماعی چیست؟)* ترجمه: هرمز همایون پور، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی و گام نو، چاپ اول.

فیض کاشانی، محسن (بی تا) *المحجه البیضاء*، قم: دفتر انتشارات اسلامی .

قابل، احمد (۱۳۸۳) *اسلام و تامین اجتماعی*، موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.

قاسمی، مجتبی (۱۳۸۸) ضریب جینی مستمری‌های پرداختی صندوق بازنشستگی کشوری و جایگاه اقتصادی مستمری‌بگیران آن درکشور طی سال‌های۸۷- ۱۳۸۱، صندوق بازنشستگی کشوری، واحد مطالعات وتحقیقات بیمه‌ای

قاسمیان، سعید (۱۳۸۴) کاهش فقر در ایران: چالش‌ها و افق‌ها، *رفاه اجتماعی*، شماره ۱۸.

قدیری اصل، باقر (۱۳۶۸) *سیر اندیشه اقتصادی*، تهران: دانشگاه تهران.

قرضاوی، یوسف (۱۳۹۰) *نقش ارزش‌ها و اخلاق در ارتباط با اقتصاد اسلامی*، مترجم عبدالعزیز سلیمی، نشر احسان، چاپ اول.

قرضاوی، یوسف (۱۴۲۰ ق) *فقه الزکاه:* دراسه مقارنه لاحکام‌ها و فلسفتها فی ضوء القرآن و السنه، بیروت: موسسه الرساله للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الرابعه و العشرون.

قرضاوی، یوسف (۱۹۹۴) *مشکله الفقر و کیف عالجها الاسلام*، موسسه الرساله، الطبعه العاشره، بیروت .

القمی، ابوالحسن علی بن ابراهیم بن‌هاشم. *تفسیرالقمی*، تدوین: سید طیب موسوی جزایری، نجف: مطبعهٔ النجف الاشرف.

القمی، علی بن إبراهیم (۱۴۰۴ق) *تفسیر القمی*، قم: مؤسسهٔ دار الکتاب للطباعهٔ والنشر: منشورات مکتبهٔ الهدی، الطبعه الثالثه.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۴) *ایدئولوژی و روش در اقتصاد*، ترجمه: م. قائد، تهران: چاپ سعدی، چاپ اول.

کالیز، جان و جونز، فلیپ (۱۳۸۸) *مالیه عمومی و انتخاب عمومی*، مترجمان: الیاس نادران، آرش اسلامی و علی چشمی، تهران: سمت، چاپ اول.

کتانی، عبد الحی (۱۳۸۴) *نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام*، ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگزلو، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول.

کرتیز، باربارا (۱۳۷۸) *خصوصی سازی تامین اجتماعی: تجربه شیلی*، مترجم: جعفر خیرخواهان، دفتر برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی تامین اجتماعی.

کرویتس، هلموت، ۱۳۷۸، *پول، بهره «بحرانهای اقتصادی- اجتماعی»*، مترجم: حمید رضا شهمیرزادی، قم: کانون اندیشه جوان، چاپ اول.

کشتکار، مریم (۱۳۷۷) بحث عدالت در بهداشت و درمان در دیدگاههای مختلف، *فصلنامه تازه‌های اقتصاد*، ش ۷۲.

کیاءالحسینی، سید ضیاءالدین؛ باقری، علی (۱۳۸۱) *تامین اجتماعی در ایران با تکیه بر منابع اسلامی، قم*، معاونت پژوهشی دانشگاه مفید، تحقیق چاپ نشده.

کاپلستون، فردریک (بی تا)، *فیلسوفان انگلیسی ازهابز تا هیوم*، ترجمه: امیر جلال الدین اعلم، انتشارات سروش .

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۹) *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، الطبعهٔ الثانیهٔ.

الکلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۷ ش) *الکافی*، طهران، دارالکتب الإسلامیهٔ، الطبعه الثالثه.

گالبرایت، جان کنت، دولت رفاه، vista.ir/article/۲۴۷۷۲۲ July, ۲۰۱۲ ۳۰ . به نقل از *روزنامه ایران*۹ /۹۱/۵.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸) *راه سوم: بازسازی سوسیال دموکراسی*، ترجمه: منوچهر صبوری کاشانی، تهران: شیرازه، چاپ اول.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

گیلک حکیم آبادی، محمد تقی (۱۳۷۹) تحلیل مقایسه‌ای آثار توزیعی مالیات بر درآمد در اسلام و نظام مالیات بر درآمد در ایران، *مجله تحقیقات اقتصادی*، ش ۵۷.

گیلک حکیم آبادی، محمد تقی (۱۳۷۹) *امکان جایگزینی مالیات بر درآمد با خمس و تبیین آثار آن بر برخی متغیرهای اقتصاد کلان*، رساله‌ی دکتری دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران،

لاژوژی، ژوزف (۱۳۶۷) *مکتب‌های اقتصادی*، ترجمه: جهانگیر افکاری، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی. چاپ اول.

لیتل، دانیل (۱۳۷۳) *تبیین در علوم اجتماعی*: درآمدی به فلسفه علم الاجتماع، موسسه فرهنگی صراط، چاپ اول.

مؤمن، محمد (۱۳۸۰) رابطه خمس و زکات با مالیاتهای حکومتی، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۲.

ماکارو، دیوید (۱۳۷۸) *رفاه اجتماعی ساختار و عملکرد*، مترجمان: محمد تقی جغتایی و فریده همتی، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، چاپ اول.

مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۸/۱۱/۱۵)، قانون برنامه پنج ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۷۰-۱۳۷۴)

مجلس شورای اسلامی(۱۳۸۳/۶/۱۱)، قانون برنامه پنج ساله چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی وفرهنگی، (۱۳۸۵-۱۳۸۹)

مجلس شورای اسلامی(۱۳۸۹/۱۰/۱۵)، قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی وفرهنگی، (۱۳۹۰-۱۳۹۴)

مجلس شورای اسلامی(۸۸/۱۰/۱۵)، قانون هدفمند کردن یارانه‌ها.

مجلس شورای اسلامی(۱۳۷۹/۱/۱۷)، قانون برنامه پنج ساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۸۰-۱۳۸۴)

مجلس شورای اسلامی(۸۳/۲/۲۱)، قانون ساختار نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی.

مجلس شورای اسلامی(۸۷/۲/۳۱)، قانون تشکیل سازمان مدیریت.

مجلس شورای اسلامی(۸۶/۷/۸)، قانون مدیریت خدمات کشوری.

مجلس شورای اسلامی، ..... قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی وفرهنگی (۱۳۷۵-۱۳۷۹)

مجلس شورای اسلامی، قوانین بودجه سالانه کل کشور سالهای ۸۸-۹۱، قانون تامین اجتماعی.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳) بحارالأنوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، الطبعة الثانیة .

محمدی ری شهری، محمد(۱۳۸۸) اصلاح الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، چاپ اول.

محمدی؛ فاطمه (۱۳۹۰) همشهری اقتصادی، http://www.asriran.com/fa/news کد خبر: ۱۹۹۰۸۸، دانلود ۹۱/۱۱/۲ و سایت انتخاب http://www.entekhab.ir/fa/news .

محمودی، مالک؛ ابراهیمی، بهادر (۱۳۶۵) *تامین اجتماعی در اسلام: زیر نظر استاد جعفر سبحانی*، تهران: انتشارات مسجد الغدیر، چاپ اول.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۰) *نتایج طرح آمارگیری از هزینه و درآمد خانوارهای شهری و روستایی طی سالهای ۱۳۸۹-۱۳۵۳.*

مرکز برنامه‌ریزی و فن‌آوری اطلاعات کمیته امداد امام خمینی (۱۳۹۰) *سالنامه آماری سال ۱۳۸۹کمیته امداد امام خمینی ره.*

مروارید، علی أصغر (۱۴۱۰ق) *الینابیع الفقهیة*، بیروت: دار التراث، الطبعه الأولی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱) کاوشی در مفهوم و مؤلّفه‌های فقه حکومتی، اولین *همایش فقه حکومتی*، موسسه آموزشی-پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۱/۳/۴.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲) *نظریه حقوقی اسلام*، قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، چاپ اول

مطهری، مرتضی (۱۳۶۶) *حماسه حسینی*، تهران: انتشارات صدرا، چاپ یازدهم.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

معزی الملایری، إسماعیل (۱۳۶۹) *جامع أحادیث الشیعة:* تحت إشراف آیة الله العظمی البروجردی، قم: مطبعة المهر.
مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۰) *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ نوزدهم.
مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۷) *دایره المعارف فقه مقارن*، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب(ع)
ملکوند، فرخ (۱۳۸۲) بازشناسی و تحلیل عملکرد پنجاه ساله سازمان تامین اجتماعی در قلمرو بیمه بازنشستگی، *فصلنامه تامین اجتماعی*، ش ۱۵.
منتظری، حسین‌علی (۱۴۰۹) *دراسات فی ولایة الفقیه وفقه الدولة الإسلامیة*، قم: ایران، منشورات المرکز العالمی للدراسات الإسلامیة.
المنقری، نصر بن مزاحم (۱۳۸۲ق) *وقعة صفین*، تحقیق: عبدالسلام محمدهارون، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ دوم.
موحد، محمد علی (۱۳۸۱) *در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
موسسه تحقیقات اجتماعی دانمارک (۱۳۷۹) *تامین اجتماعی در اروپا توسعه یا تعطیل*، ترجمه هرمز همایون پور، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، چاپ اول.
موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد (۱۳۸۸) *مبارزه با فساد اقتصادی*، مترجم: حمید رضا درخشان، تهران: موسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد، چاپ اول.
مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی(۱۳۸۷)، *خلاصه گزارش نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی*، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.
موسوی، سیده زینب (۱۳۹۱) دولت رفاه، http://www.refaheejtemaee.blogfa.com ، دانلود ۱۰/۵/۱۳۹۱
موسوی، میر طاهر؛ محمدی، علی محمد (۱۳۸۸) *مفاهیم و نظریه‌های رفاه اجتماعی*، نشر دانژه، چاپ اول.
موسویان، سید عباس(۱۳۸۲) حوزه‌های فقاهتی و عرصه‌های کارشناسی بانکداری اسلامی، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ش ۱۲.
میرباقری، سید محمد مهدی ۹۱/۷/۱۳.*بررسی رویکرد فلسفه‌های مضاف در تولید علم دینی*، قم: فرهنگستان علوم اسلامی: به نقل از خبرگزاری فارس.
میرمعزی، حسین(۱۳۸۱) ثبات شریعت ومدیریّت دگرگونی‌های اجتماعی ـ اقتصادی، *فصلنامه اقتصاداسلامی*، ش۸.
میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۵) نقد و بررسی دیدگاه شهید صدر درباره هویّت اقتصاد اسلامی، فصلنامه *اقتصاد اسلامی*.
نجفی(صاحب الجواهر)، محمد حسن (۱۳۷۳) *مجمع الرسائل* (فارسی، مشهد مقدس: مؤسسه حضرت صاحب الزمان (عج)، چاپ اول.
نمازی، حسین (۱۳۸۷) *بحران کنونی اقتصاد غرب*، تهران: فرهنگستان علوم، چاپ اول.
نمازی، حسین (۱۳۹۰) *نظام‌های اقتصادی «ویرایش جدید»*، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول.
نیکوپور، حسام؛ ریاضی، محسن (۱۳۸۴) سازمان تأمین اجتماعی و رشد و توسعه اقتصادی، *«فصلنامه تأمین اجتماعی*، سال ششم، ش ۱۹.
واعظ مهدوی، محمدرضا؛ راغفر، حسین و ارایی، محمدمهدی (۱۳۸۶) برونداد سیاست‌های اجتماعی در بهبود توسعه انسانی در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، *فصلنامه تامین اجتماعی*، سال نهم، شماره ۲۸.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

وامقی، ایرج (۱۳۷۸) تامین اجتماعی در ایران باستان، *فصلنامه تامین اجتماعی*، ش ۱.

ورّام بن أبی فراس، أبو الحسین (بی‌تا) *تنبیه الخواطر ونزهة النواظر (مجموعة ورّام)*، بیروت: دارالتعارف و دار صعب.

الهندی المتّقی، علی (۱۳۷۹) *کنزالعمال*، تحقیق: صفوة السقا، بیروت: مکتبة التراث الاسلامی،، الطبعة الاولی.

یزدانی، فرشید (۱۳۸۲) سرمایه‌گذاری در سازمان تأمین اجتماعی: ویژگی‌های مدیریتی و عملکرد، *فصلنامه تأمین اجتماعی*، ش ۱۵.

یوسف کمال (۱۴۰۶) *الزکاه و ترشید التامین المعاصر*، الهیئه العامه لکتبه اسکندیه، دارالوفاء للطباعه و النشر و التوزیع- المنصوره، الطبعه الاولی.

CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX ۲۰۱۲ "Transparency International Secretariat Alt - Moabit ۹۶۱۰۵۵۹ Berlin Germany

Edward, .T. Gullasson , Bhara, R. Kolluri, Michael j. Panik(۱۹۹۳), social security and household wealth accumulation: Refined microeconometric evidence, the review of economics and statistics,۷۵.

Feldestein martin (۱۹۸۵), The Optimal Level Of Social Benefits, Quarterly Jurnal Of Economics, ۱۰۰, pp. ۳۰۳-۳۲۰.

Feldestein martin, Social Security, Induced Retirement, and Agreegate Capital Accumulation. Jurnal of Political Economy, ۸۲(۵), pp.۹۰۵-۹۲۶.

Feldstein martin & Anthony pellechio(۱۹۷۹), social security and household wealth accumulation: New microeconometric evidence, this review, ٦۱, pp. ۳٦۷-۳٦۸.

Galenson Walter(۱۹٦۸), Social Security and Economic Development: A Quantitative Aproach, Industrial And Labor Relations Review, ۲۱, pp.۵۵۹-۵٦۹.

human development report ۲۰۱۱

Marini Giancarlo & Pasquel Scaramozino (۱۹۹۷), Intergenerational Transfers and Growth

Matsaganis" Manos (۲۰۱۱) "The welfare state and the crisis: the case of Greece" Journal of European Social Policy" http://www.ecprnet.eu/MyECPR

Paul A. Samuelson(۱۹۷۵), Optimum Social Security In A Life-Cycle Growth Model, International Economic Review.

Peter S. Batch (۱۹٦۹), Industrial And Labor Relations Review, l۲۲, pp. ۲۵۷-۲۵۹.

R. J. Baro, The impact of Social Security on Private Savings, Washington. DC: American Enterprise Institute For Public Policy Research .

Stiglites Joseph(۲۰۰۱)" Economic of Public Sector, chapter۱٤, pp. ۳۵۳ – ۳۸٤.

The new palgrave, A Dictionary of Economic ; Edited By John Eatwell

WORLD HEALTH STATISTICS ۲۰۱۲ " WORLD HELTH ORGANIZATION

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

Abstract

Social security is recognized as one of the great purposes in Sharia (religious law of Islam) and the basic foundation of social justice in Islam. Islamic teachings in this field contain certain elements of Law, moral values and insight which by relying on them in early years of Islam successful model of social security was established. In recent centuries in the context of the intellectual and cultural foundations of Western societies and industrial developments a new pattern of social security emerged and gradually founded in Muslim countries. Since new model differentiated Islamic principles in several aspects particularly in insurance strategies, improving an updated Islamic view in this area was needed. However, regardless of the few like the martyr Sadr who had provided a basis for explanation of Islam's position in this case, Muslim scholars specially Shia jurists have not considered this problem to the extent of a system theory in the context of social justice within Islam. Familiar patterns of social security now face many challenges including deep financial crises. Hence, designing an up to date model that benefits from existing models and does not cause a new problem has been at the forefront of the research priorities of the countries in the field of social policies.

The purpose of this study is to release this problem on the sources of religious knowledge including scriptural, rational and empirical ones through studying the historical experiences of the early years of the Islamic society, reviewing experiences of capitalist societies and the Islamic Republic of Iran critically and recognition of objective realities around this subject. Then, by using Ijtihad, it outlines how the organization of contemporary social security problems in the framework of Islamic economics can be explained.

Findings of the research indicate that conventional social security systems despite the dramatic improvement in the living conditions of the people in comparison with the absence of such systems face with many theoretical problems and practical challenges in terms of internal consistency (principles, objectives and strategies), results of operations, and compliance with Islamic principles. Examining this issue in the context of the knowledge resources of the Islamic economy will lead to the discovery of distinct pattern of social security in the issues such as main principles, objectives, status, issues covered, coverage, solutions, financing resources and social security administration forms. Three mechanisms implemented in this distinct model for social security are: private provision, Takaful and Public partnerships and the most important features compared with conventional models include: consideration of both the cause and effect instead of effect merely, benefiting from spiritual factors rather than relying solely on material and legal tools, society-based rather than centrality of government, priority of merits rather than universalism, preference of tax sources and current payment method rather than insurance sources and funding methods, universality, comprehensiveness and legal adequacy rather than focusing on those related to the labor market, and relying on calculations required by insurance, regionalism and participation instead of centralization and transparency in various aspects of savings, hedge and income distribution.

Keywords:

Islamic economics, Social insurances, Social security, Takafol, Social justice, Poverty reduction

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

Research Institute of Hawzah and University

social sciences Department

Economics

Ph.D Thesis

A Review of conventional pattern in social security and providing a pattern compatible with Islamic Approach

By

Syyed Reza hoseini

Supervisors

Dr.Elyas Naderan

Dr.Hasan agha Nazari

Advisor

Dr. Hosein Namazi

June ۲۰۱۳

۳۵۸

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهادهها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.

دسترسی به این مدرک بر پایهٔ آیین‌نامهٔ ثبت و اشاعهٔ پیشنهاده‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق پدیدآوران در آنها (وزارت علوم، تحقیقات، فناوری به شمارهٔ ۱۹۵۹۲۹/و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶) از پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) در پژوهشگاه علوم و فنـــاوری اطلاعات ایران (ایرانداک) فراهم شده و استفاده از آن با رعایت کامل حقوق پدیدآوران و تنها برای هدف‌های علمی، آموزشی، و پژوهشی و بر پایهٔ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان، و هنرمندان (۱۳۴۸) و الحاقات و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات مربوط شدنی است.